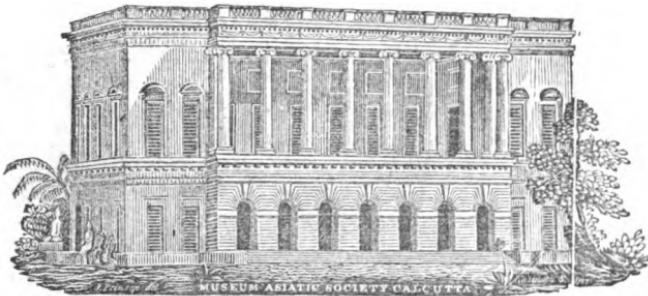


BIBLIOTHECA INDICA;
 COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
 ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 30.



काव्यादर्शः श्रीदण्डाचार्यविरचितः
 श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशकृतमालिन्यप्रोञ्ज्ञनीनामक-
 टीकासहितः ।

THE KÁVYÁDARŚA OF ŚRÍ DANDIN,

EDITED WITH A COMMENTARY BY
 PANDITA PREMACHANDRA TARKABAGIS'A.

Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutta.

FASCICULUS I.

35

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
 1862.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED.**SANSKRIT WORKS PUBLISHED.****SANSKRIT WORKS PUBLISHED,**

IN THE NEW SERIES.

- The Vais'eshika Sútras, with Commentaries, by Pandita Jaya Narayana Tarkapanchanana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.
- The Sándilya Sútras with Swapnes'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.
- The Kaushítaki-Brahmaṇa Upanishad with S'ankaránanda's Commentary, edited with a translation by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fasciculi, Nos. 19 and 20.
- A translation of the Súrya Siddhánta and Siddhánta Siromani, by Pandita Bápú Deva Sástri, under the superintendence of Arch-deacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'a Rúpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. I. II. Nos. 12, and 24.
- The Nárada Pancharátra. Edited by Rev. K. M. Banerjea. Fasc. I. No. 17.

BIBLIOTHECA INDICA,

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 30, 33, 38, 39 and 41.

THE KÁVYÁDARŚA OF ŚRÍ DANDIN,

EDITED, WITH A COMMENTARY, BY

PANDITA PREMACHANDRA TARKABĀGI'S'A.

Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutta.

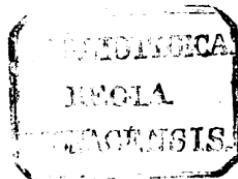
FASCICULUS V.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1863.

A.vv. 20 / 38



6

काव्यादर्शः ।

महाकवि श्रीदर्खाचार्यविरचितः ।

आसियाटिक्सोसाइटीसमाख्यसभासमादेशेन
गवर्जनेष्टकलिकातासंज्ञतविद्यामन्दिरालङ्घाराधापक
श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचित
माणिन्द्रप्रोष्टगीगामक्टीकालहितः ।

कलिकाता राजधान्यां

मिसन्‌प्रेषयस्ते मुद्रितः ॥

शब्दाः १७८५ ॥ शीलाद्याः १८८५ ॥

भूमिका ।



काव्यादर्शस्यास्य रचयिता किल कविकुलवर्यः श्रीदण्डाचार्यः
कस्मिन् देशे कस्मिन् काले वा जाते इति निष्ठेतुं न इत्यते किञ्चु
प्रबन्धेऽस्मिन् वैदर्भमार्गस्य नितरां प्रशंसनेन तम्भार्गानुसारि-
गुणालङ्घारोदाहरणप्रदर्शनेन च दाक्षिणायो विदर्भदेशजोड्यमिति
सम्भाष्यते ‘जाते जगति वाल्योक्तौ कविरित्यभिधाभवत् । कवी इति
ततोथासे कवयस्याय दण्डिनि’ इति प्राचीनपद्येन प्राचीनतरः कवि-
वरस्यायमिति नाच सन्देहः ।

अयस्य कलापरिच्छेदस्यन्दोविचितिप्रभृतीन् सुबह्नन् प्रबन्धान् नि-
बबन्ध, तेषु चायं काव्यादर्शे दधकुमारचित्य गद्यकाशं देशे-
ऽस्मिन् परं प्रचरति ।

इह खलु दिविधमेवालङ्घारिकप्रस्थानमील्यते, तचैकं मुनिभिरुप-
दिष्टं प्राचीनं येन भोजराजप्रभृतयः समष्टरन्त, अन्यदभिनव-
गुप्तादिभिरुद्धावितमभिनवं येन च ममटभट्टप्रभृतयः प्रतिष्ठिते ।

अत्र तु प्राचीनमेव प्रस्थानमास्याय यन्त्रहता गुणालङ्घारादय-
स्तथा निरूपिताः यथास्मिन्नधनीनानां नवीनपदवी कर्दमदुर्गमेव
प्रतिभाति ।

प्राचीनतरस्यास्य यन्त्रस्य सुपरिशुद्धपुस्तकं प्रायेष दुष्प्रापमा-
सीदिति कलिकातासंखृतविद्यामन्दिराथ्यक्षेत्राथक्षेत्रसंखृतश्चास्त्र-
कलापेन श्रीमता काञ्चोश्लसाहेवेन वाराणस्यादिदेशतः कविचित्
पुस्तकान्यानाय्य मे इत्तानि, मया च तानि समालोच्य सम्यग्विविच्य
च यथामति परिश्वेत्यधितोऽयं प्रबन्धो मन्ये मुदमाधास्यति सहृदयाना-
मिति ।

श्रीप्रेमचन्द्र शर्मा ।

काव्यादर्श

प्रथमपरिच्छेदस्य निर्धन्पत्रम्।

		उठाइः	सोकाइः
मङ्गलाचरणम्	१ ..	१ ..
वाक्सामान्यस्य प्रशंसा	२ ..	२ ..
काव्यस्य प्रशंसा	३ ..	५ ..
दुष्टकाव्यस्य निष्ठा	४ ..	६ ..
काव्यमीमांसाच्चान्तरागस्यावश्यकत्वम्	५ ..	८ ..
काव्यस्य प्रजाव्युत्पत्तिः प्रयोजनम्	६ ..	६ ..
काव्यकलायम्	७ ..	१० ..
काव्यभेदाः	१२ ..	११ ..
महाकाव्यलक्षणम्	१६ ..	१४ ..
गद्यकाव्यभेदाः	२३ ..	२३ ..
मिथ्यकाव्यभेदाः	२४ ..	२१ ..
काव्यस्य संख्यातादिभेदान्तराणि	३० ..	३२ ..
कथात्तद्विलययेर्भाषाविवेकः	३५ ..	३८ ..
रीतिषु वैद्यभीर्गीष्योर्विवेकः	३७ ..	४० ..
स्नेहादिगुणाः	३८ ..	४१ ..
स्नेहगुणस्य लक्षणम्	३९ ..	४३ ..
प्रसादगुणस्य लक्षणम्	४२ ..	४५ ..
समतागुणस्य लक्षणम्	४३ ..	४७ ..
माधुर्यगुणस्य लक्षणम्	४८ ..	५१ ..
प्रसङ्गादनुप्रासनिरूपणम्	५२ ..	५५ ..
यमकलक्षणम्	५६ ..	५६ ..
याम्यत्वस्य माधुर्यप्रतिबन्धकत्वम्	५८ ..	६२ ..

			इष्टाङ्कः		संकाहः
सौकुमार्यगुणस्य लक्ष्यम्	६६	..
अर्थव्यक्तिगुणस्य लक्ष्यम्	६६	..
उदारत्वगुणस्य लक्ष्यम्	७२	..
चोजागुणस्य लक्ष्यम्	७५	..
कान्तिगुणस्य लक्ष्यम्	७८	..
समाधिगुणस्य लक्ष्यम्	८३	..
काथस्य कारणानि	८९	..
प्रथमपरिच्छेदसमाप्तिः	८४	..

द्वितीयपरिच्छेदस्य निर्धारपत्रम्।

द्वितीयपरिच्छेदसम्भवः, अलश्वारसामान्यलक्ष्यम्	६६	..	१
अर्थालश्वारविभागः	१००
खभावेत्किः	१०१
उपमासामान्यलक्ष्यम्	१०५
धर्मोपमा	१०७
बहूपमा	११०
विष्ण्वासोपमा	११०
अन्योन्योपमा	११९
नियमोपमा	११९
अनियमोपमा	११२
समुच्चयोपमा	११३
अतिश्वयोपमा	११५
उत्केत्तितोपमा	११४
अद्वितोपमा	११४
मोहोपमा	११५
संशयोपमा	११५
निर्भयोपमा	११६

							इतार्थः	साकारः
स्त्रीघोषमा	११६	८८
समानोपमा	११७	८८
निन्देघोषमा	११८	८०
प्रशंसोपमा	११९	८१
आचिल्लासोपमा	११९	८२
विरोधोपमा	१२०	८३
प्रतिवधेघोषमा	१२०	८४
चटूपमा	१२०	८५
दंत्याख्यानोपमा	१२०	८६
असाधारणोपमा	१२०	८७
अभूतोपमा	१२१	८८
असम्भवितोपमा	१२२	८९
बहूपमा	१२२	९०
विक्रियोपमा	१२२	९१
मालोपमा	१२३	९२
वास्त्रार्थोपमा	१२४	९३
प्रक्रिवल्लूपमा	१२५	९४
तुल्ययोगोपमा	१२६	९८
हेतूपमा	१२७	९०
उपमादेवविचरणः	१२८	९१
उपमादेवधकशब्दः	१२९	९७
रूपकसामान्यलक्षणम्, समस्तरूपकाच	१३५	९६
बहुरूपकम्	१३६	९७
समस्तव्यत्तरूपकम्	१३०	९८
तत्त्वरूपकम्	१४०	७०
अवयवरूपकम्	१४१	७२
अवयविरूपकम्	१४२	७५
स्वाक्षादिरूपकम्	१४३	७५
युक्तरूपकम्	१४४	७७
अवुक्तरूपकम्	१४४	७८

					इष्टाङ्कः		स्रोकाङ्कः
विषमरूपकम्	१४४	..	७६
सत्विशेषखलरूपकम्	१४५	..	८१
विरुद्धरूपकम्	१४६	..	८३
इतुरूपकम्	१४६	..	८५
स्थितरूपकम्	१४७	..	८७
उपमारूपकथतिरेकरूपके	१४७	..	८८
आच्चेपरूपकम्	१४८	..	९१
समाधानरूपकम्	१४९	..	९१
रूपकरूपकम्	१४९	..	९३
तत्त्वापश्चवरूपकम्	१५०	..	९४
दीपकम्	१५२	..	९७
माखादीपकम्	१५८	..	१००
विरुद्धार्थदीपकम्	१५९	..	१०६
स्वार्थार्थदीपकम्	१६०	..	११९
स्थितार्थदीपकम्	१६१	..	११९
आदत्तिक्षङ्गेदाः	१६२	..	११९
आच्चेपलङ्गेदाः	१६४	..	१२०
धर्माच्चेपः	१६८	..	१२७
धर्म्याच्चेपः	१६८	..	१२८
कारबाच्चेपः	१६९	..	१२९
कार्याच्चेपः	१७१	..	१३४
अनुशाच्चेपः	१७१	..	१३५
प्रभुत्वाच्चेपः	१७२	..	१३७
स्वगादराच्चेपः	१७३	..	१३८
आशीर्वचनाच्चेपः	१७४	..	१४१
परवाच्चेपः	१७५	..	१४३
साच्चिदाच्चेपः	१७५	..	१४५
यत्ताच्चेपः	१७६	..	१४७
परवश्चाच्चेपः	१७७	..	१४८
उपायाच्चेपः	१७८	..	१५१

							षष्ठाङ्कः	स्थाकाङ्कः
रोषाक्षेपः	१७८	... १५३
मूर्च्छाक्षेपः	१७९	... १५५
अनुक्रोशाक्षेपः	१७९	... १५७
श्लिष्टाक्षेपः	१८०	... १५८
अनुशयाक्षेपः	१८१	... १६१
संशयाक्षेपः	१८२	... १६३
अर्थान्तरन्यासः	१८३	... १६५
<u>अर्थान्तरन्यासभेदाः</u>	१८५	... १७०
व्यतिरेकः	१८६	... १८०
एकव्यतिरेकः	१८०	... १८१
उभयव्यतिरेकः	१८१	... १८१
सस्वेषव्यतिरेकः	१८१	... १८४
साक्षेपसहेतुव्यतिरेकौ	१८२	... १८४
प्रतीयमानसाटश्यव्यतिरेकः	१८३	... १८६
<u>सहश्यव्यतिरेकभेदान्तराण्य</u>	१८४	... १८२
विभावना	१८५	... १८६
समासोक्तिः	२०३	... २०५
समासोक्तिभेदाः	२०६	... २०८
अपूर्वसमासोक्तिः	२०६	... २१२
अतिश्येक्तिः	२१०	... २१४
<u>अतिश्येक्तिप्रशंसा</u>	२१०	... २२०
उत्क्रांता	२१४	... २२१
<u>उत्क्रांताचल्लक्ष्यद्वाः</u>	२२४	... २२४
इतुखल्लद्वाः	२२५	... २३५
स्त्र॒शः	२३६	... २६०
लेशः	२४२	... २६५
क्रमः	२४६	... २७६
प्रेयोरसवदूर्जस्विनां लक्षणानि	२४७	... २७५

			शुष्ठाङ्कः		स्थाकाङ्कः
पर्यायोक्तम्	२६७	..	१६५
समाहितम्	२६६	..	१६८
उदाचम्	२७२	..	३००
अपहुतिः	२७३	..	३०४
स्वेषः	२७७	..	३१०
स्वेषभेदाः	२८२	..	३१४
विशेषोक्तिः	२८७	..	३२३
तुल्ययोगिता	२८२	..	३३०
विरोधः	२८४	..	३३६
अप्रस्तुतप्रशंसा	२८८	..	३४०
आजस्तुतिः	३००	..	३४२
निर्दर्शनम्	३०१	..	३४८
सहोक्तिः परिवृत्तिस्व	३०५	..	३५१
आश्रोः	३०६	..	३५७
सझीसंस्म	३११	..	३५८
सझीसंभेदौ	३१३	..	३६०
भाविकम्	३१५	..	३६४
भाविकभेदाः	३१५	..	३६५
द्वितीयपरिच्छेदसमाप्तिः	३१८	..	—

द्वितीयपरिच्छेदस्य निर्धारणपत्रम्।

द्वितीयपरिच्छेदारम्भः, यमकं, तद्वेदाः,	३२०	..	१
गोमूत्रिका	३७५	..	७८
अर्जुभमः, सर्वतोमद्रस्त्र,	३७७	..	८०
खरस्यानवस्त्रनियमाः	३८०	..	८३
प्रहेलिकाः	३८८	..	८६
प्रहेलिकास्थानानि	३९०	..	८७
समागता प्रहेलिका, वस्त्रिता प्रहेलिका	३९०	..	८८
चुत्क्रान्ता, प्रमुषिता	३९१	..	८९

			पृष्ठांकः		स्रोतांकः
समानरूपा, परुषा	३६२	..	१००
सज्जाता, प्रकल्पिता	३६२	..	१०१
नामान्तरिता, निभता	३६३	..	१०२
समानशब्दा, संमूड़ा	३६३	..	१०३
परिहारिका, एकच्छब्दा	३६४	..	१०४
<u>उभयच्छब्दा, सझीर्सा ..</u>	३६४	..	१०५
दोषविभागः	४०६	..	१२५
अपार्थत्वम्	४०६	..	१२८
व्यर्थत्वम्	४१०	..	१३१
एकार्थत्वम्	४१३	..	१३५
संसंशयत्वम्	४१६	..	१३६
अपक्रमः	४१६	..	१४४
शब्दहीनत्वम्	४२१	..	१४८
यतिभंशः	४२५	..	१५२
वृत्तभङ्गः	४२८	..	१५६
विसन्धित्वम्	४३०	..	१५८
देशकालकलालोकन्यायागमविरोधाः	४३२	..	१६२
देशविरोधोदाहरणम्	४३४४३५	..	१६५१६६
कालविरोधोदाहरणम्	४३५	..	१६७१६८
कलाविरोधोदाहरणम्	४३७	..	१७० —
लोकविरोधोदाहरणम्	४३८	..	१७२ —
न्यायविरोधोदाहरणम्	४४०	..	१७४१७५
<u>आगमविरोधोदाहरणम् ..</u>	४४१	..	१७७१७८
देशविरोधस्य गुणत्वम्	४४२	..	१८० —
कालविरोधस्य गुणत्वम्	४४३	..	१८१ —
कलाविरोधस्य गुणत्वम्	४४३	..	१८२ —
लोकविरोधस्य गुणत्वम्	४४४	..	१८३ —
न्यायविरोधस्य गुणत्वम्	४४४	..	१८४ —
आगमविरोधस्य गुणत्वम्	४४५	..	१८५ —
यन्त्रसमाप्तिः	४४६	..	—

श्रीगणेशाय नमः ।

काव्यादर्शः ।

—०५०—

चतुर्मुखमुखाम्बोजवनहंसबधूर्मम् ।
मानसे रमतां नित्यं सर्वप्रदुक्षा सरस्तो ॥ १ ॥

(दृष्टि)

सर्वानर्थान् सूते कामपि सहस्रैव निर्वतिं तमुते ।
वाग्देवो, तां सन्तः स्खादरवनः सदा भजत ॥ १ ॥
शुगुणा सालङ्कारा सर्वदयनी पदे पदे धनिभिः ।
सत्कविभणितिः सरसा कस्य न वा मानसं हरति ॥ २ ॥
दिजश्रीप्रेमचन्द्रस्य व्याख्यानप्रोच्छनाच्छ्रिते ।
काव्यादर्शे सुदर्शेऽस्मिन् सन्तः सनु समनुखाः ॥ ३ ॥

निष्ठिलङ्घास्त्रपारावारपारीणः सहदयधुरोणः कविनि-
वहवर्यः श्रीदण्डाचार्यः केनापि काव्यरहस्यं बुझुसुना नृप-
तितनयेन भृयोभृयः सविनयमनुरध्यमानः, किमनया पर-
प्रबन्धाध्यापनया स्वरचितमेवाभिनवमलङ्कारप्रबन्धमिममधा-
पयेयमिति मन्यमानः काव्यादर्शनामकं काव्यालङ्कारादिनि-
रूपणप्रबन्धमिमं निर्वाच्य तमध्यापयामासेति किंवदन्तो ।

तत्र तावत् सदाचारपरिपालनमनुसन्धानः सरस्त्या
मननस्त्वयं मङ्गलमाचरति । चतुर्मुखेति । सरस्तो वाक्-

खरूपा भगवतो विष्णोर्मूर्तिर्मम मानसे चिन्ते अथ च सरो
 विशेषे नित्यं सर्वदा रमतां विहरतु, नित्यं मम मानस-
 ज्ञानविषयीभूता सती विलसलित्यर्थः । ननु सरस्वत्यदोषा
 सदोषा चानुभूयते तत्र सदोषाया मानससन्निहितलप्रार्थन-
 मनुचितमिति विशेषणाभ्यां तां विशिनष्टि, चतुर्मुखो ब्रह्मा
 तस्य मुखान्येव अमोजानि तेषां वनं समूहः, वृक्षादिसमष्टा-
 वेव वनशब्दस्य रुढलात् तदवच्छिन्नप्रदेशे तु लाक्षणिकलात्,
 तत्र हंसबधूर्हंसीव, ब्रह्ममुखामोजविहारिणो वेदादिरूपा
 सरस्वती यथा परिशुद्धा ताढूक् सरस्वती मे मानससन्निहिता
 भवतु न तु हालिकादिमुखवस्तिः सदोषेति भावः । अतएव
 सर्वशुक्रा सर्वतः खरूपतोऽर्थतस्य शुक्रा निर्मला निर्देषे-
 त्यर्थः, पदपदांशवाक्यार्थरसगतदोषरहितेति यावत्, अथ च
 धवला, एतेन काव्यरूपा सरस्वतीत्यायातं भवति सदोषाया
 विशुद्धकाव्यलाङ्गोकारात्, काव्यरूपायाः सरस्वत्या भगवन्मू-
 र्त्तिलं । यथा विष्णुपुराणे, काव्यालापात्म्ये केचिद्गीतकान्य-
 खिलानि च । शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥ इति ।
 युज्यते च तदुपासनारूपं मङ्गलाचरणं यन्यादौ, उपासना
 चात्मनः श्रवणमनननिदिध्यासनरूपा, मानसे रमतामित्यनेन
 च तन्नितयरूपायुपासना कृतेति प्रतीयते मानसव्यापारविशेष-
 रूपत्वाच्चास्याः । अत्र सरस्वत्यां हंसबधूलारोपां प्रति चतुर्मुख-
 मुखे अमोजवनलारोपस्य हेतुलात् परम्परितरूपकमस्त्रिष्ठ-
 शब्दनिवन्धनम्, अमोजवनलारोपेणैव तदुपपत्तौ मानसे मा-

न शारोपकरणन्तु न हचिरं चरः प्रतीतिस्तु अञ्जनयेति युक्त-
मुत्पश्चामः एकान्तदायहे तु स्थिष्टास्थिष्टशब्दनिबन्धनयोजयोः
सङ्करः । अन्यापि हंसबधूः सर्वशुक्ला अम्भोजवने विहरति
मानससरसि च रमते । नित्यमित्यच दीर्घमिति क्वचित्
पाठः दीर्घं सुचिरं प्रारिषितयन्यसमाप्तिं यावदिति तदर्थः ।
सरखती वागधिष्ठाची देवतेति केचित्, तथते तस्या ब्रह्ममुख-
समन्वेऽधिष्ठेयाधिष्ठात्रोरभेदाङ्गीकारात्, सर्वशुक्लेति च सति
वाधे सङ्कोचस्यादरणीयलेन सर्वपदस्य करचरणतस्याधर-
नयनादिभिन्नाङ्गपरत्वादुपपन्नमिति ष्ठेयम् । मम सरखती
मानसे शिष्याणां हहि रमतामिति योजयन्यन्ये ॥ १ ॥

पूर्वशास्त्राणि संहृत्य प्रयोगानुपलभ्य च ।
यथासामर्थमसाभिः क्रियते काव्यलक्षणम् ॥ २ ॥

मनु कीदृशीयं काव्यरूपा सरखती यस्या उपासनयाति-
महार्घतमाविष्कृतमित्यनुयज्यमान इव तस्त्रिं तावत् प्रति-
जानीते । पूर्वेति । पूर्वेषां भरतादीनां शास्त्राणि काव्यनिष्ठ-
पणयन्यान् संहृत्य संचित्य अतिविष्कृतानामेतेषामत्यन्तानुपा-
देयांश्चपरित्यागेनोपादेयांशान् संग्रहेत्यर्थः, तथा प्रयोगान्
महाकविप्रणीतान् काव्यप्रबन्धानुपसंभ्य च सम्यगास्त्रोच्च च,
उपखन्त्य चेति क्वचित् पाठः, एतेन प्राचीनप्रणीतमपि शास्त्रं
प्रयोगविहद्वच्छेदनुपादेयमेवेति न केवलं पूर्वशास्त्रानुसारेण

किञ्चु प्रयोगमुखारेण चास्ताभिरेतत् क्रियत इति स्मच्चितम् ।
 अस्ताभिर्यथासामर्थं यथाग्रक्ति, औद्धृत्यवारण्यैतत् । का-
 व्यस्त, स्त्रक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति, स्त्रणमितरभेदानुमापकोऽ-
 साधारणो धर्म इत्यर्थः, क्रियते इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदाव-
 स्तीति वक्ष्यमाणवाक्येन प्रतिपाद्यते । एतेनाभिधेयं दर्शितं
 काव्यं हि यन्त्रस्यास्य प्रतिपाद्यं प्रयोजनस्त्रानन्तरमेव वक्ष्यते
 सम्बन्धस्तु यथायथं स्त्रयमूहनीयः । एतेषां यन्यादावबश्व-
 वक्तव्यलं यथा, ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं ओतुं ओता प्रवर्त्तते ।
 यन्यादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन इति । निरूपयित्वा-
 माणानां गुणादीनान्तु उपोद्घातसङ्गत्यापितत्वात् काव्यनि-
 रूपणप्रतिज्ञयैव प्रतिज्ञाततया न पृथक् प्रतिज्ञा कृता ॥ २ ॥

इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा ।
 वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥

इत्यं प्रतिज्ञया वाग्विशेषरूपस्य काव्यस्य यन्यप्रतिपाद्यल-
 मुक्ता प्रजाव्युत्पत्तिरूपं यन्यप्रयोजनं वक्तुं प्रथमं तावत् स्त्राक-
 दयेन वाक्यामान्यस्योपादेयत्वमाह । इहेति । इह संसारे
 शिष्टैः स्थिरवुद्धिभिः, न पाणिपादच्चपलो न नेत्रच्चपलो मुनिः ।
 न च वागङ्गच्चपल इति शिष्टस्य स्त्रणमिति महाभारतोऽन-
 स्त्रणवद्विर्महेश्वरेऽचक्रपाणिनिवररूचिप्रभृतिभिरनुशिष्टानां
 प्रकृतिप्रत्ययविभागादिना व्युत्पादितानां संस्कृतानां प्राकृता-
 नाच्चेत्यर्थः, तद्वितयस्यैवानुशासनसम्बवादिति भावः । तथा

शिष्टानामपि एतद्वयावशिष्टानात्म देशीनामित्यर्थः, तासामनु-
शासनाभावादिति भावः । शिष्टानां स्वतः शिष्टानां संज्ञा-
रूपाणामिति केचित् । इत्यं त्रिविधानां वाचामेव प्रसादेन
साच्चिदेन सर्वेण सर्वेण प्रकारेण सोकानां देवादिपाम-
रान्तानां याचा व्यवहारः प्रवर्त्तते प्रकर्षेण भवति । तत्रात्म-
मानां संख्यतया मध्यानां प्राकृतया नीचानात्म देशा वाचा
व्यवहारः ॥ ३ ॥

इदमन्यं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनन्तर्यम् ।

यदि शब्दाङ्गयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ ४ ॥

शब्दाङ्ग

अन्वयेन वाचां व्यवहारोपयोगित्वमुक्ता अतिरेकेण तदेव
इठ्यति । इदमिति । शब्दाङ्गयं वागाख्यं ज्योतिः, प्रकाशक-
लात्तेज इव संसरत्यनेनेति संसारः स्थितिरित्यर्थः आसंसारं
स्थितिकालमारभ्य, यदा संसरत्यस्मिन्निति संसारो जगत् आ-
संसारं जगदभिव्याप्त यदि न दीप्यते न स्फुरेत् तदा इदं
कृत्स्नं सर्वं जगत् तद्वत्लोकजातमित्यर्थः, तमो मोहान्ध-
कारमयं सत् अन्यं चक्षुर्विकल्पित्वा ज्ञानपूर्णं जायेत, अन्यं
तमो गाढध्वान्तव्याप्तमिति वा, ध्वान्ते गाढेऽन्यतमसमित्यमरः ।
यदा इदमिन्द्रियासन्निकृष्टं कृत्स्नं जगत् अन्यं तमो गाढान्ध-
काशकवलितमित्वाज्ञातं जायेत, यथा ज्योतिषि सूर्योऽदीप्य-
माने जगदन्धकारमयं सद्भातं भवति तथा शब्दाभावे इत्य-
र्थः, वेदाप्तवाक्यैरेव सर्वेषां ज्ञात्वाभवादिति भावः ॥ ४ ॥

व

आदिराजयशेविम्बमादर्शं प्राय वाङ्मयम् ।
तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति ॥ ५ ॥

इत्यं वाक्मामान्यस्य अवहारमूललेनोपादेयलं प्रदर्श्व
तस्यैव गुणालङ्घारादिभिरुपस्त्राततया काव्यरूपतामापन्नस्यो-
पादेयत्वमाह । आदिराजेति । आदिकालीना ये राजान
इत्याकुप्रभृतयस्तेषां चशोरूपं विम्बं प्रतिरूपं द्वायेत्यर्थः, वा-
श्ययं कविगणकृतकाव्यप्रबन्धरूपमादर्शं दर्पणं प्राय इदानीं
तेषां राज्ञामसन्निधानेऽपि न नश्यति न विच्छिन्नते इति स्वयं
पश्य विचारय, अप्रामाण्यस्यात्यन्तपरिहारायैतत् अतएवाच
न गर्वितलं दोषः । अन्यस्मिन्नादर्शे हि सन्निहितानामेव विम्बं
पतति अत्र त्वसन्निहितानामपीति व्यतिरेकः । एतेनातीतानां
अशःखापनं काव्यस्य प्रयोजनमुक्तं, एतच्चोपलक्षणं काव्य-
कर्त्तुस्तद्वाहुस्य अशःप्रभृतीन्यपि प्रयोजनान्तराणि ज्ञेयानि,
घटुकं, प्रकाशकृता, काव्यं अशसेऽर्थकृते अवहारविदे शिवेतर-
कृतये । सद्यःपरनिर्वृतये कान्नासन्निततयोपदेशयुजे । इति ।
सर्वे च पुरुषार्था एतसाज्ञायन्ते, घटुकं, धर्षार्थकाममोक्षेषु
वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्त्तिं प्रोतिच्छ साधुकाव्यनि-
षेवणमिति ॥ ५ ॥

गैर्ग्यः कामदुधा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः ।
दुष्ट्युक्ता पुनर्गैर्ग्यात्वं प्रयोक्तुः स्वै शंसति ॥ ६ ॥

काव्यस्योपादेयत्वमुक्ता तस्य गुणालङ्घारादिभिरुपस्त्रारे

निर्देषताथाच्च यतनीयमित्याह । गौरिति । गौर्वाणी सम्बन्ध
प्रयुक्ता दोषाभावेन गुणालङ्घारादिसङ्घावेन च कविना ज्ञाभनं
निबद्धा सतो कामदुचा सर्वकामप्रणूरिका गौर्धेनुरिव बुधैः
सामाजिकैः सर्व्यते सुप्रयुक्ता वाणी कामधेनुवत् सर्वकाम-
पूरिका भवतीति ज्ञायते । तथा च श्रुतिः । एकः शब्दः सु-
प्रयुक्तः सम्बन्धातः स्वर्गे खोके च कामधुगभवतीति । वैप-
रीत्ये दोषमाह । सैव गौरः पुनर्दुष्प्रयुक्ता सदोषतया रचिता
सती प्रयोक्तुः कर्दर्गीलं दृष्टभलं मूर्खलनित्यर्थः, शंखति स्फुच-
यति, एतेन दोषाभावे गुणालङ्घारादिसङ्घावे च सर्वथा
यतनीयमित्येव प्रतिपादितं न तु सदोषस्याकाव्यमिति ष्ठे-
ष्म् ॥ ६ ॥

तदत्यमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथश्चन ।
स्यादपुः सुन्दरमपि श्विचैषेकेन दुर्भगम् ॥ ७ ॥

^{↑ चरा}

तदिति । तत्त्वात् प्रयोक्तुरविज्ञताख्यापकत्वादित्यर्थः
काव्ये अत्यमपि पदपदांशमाच्चगतमपि दुष्टं दोषः कथनच्च
नोपेक्ष्यं सर्वथा तत्परित्यागे यतनीयं । ननु गुणालङ्घारादि-
ना सुन्दरतरे तस्मिन् तिष्ठतु नामात्मीयान् दोषः किं वि-
हन्येत तेनेत्यत्राह सुन्दरमपि जावण्यहाराङ्गदादिना रम-
णीयमपि वपुः एकेन केवलेन एकावयवस्थितेन वा श्विचैष
कुष्ठभेदेन दुर्भगं निन्दितं स्यात् । एतेन दोषाः काव्यस्याप-
कर्षमाच्चजनका न तु काव्यत्वविधातका इति स्फुचितं दृश्यन्ते

च महाकविग्रयोगेषु केषुचित्ते ते दोषा इति एतदिज्ञा-
पनार्थमेव प्राचां तददोषौ शब्दार्थाविति अदोषं गुणवत्
काव्यमित्यादि काव्यलक्षणेषु दोषपदोपादानं न तु बति तत्रा-
काव्यताप्रतिपादनार्थमिति रहस्यम् । उक्तज्ञान्यत्र कीटानु-
विद्वरक्षादिकाधारणेन काव्यता । दुष्टेष्वपि मता यत्र रसा-
चनुगमः स्फुट इति ॥ ७ ॥

नरः

गुणदोषानशास्त्रज्ञः कथं विभजते जनः ।
किमन्वस्याधिकारेऽस्ति रूपभेदोपलब्धिषु ॥ ८ ॥

इत्यस्य काव्ये दोषाणां देयलोक्या गुणानामुपादेयलभ-
र्थादुक्तं भवति हेदोपादेयानास्त्र धर्माणां परिज्ञानस्य शा-
स्त्रोपदेशसापेक्षतया तत्र स्वक्रियमाणशास्त्रस्योपयोगितां दर्श-
न्नाह । गुणेति । अशास्त्रज्ञः काव्यमीमांसाशास्त्रानभिज्ञो जनः,
गुणा उपादेयधर्मा वक्ष्यमाणाः स्तेषुप्रसादादयः अनुप्राप्ते-
पमाद्यलक्ष्मारात्र अलक्ष्माराणां काव्यशेभाजनकलेनोपादेय-
लात्, दोषाः अतिकटुलादयस्य, तान् कथं विभजते विशेषेष
भजते विभक्ततया जानातीत्यर्थः, भजतिरत्र ज्ञानार्थः ।
वैचित्र्यवैरस्तजनकलेन गुणदोषाणां किञ्चित्परिज्ञानस्य स्तः:
सम्भवेऽपि विशेषपरिज्ञानं शास्त्रादेव जायते शास्त्रकर्त्तव्यां
निषुणाभिनिवेशादिना तत्तद्विशेषोऽन्नावनादिति विपदोपा-
दानं । इष्टान्तेनेदं इठ्ठति रूपाणि इव्युक्तविशेषा-
लेषां भेद उत्तमलापक्षष्टवरूपः शेतत्पीतनादिरूपे वा

विशेषस्त्वयोपलभिषु प्रत्यचेषु अन्धस्य चनुर्विकल्पस्य किमधि-
कारो योग्यतास्ति नास्त्वेत्यर्थः, तस्माच्छास्त्रोपदेशेनैव जना-
हेयोपादेयज्ञानवन्तो भवन्ति तदर्थं एव ममाचमारम् इति
भावः ॥ ८ ॥

अतः प्रजानां व्युत्पन्निमभिसन्धाय स्फूरयः ।

वाचां विचित्रमार्गणां निबबन्धुः क्रियाविधिम् ॥ ९ ॥

अत इति । अतः गुणदोषविभागादेः आस्त्रसापेक्षत्वादि-
त्यर्थः, स्फूरयः पण्डिता भरताद्यः प्रजानां लोकानां व्युत्पन्निं
वाग्व्यवदारनैपुण्यमभिसन्धाय उद्दिष्ट, विचित्रा वक्तव्यिधा
वैदर्भगौडादिरूपा मार्गा रीतयो चासां तादृशोनां वाचां
काव्यवाक्यानां क्रियायै करणाय, उपलक्षणस्त्रैतत् ज्ञाना-
चापीत्यर्थः, करणवज्ञानस्यापि यशःप्रमृतिजनकत्वात्, विधि-
र्विधानं धर्मिधर्मविभागादिना निरूपणमित्यर्थः, तं निबबन्धुः
निबन्धेन प्रोक्षुः । एतेन तद्गतानुगतिकतया ममापि प्रजा-
व्युत्पत्त्यर्थमेवायमुद्यमोन्तु प्रतिष्ठार्थमिति सूचितम्, तस्माद्
गन्धस्यास्त्रं प्रजाव्युत्पन्निः प्रयोजनं यन्याभिधेयस्य काव्यस्य
प्रयोजनन्तु यथायथं कविबोद्धूगतं यशःप्रमृतिकं पूर्वमुक्तं
शेयम् ॥ १० ॥

तैः शरोरच्च काव्यानामलङ्घाराश्च दर्शिताः ।

शरोरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ॥ १० ॥

अथ धर्मिणि ज्ञाते धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायते धर्मिं

काव्य शरीरं तदेव प्रथमं निरूपयन्नाह । तेरिति । तैः पूर्वं-
सुरिभिः काव्यानां शरीरस्य आत्मभूतस्य रसादिव्यङ्गस्य
देहभूत आश्रयस्य तथा अलङ्कारास्य दर्शिताः । चदयमु-
भयप्राधान्यद्योतकम् । काव्यानामिति वज्जवचनं मुक्तकादिभे-
देन काव्यस्य वज्जविधलसुचनाच । अलङ्कारपदस्य अलं क्रियते
प्रकृष्टीक्रियतेऽनेनेति कुत्पन्ना हेषप्रसादादिगुणानामनुप्राप्तो-
पमाद्यलङ्काराणास्य प्रतिपादकं गुणानामपि काव्यशोभा-
जनकतया तैर्दर्शितलात् । भेदशानयोरये दर्शयिष्यते । यदा
शरीरस्येति चकारोभिन्नकमे तैश्चेत्यर्थः । अलङ्कारास्येति च-
कारोऽनुक्तसमुद्दर्यार्थः, तेन च गुणानां दोषाणास्य परियहः
तद्वितयानामपि निरूपितलादित्यवगलव्यम् । दर्शिता इत्यत्र
वज्जवचनं पुंखस्य अलङ्कारा इति परप्रयुक्तापेचया, क्वचिस्ति-
क्षविभक्षोरित्यनुशासनात् । इत्यं प्राचां संवादं प्रदर्श्य तन्मता-
नुसारेणैव स्थं लचणरूपं काव्यशरीरं निरूपयति । शरीरं
तावदिति । तावदिति वाक्यालङ्कारे । इष्टाः सहदयद्या-
श्चमत्कारभूमय इत्यर्थः, चेऽर्थाः तैर्बृद्धिक्षन्ना विलक्षणीकृता
पदावली पदसमूहः काव्यस्य शरीरमित्यन्वयः । अचेष्टत्वं चम-
त्कारभूमिलं, चमत्कारस्य लोकोन्तराहादः तद्वृमिस्तज्जनकः,
लोकोन्तरलङ्कादगतं सुखलव्याप्तोऽनुभवसाचिको जाति-
विशेषः रिपुस्ते मृतः पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्यार्थज्ञानजन्मा-
हादस्य न लोकोन्तरलभिति न तत्र काव्यतप्रसक्तिः । ताङ्ग-
शाहादं प्रत्यर्थानां कारणताच अङ्गैश्चिष्येन दोषास्तमानाधि-

करणगुणालङ्कारमङ्गावसम्यादितचारुलेन च सम्भवति, सम्भवति-
च तेन काव्यस्य भेदत्रयं, तथा हि व्यञ्जनैश्चित्यजन्या च मत्कृति-
र्थत्र वाच्यचमत्कृतेरत्यधिका तत्र ध्वनिरिति व्यवहारः यत्र च
व्यञ्जनैचमत्कृतिर्वा च्यचमत्कृतेः कुचिनिलोना तत्र गुणोभूतव्यञ्जन-
मिति व्यवहारः, यत्र च व्यञ्जनैचमत्कृतिर्वा स्येव वाच्यचमत्कृति-
रेव परं वरीवर्त्ति तत्र चित्रमिति व्यवहारः, इत्यं चित्रिधं
काव्यमन्वैरुक्तमनुसर्त्यं, यदि च वाच्यव्यञ्जनैचमत्कृतिरिपेक्षः
शब्दोऽपि गुणालङ्कारोपकृतश्चमत्कारं जनयति तस्मापि
काव्यलमन्वैरुक्तीकृतं, यथा, सुपां तिउत्तम्भुत्यन्तिं वाचां वा-
ज्ञकन्दलङ्कृतिम् । तदेतदाङ्गः भौशब्दं नार्थशुत्यन्तिरोद्घोति,
तदा इष्टेति पृथक् पदं पदावलीविशेषणं मन्त्र्यं, विशिष्टविशे-
षणलाच रूपो घटोऽनित्य इत्यदौ रूपघटयोरनित्यलप्रतो-
तिवदर्थपदचोर्द्धयोरपीष्टलप्रतीतिः ततश्च शब्दचित्रमर्थचि-
त्तम्भेति चित्रस्य भेदद्वयम् । उक्तम्भुत्तम्भाशक्तता शब्दचित्रं
वाच्यचित्रमव्यञ्जनं लवरं स्फृतमिति, चित्रमिति गुणालङ्कार-
माचयुक्तम् । एतेन लक्षणेऽनुहिष्टानां गुणालङ्कारदोषाणां
कथमये निरूपणं कृतमिति चेद्यस्य नावकाशः इष्टपदेन तेषा-
मुद्देशादिति ध्येयम् । अत्रार्थो वाच्यलक्ष्यव्यञ्जनतया चित्रिधः
तत्राभिधयोपस्थाप्तो वाच्यः लक्षणया लक्ष्यः व्यञ्जनया व्यञ्जन-
इति व्यञ्जकतात्र शब्दानां सर्वेषामर्थानाम्भुत्तम्भुत्तम्भानां, तेषां व्यञ्जनोऽपि
वस्तुलङ्काररत्यादिभेदाच्चित्रिधः, तत्र वस्तुलङ्काररू-
पव्यञ्जनैचमत्कारः संख्यकमः रत्यादिव्यञ्जन्यचम-

त्वारो रसादिपदव्यपदेष्टोऽसंख्यकम् इति अन्यत्र विस्तर इति नैतत् सर्वं निरूपयिष्यते । पदानि असमासाङ्गसुप्तिङ्ग्नानि तस्मिन्नानि च, प्राकृतादिपदानान्तु संख्यतस्मानोचतया तदन्ततास्त्वये । निराकाङ्गपदानां काव्यताव्यवहारात् साकाङ्गेति पदावलीविशेषणं देयं तेन पदावलो वाक्यमित्येवार्थः । इत्यस्म अर्थोपस्तुतं वाक्यमेव काव्यशरीरं न तु वाक्यमर्थस्य द्वाविति, काव्यताया उभयपर्याप्तते काव्यमुच्चैः पद्यते काव्यादर्थाऽवगम्यते काव्यं अनुत्तर्यो न ज्ञात इत्यादिविश्वजनीनव्यवहारविरोधात् लक्षणाभ्युपगमस्य चान्यायत्वात् प्रत्येकपर्याप्तते च एकस्मिन् पद्ये काव्यदद्यव्यवहारापत्तेः तस्मादाक्ष्यमाच्यैव शरीरत्वमिति सुषूक्तम् । शरीरमित्युक्ते शरीरी चापेक्षते शरीरी चाच्च चित्रकाव्ये गुणालङ्घारोपस्तुतो वाच्यार्थं एव ध्वनिगुणीभूतव्यज्ञयोऽस्तु वस्तुलङ्घाररसादिरूपो व्यज्ञार्थः । उक्तस्म ध्वनिकृता । अर्थः सहृदयस्त्वाच्यः काव्यात्माचो व्यवस्थितः । वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्फृताविति, न च रसस्यैवाङ्गिलमन्यैरुक्तमादरणीयं नीरसानामपि वस्तुलङ्घारव्यज्ञकानां गुणालङ्घारमाच्चोपस्कृतानास्म काव्यतया सकलालङ्घारिकैरङ्गोकृतानामकाव्यतापत्तेः न च तत्रापि कथच्चित् परम्परया रससर्वोऽस्तीति वाच्यं एवंविधरससम्बन्धे गौः श्रेते स्वगोधावतीत्यादोनामपि काव्यतापत्तेः पदार्थमाच्चापि विभावानुभावव्यभिचारिभावान्यतमत्वात्, न च रसस्यानात्मते विनेयानामुमुखोकारासम्भवः काव्यस्य प्रयोजनं

हि वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीनां रक्षाखादसुखपि-
ण्डदानदारा कृत्याकृत्यपृष्ठनिवृत्युपदेश इति वाच्यं चम-
त्कारजनकवाच्यार्थादिनापि तत्सम्भवादिति दिक् ॥ १० ॥

पद्यं गद्यच्च मिश्रच्च तत्त्वधैव व्यवस्थितम् ।
पद्यं चतुष्पदो तच्च वृत्तं जातिरिति द्रिधा ॥ ११ ॥

काव्यस्य शरीरमुक्ता तङ्गेदान् क्रमेणाह । पद्यमिति ।
तत् काव्यं पद्यं गद्यं मिश्रच्चेति त्रिधैव त्रिप्रकारमेव व्यवस्थितं
प्राचीनैर्निर्घपितम् । एवकाराच्चातुर्विध्यादिकमस्य नास्तीति
सूचितं । तत्र पद्यलक्षणमाह । पद्यमिति । चतुर्षां पदानां
समाहारश्चतुष्पदो पादचतुष्टयात्मकं पद्यं स्यात् दिपद्यादि-
कन्तु वेदादिष्वेव नियतमिति सौक्रिकशास्त्रे तदभावाच्चतु-
ष्पदीत्युक्तं, वस्तुतस्तु क्वन्दोनियतं वाक्यमेव पद्यं, महा-
काव्यादौ प्राचेण पादचतुष्टयात्मकानामेव निवेशनीयलाच्च-
तुष्पदीत्युक्तं । यदाङ्गः । क्वन्दोनियमवद्वाक्यं पद्यमित्यभि-
धीयत इति क्वन्दो बद्धूपदं पद्यमित्यादि च । तच्च पद्यं वृत्तं
जातिच्चेति द्रिधा । तत्राचरसङ्घातं वृत्तमुक्त्यात्युक्त्यादिकं
माचारसङ्घाता जातिरार्थादिः ॥ ११ ॥ प्रलङ्घानि ...

क्वन्दोविचित्यां सकलस्तत्प्रपञ्चोनिदर्शितः ।

सा विद्या नौस्तितीर्षूणां गम्भीरं काव्यसागरम् ॥ १२ ॥

क्वन्द इति । क्वन्दांशि विचीयन्ते निरूपन्तेऽत्रेति
क्वन्दोविचितिः शेषादिक्षत्क्वन्दोग्यन्यः क्वन्दोविचितिनामकः
नोर्विविद्युर्षां लक्षणात् ।

खञ्जनश्वन्दोयन्यो वा तस्मां सकलः तथोर्षत्तजात्योः प्रपञ्चो
विस्तारो निर्दिश्तः समार्द्धसमविषमलेन उक्तात्युक्त्यादिना
च वृक्षभेदाः आर्यागोद्युग्मीतोत्यादिना जातिभेदात् निरू-
पिता इत्यर्थः । अतः सैवानुशीलनोया यन्मवाङ्गत्यभिया-
तत् सर्वमत्र नोक्तमिति भावः । कवीनां छन्दोज्ञानस्यावश्य-
कत्वमाह । सा विद्या छन्दोज्ञानं छन्दोविचितिविद्या वा
गम्भीरं विविधच्छन्दोनिबद्धवाक्यवर्णनोयरसभावादिभिर्निर्वि-
डम्, अथचागाधं काव्यमेव सागरं तितीर्षूणां करणेन
ज्ञानेन च तत्पारं जिगमिषूणाम् अथच लिलङ्गयिषूणां नौः
पेतरूपा । तितीर्षूणामित्यत्र विविच्छूणामिति कर्त्तव्यं पाठः,
सागरं प्रवेष्टुमिच्छूनां यथा नानावस्तुपूर्णा नौरूपयोगाय भ-
वति तथा काव्यं वर्षयितुमनुशोलयितुं वा कृतयनानां छन्दो-
विचितिविद्येत्यर्थः ॥ १२ ॥ ९

कापूः

मुक्तकं कुलकं कोऽः संघात इति तादृशः ।

सर्गवन्धाङ्गरूपत्वादनुक्ताः पद्यविस्तरः ॥ १३ ॥

^{प्राप्तं पूर्णं प्रत्यक्षं}

एवं चिविधेषु काव्येषु पद्यमयस्यान्वैहक्तानामवान्तरभेदा-
नां प्रदर्शनमन्तिप्रयोजनमिति इहद्येन प्रधानप्रभेदं महा-
काव्यं प्रदर्शयितुमुपक्रमते । मुक्तकमिति । इतिशब्द एवमर्द्दं,
मुक्तकं कुलकं कोषः सङ्घातश्च इत्येवं तादृशस्त्रजातीयो-
ऽपरश्च युग्मकादिरित्यर्थः, एवंरूपः पद्यविस्तरः अन्वैहकः
पद्यमयकाव्यभेदसमूहः सर्गवद्धाङ्गरूपत्वात् निरूपयिष्यमाण-

महाकाव्यरूपप्रधानभैकदेशस्त्रपत्वादनुकः यन्यवाङ्मयभि-
या अप्रदर्शितः यन्यान्तरेषु देदितव्य इति शेषः, एतेन प्र-
तिषेधनत्रा कथं तत्पुरुष इति चोद्यस्य नावसरः अधा इतस्य
यन्यान्तरवेदितव्यत्वस्य विधेयत्वेन तस्य पुर्युदामलात्, अन्ये तु
साहृद्यार्थकपर्युदासनत्रा अनुक उक्तप्राय एवेत्यर्थ इत्याङ्गः ।
तत्र मुक्तकं स्नोकान्तरसम्बन्धेन परित्यक्तमेकपद्यात्मकं, तथा
चाग्नेये । मुक्तकः स्नोक एवैकश्चमत्कारज्ञमः सताभिति । कु-
लकं पञ्चान्यूनस्नोकात्मकम् । उक्तञ्चान्यत्र, “द्वाभ्यानु दुम्भकं
सन्दानितकं चिभिरिष्टते । कलापकं चतुर्भिर्श्च पञ्चभिः
कुलकं मतम्” । इति । अपरे तु पञ्चात्मकस्य वाणावलीति
संज्ञामाङ्गः । यथा, “एकः स्नोको मुक्तकं स्नात् द्वाभ्यां
घुगलकं स्फृतम् । चिभिर्गुणवती प्रोक्ता चतुर्भिर्सु प्रभद्रकम् ।
वाणावली पञ्चभिः स्नात् षड्डिसु करहाटकः” । इति ।
कोषः परस्यरनिरपेक्षः स्नोकस्मूहः । यदुक्त, “कोषः स्नोक-
स्मूहसु स्नादन्योन्यानपेक्षकः । ब्रज्याक्रमेण कथितः स
एवातिमनोरमः” । इति । ब्रज्या च सजातीयस्मूहः । चत्र
प्रत्येकं परिसमाप्तार्थैः पद्मैः कथा समाप्तते स संघातः ।
यदुक्तं । यत्र कविरेकमर्थं वृत्तेनैकेन वर्णयति काव्ये । सं-
घातः स निगदितो वृन्दावनमेघदूतादिरिति । इत्यमुक्तख-
चणा मुक्तकादयो महाकाव्यैकदेशस्त्रपत्वान्न पृथग्लूचिताः,
कोषसंघातावपि महाकाव्येषु तत्तदुच्चावच्चर्षने सम्भवत एवं-
त्यनुसन्धेयम् ॥ १२ ॥

सर्गवन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।

आशीर्नमस्त्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तनुखम् ॥ १४ ॥

नमस्त्रिया इतिहासकथोद्भूतमितरदा सदाश्रयम् ।

चतुर्वर्गफलेषेतं चतुरोदाच्चनायकम् ॥ १५ ॥

कलायतं नगरार्णवशैलर्जुन्द्वार्कोदयवर्णनैः ।

उद्यानसलिलकोडामधुपानरतोत्सवैः ॥ १६ ॥

विप्रलभ्मैविवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ।

मन्त्रदूतप्रयाणजिनायकाभ्युदयैरपि ॥ १७ ॥

अलङ्कृतमसंहित्प्रस्तुतम् रसभावनिरन्तरम् ।

सर्गेरनतिविस्तीर्णैः अव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ॥ १८ ॥

सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जकम् ।

काव्यं कल्पान्तरस्यायि जायेत सदलङ्कृति ॥ १९ ॥

कोऽसौ सर्गवन्धः यदङ्गरूपलान्तुक्तकादयो न पृथग् स-
चिता इत्याकाङ्क्षायामाह । सर्गवन्ध इति । महाकाव्यं सर्ग-
वन्धः तस्य सर्गनिर्वधमानलात् । तदपि किञ्चरूपमिति
तस्मच्चणं तावत् प्रतिजानीते । उच्यते इति । तस्य महा-
काव्यस्य लक्षणं स्वरूपमुच्यते अनन्तरमेव निरूप्यते । आशी-
रित्यादि आशीरिष्टजनस्य पूर्भाशंसनं, नमस्त्रिया स्नापकर्ष-
बोधानुकूलव्यापारविशेषः सच प्रकृते वाग्विशेषात्मकः
तस्य वाचिककायिकमानसिकलेन चैविधात् । तथा वस्ति
प्रसुतवृत्तान्तोऽस्मिन्निति वस्तु प्रबन्धनायकः अपरो वा तत्-

समन्वी, तस्य निर्देशं उपन्यासः, वाग्म्बोविकल्पे, मुखमा-
दिभागः, आशीः प्रभृतीनामन्यतमं तस्यादिभाग इत्यर्थः ।
तच्चाशीः कीचकबधादौ, नमस्क्रिया रघुवंशादौ, वस्तुगिर्देशः
शिशुपालबधादौ ॥ १४ ॥

इतिहासेति । इतिहासा रामायणमहाभारतादयः ते-
षामन्यतमस्य कथया रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेन उद्भूतं
निबद्धम् । इतरदा एतस्मादन्यदा, सन् सत्यभूतोवृत्तान्त
आश्रीयत इत्याश्रयो वर्णनीयो यत्र तत् । सदाश्रयमित्यनेन
कल्पितवृत्तान्तस्य महाकाव्ये वर्णनं प्रतिषिद्धं । तथा चतुर्णां
धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गस्तुर्वर्गः तद्रूपेण फलेन प्रयोजने-
नोपेतम्, एकत्र चतुर्णां फलत्वासम्भवात् सर्वे पुनर्वर्णनीयाः
परन्तु अन्यतममेव फलमिति भक्षयम् । उक्ष्य, चलारसाच
वर्गाः सुसेव्येकम्बुद्ध फलं भवेदिति । तथा चतुरो व्यवहार-
कुशल उदान्तोधीरोदान्तो नायकः कथाव्यापी प्रधानपुरुषो
यत्र तत् । यद्यपि त्यागी छती कुखीनः सुश्रोकोरुपयौवनो-
स्माही । इच्छानुरक्षणोक्त्येजोवैदग्धश्चीलवान्नेतेति नायक-
स्तज्जणे दक्षवैदग्धपदोपादानेन चतुरत्वस्य सत्त्वघटकतया प्रा-
प्त्वात् पृथक् चतुरेति नायकविशेषणमफलमित्यसन्तोषस्तदा
चतुरोदान्तपदस्य धीरोदान्त इत्येवार्थः कर्त्तव्यः चतुरधी-
रपदयोः पर्यायत्वात् । धीरोदान्तस्तज्जणं यथा । “अविक-
त्यनः चमावानतिगम्भीरोमहासन्तः । खेयान्निगूढमानो-
धीरोदान्तोदृढब्रतः कथित” इति । अयम् नायकः क्वचि-

देकोदेवः, क्षचिदेकः सद्ब्रजः चन्त्रियः, क्षचिदा एकवंशजा
वहवः चन्त्रियाः, अदुक्तं । तच्चेकोनायकः सुरः । “सदंशः
चन्त्रियोवापि धीरोदात्तगुणान्वितः । एकवंशभवा भूपाः
कुखजा वहवोऽपि वा” इति । तचान्त्यस्तोदाहरणं रघु-
वंशः ॥ १५ ॥

महाकाव्ये नायकवृत्तान्वर्णमात्रं न कवीनां पुरु-
षार्थः इतिहासादिभिरेव तत्परिज्ञानमिद्धेः किन्तु प्राप्त-
क्षिकतत्त्वदुच्चावच्चर्णनया काव्यशोभासम्यादनमिति वर्णनी-
यान् विषयान् निर्दिष्टति नगरेत्यादि द्वाभ्यां । वृतीया-
न्तजातस्यास्त्रदृतमित्यनेनान्वयः । चन्द्रार्कोदयेति चन्द्रार्का-
स्त्रमनोपलक्षणम् । क्रीडेति उद्यानस्त्रिलयोर्द्वयोरथन्वेति ।
स्त्रोतस्त्रवः सम्भोगप्रदृशारः स च विप्रस्त्रमवर्णनात् परमेव
वर्णनीयः । उक्ताच्च न मिना विप्रस्त्रमेन सम्भोगः पुष्टिमश्चुते
इति । विप्रस्त्रमैरिति बङ्गवचनेन तस्य पूर्वरागमानप्रवास-
करुणात्मकतया चतुर्विधत्वं सूचितम् । कुमारोदयः पुत्रो-
त्पत्तिः । मन्त्रोविपच्छजयाद्यर्थं मन्त्रणा । दूतः कार्यप्रेष्यः
स च निष्ठुष्टार्थमितार्थसन्देशहारकलेन चिविधः । प्रयाणं
युद्धाद्यर्थयाच्चा । आजिर्युद्धम् । नायकस्याभ्युदयोरिपुजया-
दिः । मन्त्रादिपञ्चकं ऋसिकं, तथा हि प्रथमं मन्त्रणा ततो
दूतप्रेषणं ततः प्रयाणं ततो युद्धं ततस्य रिपुजयादिरूपा-
भ्युदयः । श्वेषं स्थृष्टम् । एतानि अपिना चान्यानि च साङ्गोपा-
ङ्गानि महाकाव्ये वर्णनीयानीत्यर्थः । अदुक्तं, “सन्ध्यासूर्योन्दु-

रजनीप्रदोषध्वानवासराः । प्रातर्मध्याह्नमृगयाप्रैत्यर्भुवनवा-
गराः । समोगविप्रखम्भौ च मुनिस्तुर्गपुराध्वराः । रणप्रवा-
णोपयममन्त्रपुचोदयादयः । वर्णनोद्या अथायोगं साङ्गोपाङ्गा
“अमी इह” । इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

असङ्गिनं पश्चित्वृत्तान्तं, महाकाव्ये हि धन्यवाङ्मा-
त्रहृष्ट्या शङ्खेषेण वस्तुवर्णनं न चमत्कारं पुण्याति, तद्यथा,
“रामोदश्वरथाज्ञातः प्राप्तविश्वस्त्र कौशिकात् । मिथिलायां
धनुर्भङ्गा मैथिकीं परिषीतवान्” इति । रसाः शृङ्गारा-
दयः, भावाः प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणः उदुद्ध-
माचाः स्थाचिनः देवादिविषया रतिश्च, तैर्निरन्तरमभि-
व्याप्तं, तत्र शृङ्गारवीरशान्तानामन्यतमोऽङ्गिलेन अन्ये तु
रसा भावा वा अङ्गिलेन, अदुक्तमन्यत्र, शृङ्गारवीरशा-
न्तानामेकोऽङ्गीरस इव्यते इति । सर्वैरिति उपेतमित्यने-
नान्वेति, सर्वोदान्तरवृत्तान्तसमाप्तेभास, बङ्गवचनमष्टान्यू-
नलचिंश्चद्विधिकलयोर्बोधकं, अष्टसर्वान्ततु न्यूनं चिंशत्स-
र्गाच्च नाधिकम् । महाकाव्यं प्रयोक्तव्यं महापुरुषकीर्ति-
युगितोऽनंहितोऽक्षेः । वस्तुतस्तु प्रायिकमेतत् वैपरीत्यस्या-
ऽपि दर्शनात् । अनतिविस्तीर्णैरिति चिंशदन्यूनद्विशत्यन्दिक-
पद्यात्मकैरित्यर्थः । अदुक्तमीश्वरसंहितायाम् । नात्यन्त-
विस्तरः सर्वस्त्रिंश्चतोवा अचोनता । द्विशत्यानाधिकं कार्य-
मेतत् पद्यस्त्र खचणमिति । अव्यवृत्तैरिति इतवृत्ततादि-
दोषपरित्यागेन माधुर्यादिगुणसङ्गावेन च वैरस्यानावह-

श्रुतिसुखदृच्छैरित्यर्थः । यदुकं । यस्मिन् श्रुते च चित्तस्य
वैरस्य, न च हृष्टता । ताजि वज्ज्यानि पद्मानि प्रसिद्धि-
प्रच्छुतानि चेति । दृक्षपदम् पद्मपरं क्वचिदार्थादेरपि
दर्शनात् । सुषम्भिभिः सुशिष्टसम्बन्धैः भाविसर्गसापेचैरि-
त्यर्थः । यदुकं, सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं
भवेदिति । यदा सम्बयो नाटकसञ्चेषोक्ता मुखप्रतिमुख-
गर्भविमर्शनिर्बहुनाख्याः पदम् । उक्तम् सर्वे नाटकसम्बव-
दति । तेषां सुशिष्टलम्ब वाङ्मानामेतेषां अथाक्रमं विनि-
वेशः, अङ्गानि दोपचेपादीनि दग्धरूपकादावुक्तानि ज्ञेयानि ।
भिन्नदृच्छान्तैः पृथक् पृथग्वान्तरकथाप्रकाशकैः, यदा भिन्नं दृच्छ-
पृथक् क्रन्दोनिबद्धः स्नोकोऽन्तेऽवसाने येषां तैः, एकेन क्रन्दसा
सर्गं निर्माय इन्द्रोऽन्तरेण समाप्तेदित्यर्थः, उक्तम्, एकदृ-
च्छमयैः पद्मैरवसानेऽन्वदृच्छकैरिति । एकदृच्छमयलम्ब सर्गाणां
ग्राचिकं नानादृच्छमयस्यापि कस्यचिद्दर्शनात् । उक्तम्, नाना-
दृच्छमयः कापि सर्गः कस्य दृश्यतदृति । अथा । शिशुपाल-
बधे चतुर्थः सर्गः । सदस्यहृतीति सत्यः शब्दार्थशेभाजनन-
द्वारा रसोपकारिका अस्त्रहृतयो अमकोपमादयो यत्र तत् ।
इत्यं सञ्चणमुक्ता प्रशंसनि सोकरञ्जकमिति, एवं सञ्चणसम्बन्धं
काव्यं सोकरञ्जकं सामाजिकगणविनोदकं, सत् कल्पान्तरस्याच्यि
प्रस्त्रयकालावधिस्थायि जायेत तद्विनोदसोलुपैर्यन्तोरञ्चणोच-
लादितिभावः । अन्तरशब्दोऽन्तावर्धर्थः । एतेनानपाचिकी-
र्त्तिप्रत्याग्नया कविभिरच यत्नीयमिति योतितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

न्यूनमध्यं यैः कैश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्टति ।
यद्युपात्तेषु सम्पत्तिराराधयति तद्विदः ॥ २० ॥

इत्यं खचणरूपतयोक्तानां धर्माणां केषाच्चित् खण्डका-
वादै सम्बवेनातिव्याप्तिसदारणाय समुदायस्य खचणला-
भ्युपगमे कुचिद्धापतन्त्रीमव्याप्तिं वारयति । न्यूनमिति । अत
एषु निरुक्तेष्वेषु मध्ये यैः कैश्चिस्वच्छणघटकैरङ्गैर्न्यूनं हीन-
मपि काव्यं न दुष्टति खचणाखचितलाभ्यन्दितं न भवति ।
यदि उपात्तेषु अथा लाभं वर्णितेषु सम्पत्तिः रसपरिपोष-
खद्विदः काव्यज्ञान् आराधयति सन्तोषयति । एतदेवोक्तं
भोजराजेन, नावर्णनं नगर्यादेर्देशाय, विदुषां मनः । यदि
शैलर्त्तुराच्यादेर्वर्णनेनैव तुष्टतीति । यद्युपात्तार्थसम्पत्तिरिति
पाठे उपात्तानामर्थानां सम्पत्तिः सम्भृतराराधयति चम-
त्कारमुग्धान् करोति । एतेन चमत्कारविशेषजनकलभेव
महाकाव्यखचणमिति फलितं नगरादिवर्णंघटिततन्तु परि-
चायकमात्रं, चमत्कारस्य महाकाव्यखण्डकाव्ययोर्विभक्त्वा इति
नाव्यास्थतिव्याप्तिशङ्केति श्येयम् ॥ २० ॥

गुणतः प्रागुपन्वस्य नायकं, तेन विद्विषाम् ।
निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ॥ २१ ॥
वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।
तज्जयान्नायकोत्कर्षवर्णनच्च धिनोति नः ॥ २२ ॥

नायकप्रतिनायकयोरत्मर्षापकर्त्त्वा काव्यस्य प्रतिपाद्या, तद-

र्णने प्रकारदयमाह । गुणत इति । गुणतोगुणवच्चेन प्राक् प्रथमं नायकमुपन्यस्य वर्णयित्वा तेन गुणवता नायकेन, विद्विषन्ति साधुनिति विद्विषः अन्यास्यपथवर्त्तिनः प्रतिनायकस्तेषां, बज्जवच्चनमनुगामिप्रायेण, निराकरणं पराजयः, दृत्येष मार्गोरीतिः प्रकृतिसुम्भृतः स्वभावतोरम्यः प्रायेषैवं बज्जभिर्वर्णत दृत्यर्थः, अयमर्थः नायकस्तावत् सच्चरितया प्रतिनायकस्तासच्चरितया वर्णनीयौ, तथाविधयोऽस्तु तयोर्जयपराजयौ सर्वेषां शुश्रूषणीयौ भवत इति । यथा रामचरिते पित्राङ्गापरिपालनादिसत्कर्मवता रामेण परस्त्रीहरणाद्यसत्कर्मवतोरावणस्य पराजय इति । गुणत इति नायकस्य सामान्यगुणास्त्वागादयः पूर्वमुक्ताः, विशेषाः पैतृषगुणास्य शोभादयः, यथा, “शोभाविलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी । सखितौदार्थमित्यष्टौ सत्त्वजाः पैतृषा गुणाः” इति ॥ २१ ॥

वंशेति । रिपेरपि वंशः सत्कुलता, वीर्यं बलं, श्रुतं विद्या, आदिना दानादिपरियहः । एतानि वर्णयित्वा तज्जयात् तथा भूतरिपुकर्मकपराजयात् नायकोत्कर्षवर्णनस्तु, च लर्णे, नोऽस्मान् धिनोति प्रीणयति । यथा हययोवबधे हययोवस्य स्वर्गविजयादिवर्णनं । न इत्यनेनास्मिन्नेव कल्पे स्वस्याभिस्त्विः सूचिता, न च धीरोद्भृतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायक इति प्रतिनायकस्तच्छणविरुद्धमेतदिति वाच्यं परपीडनादिदोषसामानाधिकरणेनैव तेषां गुणवर्णनस्त्रैचित्यात् एकान्नगुणवतो-

धार्मिकस्य पराजयेन च नायकस्तोत्रवासभवात् प्रत्युत निन्द-
नीयत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम् ॥ २२ ॥

अपादः पदसन्नानोगद्यमाख्यायिका कथा ।
इति तस्य प्रभेदौ द्वौ, तयोराख्यायिका किल ॥ २३ ॥
नायकेनैव वाच्यान्या नायकेनेतरेण वा ।
स्वगुणाविष्क्रियादेषो नाच भूतार्थशंसिनः ॥ २४ ॥

उद्देशक्रमप्राप्तं गद्यं निरूपयति । अपाद इति । माचा-
क्षरप्रतिनियतलक्ष्यः परिच्छेदः पादः तच्छून्यः पदसन्नानो-
गद्यम् । अस्ति च तादृशः पादः पद्ये, यथा गः श्रोः, गौ-
खीत्यादिः, खस्त्रैतस्यगणा इत्यादित्थ । अस्य च चूर्णका-
दयेभेदा मुक्तकादीनां महाकाव्य इव आख्यायिकादा-
वन्नभावान्न पृथग् लक्षिताः, ते च यथा, चूर्णकोत्कलिका-
प्राये आविद्धं वृत्तगच्छि चेति । आविद्धस्थाने मुक्तकमिति
विश्वनाथः पठति, तत्र, चूर्णकमल्लसमासं दीर्घसमासमुत्कलि-
काप्रायम् । समावरहितमाविद्धं वृत्तभागान्वितं वृत्तगच्छि-
ति । प्राचीनमतमनुसरन् गद्यस्य प्रधानभेदद्वयं दर्शयति ।
आख्यायिकेति । आख्यायिका कथा चेति तस्य गद्यस्य द्वौ
प्रभेदौ । एतयोर्लक्षणमन्वैरुक्तं यथा । “कथायां सरमं वसु
पद्यैरेव विनिर्मितं । क्वचिदत्र भवेदार्था क्वचिदक्षापवक्त्रके ।
आदौ पद्यैर्मस्कारः खसादेवृत्तकोर्त्तनमिति” । यथा, का-
दम्बर्थादि । “आख्यायिका कथावस्थात् कवेवंशादिकीर्त्तनं ।

अस्मामन्यकवीनां वृत्तं गच्छ क्वचित् क्वचित् । कथांशानां
व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते । आर्यावक्षापवक्षाणां इन्द्रसा
येन केचित् । अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनमिति' ।
यथा इष्टचरितादिः । एतस्तत्त्वाद्योक्तपरस्यरभेदकधर्मा-
णां प्राचीनप्रबन्धेषु व्यभिचारमाकस्य तत्राश्रद्धानोवकृ-
वैलक्षण्यकृतोऽनयोर्भेद इति मतं दूषयितुमुत्यापयति । तयो-
रिति । तयोः कथाख्यायिकयोर्भेदे आख्यायिका किल नाय-
केनैव वाच्या नायक एवाख्यायिकायामितिवृत्तवक्तेत्यर्थः ।
यदुकं वृत्तमाख्यायते यस्यां नायकेन स्वचेष्टितमित्यादि ।
एवकारेण वक्षन्तरव्यवच्छेदः । अन्या कथा पुनर्नायकेनेतरेण
वा वाच्या, अत्र वाशब्दस्यार्थे क्वचिक्षायकस्य क्वचित्तदितरस्य
च वकृतमित्यर्थः । दृश्यते च कादम्बर्यां चक्राधीडस्य नायकस्य
महाश्वेतासंख्यापादौ वकृतम् । अन्यथा नायकवाच्यायां कथा-
यामाख्यायिकालप्रसक्ष्या दुरपनेयातिव्याप्तिः स्यादिति वि-
भावनीयम् । नव्याख्यायिकायां नायकवकृतविनियमे तत्रात्म-
गुणकथनस्यापि सम्भवेन नायकस्योदात्तत्वव्याख्यात इत्याब-
झ्याह । स्वगुणेति । अत्र नायकवकृतत्वे, भूतार्थशंसिनः सत्या-
र्थवादिनो नायकस्य स्वगुणाविक्षिया निजगुणोत्कर्षस्यापन-
दोषो न भवति, असत्यभूतानाकाङ्क्षितस्वगुणकथनस्यैव दोष-
लात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

अपि त्वनियमोदृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात् ।

अन्योवक्ता स्वयम्भेति कीदम्बा भेदलक्षणम् ॥ २५ ॥

इत्यं प्राचीनमतमनूद्य दूषयति । अधिलिति । अपि हु
किन्तु तत्र आख्यायिकालेन प्रसिद्धे प्रबन्धे अन्यैरप्युदीर-
णात् नायकभिन्नवकृकलखापि दर्शनात् अनियमोनायकमात्र
वकृकलवनियमव्यभिचारोदृष्टः, तस्मादव्याप्तिर्लक्षणदोष इति
नैवं भेदकरणमादरणीयमिति भावः । ननु यत्र नायकभि-
न्नवकृत्वं तस्य कथात्मेवास्तु आख्यायिकालप्रसिद्धिरबोध-
मूलेत्यचाह । अत्य इति अन्योनायकभिन्नः, ख्ययं नायको वा
वक्षेति भेदकरणं कीदृक् न किमपि, खरूपगतवैखच्छस्यैव
भेदकलात् वकृवैखच्छस्यात्मेदोऽकिञ्चित्कर इत्यर्थः ॥ २५ ॥

वक्षाच्चापरवक्षाच्च सोच्छासत्वच्च भेदकम् ।
चिङ्गमाख्यायिकायाश्वेत्, प्रसङ्गेन कथाख्यपि ॥ २६ ॥
आर्यादिवत् प्रवेशः किं न वक्षापरवक्षायोः ।
भेदच्च दृष्टोलम्भादिरुच्छासोवास्तु किं ततः ॥ २७ ॥

इत्यं वकृवैखच्छस्यात्मेदं निरस्य प्रकारान्तरेण चजुधियां
भेदकरणं दूषयितुमुत्थापयति । वक्षस्त्वेति । वक्षापवक्षे छ-
न्देविशेषौ । वक्षं नाद्यान्नसौ स्थातामव्येद्योऽनुष्टुभि ख्यातमिति
वक्षालच्छणं । अयुजि ननरखागुहः समे तदपरवक्षमिदं नजौ-
जरावित्यपरवक्षालच्छणम् । वैतालीयं पुष्पितायाच्चेष्टन्यपर-
वक्षकमिति च । उच्छ्रासः कथांशव्यवक्षेदस्य संज्ञा, क्वचि
दाश्वास इति दृश्यते । तस्मिहितलच्छ । भेदकं कथाते-
भेदसाधकमेतस्यमाख्यायिकायाच्चिङ्गमसाधारणोधर्मः, कथा-

थानु नैतच्चयमस्तीति चेदित्यनं रुजुधियां मतम् । तच्च
वक्षापवक्षाकृतभेदं दूषयति, प्रसङ्गेनेति । स्मृतस्थानुपेक्षणी-
यलं प्रसङ्गः, अयमाश्रयः यदि कथायामार्योकरणे प्रहृत्तः
कविर्वक्षमपरवक्षमा स्मृता निवेशयति तत् किं कमपि दोष-
मुख्यमयत् तस्याः कथालं विघातयेत् अपि तु नैव तदभाव-
घटितकथालक्षणस्य केनाप्यनुकृतात् प्रत्युत तन्निवेशाभ्यनुज्ञान-
स्यापि कुच्छिदर्शनात्, यदुक्तं कथालक्षणमधिकृत्य । आर्या-
वक्षापवक्षाणां क्वन्दसा येन केनचिदिति । तस्मादविचारवि-
जृमितोऽयं भेदकरणप्रयास इति । सोच्छासलस्य भेदकत्वं
दूषयति । भेदस्वेति । लभ्मः कथापरिच्छेदस्य संज्ञा, आदिना
उस्त्रासादीनां यहणं, भेदोभिन्नः, वाशब्दस्यार्थं, लभ्मादिरु-
च्छासस्वेति विभिन्ननामा कथाख्यायिकयोः परिच्छेदोऽष्टोऽसु
ततः किं, संज्ञाया विभिन्नलाभं किमपि, न हि घटकलयेति
संज्ञादयेन संज्ञिनोघटस्य भेदः शक्यते वक्तुं, स्वरूपवैलक्षण्य-
स्यैव भेदकलात् यथा घटपटयोरिति, दृष्ट इति कुच्छिदि-
तिशेषः कादम्बर्यादौ लभ्मकस्याप्यनिवेशात् ॥ २६ ॥ २७ ॥

तत्कथाख्यायिकेत्येका जातिः संज्ञादयाङ्गिता ।

अत्रैवान्तर्भविष्यन्त शेषास्त्राख्यानजातयः ॥ २८ ॥

अत्र स्वमतमाह । तदिति । एका जातिरेकजातीया गद्यम-
यत्वरूपैकधर्मवक्त्वादेकैवेत्यर्थः । संज्ञादयाङ्गितेति घटकलस-
संज्ञादयवत् कथाख्यायिकासंज्ञाभ्यामेक एवार्थः प्रतिपादयतः

इत्यर्थः । इत्यं प्रधानभेदयोरभेदं प्रतिपाद्य इतरभेदानामय-
न्यैरुक्तानां तत्तद्वेदकधर्ममप्रयोजकं मन्यमानस्तान् सामान्य-
रूप एवान्तर्भावयति । अचैवेति । पुंप्रधानवर्णनमाख्यानम्,
आख्यानजातयः आख्यानत्वरूपसामान्यधर्मवलः खण्डकथा-
दयः । अच अचैवान्तर्भविष्यन्तीतिभाविप्रयोगात् प्रौढिवादेना-
भेदप्रतिपादनं गन्यकृतो न तु वस्तुतः, प्रामाणिकतमैर्मुचि-
भिरपि तत्तद्वेदाभ्युपगमात् । यथा आग्नेये । “आख्यायिका
कथा खण्डकथा परिकथा तथा । कथालिकेति मन्यन्ते गद्य-
काव्यञ्च पञ्चधा” इति । एवं कथाख्यायिकयोरप्यभिन्नत्वप्रति-
पादनमेतमूलकमेवेति मन्यम् ॥ २८ ॥

कन्याहरणसंग्रामविप्रलभ्नोदयादयः ।

सर्गबन्धसमा एव नैते वैशिष्ठिका गुणाः ॥ २९ ॥

वर्णनीयभेदेन कथाख्यायिकयोर्भेदं ब्रुवतामपि मतं दूष-
यति । कन्येति । कन्या अजातोपयमा पुरुषान्तरे प्रतिपाद-
नाय कृतनिश्चया तस्या हरणं युद्धादिना यहणं राचसविवाह
इत्यर्थः । राचसोयुद्धहरणादिति स्मर्तेः । विप्रलभ्नः पूर्व-
रागमानप्रवासकरणात्मकतया चतुर्विधः, स च सम्भोग-
स्थोपलक्षकः, विप्रलभ्नानन्तरं सम्भोगवर्णस्यावश्यकत्वात् ।
उदयः सूर्याच्चन्द्रमसोः नायकस्याभ्युदयो वा, आदिना पुर-
पर्वतकामनादयः । एते आख्यायिकाया विशेषधर्माः परैरु-
च्यन्ते । यथाख्यायिकामुपक्रम्याह भामहः । कन्याहरणसंग्राम-

विप्रस्त्रोदयान्वितेत्यादि । सर्गबन्धेति । सर्गबन्धसमाः महा-
काव्यसाधारणा एव, का कथा कथायां, महाकाव्ये येते
वर्णने तस्मान् वैशेषिका गुणाः अवच्छेदका धर्माः । ज्ञान-
खायिकायामेषां नियतलभन्यत्रानुषङ्गिकलमितीदमेव भेद-
कमस्त्रिति वाच्यं कथच्छिदपि साधारणवतां भेदकला-
नङ्गीकारात् असाधारणामेव तथात्माचित्यात् उक्तस्त्रु, अय-
मेव हि भेदोभेदहेतुर्बाह्यद्विरुद्धधर्माध्याप इति ॥ १८ ॥

कविभावकृतं चिन्हमन्यत्रापि न दुष्यति ।
मुखमिष्टार्थसंसिद्धौ किं हि न स्यात् कृतात्मनाम् ॥ १९ ॥

ननु कवेरभिप्रायकृतैरङ्गनैरङ्गिता कथेति भामहोत्ता
कथायां किञ्चिच्चिन्हं निवेशनीयं तदेवानयोर्भेदकमिति मतं
दूषयति । कवीति । कवेर्भावोऽभिप्रायस्त्रेण कृतं चिन्हं । यथा
शिष्ठुपालबधे सर्गान्तस्त्रोकेषु श्रीशब्दः, किरातार्जुनीये च
स्त्रीशब्दः । तदन्यत्रापि न दुष्यति आख्यायिकायामपि
निवेशनीयं चिन्हं दुष्टं न भवति तस्य कवेरिच्छाधीनलेना-
नियतत्वात् । एतदेवाह । मुखमिति । इष्टार्थसंसिद्धौ अभि-
प्रेतार्थसम्बादने मङ्गसाद्यर्थमित्यर्थः कृतात्मनां कृतयत्नानां
किं हि मुखं कः प्रारम्भो न स्यात् सर्वमेवेच्छया प्रारम्भणीयं
भवेदित्यर्थः । मुखमित्यत्र सुखमिति पाठे सुखं सुखदमप्रति-
वद्वमित्यर्थः ॥ २० ॥

मिश्राणि नाटकादीनि, तेषामन्यत्र विस्तरः ।
गद्यपद्यमयो काचिच्चमूरित्यभिधीयते ॥ ३१ ॥

क्रमप्राप्तं मिश्रकाव्यमाह । मिश्राणीति । नाटकादीनि
दृश्यकाव्यानि मिश्राणि गद्यपद्योभयमिश्रितलान् मिश्रसंज्ञ-
कानि योगार्थवस्तादेव सुक्षणलाभः । आदिशब्दात् प्रकरणा-
दिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणां च परिग्रहः । नाटका-
दिस्त्रिचण्डिजाद्यन् प्रत्याह । तेषामिति । तेषां नाटकादी-
नामन्यत्र भरतादिग्रन्थेषु विस्तरः प्रपञ्चः, तस्मादस्माभि-
वैफल्यभियाच नोक्तानि तत्रैव ज्ञातव्यानीत्यर्थः । तानि च
नामतो यथा । “नाटकमध्य प्रकरणं भाषण्यायोगसमवका-
रडिमाः । ईहास्त्रगाङ्कवीयः प्रहसनमिति रूपकाणि इति ।
नाटिका चोटकं गोष्ठी सट्टकं नाच्चरासकं । प्रस्थानोऽस्त्रा-
यकाव्यानि प्रेष्ट्वन् रासकं तथा । संलापकं श्रीगदितं
शिल्पिकच्च विस्तारिका । दुर्मस्तिका प्रकरणी इस्तीशोभा-
णिकेत्यपि । अष्टादश प्राञ्छरूपरूपकाणि मनीषिणः” इति ।
दृश्यकाव्यस्य मिश्रलमुक्ता अव्यकाव्यस्यापि तदाह । गद्य-
पद्यमयीति । अत्र गद्यपद्यत्वं पद्यमयत्वाधिक्येन शेयम् । अ-
न्यथा आख्यायिकादौ यत्किञ्चित् पद्यसङ्गावेन मिश्रत्वं प्रस-
ज्येत । काचिदिति न तु सर्वा तेन गद्यपद्यमया राजस्तुते
र्विरुद्धसंज्ञान्वैदका ज्ञातव्या । यथा । “गद्यपद्यमयो राजस्तु-
तिर्विरुद्धमुच्यत इति ॥ ३१ ॥

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।
अपभ्रंशस्य मिश्रच्चेत्याङ्गरार्थास्तुर्विधम् ॥ ३२ ॥

एवं गद्यादिभेदेन काव्यस्य चैविधमुक्ता पुनरपि भाषा-
विभेदेन चातुर्विधमाह तदेतदिति । वाङ्मयं काव्यप्रबन्धः ।
संस्कृतं संस्कृतभाषामयम्, एवमयेऽपि, मिश्रं संस्कृतादिनानाभा-
षामयम् । एवं भाषाणां नानालात् कवयः स्वेच्छावशेन एक-
या द्वाभ्यां तिष्ठभिर्वङ्गीभिर्वा भाषाभिरितिवृत्तं वर्णयेयुर्य-
दाह भोजराजः । “संस्कृतेनैव कोऽर्थाः प्राकृतेनैव चापरः ।
शक्योवाच्यितुं कश्चिदपभ्रंशेन वा पुनः । पैशाच्या शौरसेन्याच
मागधान्योनिबध्नते । द्विचाभिः कोऽपि भाषाभिः सर्वाभिरपि
कश्चनेति ॥ ३२ ॥

संस्कृतं नाम दैवो वाग्न्याख्याता महर्षिभिः ।
तङ्गवस्तुत्समोदेशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥ ३३ ॥

संस्कृतादीनां लक्षणमाह । संस्कृतमिति । दैवी दैवतसं-
स्कारसम्बन्ध देवैत्यचार्यमाणा वा वाक् महर्षिभिः पाणिन्या-
दिभिः, नामेति प्रसिद्धौ, संस्कारसम्बन्धलात् संस्कृतमन्वा-
ख्याता संस्कृतेत्याख्यया पञ्चाङ्गवृहता, उद्देश्याधीनलात्
स्त्रीलम् । अनुपदप्रयोगाच शब्दनितातावादे स्वरसः सूचितः,
पाणिन्यादयो हि तत्त्वाकरणस्त्रैः प्रकृतिप्रत्ययादिविभा-
गपरिकल्पनया नित्यायाः संस्कृतवाचः प्रतिपत्त्यर्थं शिष्या-

एतां संखारोपायाः प्रदर्शितः न तु वाक् सम्बादिता स्थिताया
एवान्वाख्यानसम्भवात् । प्राकृतं निर्वक्ति । तद्व इति । प्रा-
कृता नीचास्त्रभन्धितात् प्राकृतम् । अवर्थवस्त्रादेव स्त्रण-
स्त्राभः । संखृतरूपायाः प्रकृतेरूपवस्त्रात् प्राकृतमिति कश्चित् ।
तस्य क्रमोव्यवस्था संखृतोत्पन्नलेन संखृतसदृशलेन तत्तद्वेष-
व्यवहृतलेन चानेकोब्जविधः, तत्र साक्षात् संखृतोत्पन्ना
महाराष्ट्री भाषा, शौरसेन्यादयः संखृततुल्याः अपराश्च तत्त-
द्वेषविलम्बिताः, केचिच्चु देशीनामपि संखृतसदृशात् द्वा-
वेव भेदावाङ्गः । यथा, “आर्षीत्यमार्षतुल्यश्च द्विविधं प्राकृतं
विदुः” इति । वस्तुतस्तु सर्वाभामपि प्राकृतभाषाणां संखृ-
तोत्पन्नलात् क्रियाकारकान्वयादिमत्तेन संखृतसदृशात् म-
हाराष्ट्रादितत्तद्वेषव्यवहृतवस्त्रलालैकचैव संखृतभवत्वादि ध-
र्मन्त्रयमस्तोति श्लेष्यम् ॥ ३१ ॥

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।

सागरः स्फूर्तिरत्नानां सेतुवन्धादि यन्मयम् ॥ ३४ ॥

प्राकृतस्योत्कर्षापकर्षैँ दर्शयति । महाराष्ट्राश्रयामिति ।
महाराष्ट्रादच्चिणापथवर्ती, देशविशेषः, तदाश्रयां पूर्वं तत्र-
त्यजनव्यवहृतां महाराष्ट्रीं भाषां प्रकृष्टमुन्नमं प्राकृतं विदुः
पण्डिता जानन्ति, साक्षात् संखृतोत्पन्नलेन संखृतवच्छ्रोदृष्टेणां
श्रुतिसुखजनकत्वात्, अतएव प्राकृताः कवयोऽनया भाषया
सुवक्ष्यन् च मत्कारकार्तिकाव्यप्रबन्धान् निर्ममुरित्याह । सागर-

दृति । स्फुकथस्मल्कारजनकवचमान्येव रक्षानि तेषां सागरः
सागररूपोनिखयः सेतुबन्धः प्राणतकाव्यविशेषः तदादि,
आदिना दग्धमुखबधादिपरियहः, यमयः यथा महाराष्ट्रा
रचितः ॥ ३४ ॥

शैरसेनो च गौडो च लाटो चान्या च ताढशी ।
याति प्राणतमित्येवं व्यवहारेषु सन्निधिम् ॥ ३५ ॥

अन्यान्यपि प्राणतानि दर्शयति । शैरसेनीति । शूरसे-
नोमणुरासन्निहितदेशविशेषः, गौडः कीकटवङ्गयोरन्तराल-
देशः, लाटो दक्षिणदेशविशेषः, एतदेशत्रयव्यवहृतपूर्वा भाषा,
शैरसेनीप्रभृतिः तथा ताढशी तत्सजातीया तत्तदेशनामोप-
लक्षिता अन्या आवन्तीमागधीप्रभृतिश्च, प्राणतमित्येवं प्राण-
तेति नान्दा व्यवहारेषु नाटकादिवर्णनीयतत्तदेशीयजनोक्ति-
प्रत्युक्तिषु सन्निधिं याति कविभिर्निवेश्यते, ताढशीत्यनेन
देशनामोपलक्षिताः सर्वा एव भाषाः प्राणतसंज्ञयोचन्त दृति
सूचितम् । तास्य प्राच्यावन्तीमागधूमागधीद्राविडोवाह्नी-
कीप्रभृतयः । जात्यादिनामोपलक्षितानान्वपभ्रंशलमित्यनन्त-
रमेव वक्ष्यते ॥ ३५ ॥

आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति सृताः ।
शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदभ्रंशतयोदितम् ॥ ३६ ॥

अपभ्रंशं निरूपयति । आभीरादीति । काव्येषु नाटकादिषु
आभीरादिगिरः आभीरीप्रभृतयो गोपचाण्डास्त्रकारादीनां

अवहरणीया भाषा अपभ्रंश इति सताः अपभ्रंशगाढा भाषा
निरूपकैर्निरूपिताः । कायेवित्यस्य व्यावृत्तिं दर्शयति । ग्रा-
स्त्वेविति । ग्रास्त्वेषु वेदादिग्रामोक्तयज्ञादिषु । अतएवोक्तं,
न स्तेच्छितव्यं यज्ञादाविति । संखृतादन्तदिति । तत्र प्राकृत-
स्थायपभ्रंशलमित्यर्थः । प्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥ १६ ॥

संखृतं सर्गबन्धादि प्राकृतं स्कन्धकादिकम् ।
आसारादोन्यपभ्रंशो नाटकादि तु मिश्रकम् ॥ १७ ॥

एवं संखृतप्राकृतापभ्रंशान् लक्षणिला यथोहेशं सच्चणी-
यस्य मिश्रस्य योगशत्र्या नानाभाषामिश्रितत्रूपस्त्रणणाभात्
निरर्थकं तत्प्रदर्शनमिति तत्परित्यज्य संप्रति नियमाय सर्वेषां
सत्त्वाणि प्रदर्शयति । संखृतमिति । सर्गबन्धः सर्गनामकैः
परिच्छेदैर्बधमानः प्रबन्धोमहाकाव्यमित्यर्थः, आदिना देवसु-
त्यादिखण्डकाव्यपरिग्रहः, संखृतं संखृतभाषामयमेव । अत-
एवाग्रेये । सर्गबन्धोमहाकाव्यमारभं संखृतेन यत् । तद्वत्
न विज्ञेत्तत्र तत्प्रमं नापि किञ्चनेति । इत्यस्य महाकाव्यस्य
संखृतत्रियमात् तत्र नीचानामपि संखृतप्रयोगो न दोषाय,
भाषाणां वक्तृविजेषगतविनियमस्तु नाटकादिमिश्रकाव्य एवेति
वस्त्वामः । प्राकृतमिति । स्कन्धकं छन्दोविजेषः आदिना
गत्तिकादीनां यद्यणम् । उक्तस्य छन्दसा स्कन्धकेनैतत् क्वचिद्
गत्तिकैरपीति । स्कन्धकादिच्छन्दोबद्धं काव्यं प्राकृतमयमेव
भवतीत्यर्थः । यथा सेतुबन्धादि । एतदुपस्त्रणम् उपर-

पकान्तर्गतसद्वकस्यापि प्राकृतमात्रमयलं ज्ञेयं । यदा ह । सद्वकं प्राभुताशेषपाद्यं स्वादप्रवेशकमिति । स्वन्धकादिकमित्यत्र स्वन्धकादि यदिति क्वचित् पाठः । आसारादीनोति । आसारादीनि क्वन्दोविशेषः । तत्रिवद्वं काव्यमपभ्रंशमयमेव कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र परिच्छेदस्य कडवकसंज्ञा, यदुक्तम् । अपभ्रंशनिवद्वैऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः । तथापभ्रंश-चोग्यानि क्वन्दासि विविधानि चेति । यथा कर्णपराक्रमादि । नाटकादिलिति । तुरेवार्थे, नाटकाद्येवेत्यर्थः, आदिना प्रकरणादिरूपकाणां सद्वकवर्णं नाटिकाद्युपरूपकाणात् यहणं । तत्र रूपकाणि दश, उपरूपकाण्यष्टादश, यदुक्तं, नाटकमय प्रकरणं भाष्यायोगसमवकारजिमाः । ईहामृगाङ्कोथः प्रहसनमिति रूपकाणि दश । “नाटिका चेटकं गेष्ठी सद्वकं नाव्यरामकम् । प्रख्यानोऽस्मायकाव्यानि प्रेष्ठणं रासकं तथा । संखापकं श्रीगदितं शिखिकात् विलासिका । दुर्घटिका प्रकरणी इष्ठीश्वा भाष्मिकेत्यपि । अष्टादश प्राज्ञरूपरूपकाणि मनीषिणः” इति । एषां स्त्रेणानि दशरूपकादौ ज्ञातव्यानि । मिश्रकमिति, नानाभाषात्मकलान्मिश्रसंज्ञकमित्यर्थः । यथा अभिज्ञानशकुन्तलमालीमाधवादि । नानाभाषात्मकलस्य नाटकादौ तत्तदरूपाणां तत्तद्वाप्ताभिरेवोक्तिप्रत्युक्तिनियमात् । यदुक्तं नाटकाद्यधिकात्य । “पुरुषाणामनीचानां संज्ञतं स्वात् छतात्मनाम् । शोरसेनो प्रयोक्तव्या तादृशीनात् योषिताम् । आसामेव तु गथासु महाराज्ञीं प्रयोजयेत् । अत्रोक्ता मागधी

भाषा राजान्नः पुरचारिणाम् । चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिना-
च्छार्हमागधी । प्राच्या विदूषकादीनां धूर्त्तानां स्थादवन्तिका ।
योधनागरिकादीनां दाच्चिणात्याहिदीव्यताम् । अकाराणां
शकादीनां शाकारीं संप्रयोजयेत्” इत्यादि ॥ ३७ ॥

कथा हि सर्वभाषाभिः संस्कृतेन च बध्यते ।
भूतभाषामयों प्राङ्गरङ्गुतार्थी वृहत्कथाम् ॥ ३८ ॥

मिश्रस्त्रोदारणान्तरं दर्शयति । कथा हीति । कथा गच्छ-
काव्यविशेषः पूर्वोक्तः । हीति यस्मादर्थे, यतः कथा सर्वभा-
षाभिर्बध्यते अतः सापि मिश्रमित्यर्थः । हीत्यत्र अपीति पाठे,
कथापि मिश्रं यतः सा सर्वभाषाभिर्बध्यत इति हेतु हेतु-
मङ्गवेनात्ययः । ननु कथालेन प्रसिद्धे कादम्बर्यादौ सर्व-
भाषामयत्वं नास्तीत्यचाह । संस्कृतेन चेति । अयमाश्रयः,
सर्वभाषामयत्वं केवलसंस्कृतमयत्वम्भेति कथायां प्रकारद्वयं,
तत्र पूर्वोक्तप्रकारे मिश्रत्वमिति । कथाप्रसङ्गेन वृहत्कथां
स्त्रेति । भूतभाषामयीमिति । भूतभाषा पैशाची भाषा,
अङ्गुतार्थीमङ्गुतरसव्यञ्जिकाम् । पैशाच्याशापभंशरूपलादप-
ञ्जकाव्यं वृहत्कथेति श्वेयम्, यथा वृहत्कथासरित्सागरः ।
वृहत्कथासरित्सागरसारस्तु संस्कृतेन तस्यानुबादरूपः ॥ ३८ ॥

लास्यच्छलितश्चल्यादि प्रेक्ष्यार्थमितरत्युनः ।
अव्यमेवेति सैषापि द्वयो गतिरुदाहृता ॥ ३९ ॥

पुनरपि दृश्यश्चव्यत्वमेदेन काव्यस्त्र भेदद्वयमाह । स्ता-

स्मेति । स्त्रीजगद्धतं इट्टाररं सप्रधानं नृत्यं सास्यं । तदा ह । सास्यः स्त्रीपुसयोर्भावस्थादर्थं तच साधु वा । सास्यं, मनसिजो-स्थासकरं मृद्गङ्गशाववत् । देवै देवोपदिष्टबात् प्रायः स्त्रीभिः प्रयुज्यत इति । भरतश्च । “कोमसं मधुरं सास्यं इट्टाररस-संयुतम् । गौरीतोषकरस्यापि स्त्रीनृत्यन्तु तदुच्यत” इति । इस्तिं पुनृत्यं । तदा ह । पुनृत्यं इस्तिं प्राङ्गरिति । श्ल्या, भासे इसं समावेश नृत्यं श्ल्येति कीर्तिमित्युक्तस्त्वाणा । श्ल्येत्यत्र साम्येति पाठे, साम्यं गीतवाद्यलयसमयनृत्यमन्यैरासकनास्या पठितम् । “आदिना ताण्डवहस्तीश्वरासानां यह-णम्” । उक्तस्य । “तस्यास्यं ताण्डवस्त्रेति इस्तिं श्ल्यथा सह । हस्तीश्वकस्य रासस्य षट्प्रकारं प्रचक्षते” इति । ताण्डवमुद्भूत-पुनृत्यं, यथा, “वीररौद्ररसाधारमुद्भूतं शङ्करप्रियम् । पुरु-षेण समारब्धं नृत्यं ताण्डवमुच्यत” इति । अन्यच्च । “उद्भूतन्तु महेश्वा शासनात्तणुनोदितम् । भरताय, ततः ख्यातं सोको ताण्डवमंजश्या” इति । हस्तीशं मण्डलाकारेण स्त्रीसमूहनृत्यं, यथा, “मण्डलेन तु यत् स्त्रीणां नृत्यं हस्तीश्वकन्तु तत् । तच नेता भवेदेको गोपस्त्रीणां यथा इरिः” इति । हस्तीशमेव तास्त्रवभविशेषयुक्तं रासकम् । इत्यं सास्यादिष्टहितं काव्यं प्रेक्ष्यार्थं प्रेक्ष्यः सामाजिकैर्दृश्यार्थः नटैरामाद्यवस्थानुकरणेन प्रकाश्यमानं काव्यप्रतिपाद्यं यत्र तदिति व्युत्पत्त्या लक्षणसाम्भः तत्त्वाभिनयप्रधानं नाटकादिकम् । अव्यमाह । इतरदिति । इतरत् प्रेक्ष्यार्थकाव्याद्भिन्नं मुक्तकादिकं अव्यमेव अवण-

मात्रविषयतावत् । अवणमात्रविषयलं अव्यसाज्ञमित्यर्थः, तदाह भोजराजः । अथं तत्काव्यमाङ्गर्यन्नेष्टते नाभिधीयते । ओचयोरेव सुखदं भवेत्तदपि विष्णुधमिति । एतेन नाटकादै दर्शनविषयत्वसामानाधिकरणेन अवणविषयत्वान्न अव्यत्वप्रसन्निः । केचिच्चु अव्यमेवेत्येवकारेण गेयत्वादिना परहतानां अव्यभेदानां निरासः छृतः तेषामस्तते अव्यएवान्तर्भावादिति बदन्ति । इति इत्यं सा प्रसिद्धा प्राचीनैरङ्गीष्टतेर्थ्यर्थः, एषापि, अपि: पूर्वभेदसमुच्चये, इयो गतिः पन्था द्विविधोभेद इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अस्त्वयनेकोगिरां मार्गः स्फूर्त्यमेदः परस्यरम् ।
तत्र वैदर्भगौडीयौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरौ ॥ ४० ॥

इत्यं सप्रभेदं काव्यशरीरं निरूप्य अलङ्कारात् दर्शिता इत्यनेन निरूपयितयेषु गुणालङ्कारेषु प्रथमं तावदुणान् निरूपयितुं वाचां विचित्रमार्गणामित्यनेनोऽङ्गितां रीतिमाह । अस्त्वयनेक इति । मार्गः पदविन्यासप्रणाली रीतिर्थ्यर्थः । अनेक इति । गौडी वैदर्भीं पाञ्चालो चेति चिविध इति वामनः । खाटीष्विताला इति चतुर्विध इति विश्वनाथप्रस्तुतयः । विष्णुध इति भोजराजप्रस्तुतयः । यथा “वैदर्भींचाय पाञ्चालो गौडीयावन्निका तथा । खाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निंगद्यत” इति । अस्तीति प्राचां यन्तेषु निरूपित इति शेषः । अस्ति चेत् भवतापि निरूप्यतामित्य-

चाह । सद्गेति । परस्यरं सद्गमः प्रणिधानगम्यः अत्यल्प
इत्यर्थः भेदोयस्य सः । तथाहि पाञ्चाली, वैदर्भीगौडोरन्त-
रास्तवर्त्तनीति तदुभयरूपैव, एवं साटी वैदर्भीपाञ्चाली-
रिति तद्रूपैव, एवमन्या अपि बोध्याः । अतस्य किञ्चिद्देवतां
प्रदर्शनेन यन्यपश्चवनमप्रयोजनमिति तस्यर्वे यन्यान्तरतोवे-
दितव्यमिति भावः । इत्यं पाञ्चालादिष्वसम्भविति प्रदर्श्व वैद-
र्भीगौडोरेव निरूपणं प्रतिजानीते । तत्रेति । तत्र तेषु मर-
्गेषु मध्ये । वर्णेते इत्यत्र हेतुः प्रस्फुटान्तराविति, सुकुमार-
विकटात्मकलेन अत्यन्तविशदृशावित्यर्थः, ईदृशानामेव पृथिङ्ग-
रूपणमुचितमिति भावः ॥ ४० ॥

स्नेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥ ४१ ॥

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः सृताः ।

एषां विपर्ययः प्रायो दश्यते गौडवर्त्मनि ॥ ४२ ॥

प्रतिज्ञाते वैदर्भीगौडी क्रमेणाह । स्नेष इति । गुणाः ग-
व्यार्थयोरुत्कर्षाधायकलाकुणशब्दवाच्चाः स्नेषादिसमाधनादश-
वैदर्भमार्गस्य वैदर्भरीतिमत्काव्यबन्धस्य प्राणाः प्राणवदुच्छी-
वकाः तान् विना तत्र निष्प्राणदेहे देहिव्यवहारस्येव वैदर्भ-
जनानां काव्यवहारस्थानङ्गीकारात् । इत्यच्च स्नेषादिगुण-
वती पदरचना वैदर्भीति लक्षणमायातं भवति, अत्र च
स्त्रियप्राणाच्चरवत्त्वादिसामानाधिकरणेन गुणानां लक्षणत्वम-

वगन्तर्य तादृशसामानाधिकरणस्यापि तत्रावश्चं निवेश्यता-
यदाह रुद्रटः । “असल्लैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैद्यर्मी ।
वर्गद्वितीयबज्जला खल्यप्राणाच्चराच सुविधेया” इति । नवा-
खात्मनः श्रीर्थादीनामिव रसस्य धर्माणां माधुर्याञ्जः प्रसा-
दानामेव गुणलं न तु शब्दार्थमाच्चरुच्चीनां स्त्रेषादीनां
दशानामित्याङ्गस्ताचीनसम्बद्धायविरुद्धमिति सूचयन्नाह,
स्मृता इति । प्राचीनैराक्षाता अवश्चं मन्त्र्या इत्यर्थः । गौडो-
माह । एषामिति । गौडवर्त्मनि गौडरीतौ, एषां स्त्रेषादि-
दशगुणानां विपर्ययोवैपरीत्यं, स च क्वचिदत्यन्ताभावरूपः
क्वचिदंशेन समन्वरूपस्य, प्राय इत्यनेन च कुचचिद्वैद्यर्मीगैर्योः
साम्यमपि वर्तत इति सूचितं । साम्यस्तु गुणविरुद्धासमन्वात्
किञ्चिद्गुणसमन्वाच, अतएवोक्तमसमस्तुगुणा गौडीति । इत्यस्तु
वैद्यर्मीविरुद्धधर्मवत्तम् दीर्घसमाप्तादिना बन्धवैकव्यरूपं । यदाह
पुरुषोन्तमः बज्जतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाच्चरा च गौडीया ।
रीतिरनुप्राप्तमहिमपरतस्ताऽस्त्रोभवाक्या चेति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

स्त्रियमस्युष्टैश्चैथिल्यमत्यप्राणाक्षरोन्तरम् ।
शिथिलं, मालतीमाला लोलालिकलिला यथा ॥ ४३ ॥

कमेण स्त्रेषादिगुणानां खरूपमाह । स्त्रियेति । अत्यः
प्राण उच्चारणप्रयत्नो येषां तादृशान्यच्चराष्टुत्तराणि प्रधा-
नानि, सुबह्वनोत्यर्थः, यत्र तत्, अत्यप्राणास्तु खरा वर्गीया-

युग्मवर्णा यरस्वास्थ । अतएव शिथिलम् । अचापिकारोऽथा-
हर्त्तव्यः । शिथिलमपि अनुद्धूतमपीत्यर्थः अस्यृष्टमप्रकाशितं
शैथिलं यस्य तत्, विन्यासविशेषेण शिथिलबेनाप्रतीयमान-
मित्यर्थः तादृशं वाक्यं स्थिष्ठं क्षेषाख्यगुणवत् । इत्यस्म अत्य-
प्राणवर्णघटितलेन शिथिलस्यापि विन्यासविशेषवशेनाशिथिल-
लेन प्रतिभासनं स्नेष इति खण्डणं ज्ञातव्यम् । खण्डं दर्श-
यति । मासातीति । लोखैरितस्तः पतङ्गिरलिभिः कलिला
चाप्ना । अत्र मकारादयोवर्णा अत्यप्राणाः, तद्वितमपि
वाक्यं सानुप्रासविन्यासमहिक्षा किञ्चिङ्गाढमिव प्रतिभाति ।
अन्येतु वर्णमात्रघटितानामपि बहूनां पदानां गाढताहेतु-
दीर्घसमाप्तरहितलेऽपि विन्यासविशेषेणैकपदवङ्गासनरूपमशै-
थिलं स्नेषः तादृशस्नेषस्य गौड्यामपि सम्भवतीत्याङ्गः । तस्यो-
दाहरणं यथा । “उम्मज्ज्ञज्ज्ञकुञ्जरेष्टरभसास्यालानुवन्धो-
द्धतः सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिनीः ।
उच्छैरुचरति धनिः श्रुतिपदोग्नायी यथायं तथा प्रायः
प्रेष्टदस्त्वाश्वस्त्रधवस्ता वेषेयमुद्गच्छति” इति । अत्र बन्धवैक-
आङ्गाञ्चेव । वस्तुतस्तु अत्यप्राणाच्चरघटितस्यापि बन्धस्यान्त-
रान्तरा महाप्राणाच्चरविन्यासेन किञ्चिद्गाढतं स्नेष इति
क्रमदीश्वरोक्तमादरणीयं यथा, अत्यप्राणेषु वर्णेषु विन्यासो-
ऽप्यन्तरान्तरा । महाप्राणस्य च स्नेषोयथायं भ्रमरध्वनि-
रिति । अन्यथा स्नेषस्यानुप्रासादिघटितले तद्वितवच्छ्यमाण
माधुर्याद्यभिन्नलापन्तिरिति अयम् ॥ ४९ ॥

अनुप्रासधिया गौडैखदिष्टं बन्धगौरवात् ।
वैदर्भीर्मालतीदाम लक्ष्मिन्तं भमरैरिति ॥ ४४ ॥

उक्तस्तत्त्वाणः स्मैषः कच्चिद्गौडैरण्डाद्रियतदत्याह । अनु-
प्रायेति । अनुप्रासोवर्णादृत्तिरूपः ग्रन्थाक्षारविशेषः तत्त्व
धिया ज्ञानेन, बन्धगौरवात् रक्षणाया गाढलज्जानात् । गौ-
डैर्गैडेश्वीयकविभिः, तत् तथाविधं मालतीमाला लोकालि-
कस्तिस्त्वादि लेषादाहरणम्, इष्टमिति गौडानामनुप्रास-
प्रियत्वादिति भावः । एवम् पुरुषोन्नमादित्तगौडीक्षणे
सुमहाप्राणाक्षरेति विशेषणं प्रायिकाभिप्रायेणेति शेयम् ।
नन्देवं वैदर्भीर्गौडोरैक्यमापतितमित्यचाह । वैदर्भीरिति ।
इतीति इत्यपीत्यर्थः अनुप्रासशून्यमपि मालतीदामेत्यादि-
वाक्यं विदर्भीदेश्वीयैः लिष्टत्वेनेष्टमित्यर्थः, लुचिदनुप्रास-
शून्यावेऽपि सर्वत्र तदभावादनुप्रासविरहित्यपि वैदर्भीणां
लेषाङ्गीकारात् वैदर्भीर्गौडोः समानविषयत्वमिति भावः ।
अस्ति चायाखृष्टैथित्यात्मं सहदयानुभवसिद्धम् । अत्र मका-
राणां चयाणां लकारयोक्ताकारयोक्ता दयोरादृत्तावपि अव-
हितस्थितत्वेन चमत्काराजननाज्ञानुप्राससम्भवः, वक्ष्यति च
पूर्वानुभवसंख्यारबोधिनी यद्यद्युरत्येति । अयम् स्मैषः ग्रन्थ-
गुणः । अर्थगुणः लेषम् क्रमकौटिस्यानुक्षणेऽपपत्तियोग-
रूपघटनात्मकोऽवैद्यकोज्ञात्यः, तत्र क्रमः क्रियासम्भवितः,
कौटिस्यं विद्यव्यवस्थेष्टतम्, अनुस्यण्डलमप्रसिद्धवर्णनाविरहः,

उपपत्तिरूपपादकयुक्तिविन्यासः, एषां योगः संमेलनं स एव
रूपं यस्या घटनायासादात्मकः । यथा, “दृष्टैकासनसंखि-
ते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरादेकस्या नयने पिधाय विहित-
क्रीडानुबन्धच्छस्यः । ईषद्क्रितकन्धरः सपुत्रकः प्रेमोऽस-
न्नानसामन्तर्हायसलस्त्वपोखफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति” ।
अत्र दर्शनादयः क्रियाः, उभयस्मर्थनरूपं कौटिल्यं, लोक-
व्यवहाररूपमनुज्ञण्वत्तम्, एकासनसंखिते, पश्चादुपेत्य, नयने
निमील्य, ईषद्क्रितकन्धर इति चोपपादकानि, इत्येषामन्त्र
योगः ॥ ४४ ॥

प्रसादवत् प्रसिद्धार्थमिन्दोरिन्दीवरद्युति ।
लक्ष्म लक्ष्मीं तनेतोति प्रतीतिसुभगं वचः ॥ ४५ ॥

प्रसादं लक्ष्यति । प्रसादवदिति । प्रसिद्धार्थं प्रसिद्धार्थं-
प्रतिपादकम्, उभयार्थकशब्दस्याप्रसिद्धार्थं प्रयोगे निहतार्थ-
त्रूपदोषापत्त्या प्रसिद्धार्थं प्रयुक्तमित्यर्थः, तथा प्रतीतौ
सुभगं सुन्दरम्, अधिकपदलकष्टलादिदोषासमन्वेन इटि-
त्यर्थापस्यापकमित्यर्थः । ईदृशं वचो वाक्यं प्रसादवत् प्रसा-
दात्यगुणचुक्तमित्यन्वयः, एवम् दोषाभावहृतमर्थस्य वैमल्यं
प्रसाद इति लक्षणं, तस्य वाक्यगतत्वं परम्परयेति बोधम्,
अस्योदाहरणं दर्शयति । इन्दोरिति । इन्दीवरद्युति आम-
सम्, लक्ष्म कल्पः । अत्रेन्द्रिन्दीवरादयः शब्दाः प्रसिद्ध-
चन्द्रार्थं ग्रयुक्ताः अुतिमात्रतस्यार्थबोधकाः ॥ ४५ ॥

व्युत्पन्नमिति गौडोयैर्नातिरुद्धमपीष्टते ।
यथानत्यर्जुनाभ्युभसदक्षोवलक्षणः ॥ ४६ ॥

अस्य गौचां विषयं दर्शयति । व्युत्पन्नमिति । गौ-
जीयैः पुनर्नातिरुद्धमपि अनतिप्रसिद्धमपि निहतार्थलादि
दोषबद्धपीत्यर्थः व्युत्पन्नं व्युत्पन्निमत् बन्धगौरवप्रतिभासने न
वैचित्रवदित्यर्थः, इत्येवं मला इष्टते । अयं भावः, गौडा हि
प्रियित्वात्मे काष्ठे निहतार्थलादिदोषान् मन्यमएव परम्पु
र्यत्र गाढोषबन्धस्तुष्टुमपि वैचित्रवदिदमित्याद्रिष्ट्वक्ते इति ।
अथेति । अनत्यर्जुनमनतिधर्मं किञ्चित्त्रिलमित्यर्थः यदाभ्यु
द्धन्दीवरं तस्य सदृक्षस्तुष्टुऽङ्कः कलङ्कोषस्य सः, बलक्षो-
धर्मसो गौः किरणोयस्य सः चन्द्र इत्यर्थः । अत्रार्जुनशब्दः
कार्त्तवीर्यपाण्डवविशेषयोः प्रसिद्धः, शुक्लवर्णं तप्रसिद्धू इति
निहतार्थः, अभ्युभसद्व्य न केनापि प्रायेषात्पर्ये प्रयुक्त
इत्यप्रयुक्तः, एवमुपमितिगर्भबङ्गीहिष्ठै शादृश्वोधसम्भवे
सदृक्षशब्दसाधिकः श्रुतिकटुश्च, एवं बलक्षशब्दोऽप्रयुक्तः श्रुति-
कटुश्च, गोशब्दश्च उषादै प्रसिद्धः किरणे तप्रसिद्धू इति
निहतार्थः, किञ्च अनत्यर्जुनाभ्युभेत्यत्र सम्बौ कष्टत्वं, तदेवं
दोषबङ्गमपि वाक्यं बन्धगाढलमहिष्ठा गौडैः काव्यलेना-
ङ्गीक्रियत इति गौचां निरुक्तप्रसादाभावाद्वैदर्भीतिभेदः ।
वस्तुतस्तु वैदर्भपञ्चपातितया यन्यक्षतैवमुक्तं गौडानामपि
दोषाणामनङ्गीकारादिति ध्येयम् । अयस्म प्रसादोऽर्थवैमस्त-

रूपोऽर्थगुणः, ग्रन्थगुणः प्रसादस्तु ओजोमित्रित्यैथ्यात्मा ।
थथा । “यो च इत्यं विभर्ति स्तु गुह्यमदात् पाण्डवीरां
च मूर्नां यो च यास्त्रालगोत्रे शिष्ठुरधिकवया गर्भाशयां गतो
वा । यो यस्त्रालगोत्रे चरति मति रुपे अस्त्र अस्त्र प्रतीपः
क्रोधान्वस्त्रस्त्र तस्य स्त्रयमिह जगतामन्तकस्त्रान्तकोऽइम्”
इति ॥ ४६ ॥

समं बन्धेष्वविषमं ते मृदुस्तुटमध्यमाः ।
बन्धामृदुस्तुटोन्मिश्रवर्णविन्यासयोनयः ॥ ४७ ॥

समतां लक्ष्यति । सममिति । बन्धेषु संघटनासु अविषममविभज्म, उपक्रमोपसंहारयोर्बन्धगतवैषम्याभाववदित्यर्थः ईदृशं वाक्यं समं समतास्त्रयगुणवत् । इत्यस्त्र येन बन्धेनोपक्रम्यते तेनैव बन्धेन समापनं समतेति लक्षणं ज्ञातव्यम्, बन्धास्त्रावत् कतिविधा इत्यचाह । ते इति । ते बन्धाः, मृदुः कोमलः, स्तुटोविकटः, मध्यमस्तुभव्यात्मकः, तदात्मकाः, बन्धानां मृदुत्वादिकमपि कथमित्यचाह । मृदुस्तुटोन्मिश्रवर्णविन्यासयोनय इति, मृदुवर्णा ह्रस्त्रस्त्रर्वर्णनदमध्यवज्जनरूपाः, स्तुटाविकटा दीर्घस्त्रराष्ट्रठडशषहास्य । एतच्छेषा उच्चित्रा मध्यमाः, एतेषां विन्यासयोनिः कारणं येषां ते । अत्र वर्णशब्दः असमासमध्यमसमासदीर्घ-क्षमासानामुपलक्षकः, यदाह, “असमासा, समासेन मध्यमेन

ए भूषिता । तथा श्रीर्घवमासेति चिधा खुटनोदिता”
हैति । एवस्य चिविधवर्णवासवटितार्थां वन्धार्थां चेविधात्
तद्गता समतापि चिविधेति भावः । इयस्य समता अर्थगुणः,
अर्थगुणभूता तु प्रकामप्रत्ययाश्चविपर्यासेनार्थस्य विश्वमादिता-
विरक्षः स च प्रकामभङ्गाखदोषाभावरूपः अस्त्रेनोऽनातव्यः ।
चथा, उरेति सविता तावस्तास्त्र एवासामेति चेत्यादि ॥

॥ ४३ ॥

कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।
उच्छ्वलच्छीकराच्छ्वनिर्झराम्भःकणेष्ठितः ॥ ४८ ॥
चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दोमलयमारुतः ।
र्सद्वृत्ते रुद्धमहैर्य्या वररामामुखानिलौः ॥ ४९ ॥
इत्यनालोच्य वैषम्यमर्थालङ्घारजम्बरौ ।
अपेक्षमाणा वृद्धे पौरस्त्या काव्यपद्धतिः ॥ ५० ॥

इत्यं वन्धचैविधेन चिविधां समर्थां क्रमेण सार्हस्त्रोकेन
दर्शयति । कोकिलेति । एति पीडयितुमागच्छति । अच मृदु-
वन्धेनोपक्रान्ता सन्दर्भस्य मृदुवन्धेनैव समापनमिति मृदु-
वन्धगता समता । स्फुटवन्धगतां दर्शयति । उच्छ्वलदिति ।
उच्छ्वलनोदूरमुत्सुप्तन्तः श्रीकरा अस्य तत्, तथा अच्छादप्त-
च्छमतिनिर्मलं चक्रिर्झराम्भस्य कणेष्ठितः सिन्हः श्रीतस्त्र
इत्यर्थः, अचापि सलयानिलोमामेतीयनुषङ्गः । अच स्फुट-
वन्धेनोपक्रान्तास्त्र तेजैव समापनमिति स्फुटवन्धगता ॥ ४८ ॥

मध्यमबन्धगता समतां दर्शयति । चन्द्रनेति । चन्द्रन-
प्रणयस्तन्दनवनसंर्गस्तेन उद्धिकोगन्वेयस्य सः । अथं हि
मिश्रवर्णमध्यमसत्त्वासघटितलाभ्यमोवन्धः । उपक्रमोपसंहारौ
च तेवैर्वेति मध्यमबन्धगतेवं समता । केचिच्चुकोकिलाला-
पेत्यादिस्तोकद्यमिदं समतायाः प्रत्युदाहरणं प्रतिस्तोकमुप-
क्रमोपसंहारयोर्विभिन्नबन्धकलादित्याङ्गस्त्र रुचिरम् । उ-
दाहरणं दर्शयित्वैव प्रत्युदाहरणदर्शनाया औचित्यात् ।
इत्यं समताचयं लक्षयित्वा गौड्यामेतदिपर्ययं दर्शयितुं
प्रथमं वैषम्यप्रकारं दर्शयति । स्यद्वृत्त इति । विरहिण उक्ति-
रिथम् । अत्र मलयमारुत इति कर्वपदमध्याहर्त्तव्यम् । रुद्धं
खमितं सम धैर्यं येन सः मामधीरं कुर्वन्नित्यर्थः, वररामाः
पद्मिनीस्त्रियः, तासां मुखानिलैः स्यद्वृत्ते तत्सदृशो भवति
समानसौगन्ध्यवत्त्वादिति भावः । अत्र प्रथमपादे स्फुटोब-
न्धः द्वितीयेतु मृदुरिति विभिन्नबन्धकलान्वास्ति समता ॥
॥ ४६ ॥

निरुक्तसमतायां गौडीयानामनास्तां दर्शयति । इत्यना-
स्तोच्येति । इत्येवं स्यद्वृत्तदत्यादिस्तोकार्हप्रदर्शितं वैषम्यं स-
मताविपर्ययजन्यदोषमनास्तोच्य अनङ्गीकृत्य, अर्धा मृदुवि-
कटमध्यमस्तपाः काव्यार्थाः, अलङ्कारा अनुप्राप्तोपमादयः,
तेषां उम्बरौ उस्कैः, प्रतियोगिदित्वाद्विवचनम्, अपेक्षमाणा
अर्थविशेषानुरोधप्रयुक्ता गुणनैरपेक्षेणाऽलङ्कारकृतवैचित्रानु-
रोधप्रयुक्ता चेत्यर्थः, पैरस्त्वा गौडदेशीया काव्यानां पद्धति-

मार्गी वृद्धे दृद्धिं गता, वृत्ते इति पाठे प्रवृत्ता । जै-
ज्ञानामयमाश्वयः । अर्थानुसारिणो हि वन्धाः, अर्थात् मृदु-
विकटमध्यमात्मकाः, तच चदि प्रथमं मृदुर्यः अवसाने च
विकटः तदा मृदुबन्धेनोपक्रान्तमपि विकटबन्धेन समापभीयं
वन्धानामर्थानुगतलनियमात् एवनिधस्यसे समतापरित्यागे
गुण एव । यथा सारङ्गाः किमु वस्त्रितैः किमफलैराडमरैर्ज-
म्बुका मातङ्गा महिषा मदं ब्रजत किं शून्येऽथ शूरा न के ।
कोपाटोपसमुद्भटोत्कटशटाकोटेरिभारे: ग्रन्तैः सिम्बुधानिनि-
द्धकृते खुरति यत् तद्गर्जितं गर्जितमित्यादावुत्तराद्देहं कु-
पितस्मिंश्चर्पार्थस्योद्दतलात् सुकुमारबन्धयागो गुण एव ।
अत्रार्थपदस्य वक्ताद्युपलक्षकं तेन वक्ताद्यौचित्यवशादपि वन्ध-
वैषम्यं युज्यते, प्रक्षते च स्यद्धते रद्धमद्धैर्यं इत्यच इदङ्गारि-
णोऽपि वक्तुर्धैर्यरोधेन वायुं प्रति कुपितलात् कुपितवाक्यस्य
चैद्वृत्यौचित्यात् युज्यते विकटबन्धः । वररामामुखानिलै-
रित्यच तु कोपाभावात् इदङ्गाराङ्गस्य वररामापदवाच्य-
नायिकारूपार्थस्य मृदुबन्ध इति समतात्यागेगुण
एव, अतएव पतत्प्रकर्षतादोषस्याऽपि कचिहुणलमुक्तं ।
यथा । चञ्चहुजभ्रमितचण्डगदाविघातसमूर्णितोर्युग्मस्य
सुयोधनस्य । स्वानावनद्वघनगोणितशोणपाणिरक्तंसविष्यति
कचांस्वव देवि भीम, इत्यच चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया
शब्दाडम्बरत्यागो गुण एवेति । वैदर्भास्तु गुणपञ्चपाति-
तया विसदृशार्थकेऽपि सन्दर्भे उपक्रान्तबन्धत्यागो दोष

एवेति मन्त्रो इत्यनयोर्विपर्ययः । अस्त्रारेति । गुण-
समानाधिकरणाएवास्त्रारा रसोत्कर्षका नतु तच्चिरपेत्ता
इति वैदर्भाणां मतं, गौडानाम् तच्चिरपेत्ता अपीति भेदः ।
यथा च प्रलग्ने स्त्रहृते इत्यादौ उपमानुप्राप्तयोः संस्थाप्तिः
एतच्च प्रस्त्रादुक्तम्, अर्द्धविपरीत्येन गौडानां बन्धवैषम्या-
द्वीकारस्यैव प्रस्तुततादित्यवधेयं । केचिच्चु अर्थास्त्रार उप-
मादिः, उमरोविकटवर्णता तौ अपेत्तमाणा इत्यादि व्या-
च्चते, तज्ज सङ्गतं गौडानामनुप्राप्तादेः अस्त्रास्त्रारस्याऽपि
प्रियतमत्तेनापेत्तमाणतात् वैदर्भाणाद्यार्थास्त्रारौदाशीन्य-
स्त्रादृष्ट्यरत्नात् ॥ ५० ॥

मधुरं रसवद्, वाचि वसुन्यपि रसस्थितिः ।
येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुब्रताः ॥ ५१ ॥

माधुर्यं स्त्रयति । मधुरमिति । रसवदाक्षं मधुरं मा-
धुर्यगुणवित्यन्यः । नन्देतावता रस एव माधुर्यगुण इत्या-
चातं, तत्र प्राचीनानां नवीनानाच्च मतविरुद्धं, गुणानाम-
स्त्रारवस्त्रार्थगित्तया रसोपकारकलस्य प्राचीनैः, सा-
क्षाद्रसधर्मत्वस्य च नवीनैरङ्गीकृततत्त्वात् रसात्मकलस्य तु न
केनायुक्तत्वादित्यचाह । वाचीत्यादि । वाचि वाक्यघटक-
तत्तदर्शादौ, तथा वसुन्यपि वाक्यप्रतिपाद्यतत्तदर्थे च,
रसाः अस्त्रारादयः रसनधर्मयोगितास्त्रावतदाभासादयस्,

तेषां स्थितिर्थस्त्रकतया सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति वाक्यस्य
रसव्यञ्जकवर्णादिमत्त्वं तादृशार्थवत्तच्च माधुर्याखोगुण इति ।
तत्रासमाप्ता अत्यसमाप्ता वा मृदुवर्णाः प्रद्वारकहणशान्तानां,
विकटवर्णाखड्डतदीर्घसमाप्ताच्च वीरबीभत्तरौद्राणां, मध्य-
वर्णां मध्यसमाप्ताच्च इस्त्राहृतभयानकानां व्यञ्जकाः । अर्थात्
तत्तद्रसीयविभावानुभावव्यभिचारिभावरूपात्तद्रसव्यञ्ज-
काः । अर्थानां रसव्यञ्जकतत्त्वं रत्यादिस्थायिभावव्यञ्ज-
कतत्त्वपं, यदुक्तं प्रकाशक्तता, व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायो
भावो रसः स्फृत इति । ननु रसमेव तावत्त जानीमस्तकर्थं
तद्व्यञ्जकवर्णादीनां माधुर्यव्यञ्जकतत्त्वमवगत्तव्यमिति रसप्रकारं
निर्वक्ति । चेनेति । धीमत्तः सामाजिकाः नतु निर्बुद्धयो-
हालिकादयः, येन माद्यन्ति मत्तप्राप्ता भवन्ति स रस इत्यर्थः,
एतदुक्तं भवति, धीमतां मत्तताइतुस्तावत् काव्यार्थानुशीलनोद्भु-
द्धस्त्रभत्तकारापरपर्यायोखोकोत्तराङ्गादः स एव रस इत्यर्थः ।
वैषयिकानन्दसु ब्रह्मानन्दनिर्वत्तानिव न तानुमादयति । अत-
एवोक्तं । “काव्यशास्त्रविनोदेन काखोगच्छति धीमताम् ।
असनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन च” इति । एतदेवो-
पमया विशदयति, मधुनेवेति । अन्ये लाङ्गः पृथक्पदलं
माधुर्यं तत्त शब्दगुणः, यथा शासान् मुञ्चति भृतले विलुठति
तत्त्वार्गमालोकते इत्यादि । उक्तिवैचित्ररूपन्तु माधुर्यमर्थ-
गुणः, यथा, “भानुः बक्षद्युक्तुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः
प्रयाति” इत्यादि ॥ ५१ ॥

यथा कथाचिच्छुत्या यत्समानमनुभूयते ।

तद्रूपा हि पदासन्तिः सानुप्राप्ता रसावहा ॥ ५२ ॥

माधुर्येऽस्मिन् वैदर्भीगीज्ञोः प्रभेदं दर्शयितुं प्रथमं वैदर्भ-
नुकूलतया ‘वाचि रसस्थितिः’ इत्यनेनाकं अुत्थनुप्राप्तवदर्थसं-
घस्य रसव्यञ्जकत्वमाह । यथेति । अूयतेऽनयेति अुतिरुचारणं,
करणे क्तिः, यथा कथाचित् कण्ठया दग्धया अपरया वा अुत्था
उच्चारणेन, यद्हिति क्रियाविशेषेण, समानं पूर्वोच्चरितव्यञ्जनस-
दृशं यदनुभूयते, हीति निश्चये, तद्रूपा तादृशसादृशानुभव-
विषयव्यञ्जनवती पदासन्तिः अवधानेन तादृशपदानां प्र-
योगः सानुप्राप्ता अुत्थनुप्राप्तवती, सैव रसावहा रसव्यञ्जिका ।
अथमर्थः, कण्ठतात्त्वाद्येकस्थानोच्चार्थत्वेन व्यञ्जनानां सादृशं
अुत्थनुप्राप्तः, यदाह विश्वनाथः । उच्चार्थत्वाद्यहेकं स्थाने
तात्त्वुरदादिके । सादृशं व्यञ्जनस्वैष अुत्थनुप्राप्त उच्चत इति ।
अयञ्जनानुप्राप्तोविभिन्नवर्णविषयो वैदर्भाणामतीव अुतिसुखा-
वहः । एकवर्णविषयस्तु छेकष्टनिसंज्ञोगौज्ञानां अुतिसुखावह
इति वक्ष्यते । तद्युक्तव्यञ्जनवदाकं रसावहमिति, अस्मि-
चैवंविधस्त्वे काव्यशेभाकरोमाधुर्यगुणः । उक्तस्तु । “यथा
ज्योत्स्ना श्रवन्दं यथा स्तावण्यमङ्गनाम् । अनुप्राप्तस्या
काव्यमलङ्घतुमिह चम” इति । शब्दालङ्घारस्यानुप्राप्तस्या-
स्तङ्गारनिरूपणप्रकरणे स्त्रीणीयत्वेऽपि मार्गविभागप्रसङ्गाद्च
स्त्रीणं कृतं, वक्ष्यति च । “काच्चिन्नार्गविभागार्थमुक्ताः प्राग्य-
स्तङ्गिया” इति ॥ ५२ ॥

एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः ।
ततः प्रमृष्टि धर्मस्य लोकेऽस्मिन्नुत्सवोऽभवत् ॥ ५३ ॥

उदाहरति । एष इति । लक्ष्मीं राज्यश्रियं । ब्राह्मणः
प्रिया यस्य सः । धर्मस्योत्सव इति दानादिना धर्मकृत्यं प्रवर्जन-
यामासेत्यर्थः । अत्र षकाररकारयोरेकस्मिन् मूर्द्धनि, एवं
जकारयकारयोक्तालौ, दकारस्तकारयोच्च इन्ने, उच्चार्यमा-
णवात् साम्यमिति श्रुत्यनुप्राप्तः सच्च धर्मवीरपरिपुष्टस्य राज-
विषयकरतिभावस्य घञ्जक इति माधुर्यसङ्गावः ॥ ५३ ॥

इतीदं नादतं गौडैरनुप्राप्तस्तु तत्प्रियः ।
अनुप्राप्तादपि प्रायोवैदर्भीरिदमिष्यते ॥ ५४ ॥

अत्र वैदर्भीगौडीस्योर्बिंपर्ययं दर्शयति । इतीति । इतिपदं
पद्यसमाप्तिसूचकम् । इदमनन्तरोक्तश्रुत्यनुप्राप्तवत् पदं गौ-
डैर्नादृतं ग माधुर्यगुणवत्तेनाङ्गीकृतं समानश्रुतिकवर्णानां
रसोपकारकताविशेषाननुभवादिति भावः । कल्पिति तैस्तथा-
त्वेनाङ्गीक्रियते दृश्यताह । अनुप्राप्तस्मिति । अनुप्राप्ताऽय-
मनन्तरवक्ष्यमाण्यो वर्णावृत्तिरूपः, तत्प्रियः तेषां गौडानां
रसोपकारकत्वादरणीयः । अनुप्राप्तादपीति । वक्ष्यमाण-
वर्णावृत्तिरूपादित्यर्थः । अत्र अपेक्ष्यति पदस्तान्तर्भूतत्वेन
यज्ञगर्भलात् पञ्चमी । इदं निरुक्तश्रुत्यनुप्राप्तवत् काव्यम् ।
अत्र अपीति प्राय इति पदाभ्यां वैदर्भाणामपि कोमस्तवर्ण-
वृत्त्यनुप्राप्तेऽप्यादरः सूचितः, अतएव वृत्त्यनुप्राप्तप्रस्तावे का-

व्यप्रकाशे, माधुर्यवज्ज्ञकैर्वैरुपनागरिकेष्वते । शोजःप्रकाश-
कैस्तैस्त परुषा, कोमला परैरिति, मधुरवर्णानुप्राप्तवद्भस्तो-
पनागरिकालमुक्तम् । उपनागरिका वैदर्भी, परुषा गौडी,
कोमला पात्ताली, अत्र वैदर्भाणां श्रुत्यनुप्राप्तमात्रे गौडानाच्च
वर्णावृत्त्यनुप्राप्तमात्रे वैचित्राभ्युपगमे तेषामनुभव एव प्रथो-
जकः ॥ ५४ ॥

वर्णावृत्तिरनुप्राप्तः पादेषु च पदेषु च ।
पूर्वानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरता ॥ ५५ ॥

गौडानां प्रियमनुप्राप्तं स्त्रयति । वर्णावृत्तिरिति । पा-
देषु च पदेषु चेति चदयमुभयप्राधान्यस्तत्त्वकं, पादगता पद-
गता वेत्यर्थः । अत्र पादेषु चेति प्रथमोपादानेन बङ्गवचनेन
च स्नाकव्यापिन्या एव वर्णावृत्तर्वैचित्रजनकलमिति प्रथमः
कल्पः सूचितः, अतएव पतत्प्रकर्षताच्या दोषलनिर्वचनं सङ्ग-
च्छते यथा, कः कः कुच नघुर्घुरायितघुरीत्यादि । पदेषु चेति,
एतदशक्तौ पादगतेषु केषुचित् पदेष्वपि सा निवेशनीयेति
कल्पान्तरं दर्शितम् । वर्णावृत्तिरिति वर्णपदमत्र व्यञ्जनवर्ण-
परं, स्वरमात्रस्य सादृश्यन्तु न वैचित्रावहमित्युपेचितमभि-
युक्तैः । वर्णस्य वर्णयोर्वर्णानाम्बा आवृत्तिः पुनरुच्चारणमनु-
प्राप्तः पुनरुच्चारणेन सादृश्यप्रतीतिरनुप्राप्त इत्यर्थः सादृश्य-
प्रतीतेरेव वैचित्रजनकलेनालङ्कारत्वात् । उक्तश्च प्रकाश-
कृता । वर्णसाम्यमनुप्राप्त इति । सादृश्यश्च विभिन्नयोरेव सम्भ-

वतीति उच्चारणकालभेदेन एकस्यापि वर्णस्य भेदोबोधः । अत्रासन्तोषे वर्णादृत्तिपदस्य वर्णस्य पुनरुच्चारणेन प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय इत्येवार्थोबोधः पुनःपुनःअवणसमवायजन्यायाः प्रत्यभिज्ञाया अपि वैचित्रजनकलात् । आदृत्तिस्य पूर्वोच्चरितखरसहितस्यैवेति नियमो न वाच्यः खरवैषम्येऽपि वैचित्रस्यानुभविकलात्, तदाहु विश्वनाथः । अनुप्राप्तः ग्रन्थसाम्यं वैषम्येऽपि खरस्य अदिति । निरुक्तं सादृश्यप्रतीतेः प्रत्यभिज्ञाया वानुप्राप्तत्वं स्पष्टयति । पूर्वेति । पूर्वस्य प्रथमोच्चरितवर्णस्यानुभवः आवणप्रत्यक्षस्यजनितो यः संखारो भावनाख्यस्य बोधिनी उद्भाधिका अदूरता द्वितीयवर्णस्य सञ्चिक्षणकालीनता अदि भवति तदा वर्णादृत्तिरनुप्राप्त इत्यर्थः । अवमर्थः, संखारानुद्भाधे सादृश्यप्रतीतेः प्रत्यभिज्ञाया वा असम्भवात् द्वितीयादिवर्णज्ञानमाचस्य च वैचित्राजनकलात् वैचित्रस्यैवाख्यारलात् द्वितीयवर्णज्ञानोद्भुतसंखारजन्या सादृश्यप्रतीतिः प्रत्यभिज्ञा वा विषयतया वर्णगता अनुप्राप्तव्यपदेशहेतुरिति । तादृशसंखारोद्भाधस्य एकद्विचित्रिविषद्वर्णव्यवधानेऽपि सम्भवति वज्जवर्णव्यवधाने तु च सम्भवतीत्यनन्तरं प्रत्युदाहरणेन दर्शयिष्यते । अवज्ञानुप्राप्तस्येकदृत्तिगतलेन द्विविधः । यदाहु प्रकाशकारः । क्वेकदृत्तिगतोद्विधेति । तत्र व्यज्ञनसङ्घस्य खरूपतः क्रमतस्य सकृत्साम्यं क्वेकानुप्राप्तः । तथा व्यज्ञनसङ्घस्य स्वरूपत एव सकृदसकृदा साम्यं तस्यैव च खरूपतः क्रमतस्वाप्तसाम्यम्, एकस्य व्यज्ञनस्य सकृदसकृच्च साम्यं दृच्यनुप्राप्तः ।

यदाह विश्वनाथः । “क्षेकोव्यज्ञनसञ्चास्य सञ्चासाम्यमनेकधेति । अनेकस्यैकधा साम्यमसञ्चासाध्यनेकधा । एकस्य सञ्चादप्येष वृत्त्य-
नुप्राप्त उच्चत” इति । शब्दार्थयोः पौनरुक्तरूपेणाटानुप्रा-
सोऽप्यन्यैरुक्तो वर्णादृच्छिरूप एव । यदाह विश्वनाथः । “शब्दा-
र्थयोः पौनरुक्तं भेदे तात्पर्यमाचतः” । लाटानुप्राप्त इत्युक्त
इति । यथा, “स्मेरराजीवनघने नयने किं न मीलिते । पश्च
निर्जितकन्दर्पे कन्दर्पवशगं प्रियम्” इति ॥ ५५ ॥

चन्द्रे शरन्निशेत्तंसे कुन्दस्तवकविभ्रमे ।
इन्द्रनीलनिभं लक्ष्म सन्दधात्यलिनः श्रियम् ॥ ५६ ॥
चारु चान्द्रमसं भीरु विन्द्रं पश्यैतदम्बरे ।
मन्मनोमन्मथाक्रान्तं निर्दयं हन्तुमुद्यतम् ॥ ५७ ॥

अखोदाहरणं दर्शयति । चन्द्र इति । शरन्निशेत्तंसे
शरन्निशायाः शिरोभूषणाद्यमाने, इन्द्रनीलनिभं श्वामलं,
खङ्गम कलङ्गः । अत्र प्रथमे पादे शकारयोः, द्वितीये ककार-
योर्वकारयोश्च वृत्तीये च नकारयोर्लकारयोश्चान्तिदूरा-
हृत्तवेन साम्यप्रतीतिरिति वृत्त्यनुप्राप्तः । चतुर्थपादे तु
दधत नकाराणां दन्धलादैदर्भप्रियः श्रुत्यनुप्राप्तः । उभय-
विधेनानेनोपकृतः शब्दः खोपख्यायं इट्टारोद्दीपनविभाव-
भूतं चन्द्रमुपकृत्य इट्टारमुपखरोतीति शब्दनिष्ठं माधुर्यम् ।
अत्रैव च रूपकोपमानुप्राप्तिया निर्दर्शनया पुरस्तसादृश-
वाच्यार्थः इट्टारं पुष्णातीत्यर्थनिष्ठम् ॥ ५६ ॥

इत्यं स्वरवैषादृश्येनानुप्राप्तं दर्शयिता स्वरसादृश्येनास्ता-
तीवैचिचलं ख्यापयितुमुदाहरणान्तरं दर्शयति । चार्चि-
ति । मानिनीं प्रति कामिन उक्तिरिच्यम् । विष्वं मख-
लम् । अत्र प्रथमे पादे चाकारयोः इकारयोश्च साम्यादृत्य-
नुप्राप्तः, द्वितीये स्वभयोः सङ्क्षयाम्याच्छेकानुप्राप्तः, तृतीये च
मन्मममयोरपि तथालाच्छेकानुप्राप्तः । चतुर्थे तु इकारयो-
खकारयोश्च स्वरवैषादृश्येन साम्यादृत्यनुप्राप्तः । अस्मिन्
पद्येऽपि शब्दार्थाभवगतं माधुर्यमस्ति अर्थाऽपि चन्द्रविमस्य
विरहिनिदीर्घहननोद्यमासमन्वेऽपि तत्कल्पनादतिशयोक्तुपकू-
तो विग्रहम् पुष्टातीति रसावहः । एवं स्वरसादृश्यैषा-
दृश्याभ्यामनुप्राप्तो भवतीत्युदाहरणद्वयेन सूचितम् ॥ ५७ ॥

इत्यनुप्राप्तमिच्छन्ति नातिदूरान्तरश्रुतिम् ।
न तु रामामुखाभोजसदशशन्द्रमा इति ॥ ५८ ॥

अनुप्राप्तस्तत्त्वकारिकायामदूरतापदस्य प्रयोजनमन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां दर्शयन्नाह । इत्यनुप्राप्तमिति । अतिदूरमत्य-
धिकमन्तरं व्यवधानं यस्यादृशी श्रुतिर्यच स तथा तद्वि-
क्षमित्येवं पूर्वस्तोकदयप्रदर्शितप्रकारमनुप्राप्तमिच्छन्ति गौडा
इति शेषः । न त्विति । अत्र रामा इति माकारश्रवणस्याति-
दूरे चन्द्रमा इति माकारस्य श्रुतिरिति पूर्ववर्णसंखारोद्दो-
धाभावात् इत्येवंविधस्यले न तु न पुनरनुप्राप्तमिच्छन्ती-
त्वव्ययः । अत्र स्वरसादृश्यैषित्यैवानुप्राप्तस्याभावः न तु

स्त्रवैसाहृश्चघटितस्य, विभन्नस्त्रयोः पूर्वपादे मकारयोर्ह-
त्तरपादे इकारयोश्चान्तिदूरस्ययोः सत्त्वेन वृत्त्यनुप्राप्तस्यान-
पल्लपनीयलादिति ष्ठेयम् ॥ ५८ ॥

स्त्ररः खरः खलः कान्तः कायः कोपश्च नः कृशः ।

च्युतोमानोऽधिकोरागो मोहोजातोऽसवोगताः ॥ ५९ ॥

सानुप्राप्ता रसावहेत्युक्तं । यत्रानुप्राप्तः सन्तमपि रसं दोष-
सङ्घावाच्चोपकरोति न तत्र माधुर्यमिति दर्शयति । अर
इति । नायकोपेत्यच्च गतिमानाया नायिकायाः पश्चात्ता-
पवर्णनमिदं । खर उयश्चासनः । खलः प्रणयभङ्गात् क्रूरः ।
कोप ईर्ष्यामानः, मानः सखीषु मान्यता, च्युत इति तासां
वचनाकरणादितिभावः, असवः प्राणा गता गतप्रायाः । अत्र
पूर्वार्द्धे रकारयोः खकारयोः ककाराणां च साम्याहृत्यनुप्राप्तः ।
उत्तरार्द्धे च तकारादीनां दन्त्यानां तथालाञ्छुत्यनुप्राप्तः ।
एवं द्विविधोऽप्यनुप्राप्तोदोषसभीचीनः सुपरिच्छदः कुठिनमिव
विप्रसभङ्गारं नेपकुरुते ॥ ५८ ॥

इत्यादि बन्धपारुण्यं शैथिल्यच्च नियच्छति ।

अतोनैवमनुप्राप्तं दाक्षिणात्याः प्रयुक्तते ॥ ६० ॥

अत्र दोषं तावहर्शयति । इत्यादीति । आदिशब्दः प्रकार-
वचनः, इत्यादि एवं प्रकारकमनुप्राप्तवदाक्यं बन्धस्य पारुण्यं
शैथिल्यच्च नियच्छति बोधयति, तत्र पूर्वार्द्धे पारुण्यमुत्त-
रार्द्धे शैथिल्यं तस्माच्चाच माधुर्यमिति भावः । तत्र पारुण्यं

अुतिकटुलं तच्च बङ्गविसर्गश्रुतिजनितम् । उक्तम् । अनुस्वार-
विसर्गे तु पार्श्वाय निरक्तराविति । शैयिल्लमाहतविसर्ग-
तया बन्धस्थागाढलम्, आहतविसर्गता च शोलप्राप्तविसर्गता
एषाच्चासक्तप्रबोग एव दोषः । अत इत्यादि । एवं दोष-
समानाधिकरणं, दाचिणात्या वैदर्भाः, वस्तुतस्तु दोषाणां
रसपरिपन्थितया गौडाबामपि परिहरणोयत्वाद्यन्धक्ता
वैदर्भपञ्चपातितया दाचिणात्या इत्युक्तं, अत्र तु वक्त्राद्या-
चित्यवशात् पार्श्वस्थ रसानुकूलता, तत्र सानुप्राप्ते माधुर्ष-
सङ्घावोऽव्याहत एव । यदाह । “वक्त्ररि क्रोधसंयुक्ते तथा
वाच्ये समुद्भूते । रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवलं गुणोभवेत्”
दति । प्रकृते चैतच्चयं नास्तीति दोष एव ॥ ६० ॥

आवृत्तिं वर्णसङ्घातगोचरां यमकं विदुः ।
तनु नैकान्नमधुरमतः पश्चाद्विधास्यते ॥ ६१ ॥

ननु वर्णादृत्तेरसावहलखीकारे तथाभूतं यमकमण्डैव
निरूपणीयं खादित्यचाह । आदृत्तिमिति । वर्णसङ्घातः पू-
र्वोच्चरितवर्णसमुदायो गोचरो विषयो यस्यास्तादृशीमादृत्तिं
पुनरस्वारणं यमकं विदुरासङ्गारिका जानन्ति । अत्र वर्णस-
ङ्घातपदं खरव्यज्ञनसमुदायपरम्, अनुप्राप्तवत् खरवैसादृशे
यमकलाभावात् । यातु यातु किमनेन तिष्ठता मुञ्च मुञ्च
सखि शादरं वच्च इत्यादावेकार्थपदस्यादृत्तौ यमकलं नास्तीति
विभिन्नार्थकेति वर्णसङ्घातविशेषणं देयं, तथालेच्च शार्यकयो-

रेव यमकलप्राप्तौ सुसुरभिं सुरभिं सुमनोभरैरित्यादौ रभिं
सुरभिंस्तित्यादौ निरर्थकयोरपि यमकलदर्शनादर्थसङ्गाव
एव विभिन्नार्थकलविशेषणं ज्ञेयम्, आदृत्तिस्त्रिविभिन्नक्रमे
एसः सर इत्यादौ यमकलाभावात् पूर्वकमवती बोध्या,
सर्वच्छैतत् स्थृतीकृतं विश्वनाथेन, यथा, “सत्यर्थे पृथगर्द्धायाः
स्वरव्यञ्जनसंहतेः । क्रमेण तेनैवादृत्तिर्यमकं विनिगद्यत”
इति । एवमेव यमकानुप्राप्तयोर्विवेकोज्ञातव्यः । तच्चिति ।
तत् निरुक्तयमकवदाक्यनु नैकान्तमधुरं नातिशयेन माधुर्य-
गुणवत् अर्थानुसन्धानव्ययतया रसप्रतीतेर्थविहितवेन तदुप-
स्कारकलाभावादिति भावः, अनुप्राप्तस्तु अर्थानुसन्धानमन्त-
रेणैव श्रुतिमाचेण शब्दमस्तुकुर्वन् रसं पुष्टातीति तत्र मा-
धुर्यसङ्गावः, निरर्थकयमकेऽर्थसङ्गावसन्देहेनैव भवति विल-
म्बोरप्राभिव्यक्तेरिति नास्ति माधुर्यम् । ननु यमकस्य रसानुप-
कारले कथमलङ्घारत्वं शब्दार्थाऽन्यतरशोभाजननदारा रसो-
पकारकधर्माणामेवालङ्घारत्वादित्यत उक्तमेकान्तेति, यमक-
वति माधुर्यं वर्तत एव परन्तु अनुप्राप्तवस्त्रात्यन्तमिति ।
यस्तादिति अलङ्घारनिरूपणप्रस्तावे इत्यर्थः, विधास्ते प्रपञ्च-
यिष्यते । वर्णेत्यत्र एवेति पाठो न रुचिरः ॥ ६१ ॥

कामं सर्वोऽप्यलङ्घारो रसमर्थे निषिद्धति ।
तथाप्यग्राम्यतैवैनं भारं वह्निं भूयसा ॥ ६२ ॥

एवं शब्दगतं माधुर्यं दर्शयित्वा वसुन्यपि रसस्थिति-

रित्यनेन सूचितमर्थगतमाधुर्यं दर्शयति । काममिति ।
 ऋब्दोऽपि, अपिद्वदेन यथाकथच्छिदर्थसमन्वयतां पुनरुक्त-
 वदाभासश्चेष्टादीनां परियहः, असङ्गार उपमाद्यर्थाल-
 ङ्गारः, कामं पर्याप्तं यथा तथा अर्थेषु वाच्यस्तद्यवज्ञात्मक-
 श्चब्दप्रतिपाद्यविभावादिवस्तुषु रसं निषिद्धति निवेश्यति
 उत्कर्षकतया खाश्रयार्थगतां रसव्यञ्जकतामुक्तेजयतीत्यर्थः ।
 इत्यस्य साखङ्गारतया रसव्यञ्जकोऽर्थो मधुर इति प्रतिपादि-
 तम् । एवं दिविधमाधुर्यानुभवं प्रति दोषमाच्चैव प्रतिबन्ध-
 कल्पेऽपि याम्यतादोषस्य विशेषेण प्रतिबन्धकलं दर्शयन्नाह ।
 तथापीति, तथापि रसोत्कर्षकसाखङ्गारस्य शङ्गावेऽपि, या-
 मीणहालिंकादिजनव्यवहृतः अब्दोऽर्थस्य याम्यः तद्विपरीतो
 विदग्धजनव्यवहृतोऽप्याम्यसन्तौ भूयसा बाङ्गलेन एनं रस-
 निषेकरूपं भारं वहति अयाम्यतासमानाधिकरणा एवास-
 ङ्गारा रसं निषिद्धन्तीत्यर्थः, एतस्य अग्नेष्टादीनामुपस-
 त्वकं याम्यतावदश्चालादीनामपि रसप्रतिबन्धकतात् । या-
 म्यताया रसप्रतिबन्धकत्वस्य विदग्धवाक्येवे, अधमवाक्येषु तु
 तस्य गुणत्वमेव, उक्तस्य गुण इत्यनुष्टन्तो, याम्यत्वमधमोक्तिविति
 भूयसेत्यनेन अस्त्रैव बाङ्गलेनोपयोगोऽलङ्गाराणाम् यथा
 कथच्छिदिति सूचितं, निरखङ्गारयोरपि विशुद्धशब्दार्थयोः
 खत एव रसव्यञ्जकतासम्भवात् ॥ ६२ ॥

कन्ये कामयमानं मां न त्वं कामयसे कथम् ।
 इति ग्राम्योऽयमर्थात्मा वैरस्याय प्रकल्पते ॥ ६३ ॥

अत्र प्रथममर्थसायाम्बलज्ञानाय तद्वतं याम्बलं दर्शयति । कन्ये इति । अत्र विदग्धेवका, अविदग्धस्योक्ता याम्बताया गुणत्वेनेष्टलादित्युक्तं, कन्ये इति सम्बोधनं हि पुचीखानीयानामेव युज्यते नायिकानाम् सुन्दर्यादिपदेन, तदत्र वैरस्यादयादर्थस्य याम्बलं, नचाच शब्दस्यापि तथा, विदग्धानामपि कुचचित् कन्यापदप्रयोगसम्भवात् यथा, “कन्येयं कस्त्वैतकामलस्तुचिः कीर्तिंश्च नातः परा” इत्यादि । यामिकजनमात्रप्रयोग्यकथा-दिशब्दानामेव हि प्राचीनैर्याम्बलमुक्तं । कामयमानमिति । सुरतामिलाषरूपः कामो हि गूढं एव भज्ञा सूच्यमानः कामिनीकुचकस्त्वश्वमत्कारमावहति स्यष्टशब्देनाभिधीयमा-नस्तु सामाजिकानां सज्जामाविर्भावयन् रसाखादवैमुख्यं जन-यतीति याम्ब एव । अत्र नायिकाकामं प्रति नायककाम-प्रकाशस्य हेतुत्वात् सति च तादृशे हेतौ तादृशकार्यानुदया-द्विशेषोक्तिरस्त्वारः, तद्युक्तोऽयनप्रासवदाक्याऽर्थो याम्बतया निष्ठाणीकृतः सन्तमपि इट्टारं नोपकुरुत इति माधुर्याभावः, एतदेव दर्शयति । इतीति । इत्येवमयं याम्बो याम्बतास्यदोष-वान् अर्थसात्मा स्वरूपं वैरस्याय रसानुभवप्रतिबन्धाय प्रक-ख्यते भवति, तस्मान्नाच माधुर्यसद्ग्राव इति शेषः ॥ ६३ ॥

कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्ति निर्द्दियः ।
त्वयि निर्मलसरेऽदिष्ट्येत्यग्न्योऽर्थोरसावहः ॥ ६४ ॥

इत्यं याम्बं दर्शयिला तदिपरीतमयाम्बमर्थं दर्शयति ।

काममिति । अत वामे मनोज्ञे वक्ते वा अचिष्ठी यस्या इति
व्युत्पत्तिस्त्रभ्यो वामाच्चीति समुद्धिपदार्थो विदग्धजनोचितः ना-
यिकासैन्दर्यं प्रकाशकतया चाटुकारस्याभिप्रेतस्यादनसाम-
र्थ्यादित्यग्राम्य एव । एवं कन्दर्पचाष्टासो मधि गिर्द्यस्त्रयि-
तु निर्बास्तर इति वाक्याभ्यां त्वयि कामपराधीनोऽस्मि तत्त्वं
मां नेच्छसीति पूर्वस्त्रोकोक्तं एवार्थो भज्ञा सूचित इत्यग्राम्य
एव गूढतया स्मृत्यमानस्य चमत्कारजनकलेन वक्तृवैद्यग्ध-
व्यञ्जकतया सहदयहृदयहारिलात्, तस्मादेवं विधोऽग्राम्योऽ-
र्थोरसावहः रसव्यञ्जकतया माधुर्बुर्घगुणवान् ॥ ६४ ॥

शब्देऽपि याम्यतास्त्वेव सा सभ्येतरकीर्तनात् ।
यथा यकारादिपदं रत्युत्सवनिरूपणे ॥ ६५ ॥

अर्थगतमाधुर्बुर्घस्य प्रतिबन्धकं तद्वत्याम्यत्वं दर्शयित्वा त-
थाविधं शब्दगतमयाह । शब्देऽपीति । सा शब्दगता याम्यता,
सभायामुच्चारणयोग्यलेन साधु बभ्यं तस्मादितरदसभ्यं यामि-
कहास्त्रिकादिमाच्चप्रयुज्यमानमित्यर्थः तस्य कीर्तनात् प्रयो-
गाद्वति । यथेति । रत्युत्सवस्य निरूपणे बोधने । यकारा-
दिपदमिति । यकार आदौ यस्य तादृशं पदं यभमैयुग इति
यभधातुनिष्पन्नं पदमित्यर्थः । तादृशपदानां हि काव्ये
प्रयोगः प्रयोक्तुयां मिकतयोपहसनीयत्वमुद्भावयन् श्रीदृष्णाच्च
सज्जामुज्जागरयन् रसाखादमन्तरयतीति न तत्र माधुर्बुर्घ-
सद्भावः । निधुवनादिपदानानु विदग्धैरपि प्रयुज्यमानत्वाच्च

ग्राम्यलम् । अतएव माधे, “अनिमिषमविरामा रागिणां स-
र्वरात्रं नवनिधुवनस्तीखाः कौतुकेनाभिवीक्ष्य” इत्यादै
निधुवनपदप्रयोगः ॥ ६५ ॥

पदसन्धानवृत्त्या वा वाक्यार्थलेन वा पुनः ।
दुष्प्रतीतिकरं ग्राम्यं यथा या भवतः प्रिया ॥ ६६ ॥
खरं प्रहृत्य विश्रान्तः पुरुषो वीर्यवानिति ।
एवमादि न शंसन्ति मार्गयोरुभयोरपि ॥ ६७ ॥

अन्यैरुक्तस्यास्तीखलदोषस्यापि माधुर्यप्रतिबन्धकत्वात् स्त-
मते तस्यापि ग्राम्यपदेन यज्ञमित्याह । पदसन्धानेति । प-
दानां सन्धानं साकाङ्गतया विन्यासो यत्रेति पदसन्धानं
वाक्यं, पदसन्धानेति पाठे तु उक्तोऽर्थः स्फुटएव, तहृत्या वा,
तथा वाक्यार्थलेन वाक्यार्थगतलेन वा, दुर्निन्दिता ब्रीडा
जुगुणाऽमङ्गलवच्चिका प्रतीतिर्दुष्प्रतीतिः तत्करं, वाक्यस्य वा-
क्यार्थस्य वा तादृशदुष्प्रतीतिकरत्वरूपमस्तीखलमित्यर्थः । तद-
पि ग्राम्यं ग्राम्यपदोपलक्षितलेन माधुर्ये परित्याज्यमित्यर्थः ।
तत्र वाक्यगतं ब्रीडाव्यञ्जकत्वरूपमस्तीखलमुदाहरति । यथे-
ति । या भवतस्तव प्रिया प्रणयिनीति प्रकृतार्थबोधानन्तरं
आभवतः, याभो मैथुनं, यभमैथुन इत्यस्य घणि रूपं, तदि-
शिष्टस्य प्रिया मैथुनसाधनलेन प्रीणयित्रीत्यसभ्यार्थव्यञ्जनेन सा-
माजिकानां ब्रीडोत्पादनादाक्यमिदमस्तीखलमिति नाच माधु-
र्यसम्भवः । अस्तीखलस्य च पदपदांशपदार्थगतत्वसम्भवेऽपि

थापकत्वाभावेन न तचात्यन्तवैरस्यमिति तदगणयित्वैव वाक्य-
वाक्यार्थमात्रगतास्तीतिलक्ष्य याम्बवमुक्तं यन्यक्ततेति श्वेयम् ।
न च यथा अकारादिपदमित्यनेन अभधातुनिष्पन्नपदप्रयोगे
मुख्ययाम्बलमुक्तं, याभवतः प्रियेत्यत्र च तदेव भवितुमईति
तत्कथमस्तीतिलक्ष्यपातिदिष्टयाम्बवस्योदाहरणत्वेनेदमुपन्यस्यमि-
ति वाच्यम् अभिधया द्रुत्या असभ्यार्थोपस्थापकशब्दस्यैव मुख्य-
याम्बलेन या भवत इत्यादौ तदभावात् व्यञ्जनयैवाचासभ्यार्थ-
स्योतनात्, समानेऽपि याम्बलास्तीतिलक्ष्योरसभ्यार्थप्रकाशकत्व-
रूपस्त्रूपे दृष्टिभेदक्षतोपस्थापकत्वभेदेन भेदाङ्गोकारादित्य-
वधेयम् ॥ ६६ ॥

वाक्यार्थगतास्तीतिलक्ष्यपातिदिष्टयाम्बवमुदाहरति । खरमित्यादि ।
वीर्यवान् प्रशस्तवस्थास्ती पुरुषः कस्त्रिदीरः खरमुङ्गटं प्रहृत्य
रिपूनाहत्य विश्रान्तः विश्रामं लेभे इति प्राकरणिकार्थः
शब्दबोधविषयीभवन् वज्ञादिवैलक्षण्यप्रतीतिसभ्रोचोनयार्था
व्यञ्जनया वीर्यवान् शुक्रवान् पुरुषः कस्त्रिद्युवा खरं प्रहृत्य
सुरतप्रहारं छत्रा विश्रान्त इत्यसभ्यार्थोत्तकतया त्रीडा-
व्यञ्जक इत्यस्तीतिः । न चात्र वाक्यगतमस्तीतिलक्ष्यम् एकार्थमात्र-
सङ्केतितानां खरमित्यादिवाक्यघटकपदानां शब्दा व्यञ्जना-
या अनाश्रयत्वेनासभ्यार्थोपस्थापकत्वाभावात् वाक्यार्थस्यैव च
वज्ञादिवैश्चित्यसचिवयार्था व्यञ्जनया द्वितीयार्थोपस्थापनात्
पदानां परिष्टिश्वस्त्रेन च दोषस्य तद्वत्तत्वासभावात् धनि-
गुणीभृतव्यञ्जदोषगुणासङ्काराणां हि इवार्थगतत्ववस्थायां

तदन्यव्यवतिरेकानुविधायिलमेव हेतुरिति प्राणं सिद्धान्तः; यत्र हि ग्राव्या व्यञ्जनयाऽसभ्यार्थबोधस्त्रैव शब्दगतमस्त्रीलत्वं ग्राव्यी च व्यञ्जनानेकार्थशब्दनिष्ठा, यदुक्तं प्रकाशकता । “अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते । संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीष्टापृतिरञ्जनम्” इति । न चाच वीर्यपदं बलशुक्रयोर्वाचकतया जानार्थं, बलस्य शुक्रमात्रजन्मत्वेनैकत्वाङ्गीकारात् वीर्यपदपरिवृत्तावयस्त्रीलत्वस्यानपायेनार्थगतत्वस्यावस्थाभ्युपेयत्वात् । एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडवर्त्मनीत्यत्र प्रायः पदस्य प्रयोजनं दर्शयति । एवमादीति । एवमादि निरुक्तायाम्यतादोषवल्पभूति, आदिना अनुचितार्थलविद्वमतिकारिलादिदोषवतां यहणम्, उभयोरपि गौडवैदर्भयोः, न अंसन्ति नाद्रिथन्ते । एतेनानुप्रासक्षतवैलक्षण्येऽपि याम्यतापरिहारे दयोः समानतेति स्फुचितम् ॥ ६७ ॥

भगिनीभगवत्यादि सर्वचैवानुमन्यते ।
विभक्तमिति माधुर्यमुच्यते सुकुमारता ॥ ६८ ॥

असभ्यार्थप्रतिपादकस्यापि सर्वजनव्यवहतस्यादुष्टुलं प्रतिप्रसूते । भगिनीति । आदिना चोनिचिङ्गादीनां यहणम् । सर्वत्र व्यवहारेषु काव्येषु च, अनुमन्यते सर्वैरदुष्टतया स्त्रीक्रियते, सर्वजनपरिग्रहीतस्य हि प्रयोगे दोषानुसन्धानायोगान्न आदृजनवैमुख्यसम्बव इत्यदोषः । यदुक्तं । ‘समीतस्य हि स्त्रोके ऽस्मिन्न दोषान्वेषणं चमम् । श्रिवलिङ्गस्य संखाने कस्यासभ्यल-

भावनमिति । समीतस्यादुष्टतयाङ्गीकृतस्य । एतदुपलचणं गुप्त-
लक्षितयोरप्यदुष्टलं ज्ञेयं । यदुक्तं । याम्यं घृणावदस्मीकाम-
ङ्गलार्थं । यदीरितम् । तत्समीतेषु गुप्तेषु लक्षितेषु न दुष्ट-
तोति । गुप्तानि असभ्यार्थं प्रसिद्धानि यथा, समाधपदं
सङ्कटार्थं प्रसिद्धं स्तोचिक्कार्थं तप्रसिद्धमिति । लक्षितानि
लक्षणयाऽसभ्यार्थबोधकानि, यथा जन्मभूमिपदं लक्षणया
स्तोचिक्कबोधकमिति । किञ्च सुरतारम्भगोष्यां शान्तवीभ-
त्सरसादै च व्यज्ञे अस्तीतिलं न दोषः प्रत्युत गुण एव ।
क्रमेण यथा, “करिहस्तेन समाधे प्रविश्यान्तर्विस्तोऽिते ।
उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजत” इति । अत्र
करिहस्तादिशब्दा असभ्यार्थाः, इयं हि सुरतप्रसङ्गसभावां
कल्पचित् कामिन उक्तिः । “उन्नानोच्चूनमण्डूकपाटि-
तोदरमन्निभे । क्लेदिनि स्त्रीव्रणे बक्तिरक्तिमः कस्य जा-
यत” इति अत्र शान्तोरसः । उत्तृत्योत्तृत्य कृत्तिं प्रथ-
ममय पृथूच्छोथभूयांसि मांसान्यस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयव-
सुखभान्युयपूतीनि जगधा । अन्तःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितद-
श्वनः प्रेतरङ्गः करङ्गादङ्गस्यादस्थिसंस्थं स्थापुटगतमपि क्रय-
मव्ययमन्ति । अत्र वीभत्तो रसः । माधुर्यमुपसंहरति ।
विभक्तमितीति । विभक्तं रसघटितलादिशेषेण दर्शितम्,
अनुप्राप्तकृतवैलक्षण्यम् वैदर्भगौडयोर्विभक्तया दर्शितमिति
वा । क्रमप्राप्तं सौकुमार्यं निरूपयति । उच्यते इति ॥

॥ ६८ ॥

अनिष्टुराच्चरप्रायं सुकुमारमिहेष्यते ।
बन्धशैथिल्यदोषस्तु दर्शितः सर्वकोमले ॥ ६८ ॥

अनिष्टुरेति । निष्टुराणि अनुतिकटूनि तद्विपरीतानि को-
मलान्यचराणि तेषां प्रायोबाहुल्यं नतु सामस्यं यत्र तादृशं
वाक्यं सुकुमारं सौकुमार्यगुणवत् । एतदेवोक्तं क्रमदीश्वरेण ।
कोमलाच्चरबाहुल्यं वदन्ति सुकुमारतामिति । प्रायपद-
प्रयोजनं दर्शयति । बन्धशैथिल्येति । सर्वकोमले सर्वकोमला-
च्चरात्मके वाक्ये तु बन्धस्य शैथिल्यरूपोदोषोदर्शितः समैव,
मालतोमाला लोलालिकलिला यथेत्यत्र प्रकाशितः । दोष-
स्त्रियत्र दोषोहीति पाठे हिपदं प्रायपदप्रयोगं प्रत्युत्त-
राद्वाक्यस्य हेतुलं बोधयति, तस्मात् कोमलाच्चराणां
बह्वनामन्तरान्तरा पर्वाच्चरविन्यासेन मौक्तिकहारस्यान्तरा-
न्तरा माणिक्यनिवेशेनेव बन्धस्य चारुलं सौकुमार्यमित्यर्थः ।
नचैव स्नेषसौकुमार्ययोरभेदः लचणस्यैक्यादिति वाचं स्नेष-
स्याऽत्यप्राणमहाप्राणाच्चरघटितलेन सौकुमार्यस्य च कोम-
लाकोमलवर्णघटितलेन इयोर्विभन्नतात् नचात्प्राणलमेव
कोमलत्वं महाप्राणलमेव च पर्वतवर्म् अत्यप्राणस्याऽपि वर्णवि-
शेषसंयोगेन पर्वतसम्भवात् यथा, “चर्कर्त्ति विरहात्या सा
त्वत्कीर्त्तिश्रुतिमङ्ग्नना” इति, अत्र ककारतकारावत्यप्राणा-
वपि रकारसम्बन्धेन पारह्यं भजतः, एवं महाप्राणाऽपि वि-
न्यासविशेषेण कोमलत्वं भजति । यथा, “मधुरया मधुबोधित-
माधवीमधुसम्भृतिसमेधितमेधया । मधुकराङ्गनया मुङ्गरन-

दध्वनिभूता निभृताच्चरमुच्चगे” इति । अत्र धकारा भृष्टा-
प्राणा अपि विन्यासमहिता भृत्यरतां प्राप्नुवन्ति । इत्थ
सुकुमारता शब्दगुणः, अर्थगुणभूता तु अर्थस्यापारव्यरूपा ।
पारव्यस्यार्थस्यामङ्गलव्यञ्जकत्वरूपास्त्रीललम्, अतएव नवीनाः
श्रुतिकटुलस्यास्त्रीललस्य च दोषलाभिधानेन परित्याज्यलात्
फलबलादेव तद्विपरीतस्य सौकुमार्यस्य प्राप्नौ तस्य गुणल-
कीर्तनं प्राचामनुचितमिति वदन्ति ॥ ६८ ॥

मण्डलीकृत्य वर्चाणि कण्ठैर्भृत्यर्गीतिभिः ।

कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥ ७० ॥

उदाहरति । मण्डलोक्तयेति । मधुरा गोतिर्गीतिसदृश-
केकारवे यत्र तादृशैः कण्ठैर्गत्यैः, मधुरगीतिरूपैः कण्ठैः
कण्ठस्त्ररैरिति वा, उपलक्षणे हतीया । जीमूतमालिनि
काले प्रावृषि, अन्येऽपि नर्तका मधुरं गायन्तेनृत्यन्तीति
कलापिषु नर्तकव्यवहारप्रतीतेः समाप्तेऽपि रलङ्कारः । अत्र
मकारादीनां कोमलानामन्तरान्तरा टवर्गीययुक्त्युक्तान्तरूप
परुषवर्णनिवेशेन बन्धेऽपि कामपि चाहतामावहति ॥ ७० ॥

इत्यनूर्जित एवार्थो नालङ्कारोऽपि तादशः ।

सुकुमारतयवैतदारोऽहति सतां मनः ॥ ७१ ॥

ननु वर्णविशेषविन्यासात्मकस्य सौकुमार्यस्य न गुणलमुच्च-
तम्, अर्थालङ्कारकृतवैचित्रमन्तरेण स्वतस्मत्कारजनकत्वा-
भावादिति नवीनानां मतं दूषयन्नाह । इत्यनूर्जित एवार्थ

इति । इत्यस्मिन् मण्डलीकृतेत्यादिपदे, अर्थः कलापिनृत्य-
रूपः अनूर्जित एव रससम्पर्काभावाच्चमत्काराव्यञ्जक एव,
तथा अलङ्घारः समासोक्तनुप्राणितः स्वभावोक्तिरूपः, नापि
तादृशः न चमत्कारजनकः । तथायेतत्पद्यं सुकुमारतयैव
सौकुमार्यगुणसम्बन्धमाचेषैव सतां सामाजिकानां मन अरो-
हति चमत्कारमुग्धं करोति । एतच्च गुणकृतवैचित्र्यमनङ्गी-
कुर्वतां मुखमुद्रणायोक्तं वसुतसु शब्दार्थालङ्घारकृतवैचि-
त्राणां विभिन्नत्वात् सत्यर्थालङ्घारयोरौर्जित्ये तदनुसन्धा-
नात् प्रागेव गुणकृतवैचित्रं सामाजिकानामनुभवपथमवतरति,
अत ऐवोक्तं, “तथा कवितया किम्बा तथा वनितया च किम् ।
पदविन्यासमाचेण यथा नापहृतं मनः” इति । यत्र च गुण-
वैचित्रं नास्ति तत्र सदर्थर्थालङ्घारवैचित्रं न काव्यशोभां
पुण्याति । यदाह भोजराजः । “अलङ्घृतमपि अव्यं न काव्यं
गुणवैर्जितम्” इति । अपरे च । यदि भवति वचस्थुतं गुणेभ्यो
वपुरिव यौवनवन्धमङ्गनायाः । अपि जनदयितानि दुर्भगतं
नियतमलङ्घारणानि संशयन्त इति । एतदर्थमेव यन्त्रकृता,
प्राणा दशगुणाः स्मृता इत्यनेन गुणानां ग्राणत्वमुक्तम् ॥७१॥

दीप्तिव्यपरैर्भूम्ना कृच्छ्रोदयमपि बधते ।
न्यक्षेण क्षयितः पश्चः क्षत्रियाणां क्षणादिति ॥ ७२ ॥

सौकुमार्ये गौडवैदर्भयोर्विपर्ययं दर्शयन्नाह । दीप्तिव्य-
परैरिति । दीप्तिरात्मविकृतिः उत्साहादिसमुद्घोधेन चित्तस्य

दीर्घप्रायत्वमित्यर्थः जनकतया तदिश्चिं दीप्तं वीररौद्रो-
भत्सरसादिरूपमोजखि व्यञ्जमित्यर्थः, तदत्र वर्तत इति
कृत्वा भूम्भातिशयेन कृच्छ्रोद्यमपि ओजखिव्यञ्जयञ्जनानुकू-
लतया परूषवर्णधर्तितत्वात् कष्टेनोक्तार्थमपि बधते विन्य-
स्यते इत्यन्वयः । अयमर्थः गौडाहि, अत्र, वीररसादिरूप-
मोजखिव्यञ्जं तत्र परूषवर्णस्तद्वाच्चनस्यावश्यकतया सौकुमार्ये
नाद्रियन्ते, वैदर्भास्तु तत्रापि सौकुमार्ये प्रवेशयन्ति । यथा,
कृतमनुमतं दृष्टं वा चैरिदं गुरुपातकं मनुजपश्चुभिर्निर्मर्या-
दैर्भवद्विरुद्धायुधैः । नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरोटि-
नामयमहमस्तज्ज्ञेदोमांसैः करोमि दिशां वलिमिति । अत्र
रौद्रेऽपि रसे नात्यन्तमुद्भुतावर्णाः । गौडानां सौकुमार्य-
वर्जनमुदाहरति । न्यज्ञेणेति । न्यज्ञन्ति विप्रवधादिरूपनीच-
कर्म कुर्वन्तीति न्यज्ञः कार्त्तवीर्यास्तान् स्फुति नाशयतीति
न्यज्ञः परशुरामः । अग्न्यादेः स्तुदादाविति षत्वं । अत्र रौद्रो
रसः, अतस्य सुकुमारबन्धयाग उचित इति गौडा मन्यन्ते ।
न्यज्ञेणान्वेन धृतराष्ट्रेणेति केचित्, तत्र रुचिरं धृतराष्ट्रदुर्म-
न्तितेन चत्तियन्वयात् कर्हणरससम्भवेन तत्र गौडानामपि
बन्धपाल्यानौचित्यात् ॥ ७२ ॥

अर्थव्यक्तिरनेयत्वमर्थस्य, हरिणोङ्गृह्णता ।

भूः खुरक्षुस्तनागाद्यग्लोच्चितादुदधेरिति ॥ ७३ ॥

अर्थव्यक्तिं निरूपयति । अर्थव्यक्तिरिति । अर्थस्तानेय-
त्वमकल्पनीयत्वम् उपात्तशब्दादेवोपस्थितिरित्यर्थः, यावन्तो-

र्था अन्वयोपयोगितया अपेक्ष्यन्ते तद्वाधकतया तावतां पदानामुपादानमिति निर्गलितोऽर्थः । अतएव क्रमदीश्वरः, यावद्वाच्चाभिधानं यत्तदर्थव्यक्तिलक्षणमिति । इयस्मार्थव्यक्तिः शब्दगुणः, अर्थगुणभूता तु वस्तुखभावस्फुटीकरणरूपा, अतएव तस्याः खभावोक्त्यलङ्घारेण परिग्रह इति नव्याः, यदाङ्गः, अर्थव्यक्तिः खभावोक्त्यलङ्घारेण तथा पुनरिति । पदानां इटित्यर्थापस्थापकत्वं शब्दगतार्थव्यक्तिरित्यन्ये, यदाङ्गः, अर्थव्यक्तिः पदानां हि इटित्यर्थसमर्पणमिति । उदाहरति । इरिणे वर्णने कच्छिद्देतुरवश्यमपेक्ष्यते सच हेतुभूतोऽर्थः खुरेत्याद्युपात्तशब्देनैव प्रत्याव्यते न तु कथच्छित् कल्पयत इत्यर्थस्य पदेनैव व्यञ्जनादर्थव्यक्तिः । यच प्रसिद्धिरस्ति तत्र हेतुर्नापेक्ष्यते, यथा, “सम्प्रति सन्ध्यासमयस्यक्रदन्वानि विघटयति” इति, अत्र सन्ध्यायां चक्रवाकमिथुनविघटनस्य प्रसिद्धा न हेत्वाकाङ्क्षा, अतएव न तत्र निर्हेतुताया दोषत्वं, यदुक्तं, निर्हेतुता तु खातेऽर्थं दोषतां नैव गच्छतीति । भोजराजेनापि, अध्याहारादिगम्यार्थं नेयार्थं प्रागुदाहृतम् । स गम्यते प्रसिद्धिस्येन तद्वाषतयेष्व इति ॥ ७३ ॥

मही महावराहेण लोहितादुदृतोदधेः ।

इतोयत्येव निर्दिष्टे नेयत्वमुरगाह्वजः ॥ ७४ ॥

अनेयत्वमर्थव्यक्तिरित्युक्तं नेयत्वन्तु कीदृगितिदर्शनार्थं प्रयुदाहरति । महीति । इयति एतावत्मात्रे खुरकुष्णनाग-

सुगित्यंशं परित्यज्य सोहितादिति विश्वेषणमाने इत्यर्थः, निर्दिष्टे उक्ते सति उरगास्तजोनेयत्वमधाहारादिना कल्पनीयत्वम् । उदधिगतलौहित्यस्यापाधिकलादुपाधिपदप्रयोगमन्तरेण तस्यासङ्गतत्वप्रतीतेरवश्यमेव कथच्चिदुपाधिरधाहरणीय इति नास्यत्वार्थ्यक्तिः । यत्र लक्ष्यवोधात् प्राग्बाधादिज्ञानेन सञ्चणयार्थान्तरोपस्थितिस्यत्वार्थ्यक्तिः सम्बवत्येव, शक्तेव सञ्चणयार्थुपस्थायार्थस्यान्वयवोधविषयतायामवैलक्षण्यात् । अन्वयवोधानन्तरमनुपपत्त्वुदयेन कल्पनोयार्थसैव नेयत्वात् । परन्तु यत्र रुद्धिप्रयोजनाभावेऽपि सञ्चणाभ्युपगमः प्रयोक्तुरसामर्थ्यं द्योतयति तत्रार्थस्य नेयत्वमिति नार्थ्यक्तिः, अतएव तथाविधलाक्षणिकपदस्य नेयार्थत्वाख्यदोषदुष्टत्वमभियुक्तैरुक्तं, तथाच नेयार्थत्वाकारे प्रकाशकारः । निरुद्धासञ्चणाः काच्चित् सामर्थ्यादभिधानवत् । क्रियन्ते साम्प्रतं काच्चित् काच्चित्क्वैव लक्षक्तिं इति घनिषिद्धं लाक्षणिकमिति ॥

॥ ७४ ॥

नेदृशं बङ्ग मन्यन्ते मार्गयोरुभयोरपि ।

न हि प्रतीतिः सुभगा शब्दन्यायविलक्षिणी ॥ ७५ ॥

अर्थव्यक्तौ पूर्वोक्तप्रायःपदप्रतिपाद्यं गौडवैदर्भयोः साम्यं दर्शयति । नेदृशमिति । ईदृशं नेयार्थकवाक्यम्, उभयोरपि मार्गयोर्गौडवैदर्भयोः । न बङ्ग मन्यन्ते इति अत्र हेतुमाह नहीति । शब्दन्यायः शब्दजन्यान्वयवोधे नियमः दृक्षुपस्था-

खायानामेवार्थानामन्त्रयबोध इत्येवंरूपः तं विलङ्घ्यत्यतिकामतीति तादृशी, अधाहाराद्युपस्थितार्थविषयेत्यर्थः, प्रतीतिरन्त्रयबोधः, न हि सुभगा समीचीना, अर्थापत्त्याद्युपस्थापितार्थप्रतीतेस्तु न शाब्दबोधलं तदुत्तरमेव तस्माः सङ्गावात् एवं तात्पर्यपर्यालोचनयार्थान्तरप्रतीतिरपि शाब्दबोधात्तरकाञ्जीनैव, यत्र तु द्वारं द्वारमित्यादौ त्वरादिना पिधेहीत्यादिसाकाङ्गपदान्तरानुपादानेन शाब्दबोधासमवात्तदर्थं श्रुतार्थापत्त्या तादृशपदाधाहारः तत्राथाहतपदेऽपि शक्तियहाभ्युपगमेन तदर्थस्तु दृत्युपस्थाप्यत्वान्न तन्त्रियमातिक्रमः । एतच्च विशिष्टशक्तिवादमभिप्रेत्योक्तम्, उपाधिशक्तिवादिभिरुचाचेपगम्याया अपि यज्ञे: शाब्दबोधाभ्युपगमान्त्रित्वानियमोनाङ्गीक्रियते इति विभावनीयम्॥ ७५ ॥

उत्कर्षवान् गुणः कस्मिद्यस्मिन्नुक्ते प्रतीयते ।
तदुदाराह्यं, तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥ ७६ ॥

उदारलं निरूपयति । उत्कर्षवानिति । यस्मिन् वाक्ये उक्ते सति उत्कर्षवान् वर्णनीयस्योत्कर्षजनकः कस्मिद्विलक्षणेणगुणस्यागश्चार्थादिरूपोधर्मः प्रतीयते व्यञ्जनया वोधते तद्वाक्यमुदाराक्षयम् उदारलगुणवत्त्वेन कथितमित्यन्यः, इत्यस्य वाक्यानां वर्णनीयस्योत्कर्षजनकगुणव्यञ्जकलमुदारलमिति लक्षणम्, उत्कर्षवानित्यनेन च अपकर्षजनकधर्मव्यञ्जकलस्य न निरुक्तगुणलं, यथा, हे हेलाजितबोधसत्त्वं वचसां किं

विस्तरैसोचधे नास्ति लत्पद्मशः परः परहिताधाने महीत-
त्रतः । वृष्टपान्यजनोपकारघटनावैमुख्यस्वभावशोभारप्रोद-
इने करोषि कृपया साहायकं यमरोः । अच तोयधेरप-
कर्षजनकोऽपेयपानीयत्वरूपधर्मीव्यज्ञ इति गौदार्थसङ्कावः ।
वस्तुतस्तु, उत्कर्षवान् भज्ञा प्रतिपाद्यलेन चमत्कारजनकः
गुणः उत्कर्षकोऽपकर्षको वा वर्णनीयधर्मी इत्येवार्थः, एवज्ञ
अपकर्षजनकोऽपि धर्मी यच व्यञ्यमानस्यमत्कारं जनयति
तदपि वाक्यमुदारमिति तेन हे हेषाजितेत्यादावैदार्थम-
ख्येव, अतएव क्रमदीश्वरेण, तदुदारं, गुणः कोऽपि यस्मि-
तुके प्रतीयते, इति सच्चाणं कला, यथा तावच्छरीरं मे चा-
वत्त्वं पिहिताननेत्युदाहरता वर्णनीयस्यापकर्षजनकव्यज्ञव्यज्ञ-
कवेऽप्युदारत्वमङ्गीकृतं । तादृग्यव्यज्ञकता च वाक्यस्य वाचार्थ-
दारा तेनार्थगतमिदं, ब्रह्मगतन्तु विकटत्वसच्चाणं, विकटत्वस्य
पदानां नृत्यत्प्रायत्नं, यथा, स्वचरणविभिविष्टनूर्पुर्वन्तकी-
नां इणिति रणितमासीन्तच कलुच्चेति । तेनेति । तेनोदा-
रत्वेन काव्यपद्मतिर्गाञ्जवैदर्भरूपा काव्यरीतिः । एतेनोदा-
रत्वे गौडवैदर्भयोः साम्यं दर्शितं । सनाथा साम्राज्या चोत्कर्ष-
त्वर्थः ॥ ७६ ॥

अर्थिनां कृपणा दृष्टिस्वमुखे पतिता सद्वत् ।

तदवस्था पुनर्देव नान्यस्य मुखमीकृते ॥ ७७ ॥

इति त्यागस्य वाक्येऽस्मिन्नुत्कर्षः साधु उच्यते ।

अनेनैव पथान्यत्र समानन्यायमूद्घताम् ॥ ७८ ॥

उदारतमुदाहरति । अर्थिनाभिति । कृपणा दीना, पुन-
खदवस्था दीना सती, नान्यस्य मुखभीचत इति एकेनैव कृता-
र्थानामपरोपसर्पणासभवादिति भावः । अत्र वर्णनीयस्य राज्ञः
प्रभूतदानरूपधर्मः प्रतिगृहीतृष्णां दाचन्तरोपसर्पणाभाव-
रूपभज्ञा व्यज्यमानः कमपि चमत्कारविशेषं जनयति ॥ ७७ ॥

इदमेव दर्शयति । इतीति । इत्यस्मिन् वाक्ये त्यागस्य
भज्ञा व्यज्यमानस्य वर्णनीयराजदानस्य उत्कर्षश्चमत्कारविशेष-
जनकत्वं साधु शोभनं लक्ष्यते सामाजिकैर्जायते । साधित्यच
खल्ज्जिति कृचित् पाठः । खलु यतो लक्ष्यते, अत इदमौदार्य-
गुणविदित्यर्थः । अनेनैवेति । अनेनैव पद्या एतत्पद्यप्रदर्शित-
था रीत्या समानः सदृशोन्यायौ व्यवस्थितिर्यस्य तादृशमुदारत-
मन्यत्र पद्यान्तरेऽपि ऊङ्गतां खल्यं विभावताम् ॥ ७८ ॥

स्मार्थैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदित्यत ।

यथा, लोलाम्बुज, क्रीडासरो, हेमाङ्गदादयः ॥ ७९ ॥

अत्र मतान्तरं दर्शयति । स्मार्थैरिति । स्मार्थैर्विशेषार्थी-
त्कर्षकलेनाभिप्रेतार्थबोधकत्वात् सहृदयप्रशंसनीयैः, विशेषणै-
रिति बङ्गवचनादेकदिविशेषणयोगे न चमत्कारातिशय
इति सूचितम् । युक्तमिति वाक्यमित्यर्थः । उदारमुदा-
रतमुण्डवत् । कैश्चिदित्यनेन सामिप्रायविशेषणवत्स्थापुष्टा-
र्थलदोषाभावरूपत्वादन्यैः परिकरासङ्घारत्वेनोक्तलाभं न
गुणतमुचितमित्यस्मिन् कर्त्त्वे खल्काखरसः सूचितः । उदा-

इति । शोकामुण्डेत्वादि । शीक्षामुच्चित्युक्ते अमुच्चस्य
शोकेतिविश्वेषणालीकोपयोगिलेन वर्णकारसौरभास्तिश्वयः
मतीक्ष्णते, एवं क्रीडासर इत्यन्त सरसः क्रीडोपयोगितया
क्रमज्ञकुमुदजखचरविहङ्गशोभितस्तद्वादुजखवलादिकं, हे-
साङ्गदमित्यच च हेममध्यलेनाङ्गदस्य सुहृष्टवलवङ्गमूल्यत्वा-
दिकं । केचिच्चनु अग्राम्यत्वमर्थं गुणमुदारलभाङ्गस्तत्र सम्बन्ध-
क्रयाम्यताया माधुर्यस्तप्तेन माधुर्यादार्थयोरभिन्नतापत्तेः,
भद्राह क्रमदीश्वरः, सानुप्रासलमप्राम्यभावस्त्र मधुरोगुण इति,
माधुर्यप्रस्तावे यन्वज्ञदपि, तथाप्यग्राम्यतैवैनं भारं वहति भूय-
षेति ॥ ७६ ॥

ओजः समासभूयस्त्रमेतद्गद्यस्य जीवितम् ।
पद्येऽप्यदाच्चिणात्यानामिदमेकं परायणम् ॥ ८० ॥

ओजोलच्छयति । ओज इति । समासः पदानामेकीभावः
तस्य भूयस्त्रं दीर्घलं वङ्गभिः पदैः समास इत्यर्थः, तदोजः,
एतत् समासभूयस्त्रस्त्रपमोजः, गद्यस्य गद्यप्रबन्धविश्वेषस्य उत्क-
स्त्रिकाप्राचात्मकस्त्रेत्यर्थः, चूर्णकादौ दीर्घसमासलाभावात् ।
जीवितं जीवितवत् सारभूतम् । इदस्त्र मार्गदद्ये समानं । विप-
र्ययमाह । पद्येऽपीति । अदाच्चिणात्यानां गौडानाम् । अपिना-
गद्यसमुच्चयः । इदं समासभूयस्त्रस्त्रपमोजः । एकमद्वितीयं
परायणमवस्थनं, गौडानां बन्धगाढताप्रियलेन तद्वालत्यानु-
प्राप्तवद्वीर्घसमासस्याप्यत्यन्तमपेक्षणीयलात् । इदस्त्रौजः इव-

गुणः समासभूयस्त्रूपतया शब्दमाचगतलात् । अन्ये तु, श्रोजः प्रैषिः साच पञ्चविधा यथा, “पदार्थं वाक्यरचनं वाक्यार्थं च पदाभिधा । प्रैषिर्व्याससमाच्चौ च साभिप्रायत्तमस्य च” इति । तत्र पदार्थं वाक्यरचनं, यथा, चक्र इत्येकस्मिन् पदार्थं वक्तव्ये अच्चेन्यनसमुत्यं ज्योतिरिति वाक्यरचनं । वाक्यार्थं पदाभिधा यथा, निदाघशीतत्त्वहिमकाखोषणश्चरीरा सुकुमारी वरथो-षिदिति वाक्यार्थं वक्तव्ये वरवर्णनोति पदाभिधानम् । एव-मेकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्दिशेषाभिधिस्या बङ्गवाक्यैरभिधानं व्याप्तः, बङ्गवाक्यप्रतिपाद्यस्त्रैकवाक्येन प्रतिपादनं समाप्तः, एतच्चतुर्विधप्रैषिरुपमोजः शब्दगुणः साभिप्रायस्त्रूपन्तर्वर्थगुण इत्याङ्गः ॥ ८० ॥

तद्गुरुणां लघूनाच्च बाङ्गस्याल्पत्वमिश्रणैः ।
उच्चावचप्रकारं तद् दृश्यमास्यायिकादिषु ॥ ८१ ॥

तदिति । तस्मासभूयस्त्रूपदधटकारं नानाविधं, कथ-मित्याह । गुरुणामित्यादि । क्वचित् समासाङ्गपदधटकानां गुरुवर्णानां बाङ्गस्येन लघूवर्णानामल्पत्वेन, क्वचिद् गुरुणाम-स्यत्वेन लघूनाच्च बाङ्गस्येन, क्वचिच्च द्विविधानां तेषां मिश्रणेन साम्येन च । तच्च आख्यायिकादिषु प्राचां रचितेषु गद्य-प्रबन्धविशेषेषु । आदिना चम्पूविहदादीनां यहणं, दृश्यं स्वयमनुभवनीयम्, एतच्च वैदर्भमतानुषारेणोक्तं गौडानां पश्यमयेष्वपि तस्मावाभिमतेहत्तत्वात्, यथा सूर्यशतकादै-

पद्मयेऽपि दीर्घसमाप्ताः । आख्यायिकेत्युपादानात् कथार्थं
रैद्रादिरसेऽपि न दीर्घसमाप्तोविधेय इत्यवधेयम् । प्रकारभि-
त्यत्र प्रकारेणेति इत्यमित्यत्र च इष्टमिति क्वचित् पाठः ।
अन्यत्र च द्वितीयतदित्यत्र सदिति पाठः ॥ ८१ ॥

अस्तमस्तकपर्यस्तसमस्तार्कांशुसंस्तरा ।
पीनस्तनस्तिताताम्रकम्रवस्त्रेव वारुणी ॥ ८२ ॥

गौडानामभिमतं पद्मगतसमासभूयस्तमुदाहरति अस्ते-
ति । अस्तोऽस्ताचस्तस्य मस्तकं इत्फङ्गं तत्र पर्यस्ताः परितः
पतिताः समस्ताः सायं तन्मात्रवृत्तिलात् सकला चेऽर्कां-
श्वः सायंकालीनत्वादारकाः सूर्यकिरणास्त्रैः संस्तर आव-
रणं यस्तास्तादृशी वारुणी पश्चिमदिक् पीनस्तने स्तितमातामं
कमं शोभनं वस्त्रं यस्तास्तादृशी काचिन्नायिकेवेत्यन्यः ॥ ८२ ॥

इति पद्मेऽपि पौरस्त्वा बध्नन्त्योजस्तिनीर्गिरः ।
अन्ये त्वनाकुलं इद्यमिष्टन्त्योजो गिरां यथा ॥ ८३ ॥
पयोधरतटोत्सङ्गलग्रसन्धानपांशुका ।
कस्य कामातुरं चेतो वारुणी न करिष्यति ॥ ८४ ॥

इतीति । पौरस्त्वा गौडाः, ओजस्तिनीः समासभूयस्त-
रूपैजोगुणवती । अपराभिमतमोजो लक्ष्यति । अन्ये लिति ।
गिरां वाक्यानामनाकुलमनाकुललम्, उद्धटसमाप्तादिना
ओद्वबुद्धेराकुलीभावात् तद्वित्वमित्यर्थः, तथा इदं इदलं

प्रात्यर्थैचिक्षाभावेन सहदध्येयहारिलमित्यर्थः एवंस्तु-
मोज इत्यन्ति । अथमर्थः दीर्घसमाप्तः स्वत्समाप्तः समाप्ता-
भावेवासु चिन्त अते ओहणां बुद्धेरनाकुलालं अतिसुखम्
भवति तत्त्वमोज इति । एतदुदाहरति । यत्तेति । पशोधरो-
मेघ एव पशोधरः स्तनः, स्त्रियरूपकम्, तस्य तटस्य प्रान्त-
स्थात्मके लग्नं सन्ध्यातप एवांशुकमारकवसनं चक्षात्काहृशी ।
कामातुरमिति आरक्षवसनाच्छन्नस्तनटनायिकासाम्बेनोद्दी-
पक्षलादिति भावः । अत्र पूर्वार्द्धवाक्यं दीर्घसमाप्तवदपि
अस्तमस्तकेत्यादिसोकवाक्यवस्त्रं ओहणां बुद्धिमाकुलवति प्र-
त्युत साखित्येन अवणसुखमादधाति, उत्तरार्द्धवाक्ये हु का-
मातुरमित्यस्यसमाप्तः अन्यत्र समाप्ताभावस्त्रं, तथापि तत्
किञ्चिद्गाढतया साखित्येन च प्रतीचमानं ओहणानन्द-
र्थति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् ।
तत्त्वं वार्ताभिधानेषु वर्णनास्तपि दृश्यते ॥ ८५ ॥

कान्तिं सज्जयति । कान्तमिति । लौकिकार्थस्य लौकप्र-
सिद्धवस्तुनोऽनतिक्रमादपरित्यागात् लौकप्रसिद्धवस्तुवर्णना-
दित्यर्थः सर्वजगतां देवादिमनुष्याकानां कान्तं कमनोयं
वाधाद्यनुदयक्षतार्थबोधसौकर्येण चमत्कारजनकतया सृह-
षीयमित्यर्थः, ईदृशं वाक्यं कान्तं कान्तिगुणवदित्यन्यतः,
एवम् लौकप्रसिद्धवस्तुवर्णनं कान्तिरिति सञ्चरणम् । सर्वजगत्का-

ज्ञानिति तु प्रशंसने । यदाह क्रमदीश्वरः । वर्णनात्मकिंशु-
न्वा या सा कान्तिरभिधीयत इति । इवस्य कान्तिरर्थगुणः
अर्थात् नुसन्वानप्राग्नुपस्थात् । औच्चवल्लभपा तु अव्यगुणः
औच्चवल्लभ इच्छिकादिपदविन्यासवैपरीत्येनासौक्रिकश्चोभा-
श्चास्त्रिवम् । अन्ये तु दीप्तरसलवृपमर्थगतं कान्तिगुणमाङ्गः ।
कान्तेर्विषयं दर्शयति । तचेति । तत्कान्तिमुदाकरं । वार्ता-
भिधानेषु अनामयप्रियासापप्रस्तावेषु । अनामयप्रियासापे-
वर्त्तिवार्ता च कथत इत्युक्तेः । प्रियासापे हि खोकप्रसिद्ध-
वस्त्रभिधानमेवोचितम्, अन्ये तु वार्ताभिधानेषु इतिहा-
सवर्णनेषु, इतिहासानां चथावहर्वर्णनसौचित्यात् अथथावर्णने
असत्यताप्रतिभासेन विजेयानां प्रवृत्त्यसम्भवात् प्रबन्धस्य रा-
मादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादित्युपदेशपर्यवसायिलानुपपत्ते-
रित्याङ्गः । वर्णनासु वस्त्रवल्लभपनिरूपणेषु,
तत्रापि यथावदर्णनसौचित्यात्, एताभासन्यत्र तु न नियमः;
अतएव व्यञ्जकार्थस्य खतःसम्भविलेन प्रोढोक्तिसिद्धलेन च
नवानां काव्यमेदकरणं सङ्गच्छते । यदुक्तं प्रकाशक्तात्, अर्थ-
शङ्कुद्वेष्यर्थीव्यञ्जकः सम्भवी खतः । प्रोढोक्तिमाचात् सिद्धो-
वा कवेखेनेऽन्तिस्य वा इति ॥ ८५ ॥

गृद्धाणि नाम तान्येव तपेराशिर्भवाद्गः ।
सम्भावयति यान्येव पावनैः पादपांशुभिः ॥ ८६ ॥

तत्र वार्ताभिधाने कान्तिमुदाहरति । इहाणोति ।

नामेति सम्भावनायाम् । तान्येव गृहाणि प्रशस्तगृहाणि, गृहपदमत्र प्रशस्तगृहे स्वाच्छिकं प्राशस्त्वातिशयस्त्र व्यञ्जः अ-
तएवेदमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं नाम सच्चणामूलध्वनिकाव्यं शक्य-
तावच्छेदकल्प्यतावच्छेदकथोः सामान्यविशेषभावात् । तपो-
राश्चिल्पोबज्ज्ञः । सम्भावयति गौरवं प्रापयति, अत्र प्रौ-
ढोक्तिमन्तरेणापि सत्पुरुषचरणसम्पर्केण स्थानस्य प्रशस्तारूपो-
र्वणीयार्थोलोकप्रसिद्धु एव, इयस्त्र प्रियालापरूपा वार्त्ता ॥

॥ ८६ ॥

अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाड्जलतान्तरे ॥ ८७ ॥

वर्षनायामुदाहरति । अनयोरिति । जृम्भमाणयोर्दृद्धिं
गच्छतोः, बाड्जलतान्तरे वच्चसि, अवकाशः स्थानं न पर्याप्तो
न प्रभूतः अतिपीनोच्चुङ्गै स्तनौ चुद्रायतने वच्चसि सप्तमाधा-
वेव वर्त्तते इत्यर्थः । अत्र स्तनवर्षनायां स्तनयोः पीनोच्चुङ्ग-
योर्वच्चसि सप्तमाधावस्थितिर्लोकप्रसिद्धैव वर्णिता ॥ ८७ ॥

इति सम्भाव्यमैतदिशेषाख्यानसंस्कृतम् ।

कान्तं भवति सर्वस्य लोकयात्रानुवर्त्तिनः ॥ ८८ ॥

स्त्रोकदये कान्तिं सङ्गमयति । इतीति । इति वार्त्तावर्ष-
नाविषयकस्त्रोकदयप्रतिपाद्यं सम्भाव्यमेव लोकप्रसिद्धतया स-
म्भावनीयमेव न लत्युक्ता असम्भवदपि कल्पनीयम् । एतच्च
विशेष आख्यायतेऽनेति विशेषाख्यानमुत्कर्षवेधकविशेषणं तेन

संख्तमसङ्कृतं वत् सोकथाचानुवर्त्तिनो सोकथवहारमनुद्भानस्य सोकथवहारमनितसंख्तारसम्प्रस्थेत्यर्थः । सर्वस्य अनस्य कान्तं कमनीयं भवति, तस्मादेतदर्थं प्रतिपादकवाक्यं कान्तिगुणविद्यर्थः । विशेषाख्यानसंख्तमित्यनेनैतदुक्तं, सोक-प्रसिद्धुवस्तुवर्णनमाचेषैव न कान्ते: सम्भवः अन्यथा, गोरपत्यं बलीवद्दीप घासमन्ति मुखेन स, इत्यादेरपि सोकसम्भाव्य-बलीवद्दीपकर्त्तव्याभासभवणरूपवस्तुवर्णनवा कान्तिमन्त्रेन काव्य-लापत्तेः, किन्तु उत्कर्षबोधकविशेषणविन्यासेन वैचित्रजनक-तया, वैचित्रस्यैव गुणालङ्घाररूपत्वात्, प्रकृते च गृहणि नाम तान्येवेत्यादिपद्यदये तत्तदिशेषणकृतवैचित्रं स्फुटमेवेति विभावनीयम् ॥ ८८ ॥

सोकातोत इवात्यर्थमध्यारोय विवक्षितः ।

योऽर्थस्तेनातितुष्ट्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः ॥ ८९ ॥

गौडमार्गे निरुक्तकान्तेर्विपर्ययं दर्शयति । सोकातीत इवेति । इवायर्थे । योऽर्थोऽत्यन्तं सोकातीतोऽपि सोकप्रसिद्धुमतिक्रान्तोऽपि अध्यारोय उपचर्य विवक्षितः, तेनार्थेन विदग्धा विदग्धं मन्यमाना गौडा इत्यर्थः, सोऽनुष्ठनोक्तिरित्यं । विगतं दग्धं दाहोऽसम्भव्यर्थानुभवकृतमनःक्षेष्ठो येषां ते इति वा । अत्यतिशयेन तुष्ट्यन्ति, इतरे जना वैदर्भाः पुनर्न तुष्ट्यन्ति । अध्यारोयेति । न च योग्यताचाः शब्दबोधे हेतु-लादारोपितार्थस्यायोग्यतेनान्वयबोधोऽपि कथमिति वाच्यं

रूपकाशसङ्कारसासङ्कारिकैः सर्वैरेवाभुपेत्यत्रेन ग्राव्यमने-
राहार्थ्यत्वस्यावश्ववक्तव्यत्वेन योग्यताचालकत्रयोजकत्वान्मूर्तीका-
रात्, अतएवोक्तम्, अत्यन्तासत्यपि इत्यर्थं ज्ञानं ग्रन्थः करोति
हीति ॥ ८८ ॥

देवधिष्ठयमिवाराधमद्यप्रमृतिं नो गृह्णम् ।
युथमत्पादरजःपातधौतनिशेषकिल्विषम् ॥ ८० ॥

वार्त्ताभिधाने कालेर्विपर्ययं दर्शयति । देवधिष्ठयमिति ।
विषयं स्थानं । किल्विषममङ्गलम् । अच महापुरुषचरणरजः-
सम्पर्केण गृहस्य प्रशस्तैव खोकप्रसिद्धा, देवावाससाम्बेनारा-
धता तु प्रैढोक्त्याध्यारोपिता ॥ ८० ॥

अस्य निर्मितमाकाशमनालोच्चैव वेधसा ।
इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम् ॥ ८१ ॥

वर्णनायां विपर्ययं दर्शयति । अस्यमिति । भवत्याः स्तन-
जृम्भणं स्तनयोरुपचितिरेवंविधं बङ्गवकाशव्यापि भावि भवि-
यति इदमनालोच्चैव वेधसा आकाशमस्य निर्मितमित्यन्वयः ।
अच विधातुरनालोच्चनपूर्वकाशपाकाशनिर्माणवर्णनेन स्तनयोः
योनोक्तुङ्गस्त्रप्रतिपादनं चाटुकारस्यायुक्तिविजृमितं, तथाचि
अतिमहतोऽप्याकाशस्याश्यत्वं, सर्वज्ञस्यापि विधातुरनालो-
च्चनपूर्वका स्फुटः, विज्ञवोलङ्गस्त्रुत्ययोरपि स्तनयोर्महमन्दर-
द्विसास्त्रादिभिर्गिरिवरैरपूर्वमाणेऽतिमहत्याकाशे सप्तमा-

शावस्तिरित्येतत् सर्वे लोकप्रविद्धिमतिक्रान्तमपि वर्षमानं
प्रबोक्तुरुपहसनीयतामाविभावयतीति न कान्तता वाक्यस्थ ॥
॥ ८१ ॥

इदमत्युक्तिरित्युक्तमेतद्गौडोपलालितम् ।

प्रस्थानं प्राक् प्रणीतन्तु सारमन्यस्य वर्त्मनः ॥ ८२ ॥

उपमंहरति इदमिति । इदमेवंविधं काव्यवाक्यमत्युक्ति-
रित्युक्तमत्युक्तिरिति नामा आलङ्कारिकैः कथितम् । अथाह
भोजराजः, “लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थानं यत्र वर्षते । तदत्यु-
क्तिरिति प्रोक्तं गौडानां मनसो मुदे” इति ॥ इदमित्यत्र
दद्यमिति कचित् पाठः । गौडोपलालितं गौडैश्चमत्कार-
जनकतया व्यवहृतम् । अत्र वैदर्घ्याणामनादर इत्याह । प्र-
स्थानमिति । प्राक् प्रणीतं प्रस्थानन्तु लोकसम्भाव्यवसुवर्णरूप-
मन्यस्य वर्त्मनो वैदर्घ्यमार्गस्य सारमुपादेयं, तदयं कान्तौ
गौडवैदर्घ्योर्विपर्ययः ॥ ८२ ॥

अन्यधर्मस्तोऽन्यच लोकसीमानुरोधिना ।

सम्यगाधीयते यत्र स समाधिः स्तुतो यथा ॥ ८३ ॥

कुमुदानि निमीलन्ति कमलान्युर्मिषन्ति च ।

इति नेत्रक्रियाध्यासाङ्गव्या तद्वचिनो श्रुतिः ॥ ८४ ॥

समाधिं खचयति । अन्यधर्मं इति । अन्यस्थाप्रस्तुतस्य
कस्यचिद्दूर्ध्वं गुणक्रियारूपः, ततस्याद्धर्मिणोऽन्यच कस्मि-
स्ति प्रस्तुते लोकसीमानुरोधिना लोकमर्यादामनुरूपानेन

वक्ता यत्र वाक्यार्थे सम्यगाधीयते गौणशब्दप्रयोगेण साध्यव-
सानगौणा लक्षणया उपचर्यते स वाक्यार्थः समाधिः समाधा-
ख्यगुणवान् स्ततः, यत्रेतत्र अन्तिं पाठे क्रियाविशेषणं, यत्
समाधीयते स समाधिः सम्यगाधानरूपः समाधाख्यो गुण
इत्यर्थः । उपचारशाचाहार्याभेदप्रतीतिरूपः स च लक्षणा-
याः प्रयोजनभूतः लक्षणाजन्यसादृश्यप्रतीतेरनन्तरमेव तन्मूल-
व्यञ्जनया तस्य प्रतीतिसम्भवात् । उक्तस्य प्रकाशकृता गौण-
लक्षणप्रस्तावे, भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमश्च
प्रयोजनमिति । लक्षणा चाच साध्यवसानरूपा सा च विषयस्या-
नुपादान एव सम्भवति तेन च विषयोपादाने सारोपगौणां
न समाधेः सम्भवः । इत्यस्य प्रस्तुतस्य धर्मं निर्गीर्य तत्र सदृ-
शतया अप्रस्तुतधर्मस्य तादात्माध्यवसानं समाधिरिति लक्ष-
णम् । धर्मेत्यनेन धर्मिणोऽध्यवसाने नायं गुण इति सूचितं ।
यथा, सतामूले लोगो हरिणपरिहीनो हिमकरः सुरत्ता-
राकारा गत्वा जलधारा कुवलयात् । धुनोते बन्धुकं तिल-
कुसुमजन्मापि पवनो वहिर्दारे पुण्यं परिणमति कस्यापि कृ-
तिनः, इत्यादौ मुखादौ धर्मिणि धर्मिणश्चन्द्रादेरध्यवसानम्,
अचातिशयोक्तिरक्षकारः । लोकसीमानुरोधिनेत्यनेन स्वेच्छ-
या विसदृशधर्माधासेन लोकविरोधे न समाधिसम्भवः । यथा
दृष्टिं मशका यत्र तत्र निद्रा सुदुर्लभेति, अत्र दृष्टिं करि-
गर्जितमित्यभिधानात् करिधर्मस्य दृष्टेण स्वयं मशकर्त्तेऽध्यव-
सानं लोकविरह्म । उदाहरति यदेति, अचाप्रस्तुतस्य चक्षुषो

धर्मै निमील्लनोन्मेषै प्रस्तुतयोः कुमुदकमलयोर्दखसङ्कोच-
विकाशरूपधर्मतादात्येनाध्यवस्थितौ, इदस्त्राध्यवस्थानं न स्तोक-
विरह्वं विषयविषयिणोरनयोः साहृश्चातिशयवस्थेनाभिन्न-
प्रायत्वात्, तथात्वेन चानयोरेकशब्दप्रयोगप्रतिपाद्यते, यथा
चकुर्निमीलति कुमुदं निमीलति चकुर्निष्ठति कमलमुक्ति-
षतीति, इदमेव दर्शयति । इतीति । नेचक्रियाधासात् नेचस्त्र
क्रियाभ्यां निमीलनोन्मेषाभ्यां सह तादात्यारोपात् कुमुद-
कमलधर्माभ्यां दखसङ्कोचविकाशाभ्यां तदाचिनी श्रुतिर्संभा-
नेचक्रियावाचकः शब्दः स्वप्रतिपादकतया प्राप्तः, पदार्थाना-
मेकत्वेनैकशब्दप्रतिपाद्यत्वाच्चित्यात् यथा घटो घट इति विभि-
म्बते तु विभिन्नशब्दप्रतिपाद्यते यथा घटः पट इति । अयस्म
समाधिर्दर्थगुणः अर्थे अर्थान्नरारोपस्त्ररूपलात् । केचिच्चनु,
अयोन्यन्यच्छायायोनिरूपदिविधार्थदृष्टिरूपमर्थगुणं समाधि-
माङ्गः, तत्रायोनिरर्थः कविसम्प्रदायपरिश्चित्पद्धति-
मन्तरेण स्वबुद्धिविभवमाचप्रादुर्भावित उपमानोपमेयभावा-
दिरूपः । यथा, सद्योमुण्डितमन्तङ्गमचित्वुकप्रस्तुर्द्विनारङ्गक-
मिति । अत्र मारङ्गकस्य ङ्गनचित्वुकेन सद्योपमानोपमेयभावो-
न केनापि प्राकृतकविना ग्रदर्शितः केवलमेतत्कविनैव
स्वबुद्धा प्रादुर्भावितः । अन्यच्छायायोन्यर्थसु प्राकृतकविपर-
म्पराव्यवहृतः किञ्चिद्भज्जन्तरेण वर्णितः । यथा, ‘निज-
नयमप्रतिविमैरमुनि बङ्गशः प्रतारिता कापि । नीत्योत्पले-
ऽपि विमृशति करमर्पणितुं कुसुमलावी’ इति । अत्र नयन-

नीतोत्पत्तयोः साहृष्टं कविसम्प्रदाचप्रसिद्धं विच्छिन्तिविषेषे-
षाच विबद्धम् । अब्दगुणभूतः समाधिस्तु आरोहावरोहकम-
रुपेऽन्यैरको ज्ञातव्यः । तत्र आरोहोऽनुप्राप्तादिवा उत्कर्षः
अवरोहस्तदभावादपकर्षः तयोः क्रमो वैरस्थानावहो विन्यासः ।
वथा, चञ्चलुजभितचलगदाविघातेत्यादि । अत्र पादचये
बन्धस्य गाढता चतुर्थपादे लपकर्षः सोऽपि तीव्रप्रयत्नोचार्य-
तया गाढायमानो वैरस्थं न जनयति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

निष्ठौतोङ्गोर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दरं मन्यत्र याम्यकक्षां विगाहते ॥ ६५ ॥

समाधेगौणलक्षणामूलकलं प्रकटयति । निष्ठौतोङ्गोर्णेत्या-
दि । निष्ठौतोङ्गोर्णवान्तादिपदं गौणवृत्तिव्यपाश्रयं गौणस्त्र-
णामूलकं गौणस्त्रणया खमुख्यार्थसदृशेऽर्थे प्रयुक्तं सदित्यर्थः ।
अतिसुन्दरं सद्वद्यहृदयहरलेन समाधिगुणवत् । अत्रार्थ-
गुणस्त्रण शब्दगतलं परम्परयेति बोधम् । अन्यत्रेति । गौण-
वृत्तिव्यपाश्रयत्वाभावेन मुख्यार्थं एव प्रयोगे दृत्यर्थः, याम्य-
कक्षां विगाहते याम्यलरुपदोषदुष्टतां प्राप्नोति । मुख्यवृत्त्यग
प्रयुक्तं निष्ठौतादिपदं न परं गुणवत् प्रत्युत दोषवदपि गौण-
वृत्त्या तु गुणवदेवेति खक्षणाफलभूततादात्मारोप एवाच
हेतुरिति विभावनीयम् । अत्र गौणवृत्तिपदं सम्भावनाया
उपस्त्रकं तेनोप्रेक्षायां मुख्यापि वृत्त्यास्त्रीलपदप्रयोगे गुणएव
एतचायिमस्त्राके दर्शयिष्यामः ॥ ६५ ॥

पश्चान्वर्कां इत्तुनिष्ठूताः पीत्वा पावकविप्रुष्टः ।
भूयो वमन्तीय मुखैरुद्गीर्णहणरेणुभिः ॥ ८६ ॥

एतदेव दर्शयन्तु दाहरति । पश्चान्विति । सायन्त्रमस्मोर-
च फलस्तप्तरागपश्चवर्णनमिदम् । अर्कां इत्तुनिष्ठूताः स्त्र्यकिर-
णीनिञ्चिन्पाः पावकविप्रुष्टे वक्षिकणान् । उद्गीर्णहणरेणुभि-
रिति पावकविन्दुवमनोल्पेक्षार्थां हेतुः । अत्र देहान्तःकफादि-
निञ्चेपश्चकथोः निष्ठिवोद्भूधालोनिञ्चेपमाचार्थं खचणा सामान्य-
शब्दस्य विशेषार्थपरत्वद्विशेषार्थकस्यापि सामान्यपरत्वे तद-
न्युपगमस्याचित्यात्, साच शक्यार्थस्त्वयार्थयोः सादृश्यादृगोणी
सादृश्यस्य कफनिञ्चेपो विप्रुडनिञ्चेप इवेति विशिष्टुनिञ्चेपयो-
स्ययोर्विभिन्नतात् । वमन्तीवेत्यत्र तु न खचणा आहार्यवत्
सम्भावनायामपि बाधोदयस्याकिञ्चित्करत्वेनाम्ययोधाप्रति-
वन्धात्, स्त्रेषाफलसोभूतताऽद्युप्रतीतेरिव सम्भावनाया अपि
समत्कारजनकत्वेन गुणत्वं युज्यते, तस्मात् पूर्वत्र गौणवृत्ति-
पदस्य सम्भावनोपस्त्वकत्वं सुष्टूकम्, एवम्, आख्याय निरवशेषं
विरहिष्वधूनां स्त्रूनि मांसानि । करकामिषेण मन्त्रे निष्ठीवति
नीरदोऽस्थीनि, इत्यत्र सापङ्गवोल्पेक्षार्थां निष्ठीवतीत्यत्र न
खचणा ॥ ८६ ॥

इति द्वयमद्वयन्तु निष्ठीवति वधूरिति ।
युगपन्नैकधर्माणामध्यासस्य सृतो यथा ॥ ८७ ॥

इतीति । इति पूर्वस्त्रोक्तगतं गौणवृत्तिव्यपात्रयं निष्ठूता-

दिपदं इदं सहदयहदयहारिगैणार्थप्रतिपादकलात् समाधिगुणवत् । अहृद्यन्त्वति याम्यलक्षपदोषदृष्टमित्यर्थः । निष्ठीवति मुखेन कफादिकं निज्जिपति । अत्र छिवधातुरभिधया मुख्यार्थे प्रद्युक्तो जुगुप्सां व्यनक्ति, बधूपदप्रयोगस्य बध्वाः इदङ्गाराङ्गलात् इदङ्गारे वीभत्साङ्गभूतकफवमनपरियहोऽत्यन्तानुचित इति याम्यतां सातिशयमुख्यासयति । तदेवमन्यधर्मस्यान्यचारोपः समाधिरित्युक्तं तत्र बद्धनां तेषामारोपे चाहतातिशय इत्याह युगपदिति । नैकधर्माणामन्यदीयानेकगुणक्रियाणां, युगपदेकदा नतु कालभेदेन, अथासो विषयनिगरणेनाध्यसानं, सत् इति वैचित्रातिशयादुत्कृष्टसमाधिलेन प्राचीनैर्ज्ञात इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

गुरुगर्भभरङ्गान्नाः स्तनन्यो मेघपङ्क्षयः ।
अचलाधित्यकोत्सङ्गमिमाः समधिश्चरते ॥ ८८ ॥

गुर्विति । गुर्वो जलपूरसम्बन्धेन महत्यः, अन्यत्र भूणसम्बन्धेन सूक्ष्माः । तथा गर्भस्य अन्तर्गतजलस्य भरेण क्षान्ताः मन्दाः । अतएव काञ्चिदासः, अन्तःसारं घन तुलयितुं नानित्यः शक्षति तां रिक्तः सर्वो भवति हि सघुः पूर्णता गौरवाय इति । अन्यत्र भूणस्य भरेण आन्ताः, विशेषण्योः कर्मधारयः । उत्तरस्तोके गौरवपदस्य गर्भगौरवमित्यर्थकले गुर्विति गर्भविशेषणं । तथा स्तनन्यो गर्जन्यः, अन्यत्र कुञ्जनश्च त्रुव्यः । अचलस्याधित्यका ऊर्जभूमिः, लिङ्गसाम्यात्

सखीरूपेत्यर्थः तस्या उत्सङ्गं मध्यम्, अन्यच्च क्रोडम्, अधिकरणे
द्वितीया, अत्र जलदपङ्क्षिषु तत्तद्वर्णनिगरणेन गर्भिणीधर्मा-
णां बह्नां गौरवादीनां युगपदभासाच्चाहत्यातिशयः, अत-
एवातिशयोक्तिमूलः समाप्तेऽप्यलङ्घारः ॥ ८८ ॥

उत्सङ्गशयनं सख्याः स्तननं गौरवं क्लमः ।
इतोमे गर्भिणीधर्मा बह्वोऽप्यत्र दर्शिताः ॥ ८९ ॥

एतद्वर्णयति । उत्सङ्गेति । स्तननमिति, वच स्तनितं
गर्जितं मेघनिर्धारे रसितादि चेत्यमरोऽस्या स्तननं जलदप-
ङ्क्षेरेवासाधारणेऽधर्मस्तत्कथमस्य गर्भिणीधर्मलमुक्तमिति वाच्यं
स्तनन्य इति पदस्य शब्दमाचार्यकभौवादिकस्तनधातुनि-
ष्टन्नलेन तादृशस्तननस्य गर्भिण्या अपि सम्भवात् गर्जित-
वच्चब्दान्तरेऽपि तस्य प्रयोगदर्शनात् अतएव, मञ्चोरादिषु
रणितप्रायं पच्छिषु च कूजितप्रभृति । स्तनितमणितादि सुरते
मेघादिषु गर्जितप्रमुखमिति कोषान्तरेण स्तनितशब्दस्य सुरत-
शब्दवाचकलमुक्तां, तस्यात् स्तनधातोर्न मेघगर्जनमाचवाचक-
त्वनियम इति । न त तथापि न तवेष्टिद्विः शब्दमाचार्यक-
स्तनधातोर्गर्जनस्यापि वाचकवप्राप्या स्तनन्य इत्यत्र गर्भिणीध-
र्माधासाधायोगादिति वाच्यम्, असाधारणगर्भिणीधर्माणामुत्स-
ङ्गशयनादीनामन्तःपतितलेन वैचित्रजनकलेन च स्तननस्यापि
गर्भिणीधर्मरूपलौचित्यात् वैचित्रस्यैव च काव्यजीवातुभृत-
तयाऽवस्थमपेच्छणीयलादित्यवधेयम् ॥ ९० ॥

तदेतत्काव्यसर्वस्वं समाधिर्नाम योगुणः ।
कविसार्थः समयोऽपि तमेनमनुगच्छति ॥ १०० ॥

समाधिमुपसंहरति । तदेतदिति । तत्सात् पूर्वप्रदर्शितमयेन काव्यस्य चाहत्वातिशयजनकत्वादित्यर्थः । समाधिर्नाम योगुणः, एतत् काव्यस्य सर्वस्वं काव्येऽवश्यमयेत्तदीयमित्यन्वयः । समयोऽपि गौडो वैदर्भोऽपरोवापि, तमेनमनुगच्छति काव्ये तत्त्विवेशाय यतते । एममित्यच एकमिति क्षचित्पाठः, मुखमित्यर्थः; प्रशंसनायैतत् सर्वेषामेव प्राणवेनोक्ततात् । इति दशगुणा निरूपिताः, एषु च केचिद्देषाभावरूपाः केचिच्छास्त्रकाररूपा अपि प्राचां मतमनुद्भावेन यन्त्रक्षता गुणलेनोक्ताः, जब्बास्तु मतेऽस्मिन्नादरवक्तोमाधुर्योजःप्रसादाख्यं रसगतं गुणत्रयमेवेच्छन्ति यथा प्रकाशकारः । माधुर्योजःप्रसादाख्याख्ययस्ते न पुनर्दर्शेति ॥ १०० ॥

इतिमार्गदयं भिन्नं तत्सरूपनिरूपणात् ।
तद्देदास्तु न शक्यन्ते वक्तुं प्रतिकवि स्थिताः ॥ १०१ ॥

तत्र वैदर्भगौडीयौ वर्णते प्रस्फुटान्तरावित्यनेन प्रतिज्ञातं गौडवैदर्भयोर्विभिन्नतया निरूपणमुपसंहरति । इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण तयोर्गौडवैदर्भयोः, सरूपनिरूपणात् इति वैदर्भमार्गस्य प्राणादशगुणाः सूताः, एषां विपर्ययः प्रायोद्भवते गौडवत्त्वनीत्यनेन गुणसङ्घावाभावक्षतसरूपप्रतिपादनादित्यर्थः । भिन्नमत्वन्तविसदूषं । नन्दन्येऽपि साट-

पाञ्चालादिका मार्गभेदाः सन्ति तेऽपि निरुद्योरज्ञित्याश-
श्वाह तङ्गेदा इति । गौडवैदर्द्धाभां भिन्नास्त्वा काव्यमा-
र्गस्य भेदा खाटपाञ्चासादयः प्रतिकवि स्थिताः तत्तदेशजात-
कविभिरादृताः । न शक्यत्त इति, भेदाः सत्यं सन्देव परन्तु
अनेकत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् निरुपिता इत्यर्थः । तङ्गेदा गौड-
वैदर्द्धयोरवान्तरभेदा इति वा ॥ १०१ ॥

इन्द्रुक्षीरगडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् ।

तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ १०२ ॥

पूर्वोक्तमेव इष्टान्तेन इच्छति । इच्छति । आदिना
मधुरमाञ्जाणां यद्येण । अन्तरं भेदः । महदिति स्फुटं प्रतीय-
मानलादनपलपनीयमित्यर्थः । तदन्तरम् । आख्यातुं तत्तद्वा-
मोऽस्तेवेन निर्देश्यु । सरस्वत्याऽपि का कथान्वेषां वाग्धिष्ठात्या-
देव्यापि, न शक्यत इति असङ्गतादिति भावः । मधुरवल्लगां
माधुर्यभेदवत् काव्यमार्गाणां भेदोऽनिर्वचनीयसामाद्भेदद्वय-
मेव स्फुटभेदं प्रदर्शितमिति भावः ॥ १०२ ॥

नैसर्गिको च प्रतिभा श्रुतच्च बङ्ग निर्मलम् ।

अमन्दशाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥ १०३ ॥

एवमस्य श्रीरमुक्ता कारणमाह । नैसर्गिकीति । नैस-
र्गिकी स्वाभाविकी प्राक्तनजन्मसिद्धेत्यर्थः प्रतिभा शक्तिः सं-
स्कारविशेष इत्यर्थः । तथा बङ्ग अनेकं हन्दोद्याकरणकोष-

कलाचतुर्वर्गं जहुरगच्छादिस्त्रष्टात्मकमित्यर्थः, निर्भासं सदु-
पदेशेन निःसन्देहतयाधिगत्य सम्यक् परिशीलितमित्यर्थः,
अत शास्त्रम् बड्डनिर्भासश्चानुभवोल्लजनजिता व्युत्पन्निर-
त्यर्थः, एतदुपस्थितं सोकदर्शनजितापि व्युत्पन्निः काव्यका-
रणं, तथा अमन्दोऽनस्यः अभियोगोऽभ्यासस्य काव्यज्ञेयापदेशेन
पैनःपुन्येन प्रवृत्तिरित्यर्थः, एतत्तितयं समुदितं न तु व्यस्तम्,
अस्या निरुक्तश्चरीरायाः काव्यस्य सम्यदः सम्भूद्धेः कारणं का-
व्यसम्भूद्धिरुक्तिज्ञप्तोर्हेतुः करणवज्ञानस्याप्येतत्तितयजन्यत्वात् ।
कथश्चिच्चिरपरिचिन्तनया अप्रतिभादिमतामेकद्विकाव्यकरणे-
ऽतिप्रसङ्गवारणाय सम्यद इत्युक्तम् । अत्र कारणता व्याख्या
न तु प्रत्येकपर्याप्ता अव्युत्पन्नानामयतमानानाम् वासादीनां
केवलप्रतिभया काव्यानुदयदर्शनात् तेषामेव च कालान्तरेण
व्युत्पन्नभ्यासवतां काव्यदर्शनात्, तथा व्युत्पन्नानां यतमाना-
नाम् केषाच्चित् प्रतिभाभावेन तददर्शनात् तथा यतमानानां
तेषां दर्शनादयतमानानाम्बादर्शनादित्यन्ययव्यतिरेकाभ्यामेष
निश्चयः । इदमेवोक्तं प्रकाशकृता, शक्तिर्निपुणता सोकभ-
स्त्रकाव्याद्यवेच्छात् । काव्यज्ञगित्याभ्यास इति हेतुसदुङ्गवे
इति । आख्यातम् तेनैव, इति चयः “समुदिता न तु व्यस्ता-
स्यस्य काव्यस्योङ्गवे निर्भाणे समुक्षासे च हेतुर्न तु हेतव” इति ।
अन्ये तु प्रतिभैव काव्यस्य कारणं, व्युत्पन्नस्य चारब्लहेतुः
अभ्यासस्तु दृढ़िहेतुः । प्रतिभा च क्वचित्प्रतिभावः प्रसरति क्वचिच्च
देवताद्यनुयज्ञात्, भाविकविलानां वासानां सत्यामपि प्रति-

भायां काव्यानुदयात् कालस्य तस्मकारित्वमङ्गोकार्यमि-
त्याङ्गः, यथा, “कविसं जायते शक्तेर्द्धते भ्यासयोगतः । तस्य
चाहलनिष्पत्तौ व्युत्पत्तिस्तु गरीयषी” इत्यादि । मते चास्त्रिन्
कार्यभेदान्न प्रतिभादिचितयगता कारणता व्यापका । वय-
नु, प्रतिभापरपर्याया इक्किरेव काव्यहतिष्ठिते शक्तिस्तु
संखारविशेषरूपा, अतिरिक्ता वा मस्तादेवाहिकादिवत्, सा च
प्राक्तनी चेदानीननी च, तच प्राक्तनी चिह्नैवास्ति इदानी-
ननी तु इस्त्वकाव्यसोकर्दर्शनादिजनितविष्णुव्युत्पत्त्या नि-
यताभ्यासेन च पुरुषे जायते कारणत्वानयोर्दण्डकादिव-
मिलितयोरेव, अव्युत्पन्नानां बालादीनामैहिकशक्त्यभावेन व्यु-
त्पन्नानां यतमानानामपि केषाच्चित् प्राक्तनशक्त्यभावेन काव्या-
नुदयदर्शनादिति ब्रूमः ॥ १०३ ॥

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना
गुणानुबन्धं प्रतिभानमङ्गुतम् ।
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
ध्रुवं करोत्येव कमण्यनुग्रहम् ॥ १०४ ॥

प्रतिभादिचितयं काव्यमित्युक्तं तच यदि
व्युत्पत्त्यभ्यासवन्तस्तस्म्यादनप्रवृत्ता अपि हृतार्था न भवन्ति
तर्हि किं ते प्रतिभाया अभावनिष्ठयेन तस्मादिरमेयु-
र्नहि नहीत्याह । न विद्यत इति । अहृतमनर्गस्तकाव्य-
सम्प्रत्यस्म्यादकलादास्त्वयं, पूर्ववासना जन्मान्तरीणसंखाररूपं

तथा गुणानुबन्धि काव्यसम्भवादनेत्कर्त्तातिशयजनकं प्रतिभानं प्रतिभा यद्यपि न विद्यते । यदा वासना वाच्छा, वासनाविषयोगुणो वासनागुणः सर्वप्रार्थनीयकविलक्षीत्य-दिघपुण इत्यर्थः, शाकपार्थवादित्वान् मध्यपदसोपिकर्मधार्थः । पूर्वेषां प्राक्कनकवीनां वासनागुणस्यानुबन्धि जनकं प्रतिभानमित्यत्ययः । अनन्तरं तथापि न विश्वतामित्यथाहार्थ्ये । नव्यसत्यां प्रतिभार्थां कोगुणस्त्रयासेनेत्याशङ्कायामाह । श्रुतेनेति । अद्यत इति श्रुतं अवणं प्राक्कनकाव्यप्रबन्धानुशीलनमित्यर्थः तथा यत्नेन तत्करणप्रयासेन च, उपासिता निरन्तरमाराधिता सती, कमण्णनुयहं भ्रुवं करोत्येव अवश्यं किञ्चित् काव्यसम्भादनसामर्थ्यं जनयत्येव, अत्र भ्रुवैवेतिशब्दद्वयेन व्यभिचाराशङ्का निरस्ता । इत्यस्त्र प्रतिभादिसमुदायः काव्यसम्भद्धिं प्रत्येव हेतुः किञ्चित्तु युत्पत्त्यभ्यासाभ्यामपि भवतीति न पूर्वापरविरोधः ॥ १०४ ॥

तदस्तत्त्वैरनिशं सरस्ती
अमादुपास्या खलु कोर्त्तिमीषुभिः ।
कृशे कवित्वेऽपि जनाः कृतश्रमा
विदम्भगोष्ठोषु विहर्तुमीशते ॥ १०५ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शं मार्गविभागो नाम
प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

पूर्वाक्तमुपमंहरति । तदिति । तत्त्वात् । अस्तत्त्वैरन-

खस्तः । अमात् अममङ्गीकृत्य । उपास्था अनुशीलनोया । कीर्त्तिः
द्विष्टपृष्ठन्तरजन्यं यशः । फलान्तरमाह । इत्ये इत्यादि ।
इत्ये अत्ये कवित्वेऽपि काव्यस्य करणे ज्ञाने च, विदग्धगोष्टीषु
कविशामाजिकसभासु । विहर्तुमीश्वते समादरं सम्भुमर्हन्ति,
एतेन कीर्त्तिसमादरौ कवित्वशामाजिकत्वयोः फलत्वेन प्रति-
पादितौ तस्मिषुभिरवश्वमेवाच सततं अतनीयमिति सूचितम् ।
खण्डयोरप्यनयोः खण्डादिसाधनलं सुतिरप्याह यथा । एकः
शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः खण्डे खोके च कामधुरभवतीति ।
एक इत्यचापिकारोवोधः, एकोऽपीत्यर्थः । सम्यग्ज्ञात इत्यच
च वाकारः, सम्यग्ज्ञातोवेत्यर्थः ॥ १०५ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितार्थां मालि-
म्यप्रोञ्चनीसमाख्यायां काव्यादर्शटीकार्थां प्रथमः परिच्छेदः ॥
॥ १ ॥

काव्यादर्शः ।

—
द्वितीयः परिच्छेदः ।

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्घारान् प्रचक्षते ।
ते चाद्यापि विकल्पन्ते कस्तान् कार्त्त्वेन वद्यति ॥ १ ॥

अथ धर्मिणि निरूपिते धर्माणां हेतोपादेयता ज्ञायत
इति प्रथमपरिच्छेदे शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदाबली-
त्यनेन धर्मिभूतं काव्यशरीरं निरूप्य, काव्यं कल्पान्तरस्यायि-
जायेत सदलङ्घतीत्यनेन प्रशंसनादुपादेयधर्मानलङ्घारान्नि-
रूपयितुं द्वितीयपरिच्छेदमारभमाणस्त्र लक्षणित्यानां
तत्त्वद्विशेषालङ्घाराणां निरूपणं सामान्यलक्षणनिरूपणानन्त-
रमेव सुप्रतिपादमिति प्रथममलङ्घाराणां सामान्यलक्षणं
निरूपयति । काव्यशोभाकरानिति । काव्यस्य इष्टार्थव्यव-
च्छिन्ना पदाबलीत्युक्तलक्षणस्य काव्यशरीरस्य शोभा स्नेषादि-
गुणकृतवैचित्रं तत्त्वं समत्कारविशेषजनकज्ञानगोचरत्वं तत्क-
रान् तदतिशयहेतुन् धर्मान् अब्दार्थगतान् वर्णावृत्त्यादिसा-
दृश्यादीन् अलङ्घारान् प्रचक्षते अलङ्घारेतिनामा प्राच्छो-
ववहरन्ति यथा हारादयः शरीरस्य रूपयौवनादिज्ञतं-
शोभां पुण्णोऽलङ्घारपदवाच्यालक्षणा अब्दार्थरूपस्य काव्य-
शरीरस्य स्नेषादिगुणकृतवैचित्रं पुण्णोऽनुप्राप्तेषामादय इति

BIBLIOTHECA INDICA;
 A
 COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
 ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 33.



काव्यादर्शः श्रीदण्डाचार्यविरचितः
 श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशकृतमालिन्यप्रोञ्ज्ञनोनामक-
 टीकासहितः ।

THE KÁVYÁDARŚA OF ŚRÍ DAṄDIN,
 EDITED, WITH A COMMENTARY, BY
 PANDITA PREMACHANDRA TARKABĀGĪS'A.
Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutta.
 FASCICULUS II.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
 1862.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,
IN THE NEW SERIES.

The Vais'eshika Sútras, with Commentaries, by Pandita Jaya Nárayana Tarkapanchanana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10. The Sándilya Sútras with Swapnes'wara's Commentary. Edited by

Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11. The Kaushítaki-Bráhma Upanishad with Sánkaránanda's Commentary, edited with a translation by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fasciculi, Nos. 19 and 20.

A translation of the Súrya Siddhánta and Siddhánta Síromani, by Pandita Bápú Deva Sástrī, under the superintendence of Archdeacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

The Das'a Rúpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. I., II. Nos. 12, and 24.

The Náraṇa Pancharátra. Edited by Rev. K. M. Banerjea. Fasc. I., II. Nos. 17 and 25.

The Kavyadars'a of S'rí Dandin, edited, with a commentary, by Pandita Premachandra Tarkabagisha, Fasc. I., II. Nos. 30 and 33.

मते चास्मिन् गुणानामस्त्राराणां शब्दार्थगतत्वम्, इत्यच्च
काव्यशोभायाः कर्त्तारोगुणास्त्रादतिशयहेतवस्त्रारारा इति गु-
णास्त्रारथोर्योर्विवेक इति वामनाशुक्रमादरणोर्यं । नव्यास्तु रस-
स्यैव धर्मा माधुर्याजःप्रसादास्त्रय एव गुणाः, हारादिवदाच्च-
वाचकस्त्रणाङ्गताः स्त्राश्रयशोभाजनदाराङ्गिरोरसस्य शो-
भाजनका अस्त्राराराः गुणास्त्राराणां विभिन्नाश्रयलादेव च
भेद इत्याङ्गः, नैतत् समीचीनं मधुरोरस इत्याशुभवसिद्धानां
रसस्त्रपविशेषकाणां माधुर्यादीनां गुणलाङ्गीकारे यन्यकर्त्तृणां
काव्ये तादृशगुणनिवेदाभ्यनुज्ञानवैफल्यात् सरसत्प्रतिपादना-
भ्यनुज्ञानेनैव तदभ्यनुज्ञानसिद्धेः तादृशगुणानां रसाव्यभिचा-
रिलात्, गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थप्रयोगात् तदिति चेत् तर्हि ता-
दृशव्यञ्जकताया एव गुणलं वक्तुमुच्चितं सौन्दर्यादेरात्मोत्कर्षक-
त्वत् तस्या एव रसोत्कर्षकत्वात् उत्कर्षकस्यैव च गुणत्वात्, ता-
दृशव्यञ्जकता च लेषादिधर्मवस्त्रहपैव ततस्य मिद्दुं लेषादीनामेव
गुणलं शब्दार्थगतत्वमेति । एवं स्त्राश्रयशोभाजनदारा रसशो-
भाजनकत्वमस्त्रारत्वमित्यप्यविचारविजृमितं नव्यानां, नोरसे-
ऽपि सकस्त्रास्त्रारिकैः काव्यतया स्त्रीकृते संख्यकमव्यञ्ज्यप्रभेदे
चित्रे सोपमादीनामनस्त्रारतापन्तेः न चेष्टापन्तिः, नव्येरपि
तत्र तेषामस्त्रारत्वेनेष्टत्वात् । यथा काव्यप्रकाशे । वस्तु वास्त-
्रृतिर्षापि षड्डेहोऽसौ व्यनक्ति यत् । वस्त्रस्त्रारमथवा तेनामौ
दादशात्मक इति । अव्यञ्जितं वाच्चचित्रमव्यञ्ज्यं त्वरं स्मृतं ।
चित्रमिति गुणास्त्रारथयुक्तमिति । यत्र तु नास्ति रसस्त्रेनक्ति-

दैचिचमात्रपर्यवसायिन इत्यादिष्वन्दर्भस्थ । न च तत्त्वाणि
कथच्छ्रित् परम्परया रसस्येऽस्तीति वाच्यं तर्हि सर्वत्रैवे-
दुग्ररससङ्गावेनासंस्कृत्यलापत्या तेषां निहक्तभेदकरणानी-
चित्यात् । न च नीरसस्ये रसोपकारयोग्यत्वमेवालक्ष्यारस-
मस्तिति वाच्यं योग्यताया निर्वकुमशक्त्यलात् कारणतावच्छे-
दकधर्मवच्छ्य तथाले च तादृशधर्माणामनुगमात् तस्मात्
देहस्य रूपयोवनादय इव अव्याध्ययोः स्त्रेषादय एव गुणाः
शैन्दर्थ्योपस्थृतस्यात्यन्तोऽक्षर्जनकाहारादय इव स्त्रेषाद्युपस्थृत-
योऽस्थेः श्रोभातिशयजनका अनुप्रासोपमादयोऽसङ्गारा इति
प्राचां मतमेव साधीयः समुस्ततीति सुधीभिर्विवेचनीयम् ।
उक्तस्य, यदि भवति वच्छ्रुतं गुणेभ्योवपुरिव यौवनबन्धमङ्ग्नात्
याः । अपि जनहयितानि दुर्भग्नं नियतमलक्ष्यरणानि संश्र-
यन्ते इति । इत्यं सामान्यस्त्वच्छणमभिधाय वक्तव्येषु विशेषत्व-
षेषु स्त्र्यासामर्थ्यं प्रकाशयन्नौद्दूत्यं परिहरति । ते चेति । कः
पण्डितमन्यः, तानलक्ष्यारविशेषान्, कातर्लेन समूर्णतया सप्रभे-
दानित्यर्थः, वक्ष्यति वक्तुं शक्ष्यतीति सर्वथा ते कातर्लेन
दुर्बचा इति स्मृतिम् । अतस्ते चालक्ष्यारविशेषा अद्यापि विक-
स्थन्ते विविधेन भण्टिभङ्गीप्रकारेण कल्पन्ते नवीनैरङ्ग-
न्ते प्राचीनोक्त्यच्छणा एव ते किञ्चिदैचिचमुङ्गाय वज्ज्ञीक्रि-
यन्ते इत्यर्थः । अतः कल्पनाया अविरामात् इयत्तया निरूपणं
सुदूरपराइतमिति भावः ॥ १ ॥

किञ्चु वीजं विकल्पानां पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितम् ।
तदेव परिसंख्यमन्तरिक्षमः ॥ २ ॥

तर्हि किमलङ्घारविशेषा भवता च निरूपणोचा इत्या-
शङ्खाइ । किञ्चिति । किञ्चु विकल्पानां नवीनैर्विकल्पनो-
चानामलङ्घारभेदानां वीजं सामान्यलक्षणरूपं मूलं पूर्वा-
चार्यैः प्रदर्शितं, यथा नवीनैरङ्गावितानामुपमाभेदानां वीज-
भूतं पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितं साहृष्टमुपमेत्युपमासामान्यलक्षणं
तदुपजीवैव भेदानां प्रवर्त्तित्वात् एवं रूपकादिभेदानां रूप-
कादिसामान्यलक्षणमिति । प्रदर्शितमित्यत्र च प्रायेषेति बोध्यं
नवीनैरङ्गावितानां केषाच्चिदलङ्घारविशेषाणां सामान्यलक्ष-
णस्य पूर्वाचार्यैरनुकृत्वात्, यथा निष्प्रयोगेष्वादयो ववीका-
लङ्घाराः प्राचीनैरनुकृत्वणाः । तदेवेति । विकल्पमूलभूतं
पूर्वाचार्योक्तं सामान्यलक्षणमेव परिसंख्यन्ते स्फुटशब्दाभिधा-
नादिना विशदयितुम् । अयमसत्यरित्रम् इति । सामान्यल-
क्षणान्येव मया विशदोक्तियन्ते । कच्चिदैचिचेण भेदाः सम्भवन्ति
चेत् स्वयमूहनीया इति भावः । एतचौद्दूत्यपरिहारार्थमे-
वोक्तं स्वयमेवोपमादिभेदानां निरूपयित्वमाणलादिति धे-
यम् ॥ २ ॥

काच्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलङ्घन्याः ।

साधारणमलङ्घारजातमन्यत् प्रदर्शयन्ते ॥ ३ ॥

अलङ्घारविरूपणप्रतिज्ञया पूर्वनिरूपितानां श्रुत्यनुप्रा-

सादीनामपि पुनर्निरूपणप्रसङ्गा निरूपितानां निरूपणं पि-
ष्टपेषणवद्विफलमिति मन्यमानस्तद्विक्षानां निरूपणं प्रतिजा-
नीते । काञ्चिदिति । मार्गविभागार्थं गौडवैदर्भमार्गयोः प्रस्फु-
टान्तरत्वप्रतिपादनार्थं । काञ्चिदत्तद्विक्षयाः श्रुत्यनुप्राप्तच्छेकद्व-
त्त्वनुप्राप्तमकरूपासङ्काराः । उक्ता इति । यथा कथाचिच्छु-
त्या यत् समानमनुभूयत इत्यादिना श्रुत्यनुप्राप्त उक्तः, तथा
वर्णावृत्तिरनुप्राप्त इत्यादिना केकद्वत्त्वनुप्राप्तावुक्तौ । आवृत्तिं
वर्णसङ्कातगोचरां अमकं विदुरित्यनेन अमकस्त्र । अतो वैफ-
ल्लान्नैते पुनर्निरूपयित्यन्ते इति भावः । अन्यदेतेभ्योभिन्नं । सा-
धारणं गौडवैदर्भयोः समानं, खभावाख्यानादीनां द्योरपि
मार्गयोर्निवेशनीयत्वात् । श्रुत्यनुप्राप्तादयस्त्वसाधारणा एव
गुणनिरूपणप्रकरणे ज्ञातव्याः । द्वतीयपरिच्छेदे अमकस्त्र पुन-
र्निरूपणन्तु प्रभेदप्रदर्शनार्थमेवेति बोधम् ॥ ३ ॥

खभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृती ।
अक्षेपोऽर्थान्तन्यासो व्यतिरेकोविभावना ॥ ४ ॥
समासातिशयोत्प्रेक्षा हेतुः द्वन्द्वोलवः क्रमः ।
प्रेयोरस्वदूर्जस्थिपर्यायोक्तं समाच्चितम् ॥ ५ ॥
उदात्तापह्नुतिश्चेष्विशेषास्तुत्ययोगिता ।
विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिर्दर्शने ॥ ६ ॥
सद्वेक्षिः परिवृत्याशीःसङ्कीर्णमय भाविकम् ।
इति वाचामन्तङ्कारा दर्शिताः पूर्ववृद्धिरिभिः ॥ ७ ॥

प्रतिश्नातमसङ्कारजातमुहिष्टति । स्वभावाख्यानमित्यादि ।
 स्वभावाख्यानं स्वभावोक्तिः । दीपकादृतो इति, आदृतिरा-
 वृत्तिः । आङ्गूष्ठात् दृतुवर्त्तने इत्यसाद् बूत्रादिलादिप्र-
 त्ययः । समाप्तः समाप्तोक्तिः, अतिशयोऽतिशयोक्तिः । समाहितं
 समाधिः । अप्रस्तुतस्तोचमप्रस्तुतप्रसंसा । इति पञ्चचिंशत्सङ्काकाः ।
 वाचां काव्यवाक्यानां, स्वभावाख्यानादीनामेषां प्रायेषार्थगित-
 लेऽपि वाक्यासङ्कारलं अब्दतदर्थयोऽखादाक्याङ्गीकारात्, यदाह
 पातञ्जलसूत्रभाष्ये भगवान् व्यासः, स्थितोऽस्य वाचकस्य वाच्येन
 सहाभेदः समन्वय इति । पूर्वसूत्रिभिर्दर्शिता इत्यगेन एतानेव
 परिसंखरोमि नलन्यान् नवीनैरङ्गावितान् निशयोऽस्मेषादीन्,
 तादृश्यत्वित्तिद्वैचित्रावस्थानेनासङ्कारान्तरकल्पने सहस्र-
 सङ्गेदसम्भवादिति सूचितम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृणुती ।
 स्वभावोक्तिस्य जातिस्वेत्याद्या सात्सङ्कृतिर्यथा ॥८ ॥

तत्र प्रथमं सकलशास्त्रकाव्येष्वीप्तिलेनाभ्यर्हितलात् स्वभा-
 वाख्यानमुहिष्टं, तदेव लक्ष्यति । नानावस्थमिति । सा अल-
 ङ्कारेषु प्रसिद्धा आद्या प्रथममुहिष्टा असङ्कृतिः स्वभावोक्तिस्य
 जातिस्वेति नामदद्यवतीत्यन्ययः । स्वरूपमाइ कीदृशी नाने-
 त्यादि । पदार्थानां जातिक्रियागुणद्रव्याणां नाना अनेका
 अवस्था विशेषो यस्य तत्, रूपं वर्णसंख्यानाद्यात्मकमसाधारणं
 धर्ममित्यर्थः साक्षाद्विवृणुती सूक्ष्मलादुर्लक्षमपि प्रत्यक्षमिव दर्श-

यन्तो । इत्यच्च वर्षकाविवेषेण वस्तुनः स्फुरणस्फुटीकरणं स्फुरावेनिरिति सहजम् । आतावस्फुटित्वेन एकात्रस्फुरस्फुरपवर्णेन वैचिचातिशय इति नालङ्गारता, यथा, “अग्ने-इमुदिमं हृष्टा मुदा नृत्यन्ति वर्हिष्ठ” इति अत्र नर्तनमात्रं वर्षितम् । रूपमिति क्रियोपच्छच्छणं । चहुकं प्रकाशलता । स्फुरावेनिक्तु डिभादेः स्फुरियारूपवर्णनमिति । इदम्ब रूपं सहजमागम्नुकम्भ । यदुक्तं । स्फुराव एव भावानां स्फुरपमभिधीयते । निजमागम्नुकम्भेति द्विविधं तदुदाहृतमिति । ये तु वस्तुस्फुरावस्फुटीकरणरूपामर्थव्यक्तिमर्थगुणमाळखेषां मते स्फुरावेनिर्गुणलभेव नालङ्गारलमिति बोध्यं । भोजराजस्तु सार्वकास्तिकस्य वस्तुरूपस्य मुललमागम्नुकस्तुङ्गारलमाह । यथेति उदाहरणदर्शनसङ्गतिः ॥ ८ ॥

तुण्डैराताम्बुटिलैः पक्वैर्हरितकोमलैः ।
चिवर्णराजिभिः कण्डैरेते मञ्जुगिरः प्रुकाः ॥ ९ ॥

स्नेकचतुष्टयेन क्रमेण जात्यादिचतुष्टयरूपस्फुटीकरणमुदाहरति । तुण्डैरिति । तुण्डैर्मुखैः आताम्बाणि कुटिलानि वक्राणि चेति तैः, विशेषणयोः कर्मधारयः । एवमन्यत्र । हरिताः पालाशवर्णाः कोमलाश तैः । चिवर्णा हरितरक्खूसरवर्णवती राजी रेखा यत्र तैः । सर्वत्र उपलच्छणे द्वतीया । अत्राताम्बुटिलतुण्डलादिकं इुकजातीनामसाधारणं रूपं संखानश्च श्रोदभिः कथञ्चिदनवधानात् पूर्वमलच्छितमपि कविवर्णनया

साक्षादिवानुभूयते । इत्यकामनेकस्ताच्छुकम्भोजातिथाच्छ-
कः ॥ ८ ॥

कलकणितगर्भेण कण्ठेनाघूर्णितेष्टणः ।
पारावतः परिभ्रम्य रिरंसुशुभ्रति प्रियाम् ॥ १० ॥

क्रियागतस्त्वभावाख्यानमुदाहरति । कलेति । कण्ठेनेति
उपलक्षणे वृतीया, तेन चुम्बनात् प्रागेव कण्ठस्य कलकणि-
तगर्भलङ्घनकाले तदभावात् । चुम्बतीति पारावता हि
एवंविधा भूत्वा चुम्बन्तीति पारावतचुम्बनक्रियास्त्वभावोऽयम् ॥
॥ १० ॥

बध्नन्नेषु रोमाच्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।
नेत्रे चामीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥ ११ ॥

गुणगतमुदाहरति । बध्नन्निति । बध्न अनयन् । निर्वृति-
मानन्दातिशयम् । आमीलयन् मुद्रयन् । प्रियास्पर्श इति
स्पर्शस्य गुणताङ्गुष्ठगतोऽयम् ॥ ११ ॥

कण्ठेकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः ।
जटाभिः स्त्रिघताम्नाभिराविरासीहृषध्वजः ॥ १२ ॥

इत्यगतमुदाहरति । कण्ठेकाल इति । कण्ठेकालपदम-
स्त्रुक्समाप्ननिष्पन्नं । कपालेनेति जटाभिरिति च विशेषणे

हतीया । अत्र हृषभशब्देयादृच्छिकः संज्ञायां सङ्केतितः
संज्ञैव द्रव्यं संज्ञासंज्ञिनोरभेदाच्च संज्ञी शिवोऽपि द्रव्यं तस्मा-
च कप्टेकालतादिकमसाधारणं रूपं प्रकटीकृतमितिद्रव्य-
गतोऽयम् ॥ १२ ॥

जातिक्रियागुणद्रव्यस्खभावाख्यानमीदृशम् ।

शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदीप्तिम् ॥ १३ ॥

खभावेक्षिमुपसंहरति । जातीति । अत्र द्रव्यपदं वैयाक-
रणपरिभाषितैकव्यक्तिवाचकशब्दप्रतिपाद्यरूपद्रव्यपरं नतु वै-
शेषिकोक्तचित्यादिद्रव्यपरं तेषां जातिपदेन यहणात् । जाति-
क्रियागुणद्रव्याणां खभावाख्यानमसाधारणरूपरूपोकरणमी-
दृशमेवंविधं पूर्वस्त्रोकचतुष्टयप्रदर्शितया दिशान्वचापि ज्ञातव्य-
मित्यर्थः । जातिक्रियागुणद्रव्यैरिति हतीयान्तपाठे पूर्वस्त्रोक-
चतुष्टये क्रमेण सविशेषणतयोपन्यस्त्रैर्जातिक्रियागुणद्रव्यैः कृता
खभावाख्यानमीदृशं बोद्धुव्यमित्यन्यथः । शास्त्रेष्विति शास्त्रेषु
पदार्थस्खरूपणप्रधानेषु वैशेषिकदर्शनादिषु पुराणेतिहा-
सादिषु च साम्राज्यं बाड्जल्यम् । अस्यैवेति एवकारेण अलङ्कारा-
न्तराणां शास्त्रेषु नात्यन्तोपयोग इति सूचितम् । निजो-
पयोगं दर्शयति काव्येष्वपीति, एतत् खभावाख्यानम्, ईप्ति-
मिति अलङ्कारान्तरापेक्षया एतदैचिच्चं हि विलक्षणमेवेति
सहदैवरादृतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

यथा कथच्चित् सादृश्यं यत्रोऽनुतं प्रतीयते ।
उपमा नाम सा, तस्याः प्रपञ्चोऽयं निर्दर्श्यते ॥ १४ ॥

उपमां लक्ष्यति । यथेति । यत्र वैचित्रे यथा कथच्चिदु-
भूतं सादृश्यं प्रतीयते, सा वैचित्ररूपा उपमा नामेत्यव्ययः ।
यत्रेति विषये सप्तमी विषयश्च प्रतिपाद्यरूपः । इत्यच्च वै-
चित्रजनकं सादृश्यमुपमेति लक्षणं, वैचित्रं प्रस्तुतोत्कर्षजन्य-
चमत्कारस्तेन चमत्कारस्ताजनकं सादृश्यं नोपमालक्षारः
यथा गौरिव गवय इत्यादौ, अतएव रसगङ्गाधरे, सादृश्यं
सुन्दरं वाक्यार्थापस्कारकमुपमालङ्कृतिरित्युपमालक्षणे सुन्द-
रमिति सादृश्यविशेषमुपन्यस्तं, सौन्दर्यं चमत्काराधायकलं
चमत्कृतिरानन्दविशेष इति व्याख्यातच्च । यथा कथच्चि-
दिति, येन केनापि धर्मेण गुणेन क्रिययान्येन वेत्यर्थः ।
यथा हंसीव धवला कीर्त्तिरित्यादौ धावलारूपगुणेन, सखी-
सुखियमायाति बधूर्गजबधूरिवेत्यादावागमनक्रियया, आ-
काशः काशतेऽत्यर्थं शिवविधिभूषण इत्यादौ च विधुरूप-
इव्येण सादृश्यम्, एवमन्यत्रापि बोध्यम् । एते च गुणा-
दयोधर्माः कचिदुपात्ताः, कचिदनुपात्ता अपि सामर्थ्या-
वस्तेयाः, तत्रापादाने पूर्वोदाहरणानि । अनुपादाने यथा,
“मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पश्चवेन समः प्रिये । वाचः सुधा
इवौष्ठस्ते विन्नतुस्योमनोऽप्यवत्” इत्यादि, अत्र मुखेन्दु-
प्रभृतीनां स्फुटसादृश्यानां मनोऽन्नलादयोधर्मा अनुपात्ता

अपि सामर्थ्यादवसीयन्ते । उद्भूतमिति प्रस्फुटमित्यर्थः, प्रस्फु-
टलभ्य वैचिचान्तरानिगोणवैचिचित्रजनकत्वं, ततस्य रूपकादौ
सादृश्यप्रतीतिजन्यवैचिचित्रमस्येव परन्तु तत् ताद्रूपादिप्र-
तीतिजन्यवैचिचित्रस्य कुचिनिलोनमिति न तत्रोपमालप्रसक्तिः,
अतएव रूपकदीपकादावपमाया गुणीभृतवमुक्तं विश्वनाथेन,
ध्वनिकारेणापि, अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न काव्यस्य, नासौ मार्गाध्वनेर्मत, इत्यनेनाप्रधाना-
लङ्कारस्य ध्वनित्वं प्रतिषिद्धं । एवस्य अतिरेके इवादि-
शब्दप्रयोगेन सादृश्यस्य खुटं प्रतीयमानलेऽपि नोपमा-
व्यतिरेकयोः सादृश्यम्, भेदप्रतीतिजन्यवैचित्रेण सादृश्यप्र-
तीतिजन्यवैचिचित्रस्य तिरोहितलात्, अङ्गाङ्गिभावसादृश्यस्यले
तु सादृश्यजन्यवैचित्रं न तिरोधीयते, परन्तु पर्यालोच-
नया प्रधाननिर्वाहकत्वप्रतीत्या पञ्चादङ्गलेन प्रतीयते इति
विवेचनीयम् । सादृश्यमिति । सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति
केचित् साधर्म्यमित्यन्ये, साधर्म्यस्य उपमानोपमेययोरेकधर्म्य-
वच्चम्, एकत्वस्य धर्माणां क्वचिद्दसुतोऽभिन्नत्वं क्वचिदेकजाती-
यत्वं क्वचिदेकशब्दप्रतिपाद्यत्वं क्वचिदेकधर्म्यवच्चस्य, तत्र गुण-
क्रियायदृच्छानां साधर्म्यत्वे प्रथमं, तेषामभिन्नत्वस्य वैयाकर-
णैरङ्गीकृतलात्, तदुक्तं प्रकाशकृता, गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत
एकरूपाणामाश्रयभेदाङ्गेद इव लक्ष्यते यथैकस्य मुखस्य खड्ड-
मुकुरतैलाद्याख्यनभेदादिति, इत्यसामान्यादीनां तथाले द्वि-
तीयम्, एकजातीयत्वस्य एकजातिमत्त्वं जातिपदस्त्रोपाध्युपल-

कुं । ज्ञिष्ठपदोपस्थाप्त्वे द्वतीयं, तत्र शब्दस्त्रेषु, सकलकलाम्य-
रमेतत्त्वात् सम्प्रति सुधांशुविम्बमिवेत्यादि अत्र सकलकलप-
दस्य कलकलसहितं, कलासमुदाययुक्तज्ञेत्यर्थः, एवमर्थस्त्रेषु-
ऽपि । विम्बानुविम्बतायां चतुर्थं । यथा भस्त्रापवर्जितैसेषां
शिरोभिः श्मशुखैर्महीम् । “तस्तार सरघाव्याप्तैः स द्वैद्र-
पटस्त्रैरिव” इत्यादि, अत्र श्मशुखलसरघाव्याप्तलयोर्धर्मयोरे-
कलाण्डात्वादिगुणयोगादेकलम् । इत्यं सर्वं समच्छसं । साधमर्थप-
दस्य सदृशधर्मवत्त्वार्थकले तु आत्माश्रयापन्निर्दुर्बारेति सुधी-
भिर्विभावनीयम् । इदम्ब सादृश्यं दयोरेवेति न नियमः एक-
स्त्रैवेषमानोपमेयतरूपस्थानव्ययस्थापमालेन यन्यक्ताङ्गीकरि-
व्यमाणत्वात् एकस्य तथालम्ब तत्रैव समर्थयिष्यामः । एवं
वाक्यदृश्यगता उपमेयोपमा च खमते उपमैवेति तदर्थं सादृशस्य
वाक्यैकगतत्वविशेषणं न देयम् । प्रतीयते इति अभिधयै-
वेति न नियमः, सत्त्वणया व्यञ्जनया वा प्रतीयमानस्य सा-
दृशस्थापमात्वाभ्युपगमात् रूपकादावतिव्याप्तिस्तु पूर्वोक्तयुक्त्या
परिहरण्णीया, तत्र इवादिप्रयोगे वाच्यं तदग्रयोगे क्वचि-
लक्ष्यं क्वचिद्वृज्यमिति सर्वमेतदक्ष्यमाणोदाहरणेषु स्फुटीभवि-
व्यति । तस्या इति, अयं वक्ष्यमाणप्रकारः प्रपञ्चोविश्वारः
नानाविधलमित्यर्थः, निदर्शते उदाह्रियते ॥ १४ ॥

अन्नोरुद्धमिवाताम्बं मुखे करतलं तव ।

इति धर्मोपमा साक्षात्तुल्यधर्मप्रदर्शनात् ॥ १५ ॥

अथ प्रतिज्ञातमुपमाप्रपञ्चं क्रमेण सोदाहरणं निरूपयन्
 प्रथमं साधारणधर्मस्तोपादानानुपादानप्रयुक्तं धर्मवस्त्रपमा-
 नामकं भेदद्वयं स्तोकइचेन दर्शयति । अमोहहमिवेति ।
 अमोहहं कोकनदं तस्यैवातास्त्वसम्भवात् । अमोहहमिवेति
 पदं समस्तम्, इवेन नित्यसमाप्ते विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्र-
 कृतिस्तरलभ्येत्यनुशासनात् । अमोहहपदञ्च अमोहहसदृशे
 साक्षणिकम् इवशब्दः सादृश्यद्योतक इति केचित् एतन्मते
 सादृश्यं साक्षणागम्यम् । अन्ये तु इवशब्द एव षष्ठीवदुपमानोप-
 मेययोः सादृश्यलक्षणं सम्बन्धमभिधया बोधयति सादृश्ये
 चोपमानोपमेययोरमोहहकरत्ययोः प्रतियोगिलानुयोगिता-
 भ्यामन्वयः, ततस्य अमोहहप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगि करत-
 त्वमित्यन्वयबोधः इवस्य षष्ठीस्तानीयतया च तदर्थे सा-
 दृश्ये उपमानोपमेययोरन्वये, नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयोऽ-
 व्युत्पन्न इति नियमोन प्रतिबन्धाति सादृश्यस्य विभक्त्यर्थस्ता-
 नीयत्वात् द्वारीभूतेन तेन चोपमानस्तोपमेयेन सहान्वयो
 निर्बाध एव, निपातातिरिक्तलेन वा निरक्षनियमवाक्य-
 घटकनामपदं विशेषणीयमित्याद्याङ्गः । अत्र प्रतियोगिला-
 नुयोगिलयोर्भानं संसर्गमर्थादया, न चोपमानोन्तरविभक्ति-
 रेव प्रतियोगिलं बोधयत्विति वाच्यं तादृशविभक्तेसदर्थे वि-
 धानस्तानुशासनाभावात् नन्विपदस्य सादृश्यवाच्कत्वाभ्युपगमे
 तदर्थे सादृश्ये उपमानस्य भेदेनान्वये चन्द्र इव मुखं भाति
 चन्द्रमिव मुखं पश्यामि चन्द्रेणेव मुखेन शोभसे इत्यादौ

उपमानोपमेयपदयोः कथं समानविभक्तिकल्पम् अभेदान्वयस्तत्र एव विशेषणविशेषयोः समानविभक्तिकलनियमात् खचावादे तु तयोरभेदेनान्वयात् सम्भवत्येव तदिति चेत्त्र अभेदान्वयस्तत्रवदुपमानोपमेयभावस्तत्रेऽपि समानविभक्तिकलस्य तन्त्रवात् यदुक्तं विभक्तिः पुनरेका स्थादुपमानोपमेययोरिति । अत्र साधारणधर्मस्यातात्मतत्र प्रथममुपमेयभूतकरतत्त्वेनैवान्वयः न द्रुपमानभूतेनामोहद्देण, तस्य समस्तैकदेशपदबोध्यतात् तद्वगतलेन प्रतीतिस्तु पर्यात्तेऽनयान्वयबोधोन्तरमेव, अतएव धर्मस्य साधारणत्वप्रतीतिस्त्रैव च वैचित्रमिति प्रसङ्गादुक्तम् । इतीति । इत्येवं साधारणधर्मप्रयोगस्यस्ते । धर्मोपमेति धर्मोपादानेनेयमुपमा अतो धर्मोपमेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह साच्चादित्यादि । साच्चात् शब्देन प्रतिपादितस्य तु स्त्रयस्य साधारणस्य धर्मस्यातात्मतत्र प्रदर्शनात् ज्ञानात् । अतेवशब्दप्रयोगश्रवणमाचेणोपमानोपमेयगतसादृश्यस्तत्रेऽप्यन्वयप्रतीतेः श्रीती, उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यवाचकानां चतुर्षां प्रयोगात् पूर्णा चेयमुपमा, उन्नरस्तोके धर्मानुपादानात् लुप्तेति नव्यानां भेदकरणं, तथाचीनैरनङ्गीकृतमित्यनादृत्य यन्वक्ता प्राचीनमतानुसारेणैव भेदाः प्रदर्शिताः । तथाचाग्रेये, यत्र साधारणो धर्मः कथते गम्यतेऽथवा । ते धर्मवस्तुप्राधान्याद्धर्मवस्तुपमे उभे इति । एवमन्येषामपि दर्शयिष्यमाणभेदानां मूलमनुसन्त्वयम् ॥ १५ ॥

राजीवमिव ते वक्तं नेत्रे नीलोत्पले इव ।
इयं प्रतीयमानैकधर्मा वस्तुपमैव सा ॥ १६ ॥

राजीवमिति । प्रतीयमानो गम्यमानः वाचकशब्देनाप्रतिपाद्यमान इत्यर्थः एकः साधारणो धर्मो मनोज्ञलादिको यत्र सा, अतो वस्तुपमैव वस्तुनोरुपमानोपमेययोरेवोपादानेनेयमुपमा वस्तुपमा । स्फुटसाहृद्यानां साधारणधर्मप्रयोगमन्तरेणायैपम्यप्रतीतिसम्भवादिति भावः । धर्मस्य प्रतीयमानलभ्य श्वाव्योधानन्तरं साहृद्यनिर्वाहकतयापेक्षणीयत्वात् नहि धर्मं विना साधर्म्यं सम्भवति । यत्र साहृद्यमस्फुटं तत्र धर्मोपादानमन्तरेण नोपमानिर्बाहः यथा सकलकलं पुरमित्यादिप्रागुक्तस्तोके सकलकलमित्यंशानुकौ, नहि सुधांशुविभ्वपुरयोर्लोकप्रसिद्धं साहृद्यं किमप्यस्मि अतएवैवंविधस्यस्ते उपमाया अनुचितार्थलदोषकवलितत्वं नव्येरभिहितं यथा यद्यामि काव्यशश्निमित्यादिं । सकलकलेत्युपादानेनैव तु तत्प्रतीतेः, तस्मादेवंविधस्यस्ते न वस्तुपमायाः सम्भव इति विवेचनीयम् ॥ १६ ॥

तवाननमिवेन्निद्रमरविन्दमभूदिति ।
सा प्रसिद्धिविपर्यासाद्विपर्यासोपमेव्यते ॥ १७ ॥

विपर्यासोपमामाह । तवेति । प्रसिद्धिविपर्यासादिति प्रस्तुतस्तेन वर्णनीयानां मुखादीनामुपमेयत्वं तदुत्कर्षकतयोपम्य

स्थानां चन्द्रारविन्दादीनामुपमानत्वमिति प्रसिद्धिः तस्यावि�-
पर्यासो वैपरीत्यम्, अत्युत्कर्षप्रतिपादनार्थं मुखादीनामुपमा-
नत्वं चन्द्रादीनामुपमेयत्वमित्यर्थः तस्मादिपर्यासोपमाख्येयमुप-
मेयर्थः । तथाहि आनन्दिवेत्यत्र इवान्तस्योपमानत्वनियमा-
दाननस्य तथालेनोपमानत्वप्रतीत्या प्रसिद्धेर्विपर्यासः । नव्यासु
यत्र प्रसिद्धोपमानमपि प्रस्तुतत्वात् प्रसिद्धोपमेयेनोपमोयते
तत्र नोपमा किन्तु प्रतोपाख्योऽलङ्घार इत्याङ्गः, यथाह वि-
श्वनाथः । प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्फलत्वा-
भिधानम्बा प्रतीपमिति कथ्यत इति । यथा यत्त्वन्नेत्रसमान-
कान्ति सखिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्तरितः प्रिये तव
मुखच्छायानुकारी गशी । येऽपि तद्वामनानुकारिगतयस्ते
राजहंसागतास्त्रत्सादृश्विनोदमात्रमपि नो दैवेन न चम्यते
इति ॥ १७ ॥

तवानन्दिवान्मोजमन्मोजमिव ते मुखम् ।
इत्यन्योऽन्योपमा सेयमन्योऽन्योत्कर्षशर्शसिनी ॥ १८ ॥

अन्योऽन्योपमामात् । तवेति । अन्योऽन्योत्कर्षशालिनीति अ-
मोजस्योपमानतया मुखस्योत्कर्षः मुखस्य चोपमानतायामोज-
स्योत्कर्षस्तच्छालिनी तदोधिका, अत्र इयोरेव मुखामोजयोः
प्रस्तुतत्वं बोध्यम् अमोजस्याप्रस्तुतत्वे तदुत्कर्षप्रतिपादनप्रयास-
वैफल्यात् प्रस्तुतोत्कर्षप्रतिपादनार्थमेव यन्यक्ततां गुणालङ्घार-
निवेदनाभ्युज्ञानात् । ननु न्यूनमुणेनोपमेयेनोपमोयमानस्यापि

गुणाधिकस्तोपमानस्तोत्कर्षः कथमिति चेत्र अन्योऽन्यस्तोपमा-
नोपमेयत्वेनानन्यसदृशलप्रतिपत्त्या तस्माभात् । इतीति । इति
इत्यं पूर्वार्द्धप्रदर्शितप्रकारेणेत्यर्थः, तेन पर्याच्येणोपमानोपमेय-
त्वस्माभः तस्यैव वैचित्रातिशयजनकलात् अतएव मुखमभोजञ्च
तुत्यमित्यादै परस्यरस्तोपमानोपमेयत्वप्रतीतावपि वैचित्राभा-
वान्नास्याः सम्भवः, पर्याच्यौपम्यच्छैकवाक्ये न सम्भवतीति वाच्य-
द्वयगतत्वमस्या बोध्यं । नव्यास्तु पर्याच्यौपम्ये उपमेयोपमेति
नामकमलङ्घाराज्ञरमिच्छन्ति यथाह विश्वनाथः, “पर्याच्य-
येण इयोरेतदुपमेयोपमा मता” इति । अत्रानन्दं मुखमिति
प्रक्रमभङ्गः प्राचां निरङ्गुशलात् सोढव्यः ॥ १८ ॥

त्वन्मुखं कमलेनैव तुत्यं नान्येन केनचित् ।

इत्यन्यसाम्यव्यावृत्तेरियं सा नियमोपमा ॥ १९ ॥

नियमोपमामाह । त्वन्मुखमिति । कमलेनैवेत्येवकारव्यव-
च्छेद्यं नान्येन केनचिदिति । अन्यसाम्यव्यावृत्तेरन्यसाम्यव्यावृ-
त्तिजनितवैचित्रात्, बहूपमानसङ्घावो हि प्रस्तुतस्य निकर्षं
ख्यापयति तद्वावृत्या प्रकृष्टमेनैकेन साम्यप्रतिपादनन्तु प्रक-
र्षातिशयमिति वैचित्रातिशयः ॥ २० ॥

पद्मं तावत्तवान्वेति मुखमन्यच्च तादृशम् ।

अस्ति चेदस्तु तत्कारीत्यसावनियमोपमा ॥ २० ॥

नियमोपमानन्तरमनियमोपमां दर्शयति । पद्ममिति ।
पद्मं तावत्तव मुखमन्वेति सदृशीकरोति अन्यच्च तादृशं पद्म-

वदतिसुन्दरं वसु चन्द्रादिकं तत्कारि लक्ष्मुखागुकारि अस्ति
चेदस्त्रित्यन्वयः । इत्यसात् अगुकारकर्वनियमाभावादित्यर्थः ।
अत्र पद्ममिति कर्वपदं मुखमिति कर्षपदं तेन च मुखस्योप-
मानलं तत एव वैचित्रातिशयः वैपरीत्ये तु न तथेति प्रसिद्धो-
पमेयस्योपमानल एवेयमुपमेति बोधम् ॥ २० ॥

समुच्चयोपमाप्यस्ति, न कान्त्यैव मुखं तव ।
ज्ञादनाख्येन चान्येति कर्मणेन्दुमितीदशी ॥ २१ ॥

समुच्चयोपमामाह । समुच्चयोपमेति । कान्त्यैव केवलं कान्त्या ।
चकारः समुच्चयद्योतकः । कर्षणा क्रियया च । अत्र गुणक्रिययोः
समुच्चयः, एवं केवलगुणसमुच्चये केवलक्रियासमुच्चयेऽन्यसाध-
रणधर्मसमुच्चये च समुच्चयोपमा ज्ञातवा ॥ २१ ॥

त्वयेव त्वमुखं इष्टं दृश्यते दिवि चन्द्रमाः ।
इयत्येव भिदा नान्येत्यसावतिशयोपमा ॥ २२ ॥

अतिशयोपमां दर्शयति । लयेवेति । पूर्वाह्वं मुखचञ्च-
मसोर्विभिन्नाश्रयत्वप्रतिपादकम् । तसादियत्येव भिदा आश्रय-
माचक्षतोभेदः । नान्या न गुणक्रियादिकृता । इत्यसादतिश-
योपमा, अतिशयः प्रस्तुतस्योत्कर्षाधिकं स च गुणक्रियाकारा-
दिभिः सत्यपि महति भेदे नान्येत्यनेनाभिन्नत्वाध्यवसानप्रति-
पाद्यः ईदृशातिशयस्य भेदान्तरेषु नासीत्येतद्देवस्यैव तथालेन
व्यपदेशः । अत्र साम्यं वाचकशब्दाप्रयोगद्वाच्चनयैव गम्यते व्यञ्जना

च वक्तृवैशिष्ट्यसच्चिदया भेदभेदप्रतीत्या प्राप्तप्रसरा, त च रूप-
कधनिरसं भिन्नाभ्यलेन भेदस्य सुठतया प्रतिपादितलात्
त्तापि व्यतिरेकः उपमानादुपमैवस्याधिकतायामतात्पर्यात्
तस्मादुपमैवेदमिति विवेचनीयम् ॥ २२ ॥

मय्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्दोर्विकत्यनैः ।
पद्मेऽपि सा यदस्येवेत्यसावुत्प्रेक्षितोपमा ॥ २३ ॥

उत्त्रेक्षितोपमां दर्शयति । मय्येवेति । मुखश्रीमुखश्रीसजा-
तीया श्रीरिति निर्दर्शनागर्व्वेचमुक्तिः । विकत्यनैरात्मस्थाघनैः ।
सा मुखश्रीः । उत्त्रेक्षितोपमेति, निरक्षणाघा हि इन्द्रौ परमा-
र्थते नास्येव केवलं चाटुकारेण सम्भावनया कल्पिता सम्भावना
चात्मेच्छा तन्मूलतादियमुत्त्रेक्षितोपमेत्यर्थः । अत्रापि साम्यं व्य-
ञ्जनागम्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ २४ ॥

यदि किञ्चिङ्गवेत्यद्यं सुभु विभान्तलोचनम् ।
तत्ते मुखश्रियं धन्तामित्यसाकङ्गुतोपमा ॥ २५ ॥

अहुतोपमां दर्शयति । यदीति । तत्तदा अहुतोपसेति वि-
भान्तलोचनलादयोधर्मा मुखस्यैव तत्पतियोगिनि पर्ये हु तेषां
सम्भावनया मिथः साहृस्यात्तताचमत्कारातिशय इत्युपमाया
अहुतलं, तथा चोक्तं । अत्रोपमेयधर्माः स्युदुपमानेऽधिरोपि-
त्वाः । चमत्कारविधानार्थं तासाङ्गरहुतोपमामिति । अत्यासु
अद्यर्थबलेनान्वधर्मस्थान्यत्र कल्पनेऽतिशयेत्यस्यमुखङ्गारमिच्छ-
क्तः । अदुक्तमतिशयेऽक्षिप्रस्तावे प्रकाशकृता । तिसीर्याभ्यव-

सानन्दु प्रकृतस्य परेण यत् । प्रकृतस्य यदन्यतं चश्चैषामी च
कल्पमिति ॥ १४ ॥

शशीत्युप्रेक्ष्य तच्छङ्गं त्वनुखं त्वनुखाशया ।

इन्दुमध्यनुधावामीत्येषा मोहोपमा सृता ॥ १५ ॥

मोहोपमामाह । शशीति । त्वनुखं शशीति उत्तेर्क्ष्य सम्बाद्य
अभिक्षेन पूर्वं भ्रमविषयीकृत्येत्यर्थः अनकारं भ्रश्नं इहा
त्वनुखाशया त्वनुखमिदमिति बुद्धा इन्दुमपि अनुधावामि
इष्टुं स्यृहयामीत्यन्ययः । मोहोपमेति मोहोभान्तिः इन्दोर्मु-
खलेन ज्ञानमित्यर्थः तेन सादृश्येतनादिधं मोहोपमेत्यर्थः ।
उक्ताच्च । प्रतियोगिनमारोप्य तदभेदेन कीर्तनम् । उपमेयस्य
यन्मोहोपमासौ भ्रान्तिमद्दृश इति । एतेन नवीनैरङ्गीकृतस्य
भ्रान्तिमद्दलङ्घारस्य प्राचामुपमालेन संयह इति वोध्यम् । अ-
त्रापि शशीति इन्दिति प्रक्रमभङ्गः पूर्वोक्तरीत्या सोढव्यः ॥ १५ ॥

किं पद्ममन्तर्भान्तालि किन्ते लोलेक्षणं मुखम् ।

मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥ १६ ॥

संशयोपमामाह । किमिति । दोलायते संशयानं भवति
संशयस्य इतुरच्च भ्रान्तालिलसोलेक्षणत्वयोर्विभानुविभता ।
संशयोपमेति संशयस्य सादृश्यपर्यवसायिलादिति भावः । इत्य-
च्च नवीनोक्तः सन्देहालङ्घारोऽपि प्राचामुपमैवेति न पृथक्
निरूपयित्यते उपमानोपमेयविषयकस्यैव संशयस्य नवीनैरङ्ग-
ङ्घारत्वामुपगमादिति वोध्यम् ॥ १६ ॥

ज उक्तैश्चिक्षयसचिवया भेदभेदप्रतीत्या प्राप्तप्रसरा, त च रूप-
कधनिरद्यं भिक्षाअसलेन भेदस्य सुठतया प्रतिपादितलात्
त्तापि व्यतिरेकः उपमानादुपमेयस्याधिकतायामतात्पर्यात्
तस्मादुपमैवेद्यमिति विवेचनीयम् ॥ २२ ॥

मय्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्दोर्विकत्यनैः ।
पद्मेऽपि सा यदस्येवेत्यसावृत्प्रेक्षितोपमा ॥ २३ ॥

उप्रेक्षितोपमां दर्शयति । मय्येवेति । मुखश्रीमुखश्रीसजा-
तीया श्रीरिति निर्दर्शनागर्वेयमुक्तिः । विकत्यनैरात्मस्थाघनैः ।
सा मुखश्रीः । उप्रेक्षितोपमेति, निरुक्तस्थाघा हि इन्दौ परमा-
र्थतो नास्येव केवलं चाटुकारेण सम्भावनया कल्पिता सम्भावना
चात्मेचा तन्मूललादियमुप्रेक्षितोपमेत्यर्थः । अत्रापि याम्यं व्य-
ञ्जनागम्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ २३ ॥

यदि किञ्चिद्वैत्यद्यं सुभ्रु विभ्रान्तलोचनम् ।
तत्ते मुखश्रियं धन्तामित्यसावद्गुतोपमा ॥ २४ ॥

अहुतोपमां दर्शयति । यदीति । तत्तदा, अहुतोपमेति वि-
भ्रान्तलोचनलादयोधर्मा सुखस्यैव तपतियोगिनि पश्ये तु तेषां
सम्भावनया मिथःसादृश्योत्तराचमत्कारातिशय इत्युपमाचा
अहुतलं, तथा चेत्कं । अतोपमेयधर्माः स्युदुपमानेऽधिरोपि-
त्वाः । चमत्कारविधानार्थं तामाङ्गरहुतोपमामिति । यवासु
यद्यर्थवलेनान्यधर्मस्यान्यत्र कल्पवेऽतिशयेत्यास्यमखद्वारमिच्छ-
त्वा । अदुक्तमतिशयोक्तिप्रस्तावे प्रकाशहता । निशीर्याभ्य-

सामन्तु प्रकृतस्य परेण थत् । प्रस्तुतस्य यदन्वतं बध्योऽप्नी च
कल्पनमिति ॥ १४ ॥

शशीत्युत्प्रेक्ष्य तन्वङ्गि तन्मुखं तन्मुखाशया ।

इन्दुमध्यनुधावामीतेषा मोहोपमा सृता ॥ १५ ॥

मोहोपमामाह । शशीति । तन्मुखं शशीति उत्प्रेक्ष्य बन्धाव्य
अभिन्वेन पूर्वे भमविषयोऽत्येत्यर्थः अनकरं ब्रह्मिनं दुष्टा
तन्मुखाशया तन्मुखमिदमिति बुद्धा इन्दुमपि अनुधावामि
इष्टुं स्युह्यामीत्यन्वयः । मोहोपमेति मोहोभाज्ञिः इन्दोर्मु-
खवेन ज्ञानमित्यर्थः तेन सादृश्योतनादिधं मोहोपमेत्यर्थः ।
उक्तम् । प्रतियोगिनमारोष्य तदभेदेन कीर्तनम् । उपमेयस्य
थमोहोपमासौ भाज्ञिमद्वच इति । एतेन नवीनैरङ्गीकृतस्य
भाज्ञिमद्वचङ्कारस्य प्राचामुपमालेन संयह इति वोधम् । अ-
चापि शशीति इच्छिति प्रक्रमभङ्गः पूर्वोक्तरीत्या सोऽब्द्यः ॥ १५ ॥

किं पद्ममन्तर्भान्तालि किन्ते लोखेक्षणं मुखम् ।

मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥ १६ ॥

संशयोपमामाह । किमिति । दोलायते संशयानं भवति
संशयस्य हेतुरत्र भ्रान्तालिलसोखेक्षणत्वयोर्विभानुविभता ।
संशयोपमेति संशयस्य सादृश्यपर्यवसायिलादिति भावः । इत्य-
च नवीनोक्तः सन्देहालङ्कारोऽपि प्राचामुपमैवेति न पृथिङ्
निरूपयिष्यते उपमानोपमेयविषयकस्यैव संशयस्य नवीनैरङ्ग-
क्कारत्वाम्युपगमादिति वोधम् ॥ १६ ॥

न पद्मस्तेन्दुनियाह्वस्तेन्दुलज्जाकरी द्युतिः ।
अतस्त्वन्मुखमेवेदमित्यसौ निर्णयोपमा ॥ २७ ॥

निर्णयोपमामाह । नेति । यस्मादिन्दुनियाह्वस्य इन्दुना
कृतनियहस्य पद्मस्य इन्द्रोर्लज्जाकरी द्युतिर्नास्ति निगृहीतस्य
नियाहकलाभावात्, अत इदं लक्ष्मुखमेव, एवकारान्न पद्ममि-
त्यर्थः । निर्णयोपमेति उपमेयस्य निर्णयभज्ञा साहृद्याद्योतना-
दिति भावः, निर्णयस्य च संशयोत्तरकालीनलात् प्रथममिदं
लक्ष्मुखम्बा पद्ममेति संशयोबोध्यः संशयोत्तरस्यैव निर्णयस्यास्त-
हारलात् । यदुक्तमग्निपुराणे, उपमेयस्य संशय निश्चयान्ति-
स्योपमेति । यथा, शिशुपालबधे । किन्तावत् सरसि सरोज-
मेतदारादाहोस्त्रिलक्ष्मुखमवभासते तस्याः । संशय चण्डमिति
निश्चिकाय कश्चिद्द्विव्वोकैर्वकसहवासिनां परोचैरिति । अतस्य
विश्वनाथादिभिरङ्गीकृतो निश्चयासङ्कारोऽप्युपमैव नासङ्का-
रान्तरमिति बोध्यम् ॥ २७ ॥

शिशिरांशुप्रतिस्थर्द्धि श्रीमत्सुरभिगम्भि च ।
अम्बोजमिव ते वक्त्रामिति स्मेषोपमा स्मृता ॥ २८ ॥

स्मेषोपमामाह । शिशिरांश्चिति । शिशिरांशुः प्रतिस्थर्द्धि
विरोधी यस्य तदित्यम्बोजविशेषणं । वक्त्रपञ्चे तु शिशिरांशोः
प्रतिस्थर्द्धिनी व्यक्तारजनिका चा श्रीस्तदत् । स्मेषोपमेति । अत्र
स्मेषपदमर्थस्त्रेषुपरं शब्दक्षेषस्तु वक्त्यमाणसमानोपमाविषयः ।

अत्र च प्रतिसर्वादिशब्दपरिवर्तने उपि स्नेषलाङ्गपायादर्थस्त्रेष
एव, शब्दपरिवर्तनासहिते तु स्नेषस्य शब्दगतत्वं यथोदाहरि-
त्वते । अत्रात्सङ्कारान्तरस्य स्नेषस्य सङ्कावेऽपि न तत्त्वेन व्यप-
देशः स्नेषवैचित्रस्य प्रधाने साकृश्यवैचित्रे निखीलतया व्यप-
देशकत्वाभावात् प्रधानेन व्यवदेशा भवन्तीत्युक्तेः ॥ २८ ॥

सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा यथा ।

बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥ २९ ॥

समानोपमामात्र । सरूपेति । समानं वाच्यभेदाद्विन्नमपि
श्छिष्टत्वेनैकमित्र प्रतीयमानं रूपं तत्तदर्णात्मकं सरूपं यस्य ता-
दृशो यः शब्दसेन वाच्यत्वात् साधारणधर्मस्त्रेष्यापस्थायत्वात्,
यदा युगपद्मद्वयोपस्थापनदारा प्रयोज्यत्वात्, सा समानोप-
मेति यत्र श्छिष्टशब्देन साधारणधर्मस्त्रेष्यापस्थितिः सा समानोपमे-
त्यर्थः, क्वचित् सरूपेपमेति पाठः । बालेव युवतिरित्व । साल-
काननशोभिनीति । सालकं सचूर्णकुम्नत्वं यदाननं तेन शो-
भिनीत्युपमानविशेषणं । सालस्य सर्वदृक्षत्वं कानने शोभि-
नीत्युपमेयविशेषणम्, अत्र भिन्नयोरयुपमानोपमेयधर्मयोः स-
मानशब्दवाच्यत्वात् साधारणमिति पूर्वमेवोक्तम् । इत्यस्त्रा-
स्नेषमूलकत्वे स्नेषोपमा पूर्वमुक्ता शब्दस्नेषमूलकत्वे तु समानोपमे-
त्यनयोर्भेदः । एवस्य पूर्वस्थाके शिशिरांशुपरिस्पद्धीत्यच शब्द-
स्नेषः श्रीमत्सुरभिगन्धि चेत्यत्रार्थस्त्रेष इति केषाद्विनिर्वचनम-
नवबोधविजृम्भितम् ॥ २९ ॥

पद्मं बङ्गरजस्तन्द्रः क्षवी ताभ्यां तवाननम् ।
समानमपि सोत्सेकमिति निन्दोपमा सुता ॥ ३० ॥

निन्दोपमामाह । पद्ममिति । बङ्गरजो बङ्गपरागम् अथच
रजोगुणभूयिष्ठं, क्षवी क्षणपञ्चे क्षयिष्णुः अथच क्षयरोगवान् ।
समानमपि गुणान्तरेण तुल्यमपि तवाननं ताभ्यां पद्मचन्द्राभ्यां
सोत्सेकमधिकं रजखलत्वक्षयिलाभावात् सोत्सेकमित्यर्थः । ता-
भ्यामिति पद्मस्यन्तम् । इत्युपमाननिन्दापूर्वकत्वान्निन्दोपमा ।
वक्षायं व्यतिरेकः याव्यमाचपर्यवसायिलेन वाक्यस्य भेदे ता-
त्पर्याभवात् अत्र भेद एव तात्पर्यं तच व्यतिरेक इति वक्ष्यते ॥
॥ ३० ॥

ब्रह्मणोऽप्युद्भवः पद्मस्तन्द्रः शमुशिरोधृतः ।
तौ तुल्यौ त्वमुखेनेति सा प्रश्नसोपमेत्यते ॥ ३१ ॥

प्रश्नसोपमामाह । ब्रह्मण इति । उद्भवत्यसादित्युद्भव
उत्पत्तिस्थानं । सर्वजगतामुद्भवस्थापि ब्रह्मण उद्भवः, शमुना
शिरसा नलङ्गान्तरेण धृत इति पद्मचन्द्रयोर्महती प्रश्नसा तया
च प्रस्तुतमुखस्थापि प्रश्नसेति प्रश्नसोपमेयं । किञ्च त्वमुखेन
तुल्यावित्यच मुखसोपमानतया प्रसिद्धोपमेयत्वविपर्यासादि-
पर्यासोपमापि तदनयोः सङ्करः । अत्र पद्म इति पुंलिङ्गपद्म-
शब्दो न बङ्गमिः प्रयुक्त इत्यप्रयुक्तलं पूर्ववत् सहनीयं, पद्म-
मिति पाठः सम्यक् ॥ ३१ ॥

चन्द्रेण लभुत्वं तुल्यमित्याचिख्यासु मे मनः ।

स गुणोवासु दोषोवेत्याचिख्यासोपमां विदुः ॥ ३२ ॥

आचिख्यासोपमामाह । चन्द्रेणेति । आचिख्यासु, आख्या-
तुमिच्छु । स आख्यानाभिखाषः गुणोवा दोषोवासु अनेन च
इड्नतभावप्रकटनया शारस्यद्योतनाचाहत्वातिशयः ॥ ३२ ॥

शतपञ्चं शरच्चन्द्रस्वदानन्मितिचयम् ।

परस्परविरोधीति सा विरोधोपमा मता ॥ ३३ ॥

विरोधोपमां दर्शयति । शतपञ्चमिति । शतपञ्चं पञ्चं ।
पश्चचन्द्रयोर्विरोधोविभक्ताखीनशोभाशाखिलकृपः, ताभ्यां
सहाननस्य विरोधोमनोऽलाद्येकधर्मवच्चकृपः, विरोधस्य च
साम्यपर्यवसानादियं विरोधोपमा ॥ ३३ ॥

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।

क्लिनोजडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ ३४ ॥

प्रतिषेधोपमां दर्शयति । न जातिति । प्रतिगर्जितुं वि-
रोद्धुं बहुभीभवितुमित्यर्थः, यतः क्लिनः तथा जडस्य
शीतलस्य अथ च मूर्खस्य, सादृश्यप्रतिषेधेन तदतिशयद्योतना-
देषा प्रतिषेधोपमा । निन्दोपमाद्यां प्रतिषेधो नास्तीत्यनयो-
र्भेदः, भेदतात्पर्याभावाच व्यतिरेकात् ॥ ३४ ॥

मृगेक्षणाङ्कं ते वक्तं मृगेणैवाङ्गितः शशी ।
तथापि सम एवासौ नोत्कर्षीति चटूपमा ॥ ३५ ॥

चटूपमामाह । मृगेक्षणाङ्कमिति । मृगेक्षणाङ्कं मृगस्थाव-
यवविशेषाभ्यामोक्षणाभ्यामङ्गितं । मृगेणैवाङ्गितः द्रौक्षणाद्यव-
यवसमुदायवता सम्युर्णमृगशरीरेणैव चिक्कितः । सम एव तुल्या-
ङ्कादजनक एव, एवकारव्यवच्छेदं दर्शयति, नोत्कर्षी नाधि-
काङ्कादजनकः । चटूपमेति चटुः प्रियोक्तिस्त्रियतिपादितलाच-
टूपमा । अत्रोत्कर्षकारणे सत्यपि नोत्कर्ष इति विशेषोक्तिगर्व-
त्वमस्या वक्तव्यम्, अन्यथा सर्वत्राण्युपमाभेदेषु चटुसत्त्वाच्चटूप-
मालापञ्चः ॥ ३५ ॥

न पद्मं मुखमेवेदं न मृङ्गै चक्षुषी इमे ।
इति विस्यष्टसादश्यात्तत्त्वाख्यानोपमैव सा ॥ ३६ ॥

तत्त्वाख्यानोपमामाह । न पद्ममिति । मुखे पद्मतेन भान्तं
प्रत्युक्तिरित्य । विस्यष्टसादश्यात् भ्रमव्युदासेन सादृशस्य विश्वे-
षेण स्थृष्टीकृतलात् न द्वासदृशे भ्रान्तिर्भवति । तत्त्वाख्यानोपमेति ।
भ्रमनिरासार्थं भ्रमविषयस्य तत्त्वकथनं तत्त्वाख्यानं तद्रयुक्तला-
देषा तत्त्वाख्यानोपमा । निर्णयोपमायाः संशयपूर्वकलमस्याच्च
भ्रान्तिपूर्वकलमित्यनयोर्भेदः ॥ ३६ ॥

चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिकम्य मुखं तव ।
आत्मनैवाभवत्तुल्यमित्यसाधारणोपमा ॥ ३७ ॥

असाधारणोपमामाह । चक्रेति । काञ्चित्प्रतिक्रिया स्वका-
क्ष्या निष्टुष्टीकृत्य । आत्मनैवाभवन्तुख्यमिति चक्रारविन्दे एव
मुख्योपमानतया जगति प्रसिद्धे, तत्कान्तेरतिक्रमे तु उप-
मानान्तरासभ्वादात्ममाचतुर्ख्यत्वमित्यभिप्रायः, जब्यास्तु भि-
क्ष्योर्दयोः साम्यमुपमा एकस्थोपमानोपमेयत्वे तनन्त्यास्योऽख-
फ्लार इत्याङ्गः । जचोपमा वाऽनन्त्यो वा भवतु एकस्थोप-
मानोपमेयत्वमेव कथमिति वाच्यम् अनन्त्यस्तदृश्वत्प्रतिपिपाद-
यिष्यथा कार्यनिकभेदाभ्युपगमेन तस्य विवचितलात् यथा
आत्मानमात्मना वेत्सीत्यादौ स्वभिन्नाभावादेकस्य परमात्मनो
वेच्छृंकेवलादिकमिति । असाधारणोपमेति प्रतियोग्यभावात्
साम्यस्यैकमाचतुर्ख्यत्वेन साधारणाभावादिति समाख्या ॥३७॥

सर्वपद्मप्रभासारः समाहृत इव क्वचित् ।

त्वदाननं विभातीति नामभूतोपमां विदुः ॥ ३८ ॥

अभूतोपमामाह । सर्वेति । क्वचिदेकत्र स्वाने विधाच्चा
समाहृतः संगट्हीतः सर्वेषां पश्चानां प्रभासार इव तदाननं
विभातीत्यन्वयः । तादृशप्रभासारसमाहरणस्य वस्तुतोऽभूत-
त्वादिमामभूतोपमां विदुः । अत्रेवशब्दस्य सम्भावनार्थकत्वा-
दसम्भविनस्य प्रभासारमयत्वस्य सम्भाव्यमानतादुत्प्रैक्षेयमिति
वहवः प्रभासारमयत्वसम्भावनया पश्चाननयोः साम्यप्रतीते-
रूपमैवेति प्राप्तः, एवम् अत्र प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य धर्मिणः सम्भा-
वना तज्जैवोत्प्रेक्षा, अत्र तु धर्मस्य सम्भावना तयाच्च प्रस्तुताप्रस्तु-

तयोः शान्तप्रतीतिस्त्रेषुपमैवेति प्राचामभिप्राय रूति वोधम् ॥
॥ ३८ ॥

चन्द्रविम्बादिव विषं चन्दनादिव पावकः ।
परुषा वागितेवक्तादित्यसम्भावितोपमा ॥ ३९ ॥

असम्भावितोपमामाह । चन्द्रेति । अत्र निःसरणक्रियाधाहारात् पञ्चमीत्यम् । असम्भावितोपमेति उपमानयोरसम्भावितलेनोपमेयस्यासम्भावितलप्रतीतेरित्यमसम्भावितोपमा । किञ्चैकस्य बद्धपमानसद्भावादत्यमाणबद्धपमापि ॥ ३९ ॥

चन्दनोदकचन्द्रांशुचन्द्रकान्तादिशीतलः ।
स्पर्शस्तवेत्यतिशयं वोधयन्ती बद्धपमा ॥ ४० ॥

बद्धपमामाह । चन्दनोदकेति । पूर्वार्द्धे, उपमानानां सामान्यवाचिभिरिति कर्मधारयः । अत्रैकस्य स्पर्शस्य शीतलत्वाय चन्दनादीनां बद्धनामुपमानानामुपन्यासादित्यं बद्धपमा । अन्वेकेनैवोपमानेन शीतलत्वे पर्याप्ते उपमानान्तरोपादानमन्तर्थकं स्यादित्यत आह, अतिशयमिति, अतिशयं शीतलत्वस्याधिकं, यथा बद्धनां मधुरवस्त्रानां सम्बेलनादास्यादस्याधिक्यं तथा बद्धनामुपमानानां सम्बेलनादुपमेयधर्मस्याधिक्यमित्यर्थः । नव्यास्तु मालोपमामिमामाङ्गः ॥ ४० ॥

चन्द्रविम्बादिवोत्कीर्णं पद्मगर्भादिवोद्भृतम् ।
तव तन्वङ्गि वदनमित्यसौ विक्रियोपमा ॥ ४१ ॥

विक्रियोपमामाह । चक्रेति । विक्रियोपमेति, अस्तोपमा-
नभूतौ चक्रविभवपद्मगच्छौ प्रकृती ताभ्यामुत्कीर्णमुद्धृतस्त्र वदनं
विकृतिः, प्रकृतिविकृत्योस्त्र साम्यमस्त्वेति विक्रियथा उपमान-
विकृतलेनेयमुपमा, अदुक्षमाग्नेये, उपमानविकारेण तुखना
विक्रियोपमेति । अन्यत्र च । उपमेयस्त्र यत्र स्थादुपमानविका-
रता । प्रकृतेविकृतेः साम्नात्तामाङ्गर्विक्रियोपमामिति । अत्रापि
पूर्ववद्धूर्मयोहस्त्वीर्णलोद्धृतत्वयोहस्त्रेत्यथा धर्मिणोः साम्यप्र-
तीतिस्त्रैव च विश्रान्तिरित्युपमैव प्रधानं न दृश्येति वो-
धम् ॥ ४१ ॥

पुण्यातप इवाङ्गीव पूषा, व्योम्नीव वासरः ।

विक्रमस्त्वय्यधाक्षमौमिति मालोपमा मता ॥ ४२ ॥

मालोपमामाह । पुण्यातप इति । मालोपमेति । यथा,
मालायां पुष्टादीनां प्रथमस्त्र द्वितीयेन द्वितीयस्त्र वृतीयेन तस्य
च चतुर्थेनेत्येवं क्रमेण समन्वस्तथाचायुपमानवाक्यघटकाना-
मेकस्त्रापरेण तस्य चापरेण समन्वान् मालोपमासमाख्या, तथा
हि आतपो यथा पुण्णि सूर्ये सूक्ष्मोमादधाति, पूषा यथा अङ्गि,
अहर्यथा व्योम्नि, तथा विक्रमस्त्वय्यधाक्षमधादिति पुण्णोऽङ्गिः
अङ्गस्त्र व्योम्नि समन्वः, एवं विन्यासचातुर्थेणैव वैचिचातिशय-
स्त्रेन च बहूपमातोऽस्या भेदः अन्यथा उभयचायुपमानवज्ञलात्
पृथग्भेदकरणमसङ्गतं स्थादित्यवधेयम् । नव्यास्त्रुभयचापि मा-
लोपमालं वदन्ति तत्रिहक्षवैचिचित्रविशेषानवस्त्रोक्तविजृमितम्,
अत्र वासर इति प्रक्रमभङ्गः पूर्ववत् सोढव्यः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते ।
एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा दिधा ॥ ४३ ॥

वाक्यार्थोपमामाह । वाक्यार्थेनैवेति । वाक्यार्थो विशेषण-
विशेषतामापन्नः पदार्थस्मूहस्तेन तादृशः कोऽपि प्राकरणि-
को वाक्यार्थो यद्युपमीयते सा वाक्यार्थोरुपमानोपमेयत्वाद्वा-
क्यार्थोपमेत्यन्वयः, इत्यच्च साङ्गेनाप्रस्तुतवाक्यप्रतिपाद्येनाङ्गिना-
साङ्गस्य प्रस्तुतवाक्यप्रतिपाद्यसाङ्गिनः साम्यं वाक्यार्थोपमेत्यर्थः
इत एव हि वैचित्रातिशयः, अन्यथा यथा योच्चि विधुर्भाति तथा
भूम्यां मुखं तवेत्यादौ वाक्यार्थयोर्विधुमुखयोः साम्यादाक्यार्थो-
पमालापन्तः न चेष्टापन्तिर्विधुरिव मुखमित्यादाविव वैचित्र-
विशेषानुपस्थात् तस्यैव च भेदकत्वात् । सा चोपमा दिधा
तत्र हेतुरेकानेकेवशब्दत्वादिति, अयम्भावः यज्ञैकैकस्यैकस्थिन्
साम्यस्यान्वयबोधे तात्पर्यं तत्त्वानेकेवशब्दप्रयोगः यत्र तु वि-
शिष्टस्यान्वयबोधानन्तरं पर्यासेत्यनया विशेषणानां साम्य-
प्रतीतिस्थैरैकेवशब्दप्रयोग इति । साङ्गेपमायाच्च प्रायेष कवि-
भिरिवशब्दः प्रयुज्यते, अत इवशब्दघटितत्वमुक्तम् ॥ ४४ ॥

लदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।

भमहृङ्गमिवालच्छ्यकेसरं भाति पद्मजम् ॥ ४४ ॥

तज्जैकेवशब्दप्रयोगे वाक्यार्थोपमामुदाहरति । लदाननेति ।
अधीरे चच्छले अचिष्ठो यत्र तत् । अविराविर्भवन्तो वहि-

किञ्चित्सत्यमाणा दग्धनानां दोषितिर्यच तत् । आ ईपसत्याः
केषराः किञ्चल्ला यस्य तत् । अत्राचिदद्गद्धीषितिरूपा-
ज्ञवतोऽङ्गिन आनन्द ऋग्वेदस्त्रपाज्ञवताङ्गिना पद्मजेन
साम्बमिति तस्य बड्डपदार्थरूपवाक्यार्थगतलादाक्षार्थापमा ।
अत्र विशिष्टयोरेवोपमानोपमेयत्प्रतीतिरित्येकेवशब्दप्रयोगः ।
अत्रेवशब्दस्योपमानोन्नरप्रयुक्तलनियमसहृनं प्राचां निरकु-
ण्डविजृभितमिति ध्येयम् ॥ ४४ ॥

नस्तिन्या इव तत्त्वज्ञातस्याः पद्ममिवाननम् ।
मया मधुब्रतेनेव पायं पायमरम्यत ॥ ४५ ॥

अनेकेवशब्दप्रयोगे तामुदाहरति । नस्तिन्या इति । न-
स्तिनो नस्तिनस्तमः नस्तिनस्तमूहः नस्तिनयुक्तं तज्जागादिकं वा ।
पायं पायं पुनःपुनः पीत्वा । अरम्यतेति भावे सहृ । अत्रेव
शब्दास्त्रयः प्रयुक्ताः, तेन च तत्त्वज्ञादीनां प्रत्येकं नस्तिन्या-
दिभिः साम्यं शाब्दबोधविषयीभवत् कमपि चमत्काराति-
श्यं जग्यति, पूर्वोदाहरणे तु विशिष्टयोरूपमानोपमेय-
योः साम्यस्य शाब्दबोधे जाते पञ्चाद्विशेषणानां पर्यालोचनया
साम्यप्रतीतिरित्येकानेकेवशब्दप्रयोगकृतोभेदः ॥ ४५ ॥

वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत्सधर्मणः ।
साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा ॥ ४६ ॥
नैकोऽपि त्वाद्गोद्यापि जायमानेषु राजसु ।
ननु द्वितीयो नास्त्वेव पारिजातस्य पादपः ॥ ४७ ॥

प्रतिवस्तुपमामाह । वस्त्रिति । किञ्चित् किमपि प्रस्तुतं
 वस्तु उपन्यस्य उत्कर्षयापकर्षाय वा पूर्वे वाक्येन प्रतिपाद्य
 तत्समर्थनाय तस्य सधर्मणोऽप्रस्तुतवस्तुन्तरस्य न्यसनाद्वाक्यान्त-
 रेण प्रतिपादनात् साम्यप्रतीतिरस्ति इवाद्यभावेऽपि व्यञ्जनया
 सादृश्यावगमोभवति इति इतोः सा वस्तुनोवाक्यार्थस्योपमान-
 ल्लात् प्रतिवस्तुपमेत्यन्यथः । तत्सधर्मण इति सधर्मण एक-
 धर्मवत इत्यर्थः सच धर्मः कथितपदलस्य दुष्टलाभिधानात्
 भिन्नवाचकतया निर्देशनीयः । तदुक्तं प्रकाशक्ता । प्रति-
 वस्तुपमा तु सा । सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्त्रिति-
 रिति । साम्यप्रतीतिरस्तोतिहेतुमन्त्रिगदेन प्रतिवस्तुपमाया नवी-
 नेहक्तमलङ्घारान्तरलं प्रतिषिद्धं साम्यप्रतीत्या उपमालसम्भवे-
 नालङ्घारान्तरलाभ्युपगमस्थानौचित्यात् । उदाहरति यथेति ।
 जायमानेत्विति जातेत्वित्यस्योपलक्षकं जातेषु जायमानेषु च
 राजसु मध्ये एकोऽपि तादृशस्तुतस्तद्वशो नास्तीत्यन्यथः । पा-
 रिजातस्तेति पारिजातपुष्पस्येत्यर्थः, यदा राहोः शिर इत्या-
 दिवद्वैदविवचया षष्ठी, अत्र सदृशोनास्ति द्वितीयोनास्तीति
 साधारणधर्मो वस्तुत एक एव पैनहक्तनिरासाय शब्दभेदेन
 निर्दिष्टः । इयं वैधर्म्येणापि भवति यथा, “चकोर्य एव चतु-
 रास्त्रिकापानकर्मणि । विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशोरतन-
 र्मणि” इत्यादि, अत्र चातुर्थ्यचातुर्थ्यभावौ वाक्यार्थयोः साम्यं
 प्रयोजयतः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अधिकेन समीक्षत्य हीनमेकक्रियाविधौ ।

यद्ब्रुवन्ति सूता सेयं तु स्त्ययोगोपमा यथा ॥ ४८ ॥

दिवो जागर्त्ति रक्षायै पुखोमारिर्भुवो भवान् ।

असुरास्तेन इन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः ॥ ४९ ॥

तु स्त्ययोगोपमामाह । अधिकेनेति । एकस्था एकजातीयायाः क्रियाया विधौ करणे होनं न्यूनगुणम् अधिकेन गुणाधिकेन समीक्षत्य, अत्र उहरं पूरयिता भुक्ते इत्यादिवद प्राक्षाले ह्रास, समीकुर्वन्नित्यर्थः, यद्ब्रुवन्ति, अदित्यव्ययं सप्तम्यन्तं यत्र वैचिच्चे यद्वैचिच्चित्तवोधायेत्यर्थः ब्रुवन्ति कवयोर्वर्णयन्ति सा तादृशवैचिच्चरूपा तु स्त्ययोगात् क्रियायामधिकहीनयोः समानसमन्व्यादुपमेयमिति तु स्त्ययोगोपमेत्यत्ययः । एकजातीयक्रियाकरणेन प्रकृताप्रकृतयोः साम्यप्रतिपादनं तु स्त्ययोगोपमेत्यर्थः । प्रकृतानामप्रकृतानां वा एकधर्षसमन्वरूपा नवीनैरङ्गीकृता तु स्त्ययोगिता लितो भिन्नैव स्तरूपभेदात् । उदाहरति यथेति । पुखोमारिरिन्द्रोदिवोरक्षायै जागर्त्ति, भवान् भुवो रक्षायै जागर्त्ति, तेन पुखोमारिणा असुरा इन्यन्ते, तथा च सावलेपाः सगर्वा नृपा इन्यन्ते इत्येकजातीयाभ्यां जागरण-इनमक्रियाभ्यां हीनस्थापि प्रसुतस्य राज्ञो गुणाधिकेनेन्द्रेण साम्यं वर्णनया प्रतिपादितम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

कान्त्या चन्द्रमसं, धान्ना द्वय्यं, धैर्येण चार्णवम् ।

राजन्ननुकरोषीति सैषा हेतुपमा मता ॥ ५० ॥

हेतुपमाभावः । कान्त्येति । अत्र कान्त्यादिभिर्हेतुभिश्च-
श्चादिसाम्यप्रतीतिरिति हेतुत्यापितत्वादेषा हेतुपमा ॥ ५० ॥

न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापिवा ।

उपमादूषणायालं यत्रोदेगो न धीमताम् ॥ ५१ ॥

इत्यं सप्रभेदामुपमां निरुप्य प्रसङ्गान्तदीयदोषेषु वक्तव्येषु
तत्र, हीनाधिकत्वं वचनलिङ्गभेदोविपर्ययः । असादृश्चासम्भवौ
च दोषाः सप्तोपमा गता इति प्राचीनोक्तानां सप्तानां दो-
षाणां मध्ये स्वमते विपर्ययादिदोषवत्त्वस्थापमात्मके सादृ-
श्चस्त्राद्वृतत्वविशेषणेनैवाप्राप्तावसरलं प्रतिपाद्य सम्प्रति सम्भवि-
नोऽवशिष्टदोषचतुष्टयस्यापि दूषकत्वस्य सार्वचिकत्वं परिह-
रति । न लिङ्गवचने इति । लिङ्गवचने इति प्रथमादिवच्च-
नान्तं । भिन्ने इति उपमानोपमेयपदयोः पृथग्मृते इत्यर्थः ।
हीनाधिकतापि वेति उपमानस्यवेति बोध्यम्, उपमेयापेक्षया
उपमानस्य जातिगतं प्रमाणगतस्य न्यूनत्वमधिकत्वमेत्यर्थः ।
उपमादूषणायालमिति अत्र तत्रेति बोध्यम् उन्नतरवाक्ये यत्रेति
अवणात् । यत्रोदेग इति उदेगः प्रतीतिमान्यर्थं स च लिङ्ग-
वचनभेदस्यस्ये साधारणधर्मस्याभयान्वयाभावेन साम्यस्य सम्य-
गनिर्बाहात्, हीनतास्यस्ये चोपमानस्यापक्षष्टवज्ञानेन तदु-
पमितस्य प्रस्तुतस्यात्कर्षानुपलभात्, अधिकतास्यस्ये चाधिको-
पमितस्य चुद्रोपमेयस्यापहसनीयत्वज्ञानाच्च जायते । स च यत्र
न भवति तत्र सन्यथेतान्युपमादूषणाय अलं समर्थानि न भवन्ति ।

तथा हि लिङ्गवचनभेदेऽपि अत्र वाधारणधर्मस्योभयान्वये वाधाभावः, हीनताधिकतयोऽस्य जात्यन्तिकत्वं तत्र न दोष इति अथाहाइरिष्यते । जव्यासु कालपुरुषविद्यादिभेदस्यायु-पमादूषकतामाङ्गः । क्रमेण अथा “काण्डभिख्या तथोराष्ट्रोद्भव-जतोः इद्युद्धवेशयोः । हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चिचाच्छ्रमसोरिव” इति । अत्र चिचाच्छ्रमसोरभिख्या न स्वस्वामीदपि तु सर्व-दापि भवति । सतेव राजसे तन्मि इति, अत्र सता राजते त्वं राजसे इति । चिरं जीवत्तु ते स्फुर्मुर्मार्कप्छेयमुनिर्यथेति । अत्र मार्कप्छेयमुनेजीविनं न खलु विधेयमिति । एतेषाऽस्य दूषकत्वं रुटं प्रतीयमानमपि प्रायेण कविभिर्न गणितमिति यन्वद्वता-सुपेच्छितम् ॥ ५१ ॥

ख्लीव गच्छति षण्डोऽयं, वस्त्येषा ख्ली पुमानिव, ।

प्राणा इव प्रियोऽयं मे, विद्या धनमिवार्जिता ॥ ५२ ॥

लिङ्गवचनभेदस्यानुदेगकरत्वं दर्शयति । ख्लीवेति । अत्र पूर्वार्द्धे गच्छतीति षक्तीति च तिङ्गलपदप्रतिपाद्यस्य क्रियारू-पसाधारणधर्मस्योभयान्वयालिङ्गभेदो न श्रोदृष्टामुद्देगं ज-नयति । एवमुभयान्वययोग्यक्रियथा वचनभेदस्य दूषकत्वा-भावो अथा, “तदेशोऽष्टदृशोऽन्याभिः ख्लीभिर्मधुरताभृतः । दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव” इति, अत्र धादध-धातुभ्यामेकवचनवल्लवचननिष्पत्ता दधते इति क्रिया छिष्टले-नोभयान्वययोग्या । अत्र प्रकृतोचितसिङ्गवचनं पर्णीयशब्दान्त-

राभावान्नियतस्त्रिङ्गवचनपदैरेवोपमानोपमेयभावेऽवश्चं विधे-
यस्तत्रागत्या अत्यथेनान्वयमिद्द्वौ नोद्देग इति दर्शयति
प्राणा इवेत्यादि, अत्र प्राणपदं समूहवाचकत्वान्नियतवज्ञवच-
नान्तं धनपदस्त्र नियतकौवलिङ्गम्, अनयोऽस्म प्रकृतोचितस्त्रि-
ङ्गवचनपर्यायान्तरमप्रसिद्धुं तस्मात् प्राणा यथा प्रियास्त्रथायं
प्रिय इति, धनं यथा अर्जितं तथा विद्यार्जितेति विपरिणा-
मेनान्वयोऽगत्याकर्तव्य इति नोद्देगः, एवं स लोहकारभस्त्रेव
श्वसन्नपि न जीवतीत्यादीनि महाकविप्रयुक्तानि बह्वन्येवंवि-
धानि इष्टव्यानि, तथा चन्द्रेण तुख्यममसाङ्गे मुखं लदीयं
मत्कौतुकामृतपयोनिधिवद्विकारि इत्यादै तुख्यादिशब्दप्र-
योगे, मधुरः सुधावदधर इत्यादै वदादितद्वितप्रयोगे, चन्द्र
इव मुखमित्यादै साधारणधर्षाप्रयोगे वस्त्रपमायामेवंविधे-
ऽन्यत्रापि च त्रिङ्गवचनभेदस्यानुद्देगकरत्वं वोथ्यम् ॥ ५२ ॥

भवानिव महोपाल देवराजो विराजते ।

अलमप्सुमतः कक्षामारोदुं तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥

उपमानस्य हीनलाधिकत्वयोरनुद्देजकत्वं दर्शयति । भवा-
निवेति । इवान्तस्योपमानलनियमात् भवच्छब्दवाच्यो राजा-
त्रोपमानं तस्य च मनुष्यत्वादेवराजापेत्यथा हीनत्वमस्त्रेव
परन्तु राज्ञो लोकपालांशसम्भूतत्वान्नात्यन्तं तदिति न श्रोह-
बुद्धिमाकुलयति तथा, यथा चण्डाल इव राजास्त्रौ संयामेऽधि-
कसाहस इत्यादावतिनिष्ठृतस्य चण्डालस्योपमानतार्थां । ननु

विपर्यासोपमायामस्यां वर्णनोयस्य राजा उत्कर्षातिशयार्थमे-
वोपमानत्वप्रतिपादनं पर्यावशाने तृपमेयत्वमेव प्रतीयत इति
चेत्तर्हि, उत्सङ्गितकुरुद्वाऽयम्भृत्युभारणम् । विधुर्ब्रीघ इवा-
भाति हनुं विरहुर्बलानित्युदाहरणमन्त्र वोधम्, अत्र
स्त्रिष्ठविशेषणमहिमा निष्ठष्टस्यापि व्याघ्रस्योपमानत्वं नोद्देगं जन-
यति । एतच जातिगतन्यूनतायां, प्रमाणगतायाम्, वासवा-
मामुखे भाति विधुश्वन्दनविन्दुवदित्युदाहरणम्, अत्र विध्व-
पेत्तया चन्दनविन्दोः प्रमाणगतन्यूनत्वेऽप्यस्ति कस्त्रिचमल्कारा-
तिश्चयः येन न्यूनत्वतोद्देगस्तिरोधीयते । अखमिति । अत्र
मनुष्यविशेषस्य नृपस्योपमानमंशुमान् जात्याधिकः, अधिकले-
नैव चोपमानत्वम् अन्यथापमायाविलोपप्रसङ्गात् निष्ठष्टेनोप-
मीयमानतायां प्रस्तुतस्योत्कर्षप्रतीत्यनुपपत्तेः तस्मादत्यधि-
कत्व एवोद्देगः, अथा इवस्त्रीकरण्डोऽयं विराजति शिखावस्त्र
इति, अत्र पच्छिंशः शिखावस्त्रस्यात्यधिकोहर उपमानम्, एत-
स्याधिकं जातिगतम्, प्रमाणगतन्तु कुम्भाविव कुचावेतावित्या-
दौ, अत्र कुचापेच्चया कुम्भस्य नात्यधिकत्वमिति नोद्देगः, उद्दे-
गस्य, तास्त्रीफलमिहं भाति नीलं गोक्षाचस्योपममित्यादौ, उप-
मानस्य प्रमाणतोऽत्यधिकत्वात् ॥ ५३ ॥

इत्येवमादौ सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् ।

अस्त्वेव क्वचिदुद्देगः प्रयोगे वाम्बिदां यथा ॥ ५४ ॥

हृस्त्रीव धवलश्वन्दः, सरांसीवामलं नभः ।

भर्त्र्मक्तोभटः श्वेव, खद्योतो भाति भानुवत् ॥ ५५ ॥

ईदृशं वज्र्यते सङ्गिः, कारणं तत्र चिन्त्यताम् ।
गुणदोषविचाराय खयमेव मनोषिभिः ॥ ५६ ॥

पूर्वस्थाकदये निरुद्देशं खयमेव दर्शयति । इत्येवमादाविति । सैभाग्यं न जहात्येवेति, अत्र लिङ्गवचनभेदो हीनाधिकता चेति कर्वपदमूलं । सैभाग्यं प्रस्तुतखोत्कर्षं न जहाति न प्रतिबधाति । यत्रोद्देशो न धीमतामित्यत्र यत्रेत्यनेन क्वचिदुद्देशोऽप्यस्तीति सूचितं तदर्थनायाह अख्येवेति, क्वचित्प्रयोगे वामिदामुद्देशोऽख्येवेत्यन्ययः । हस्तीवेत्यादि, अत्र प्रथमपादे उपमानोपमेयपदयोर्लिङ्गभेदः, द्वितीये वचनभेदः । वृत्तीये उपमानस्य जात्या न्यूनता चतुर्थे चाधिकता, एतेषामुद्देशज्ञनकर्त्तव्यं पूर्वमुक्तं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

ईदृशमिति । सङ्गिर्निपुणकविभिः । तत्र क्वचिद्वज्र्यते च कारणमुद्देशानुद्देशरूपं, गुणदोषविचाराय मनोषिभिः प्राप्तबुद्धिभिः स्वयमेव चिन्त्यतामित्यन्ययः, एतेच मुण्डोषाः स्वयमेव सुबुद्धिभिर्जायन्ते, अतस्मेषां साक्षेन प्रदर्शनया यन्यवङ्गस्तीकरणमप्रयोजनमिति दिङ्गाचमेव दर्शितमिति सूचयता सख्य न्यूनलं परिहृतम् ॥ ५६ ॥

इववद्यायथाशब्दाः समाननिभसङ्गिभाः ।
तुल्यसङ्गाशनोकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ॥ ५७ ॥

प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्वप्रत्यनोकविरोधिनः ।
 सद्गुरसद्गुरसंवादिसजातीयानुवादिनः ॥ ५८ ॥
 प्रतिविम्बप्रतिच्छन्दसद्गुरसमस्मिताः ।
 सलक्षणसद्गुरभसपक्षोपमितोपमाः ॥ ५९ ॥
 कर्षदेशीयदेश्यादिः प्रत्यप्रतिनिधी अपि ।
 सर्वर्षतुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः ॥ ६० ॥
 समासश्च बङ्गब्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ।
 स्यद्वते जयति देष्टि द्रुह्यति प्रतिगच्छति ॥ ६१ ॥
 आक्रोशत्यवजानाति कर्दर्थयति निन्दति ।
 विडम्बयति सन्ध्यते इसतीर्थत्यद्ययति ॥ ६२ ॥
 तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुप्यति ।
 तेन साहूं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥ ६३ ॥
 तत्पदव्यां पदं धर्मे तस्य कक्षां विगाहसे ।
 तमन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति ॥ ६४ ॥
 तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादश्यत्वचकाः ।
 उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ॥ ६५ ॥

उपमालक्षणे प्रतीचत इत्यत्र प्रतीतिरभिधया सक्षणया
 व्यञ्जनया च भवतीत्युक्तं, तत्र वाचकादिशब्दान्निर्दिष्टति ।
 इत्येत्यादि । वदिति तद्वितो वतिप्रत्ययः च च तत्र तस्येत्य-
 वेन क्वचिदिवार्थं विहितः, तेन तु च त्रियां क्रिया चेष्टतिरित्यनेन

च क्वचिन्तुख्यार्थे विहितः । वा इति वशब्दस्योपस्थितकः । तस्यापि सादृश्यवाचकलात् । निभादयः केचित् समासमध्यगता एव प्रयुज्यन्ते । कल्पदेशीयदेशाः प्रत्ययाः । अन्यूलार्थवादिनोऽहीनार्थवाचकाः । समासश्चेति बड्डब्रीहिः कर्मधारयोपस्थितकः यथा शस्त्रीश्वामा, पुरुषव्याघ्र इत्यादै । शशाङ्कवदनादिभिति शशाङ्कसदृशं वदनं यस्या इति बड्डब्रीहौ पूर्वार्द्धसम्बद्धेन्नरपदस्थेत्यादिना सदृशपदस्थोपः । सन्वत्ते इत्यत्र संख्ये इति मुण्णातीत्यत्र च पुण्णातीति क्वचित्पाठः । तस्य मुण्णाति सौभाग्यमित्यादिवाक्यप्रयोगदर्शनया प्रौढोत्तमा सौभाग्यादिमोषणादिसापेक्षतयैव सादृश्यप्रतीतिर्नान्यथेति सूचितम् अतएव चौरो धनं मुण्णतीत्यादै न साम्यप्रतीतिः । संवृत्तं तच्छब्द उपमानपरः । तु त्वां तेनाधिरोहतीति तेन सह तु त्वां मानयन्तं खसमीकरणाचाधिरोहति । तु त्वासादृश्यमानयोरिति भेदिनी । न त्रृपमां, तथाले अधिरोहतीत्युपादानवैफल्यात् तु त्वाशब्देनैव साम्यप्रतीतेः, तद्योगे तेनेत्यत्र द्वतीयानुपपत्तेश्च, अतएवाच तु लोपमावर्जनानुख्यार्थेरित्यादिना द्वतीयाच्च अप्राप्तौ सहार्थविवक्षया द्वतीयेति गोयोचन्द्रस्य प्रयासो विफल इव प्रतिभाति । तच्छीलमित्येकं, तच्छीलति परिचिनोतीति तस्य श्रीसंखभावे यत्वेति वा वियहः न तु तस्येव श्रीसंखस्येति, तथाले समासश्च बड्डब्रीहिरित्यनेनैव सिद्धौ विशेषेणोपादानमनर्थकं स्यात् । तन्निषेधति उत्कर्षकक्षायां प्रवेष्टुं वार्यति । सादृशस्थितकाः

सादृश्यस्य वोधकाः वाचका सूचका व्यञ्जकास्त्वयर्थः । तत्
इत्यादयो वाचकाः, स्यद्दूत इत्यादयो सूचकाः स्यद्विधादृ-
नां सादृश्ये सर्वैतिवाभावात्, तस्य मुष्णाति चौभाग्यामि-
त्यादयो व्यञ्जकाः । सूचका इत्यत्र वाचका इति पाठस्तु न
मनोरमः सर्वेषां वाचकलाभावात् । वाचकशब्देषु इवादि-
प्रयोगे श्रौती, तु स्थादिप्रयोगे लार्यात्युपमाभेदो नवीनैः प्र-
दर्शितः । उपमायामिमे इत्याद्दूतं न सर्वत्र पुस्केषु दृश्यते ॥
५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इत्युपमाचकम् ।

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।

यथा वाङ्गलता, पाणिपद्मं, चरणपङ्खवः ॥ ६६ ॥

अथ रूपकं सूचयति । उपमैवेति । तिरोभूतोऽप्रकटः
सत्त्वपि प्रतिबन्धकलसंकोचात् खोज्ञरकाखीनेनाभेदेन नि-
कृतप्राय इत्यर्थः, भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भेदयहो यत्र तादृशो
उपमैव सादृश्यमैव रूपकमुच्यते इत्यत्ययः । प्रस्तुताप्रस्तुतयोः
सादृश्यप्रत्ययजन्यभेदप्रतीतिसभ्रीचीनाभेदप्रतीतिजन्यवैचिच्च रू-
पकमित्यर्थः इत्यज्ञाभेदप्रतीतिराहार्यरूपा, आहार्यलक्ष्मि
सत्यपि वाधे प्रमातुरिच्छाप्रयोज्यत्वं प्रतिबन्धतावच्छेदक-
कोटावनाहार्यलक्ष्मि निवेशनीयत्वेन तादृशाभेदप्रतीतेर्बाधा-
प्रतिबन्धत्वात् सादृश्यस्त्राच गौणसारोपलक्षणागम्यं वोध्यं तेन

गैषासाध्यवसानसच्चणावोधसादृश्मूलायामतिशयोक्ता नाति-
व्याप्तिः नापि चक्रसदृशं मुखं चक्र इत्यादौ ग्रन्थवाच्यसादृश्म-
यहोत्तराभेदयहेऽतिप्रसङ्गः, अपकृतौ तु नेदं नभोमण्डल-
मम्बुराज्ञिरित्यादौ न सच्छणाजन्यसादृश्मप्रतीतिपूर्वकलमभेदा-
ध्यवसानस्य, नूनं मुखमिदं चक्र इत्यादावुत्प्रेक्षायामपि न
तथात्वं नायाहार्यात्मकलं सम्भावनायाः इत्यन्यत्र च निरुक्त-
दिशातिप्रसङ्गोनिरसनीयः। प्रकृते मुखं चक्र इत्यादौ प्रथमे
सच्छण्या चक्रपदात् चक्रसादृशोपस्थित्या चक्रसदृशं मुख-
मित्यन्वयबोधः, तदन्तनरभेद च सच्छणाकृष्टया व्यञ्जनया च-
क्रोमुखमित्यभिन्नतया मुखचक्रयोः प्रतीतिः साच्च सद्य एव
विद्यनहृदयोक्तादकरं किमपि वैचिचमुद्घावयति येन च
सादृश्मप्रतीतिजन्यमुपमावैचिचं स्फुकुचौ निजिष्यते ततस्य ना-
चोपमारुपकयोः साक्षर्यमिति पूर्वमेवोक्तम्, इयस्त्राहार्या-
त्मिकाऽभेदप्रतीतिर्लिंच्छणायाः प्रयोजनभूता सच्छणाजनितसा-
दृश्मप्रकारकशब्दबोधानमतरस्फुरणात्। उक्तस्य प्रकाशकृता ।
भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वद्यैवाभेदावगमस्य प्रयोजनमिति ।
सच्छणाजन्यसादृश्मप्रतीतिनन्तरोत्पक्षाया एव ताद्रूप्यप्रतीतेवै-
चिचातिशयजनकलादेतदसच्छारलमिति स्फृष्टीकृतं कण्ठा-
भरणे यथा, “यदेऽपमानशब्दानां गैणदृप्तिव्यपाश्रयात्। उ-
पमेये भवेहृप्तिसदा तद्रूपकं विदुः” इति । शारीरकमीर्मा-
साभाव्याख्याने वाचस्यतिभिन्नैरपि उपमानशब्दस्योपमेयदृक्तौ
गैणसच्छणाया हेतुलमुक्तं यथा, अपिच परशब्दः परच-

सच्चयमाणगुणयोगेन वर्तते इति । विश्वनाथसु रूपकाहौ साम्बस्य व्यञ्जत्वं, रूपकस्य च गौणीमूलकत्वमात्र, तत् सवचनह-येमैव प्रमादप्रतिपादनादुपेक्षणीयम् । उपमैवेत्येकारेण बन्ध-भान्तरव्यावृत्तिः, तेन आयुर्धृतमित्यादै सच्चणाऽन्यकार्यका-रणभावादिप्रत्ययेन भिन्नयोरभेदो न रूपकम् । रत्नाकरसु सादृश्यप्रयुक्तः सम्भान्तरप्रयुक्तो वा थावान् भिन्नयोः सामा-नाधिकरण्यनिर्देशः सं सर्वोपि रूपकं, सारोपलक्षणामूलक-स्वस्य तुल्यलेन सादृश्यप्रयुक्तस्य तादात्मस्येष बन्धभान्तरप्रयु-क्तस्यापि तादात्मस्य संयहीतुमौचित्यात्, तस्माद्दुरायह एवार्थं प्राचामुपमानोपमेययोरभेदोरूपकं न कार्यकारणादिकयो-रितीत्याह । अपरे च कार्यकारणयोरभेदोरैत्यसङ्कारः, उप-मानोपमेययोरभेदोरूपकं, सम्भान्तरवतोरभेदसु वैचिचा-जननान्नालङ्कार इत्याङ्कः । नवोनतरासु रूपकस्य सादृश्य-प्रतीतिपूर्वकलमेव, तच सादृश्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्यं, न तु गौणसारोपलक्षणया शब्दप्रमाणगम्यं, तत्र सादृश्यस्य शब्द-वेच्यलादुपमैव, अतएवाग्रेये, उपमानस्य तत्रं यदुपमेये तु रूपयते । गुणानां समतां दृष्टा रूपकं नाम तदिदुरिति । अच दृष्टेत्युक्तं, तस्मात् सादृश्यस्य प्रमाणान्तरवेच्यत एव रूपकं । लक्षणास्यसे तु लक्षणापलक्षेनाभ्युपगताऽयभेदबुद्धिरहीच्य-बोधतया शब्दबोधविषयता गतस्य सादृश्यस्य तत्काल एव प्रवृत्तमुपमाव्यपदेशं न व्याहन्तुमीषे प्रवृत्तत्वात् तस्य, नहि नि-र्बाधं सञ्चयन्ताकं वस्तु कालान्तरीयेण प्रतिदक्षिनान्यथाकर्तुं

ग्रन्थत् इति वदन्ति । इत्यं रूपकस्य सामान्यलक्षणमभिधाय
तत्प्रभेदान् दर्शयन् तत्र समस्तव्यक्तिभूतत्वेन द्विविधस्य
तस्य प्रथमं समस्तगतत्वमुदाहरति । यथेति । बाङ्गर्जतेत्या-
दि, बाङ्गरेव सता, पाण्डिरेव पद्मं, चरण एव पल्लव इति
मध्यूरव्यंसकादित्वात् कर्मधारयः, अत्र बाङ्गर्जतेत्यादिव्यासवा-
क्यवत् समासवाक्येऽपि प्रथमं गौणलक्षण्या सतादिपदात् तत्
साहृष्टप्रतीतिसद्गेन च समुन्निषेद्या अच्छनया तादूषप्र-
तीतिरिति बहवः । नव्यास्तु व्यस्तरूपकस्यैव गौणीमूलकत्वं न
समस्तरूपकस्य, समस्ते त्वभेदप्रतीतिमात्रमिति वदन्ति । के-
चिन्तु बाङ्गर्जतेवेति उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग
इत्यनेन कर्मधारयमामनन्ति तत्र द्विरम्, इवादिवत् ता-
दृशकर्मधारयस्यापि साम्भवाचक्लेनोपमायोः सम्भवात् अत-
एवैवंविधस्यस्ये साधकबाधकाप्रयोगे रूपकोपमयोः साहृष्ट-
मयीच्छन्ति तदन्यतरप्रयोगे त्वन्यतरमेव, यथा मुखचन्द्रं चुम्ब-
नीत्यादौ चुम्बनमुपमेयमुखं एव सम्भवतोत्युपमासाधकं तेना-
च मुखं चन्द्रं इवेत्युपमितिसमाप्तः । “आन्तरं मे तमोहन्ति
मुखचन्द्रस्यव प्रिये” इत्यादौ तमोहननमुपमानचन्द्रस्यैव धर्मं
इति रूपकस्य साधकं तेनाच मुखमेव चन्द्रं इति रूपकसमाप्तः ।
मुखचन्द्रः शोभत इत्यादौ तु दयोरपि शोभासम्भवात् एकतर-
साधकबाधकाभावेनोपमारूपकयोः सङ्करः तेनाच मुखं चन्द्रं
इवेति मुखमेव चन्द्रं इति च समासदयाश्रयणम् । एवं सुन्दरं
वदनामुजमित्यादौ सामान्यधर्मप्रयोगे उपमितिसमासाभावात्

सुन्दरमिति रूपकस्य साधकं, तेन वदनमेवाम्बुजमिति रूप-
कसमाप्तः । येतु समाप्तस्य वाचकतां नाम्नीकुर्वन्ति तेषां मते
पुरुषव्याघ्र इत्यादौ व्याघ्रादिपदं व्याघ्रादिसदृशे लाचणिक-
मिति स्वच्छाजन्यसाहृदयोधानन्तरं तयोरभेदारोपे रूपकं
शब्दवत्येव, परन्तु तदाख्यातिकराङ्गात्मविहृद्यमेव मन्त्रम् ।
प्रकृते तु वाङ्गलतेत्यादौ गिरुक्तयुक्ता वच्छर एव, शुद्धोदाह-
रणन्तु, तथ वाङ्गलता वासे पुष्पिता नखरश्रियेत्यादिकं वोधम्,
अत्र पुष्पितलमुपमानस्ताचा एव धर्म इति रूपकस्य साध-
कम् ॥ ६६ ॥

अङ्गुल्यः पक्षवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः ।

वाङ्ग लते वसन्तश्रीखं नः ग्रत्यश्चाचारिणी ॥ ६७ ॥

व्यक्तरूपकमुदाहरति । अङ्गुल्य इति । त्वं वसन्तश्रीरिति,
नव्यस्फुटसाहृदयोर्नायिकावसन्तश्रियोः कथं विषयविषयि-
भाव इति साहृदयार्थं तदुभयदृच्छिवस्त्रनां प्रथमं विम्बप्रति-
विम्बतया विषयविषयिभावं इर्ष्यति अङ्गुल्यः पक्षवानीत्यादि,
अत्र वाक्यात्येऽपि विषयविषयिणोर्विभिन्नस्त्रिङ्गलप्रदर्शनया
रूपके लिङ्गभेदो न दूषणायेति सूचितं, क्षचिद्वचनभेदोऽपि
यथा शास्त्राणि चक्षुर्वमित्यादौ, अत्र शास्त्राणीति वङ्गवचनमेव
सक्तस्त्रास्त्रवज्ञानवस्त्रवज्ञापनाच्चमत्कारातिशयः, अनेवंविधस्यले
तु दोष एव यथा मुखं पद्मानोति ॥ ६७ ॥

इत्येतदसमस्ताख्यं समस्तं पूर्वरूपकम् ।
स्मितं मुखेन्दोर्ज्यात्मेति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

इत्येतदिति । एतद्रूपकमसमस्तशब्दगतत्वादसमस्ताख्यं ।
पूर्वरूपकं बाङ्गस्तेत्यादिपूर्वस्थाकप्रदर्शितरूपकं समस्तं सम-
स्तशब्दगतत्वात् समस्तनामकम् । उभयगतत्वादुभवशब्दघटि-
तत्वामकमप्याह । स्मितमिति । समस्तव्यस्तरूपकमिति मुखेन्दो
रित्यच समाप्तः स्मितं ज्योत्स्नेत्यच च व्याप्तः ॥ ६८ ॥

तामाङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेसरम् ।
ध्रियते मूर्द्धि भूपालैर्भवज्ञरणपङ्कजम् ॥ ६९ ॥
अङ्गुल्यादौ दलादित्वं, पादे चारोप्य पद्मताम् ।
तदोग्यस्थानविन्यासादेतत् सकलरूपकम् ॥ ७० ॥

सकलरूपकमाह । तामाङ्गुलीति, तवाङ्गुलय एव दलादि
तेषां श्रेणिर्यच तत् । नखानां दीधितय एव केसरा यच तत् ।
दलादित्वं दलत्वादि । तदोग्यस्थानविन्यासादिति । तस्य
पङ्कजधारणस्य योग्यस्थानं मूर्ढ्ना तस्य विन्यासात् इव्वेन प्रति-
पादनात्, यदा तस्य पङ्कजस्य योग्यस्थाने मूर्द्धि विन्यासाद्वा-
रणात् तादृशधारणस्य वर्णनादित्यर्थः । अचम्पादः मूर्द्धि धा-
रणं पङ्कजस्यैवोचितमित्युपमानमात्रगतत्वाद्रूपकस्य वाधकम्,
उपमेये च चरणेऽपमानादुपमायावाधकम्, एतदनुकूल तु वा-

धकवाधकाभावात् पूर्वोक्तदिशा बहुर एव स्यादिति । अक-
लरूपकमिति चरणस्य पञ्चजनेन रूपणे तदनुग्रहतया चर-
णावयवेष्वपि पञ्चावयवानां रूपणात् अकलरूपकता । इद-
मेव नव्याः साङ्गरूपकमाङ्गः । यथा दर्पणे, “अङ्गिनो यदि
साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत्” इति, उदाहृतस्य यथा, “रावणा-
वयहङ्कारत्मितिवागमृतेन सः । अभिवृत्य मरुच्छस्यं हृष्णमेघ-
स्त्रिरोदधे” इति ॥ ६८ ॥ ७० ॥

अकस्मादेव ते चण्डु स्फुरिताधरपञ्चवम् ।
मुखं मुक्तारुचो धन्ते धर्माभ्यःकणमञ्जरीः ॥ ७१ ॥
मञ्जरीकृत्य धर्माभ्यः, पञ्चवीकृत्य चाधरम् ।
नान्यथा कृतमन्त्रास्तमतोऽवयवरूपकम् ॥ ७२ ॥

अवयवरूपकमाच । अकस्मादेवेति । हे चण्डु ! कोपने !
स्फुरित आकस्मितोऽधर एव पञ्चदोदशं यत्र तत् ते मुखं
मुक्तारुचो मुक्ताकारा धर्माभ्यसां कणा एव मञ्जर्यः कर्षिकोप-
रिस्खुगुलिका दत्यर्थः, ता अकस्मादेव धन्ते दत्यन्वयः ॥ ७१ ॥

मञ्जरीकृत्येति । अत्र पश्चे धर्माभ्यो धर्माभ्यःकणान्
मञ्जरीकृत्य मञ्जरीलेनारोग्य, एवमधरं पञ्चवीकृत्य च आस्य-
मनवयविभृतं मुखम् नान्यथाकृतं विषयकराभिन्नतया ना-
रोपितम्, अतोऽवयवमात्ररूपणादवयवरूपकमिदमित्यन्वयः ।
अत्र प्रस्तुते मुखे पद्मलारोपोऽर्थवशादवस्थेयः, अतएवेदमेकदे-

शविवर्त्तिरूपकमित्याङ्गनव्याः । यथा इर्पणे, “अत्र कस्यचिदार्थलभेदेशविवर्त्ति तत्” इति ॥ ७२ ॥

वस्तिगतभु गलद्वर्मजलमालोहितेक्षणम् ।
 विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥ ७३ ॥
 अविकृत्य मुखाङ्गानि मुखमेवारविन्दताम् ।
 आसीङ्गमितमत्रेदमतोऽवयविरूपकम् ॥ ७४ ॥

अवयविरूपकमाह । वस्तिगतेति । वस्तिगतभु चस्तिभूयगम् ।
 मदावस्थामिति मदो मदोपयोगजनितविकारः स च सद्गोहानन्दसम्भेदोमदोमदोपयोगज इत्युक्तरूपः, तस्यावस्थां प्रादुर्भावं ।
 वदनपङ्कजमिति, नन्वत्र वदनमेव पङ्कजमिति रूपकपरिगच्छे किं विनिगमकम्, उपमानपङ्कजमाचान्वयिधर्मान्तरानुपादानात् प्रत्युत वस्तिगतभुलादोनामुपान्तानामुपमेयवदनमाचसम्बन्धिलेनोपमासाधकलादुपमैवाच भवितुमर्हतीति चेत्तर्हि वदनममुजमिति व्यस्तमेव पठनीयमिति ॥ ७५ ॥

अविकृत्येति । अत्र मुखस्याङ्गानि भूप्रभृतीनि अविकृत्य उपमानान्तराभिन्नतया नारोप्य मुखमेवारविन्दतां गमितं पङ्कजलेनारोपितमासीत् अतोऽवयविनो मुखमाचस्यैव ताङ्गुणपङ्कजलेन रूपणादवयविरूपकमिदम् । अत्र भुव उपमानं दस्त, घर्षजलस्य मकरन्दः, सोहितेक्षणस्य च परागपिञ्चरभमरोऽनुपान्तः, इदं निरङ्गरूपकमिति नव्याः ॥ ७६ ॥

मदपाटलगण्डेन रक्तनेत्रोत्पलेन ते ।

मुखेन मुखः सोऽप्येष जनोरागमयः कृतः ॥ ७५ ॥

एकाङ्गरूपकञ्चैतदेवं द्विप्रभृतीन्यपि ।

अङ्गानि रूपयन्त्यत्र, योगायोगौ भिदाकरौ ॥ ७६ ॥

पूर्वोक्ताव्यवरूपकस्य भेदान् इर्षयन् प्रथममेकाङ्गरूपक-
भेदमाह । भद्रेति । एष जनो महाचण्डः रागमयः अनुराग-
वज्जलः अथ च लौहित्यमयः । एकाङ्गरूपकमिति रक्तनेत्रो-
त्पलेनेत्रैवारोपात्, मदपाटलगण्डेनेत्र्यत्र च तदभावादेका-
ङ्गमात्ररूपणेनेदमेकाङ्गरूपकाख्यम् । एवमिति अत्र द्विप्रभृ-
तीन्यज्ञान्येवं रूपयन्ति, तेन च द्वाङ्गरूपकं व्यज्ञरूपकमित्या-
दीनि नामान्यव्यवरूपकस्य ज्ञेयानि । तेषु च विशेषावाह,
योगायोगौ भिदाकराविति, योग आरोप्यमाणानां परस्परं
युज्यमानः सम्बन्धः, आयोगस्तदभावः तौ भिदाकरौ भेदकौ,
द्विप्रभृत्यज्ञारोपेषु आरोप्यमाणानां परस्परसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां
युक्तरूपकमयुक्तरूपकमिति च भेदद्वयमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदं मुखम् ।

इति पुष्पद्विरेफाणां सङ्गत्या युक्तरूपकम् ॥ ७७ ॥

तत्र प्रथमं युक्तरूपकमुदाहरति । स्मितेति । स्मितमेव
पुष्पं तेनोज्ज्वलं, स्तोत्रे नेत्रे एव भृङ्गी यत्र तत् । अत्र मुख-

स्वावयवयोरेव स्मितनेच्चोः पुण्डभूजाभिन्नतया रोपणादवय-
वरूपकम् । अवयवलभ्वाधेयत्वं, तथालभ्व स्मितस्य विद्यत एव ।
इतीति, पुण्डद्विरेफाणां बङ्गत्या बभवता परस्परयोगेन पुण्डेषु
द्विरेफाणां समन्वस्य युक्तलेनेत्यर्थः युक्तरूपकमामकमिदम् ॥

॥ ७७ ॥

इदमार्द्दस्मितज्योत्स्नां स्त्रिघनेत्रोत्पलं मुखम् ।

इति ज्योत्स्नोत्पलायोगाद्युक्तं नाम रूपकम् ॥ ७८ ॥

अयुक्तरूपकमुदाहरति । इदमिति । आईं सरसं स्मित-
मेव ज्योत्स्ना यत्र तत् । ज्योत्स्नोत्पलायोगादिति, ज्योत्स्नोत्प-
लयोरारोप्यमाणयोरयोगात् उत्पले ज्योत्स्नायोगस्थाभावाद-
युक्तरूपकमिदम् ॥ ७९ ॥

रूपणादङ्गिनोऽङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् ।

रूपकं विषमं नाम लज्जितं जायते यथा ॥ ८० ॥

मदरक्तकपोलेन मन्मथस्वन्मुखेन्दुना ।

नर्तितभूलतेनालं महितुं भुवनत्रयम् ॥ ८० ॥

विषमरूपकमाह । रूपणादिति । अङ्गिनोरूपणात्, तथा
अङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् कस्यचिदङ्गस्य रूपणात् कस्य-
चिदरूपणाच्चेत्यर्थः । आश्रयपदं भावसाधितम् । एवं रूपणा-
रूपणरूपवैषम्याद्विषमरूपकमिदम् ॥ ८१ ॥

उदाहरति । मदरकेति । मुखेन्दुनेत्यत्र मुखस्थाङ्गिनोरूप-
णम् । अङ्गयोस्तु धूकपोखयोर्मध्ये भ्रुवोरूपणं, कपोखस्थारूप-
णमिति वैषम्यम् ॥ ८० ॥

हरिपादः शिरोलग्नजङ्गुकन्याजलांशुकः ।
जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ८१ ॥
विशेषणसमयस्य रूपं केतोर्यदीदशम् ।
पादे तदर्पणादेतत् सविशेषणरूपकम् ॥ ८२ ॥

सविशेषणरूपकमाह । हरिपाद इति । शिरः पादस्य ध-
जस्य चायभागः, तत्र लग्नं जङ्गुकन्याया मन्दाकिन्या जस्तमेवां-
शुकं स्वेतपटाञ्चलं यस्य सः । असुरेभ्यो निःशङ्का बलिदमना-
न्निर्भया ये सुरालेषामानन्दोत्सवस्य ध्वजः केतुर्हर्वर्वामनस्य
पादो वामचरणः ॥ ८१ ॥

विशेषणेति । विशेषणसमयस्य विशेषणविशिष्टस्य, केतोर्ध्व-
जस्य, विशेषणञ्चात्र शिरोखग्रेत्यादि असुरनिःशङ्केत्यादि च ॥
॥ ८२ ॥

न मीलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहते ।
त्वन्मुखेन्दुर्माघ्नां द्वरणायैव कल्पते ॥ ८३ ॥
अक्रिया चन्द्रकार्याणामन्यकार्यस्य च क्रिया ।
अत्र सन्दर्शते यस्ताद्विरुद्धं नाम रूपकम् ॥ ८४ ॥

विरुद्धरूपकमाह । नेति । मानिनों प्रति नायकस्योक्ति-
प

रियं । न मीलयति न सङ्कोचयति । अस्मनां हरणायैवेति
विप्रखम्भोद्दोपकत्वादिति भावः । कल्पत इत्यत्र यस्यतीति
कचित्पाठः, यस्यति यतते ॥ ८३ ॥

अक्रियेति । चन्द्रस्थारोयमाणस्य कार्याणि पद्ममीलन-
नभेदवगाहनादीनि, अन्यस्थारोयमाणचक्रभिन्नस्य यमस्य का-
र्यमसुहरणरूपम् । विरुद्धमिति, उपमानाभिन्नतया रूपि-
तत्वोपमेयस्योपमानकार्यकरणमेवोचितं तदकरणात् प्रत्युत
तदन्यकार्यकरणाच्च विरोधप्रतिभासाद्विरुद्धरूपकमिदं, विरो-
धस्थाचानौचित्यरूपः ॥ ८४ ॥

गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गारवेणासि पर्वतः ।

कामदत्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादपः ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यप्रमुखैरत्र हेतुभिः सागरोगिरिः ।

कल्पद्रुमस्य क्रियते तदिदं हेतुरूपकम् ॥ ८६ ॥

हेतुरूपकमाह । गाम्भीर्येणेति । गाम्भीर्यमज्ञोभ्याशयत्वं,
गैरवं सारशालित्वं । द्वतीया पञ्चमी चाच हैतौ ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यप्रमुखैरिति । क्रियते प्रस्तुते राजनि आरोयते ।
अत्र गाम्भीर्यादिसाधारणधर्माणां हेतुतयोपादानेन समु-
द्राद्यारोपणाद्वेतुरूपकमिदं । विश्वनाथादयस्तु एकस्य प्रस्तु-
तस्य गाम्भीर्यादिविषयभेदेनानेकधेष्ठेखादुष्टेखालङ्घारोऽयमि-
त्वाङ्गः ॥ ८६ ॥

राजहंसोपभोगाईं भमरप्रार्थसौरभम् ।

सखि ! वक्त्राम्बुजमिदं तवेति स्त्रिष्टरूपकम् ॥ ८७ ॥

स्त्रिष्टरूपकमाह । राजहंसोपभोगाईमिति । राजहंसोनृ-
पश्चेषः पचिविशेषस्य, भमरः कामुकोभृङ्गस्य । “राजहंससु
कादम्बे कलहंसे नृपोच्चमे” इति । भमरः कामुके भृङ्गे इति
च मेदिनी । स्त्रिष्टरूपकमिति साधारणधर्मस्य स्वेषनिष्पन्नला-
दिति भावः । साधारणधर्मप्रयोगाच्चाच वक्त्रमम्बुजमिवेत्युप-
मितिसमाचारावाक्षोपमाशङ्का ॥ ८७ ॥

इष्टं साधमर्यवैधमर्यदर्शनादृगौणमुख्ययोः ।

उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकद्वितयं यथा ॥ ८८ ॥

अथमालोच्चितच्छायो मदेन मुखचन्द्रमाः ।

सन्नद्वोदयरागस्य मुखस्य प्रतिगर्जति ॥ ८९ ॥

चन्द्रमाः पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमाः ।

असमयोऽप्यसौ शशदयमापूर्णमण्डलः ॥ ९० ॥

उपमारूपकव्यतिरेकरूपके क्रमेणाह । इष्टमिति । गौणः
गुणसमन्वयादारोप्यमाणश्चन्द्रादिः, मुख्य आरोपविषयो मुखा-
दिः, तयोः साधमर्यदर्शनादुपमारूपकं वैधमर्यदर्शनाद्वितिरेक-
रूपकश्च इष्टं कविभिरभिखण्ठितम् । क्रमेणादाहरति । यथे-
ति । अथमिति मदेन मद्यपानेन आसोच्छितच्छायः किञ्चि-
त्तोच्छितकान्तिः । चन्द्रः स्फुरन्नुदयराग उदयकालीनसौहित्यं

थस्य, तस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति समानरागवच्चात् स्यद्गुर्ते नहु
सदृशीभवतीत्यर्थः, तथा सत्युपमाया विश्रान्तिधामतया प्राधा-
न्यात् तथा निगीर्खस्य मुखचन्द्रमा इत्यत्र सतोऽपि रूपवैचित्रस्य
व्यपदेशकत्वाभावेन भेदकरणानौचित्यात् चन्द्राभिनं मुखं
चन्द्रसदृशमिति प्रतीत्यसङ्गतेष्व । वस्तुतस्तु, रक्तं तव मुखं
चण्डि साक्षात् सन्ध्येन्दुमण्डलमित्युदाहरणमस्य बोध्यम्, अत्र
रक्तलं मुख्यगौणयोर्मुखेन्दुमण्डलयोः साधर्म्यमित्युपमारूपक-
मिदं । न चोपमाया अप्रतीतौ कथमुपमारूपकमितिसमाख्या-
त्वाभ इति वाच्यं, तस्य रूपरूपकयोः साधर्म्यसङ्गावरूपतया
पारिभाषिकत्वात् । चन्द्रमा इति । श्रौतो देवैः पीयमान-
स्यन्दः शश्वदसमयोऽसम्पूर्णः, अयं यद्या पीयमानस्यमुखचन्द्र-
माः पुनः शश्वदापूर्णमण्डल इति मुख्यगौणयोर्मुखचन्द्रमयोः
सम्पूर्णलासम्पूर्णलरूपवैधर्म्यप्रयोगाद्वितिरेकरूपकमिदं व्यतिरेक-
चात्रोपमानादुपमेच्छेत्कर्षः । न च वक्ष्यमाणव्यतिरेक एवा-
यमिति वाच्यं, सादृश्यप्रतीतिपूर्वकभेदपर्यवसानाभावात्, यथा
वक्ष्यति । शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्दयोः । तत्र
यद्वेदकथनं व्यतिरेकः स उच्यते इति ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्यमन्योपतापिनः ।

न ते सुन्दरि ! संवादोत्येतदाक्षेपरूपकम् ॥ ९१ ॥

आक्षेपरूपकमाह । मुखचन्द्रस्येति । इत्यमितिपदं वाक्य-
स्यास्य कमलसङ्कोचनकृतचन्द्रनिन्दावोधकवाक्यानन्तर्यं स्फुच-

यति । इत्यं कमलसङ्कोचने अन्योपतापिनः परपीडयितुः, यदा इत्यमेवमतिनिर्दयमेवेत्यर्थः, अन्योपतापिनो माहूशविरहिजनतापकस्य चक्रस्य चक्रलं तव मुखचक्रस्य न संवादि न द्युज्यते सर्वेषामाहादकलेन परपीडकधर्माभासायोगादिति भावः । विलच्छणमेवेदं लम्बुखचक्रस्य चक्रलमित्यर्थः । आज्ञेपरूपकमिति आचेपः प्रतिषेधोक्तिः तदुपादाननियतत्वादाज्ञेपरूपकमिदं । न चायं व्यतिरेकः साहूश्चप्रतीत्यभावात्, नायपक्षुतिः प्रक्षुतस्यानिषेधात् चक्रलस्यारोयमाणतया प्रक्षुतत्वाभावात् ॥ ८१ ॥

मुखेन्दुरपि ते चण्डि ! मां निर्द्वृति निर्दयम् ।
भाग्यदोषान्मैवेति तत् समाधानरूपकम् ॥ ८२ ॥

समाधानरूपकमाह । मुखेन्दुरपीति । अपिना निर्द्वन्द्वात्यन्तायोग्यलं स्फुचितं । तच्च खयं समाधत्ते भाग्यदोषान्मैवेति नद्वाघटनघटनायां भाग्यस्यातिभार इति खयमुत्यापितानुपपत्तिसमाधानस्वद्वृत्तत्वात् समाधानरूपकमिदम् ॥ ८३ ॥

मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भूलतानर्तकी तव ।
लीलानृत्यं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥ ८४ ॥

रूपकरूपकमाह । मुखपङ्कजेति । मुखमेव पङ्कजं तदेव रङ्गो नाव्यास्तय इति समासदयम्, एवं भूरेव खता सैव नर्त-

कीति । रूपकरूपकमिति एकेन रूपितस्याथपरेण रूपणादिति भावः । यथा प्रथमं मुखस्य पङ्कजलेन रूपणं ततश्च रङ्गलेन रूपणमिति एवं भूलतानर्तकीत्यचापि, इदस्य समाप्तगतमेव, व्यासे तु एकस्य बङ्गभीरूपणे हेत्रपादाने गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वत इत्यादौ हेतुरूपकं पूर्वमुक्तं तदनुपादाने मालावयविरूपकमिति । यथा सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी, तरणिमोत्कर्षस्य हर्षोऽमः, कान्तेः कार्यणकर्म, नर्वरहस्यामुक्षासनावासभूः । विद्या वक्तगिरां, विधेरनवधिप्रावीणसाचात्क्रिया, वाणाः पञ्चशिलोमुखस्य, लतानाचूडामणिः सा प्रिया, इति । रम्यमिति, यत्र बङ्गभीरूपणे रम्यता न भवति तत्र नेदं यथा, नारीबाङ्गलताव्यालीपरिरभः, कुतः सुखीत्यादि, अत्र वाहौ लतालारोपे न कापि रम्यता, अपकर्षप्रतिपादनस्यैव प्रस्तावात्, प्रकृते तु मुखस्य पङ्कजलारोपेणोत्कर्षप्रतिपादनं युज्यत एव ॥ ६३ ॥

नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ ।

एतानि केसराण्येव नैता दन्ताच्चिष्ठस्त्व ॥ ६४ ॥

मुखादित्वं निवत्यव पद्मादित्वेन रूपणात् ।

उङ्गावितगुणोत्कर्षं तत्त्वापङ्गवरूपकम् ॥ ६५ ॥

तत्त्वापङ्गवरूपकमाह । नैतदित्यादि । मुखादित्वं मुखलादि, निवर्त्यैव प्रतिषिद्धैव, पद्मादित्वेन पद्मलादिना प्रस्तुतस्य रूपणात् उङ्गावितः रूपकान्तरेभ्यः स्फुटतया व्यञ्जितोगुणो-

त्वर्षः तादाक्षारोपेतुप्रस्तुतगुणाधिकं यच तत्, अतएवेदं
तत्त्वस्य प्रस्तुतस्त्रूपस्थापकवेनाप्रस्तुतस्त्रूपारोपात्तत्त्वापक्षव-
रूपकं, रूपकान्तरेषु सामानाधिकरणादिना उपमेवस्थापमा-
नाभिज्ञतया प्रतिपादनाद् यावान् गुणोत्तर्षः अच तु प्रति-
षेधपूर्वकारोपेण ततोऽप्यधिक इति सहृदयसंवेद्यं । न चापक्षु-
तिरेवेयं धर्मिंधर्मंगतवेन द्वयोर्विभिज्ञविषयत्वात्, रूपके द्वास्मिन्
प्रस्तुतस्य धर्मिणः प्रतिषेधेन धर्मंनरारोपः, अपक्षुत्यानु
प्रस्तुतस्य धर्मंप्रतिषेधेन धर्मान्तरारोप इति । विभागस्त्राय-
मुदाहरणदर्शनाद्वसीयते, तथाहि रूपकेऽस्मिन् नैतमुख्यमिदं
पद्ममित्यादौ मुखादेर्धर्मिणः प्रतिषेधेन धर्मंनरस्य पश्चादे-
रारोपः, न पञ्चेषुः स्मरस्य सहस्रं पञ्चामितीत्यपक्षुत्यु-
दाहरणे स्मरस्य धर्मिणः पञ्चवाणताधर्मं प्रतिषिध्य सहस्र-
वाणतारूपधर्मान्तरारोप इति बहवः । अन्ये तु सादृश्यप्रतीति-
पूर्वकारोपेऽरूपकम्, अपक्षुतिस्तु न तथा, प्रकृते प्रतिषेधेऽपि
सादृश्यप्रतीतिरख्येवेत्याङ्गः । न व्याख्यभयत्रायपक्षुतिमेव वदन्ति
सत्यपक्षवे रूपकायोगात्, अतएव दर्पणकृता, रूपकं रूपि-
तारोपेऽविषये निरपक्षवे इति निरपक्षवेति विषयविशेषण-
मुपन्यस्तम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

न पर्यन्तोविकल्पानां रूपकोपमयोरतः ।
दिव्यात्रं दर्शितं धीरैरनुकृतमनुमीयताम् ॥ ८६ ॥
॥ इति रूपकचक्रम् ॥

रूपकमुपसंहरति । न पर्यन्त इति । विकल्पाः किञ्चिद्दै-
चित्रमालक्ष्य भेदकल्पनाः तेषां पर्यन्तः शेषसीमा । अनुक-
मिति तथा हि परम्परितमपि रूपकभेद एव अथोक्तं प्रका-
शकृता, नियतारोपणोपायः स्थादारोपः परस्य यः । तत्
परम्परितं स्थिष्टे वाचके भेदभाजि वेति । स्थिष्टवाचके यथा “वि-
दम्मानसहं स्वैरिकमलासङ्कोचदीप्तयुत” इत्यादि, भेदभाजि
यथा “आलानं जयकुञ्जरस्य दृशदां सेतुर्विपद्मारिधेः”
इत्यादि । इदम्भाधिकारूढवैशिष्ठ्यमपि । यथा, “इदं वक्त्वा
वाचाद्विरहितकलङ्कः शशधर” इत्यादि । क्वचिद्दैयधिकर-
णेऽपि यथा, विदधे मधुपश्चेणोमिह भूखतया विधिरिति ।
क्वचिद्दैधर्म्येऽपि, यथा, बौजन्याम्बुमरस्यस्ती, सुचरितालेख्य-
द्युभिन्नि, गुणज्योत्त्वाक्षण्णचतुर्दशी, शरलतायोगश्वपुच्छच्छटा ।
यैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता तेषां शूलजि-
नि भक्तिमात्रसुखमे सेवा कियत् कौशलमित्यादि । एवमन्येऽपि
भेदा नवीनैरुद्घाविता ज्ञातव्याः । स्थितेनोपायनं दूरादागतस्य
कृतं मम । खनोपपीडमास्तेषः कृतोद्यूते पणस्त्वयेत्यादौ नवीनै-
रुद्घीकृतः परिणामस्तु न रूपकेष्वन्तर्भवितुमर्हति गौणलक्षणा-
मूलकत्वाभावात् रूपकस्य च तन्मूलकत्वस्य प्रतिपादितलात्
तस्मादतिरिक्त एवायमलङ्कारः वैविच्चिविशेषस्य स्फुटं प्रतीय-
मानलादित्यवधेयम् ॥ ८६ ॥

जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्त्तिना ।

सर्ववाक्योपचारस्तेत् तमाङ्गदीपकं यथा ॥ ८७ ॥

अथ दीपकं जाग्रयति । जातीति । एकच वर्त्तिना प्रवन्धघटके
कस्मिंस्थिदेकस्मिन् आदौ मध्येऽन्ते वा वाक्ये स्थितेन जाति-
क्रियागुणद्रव्यवाच्चिना जात्याद्यन्तमवाच्चकेन पदेन यदिं स-
र्ववाक्योपकारः स्वार्थद्वारा वाक्यान्तरार्थान्वयस्तोपपत्तिर्भवति,
तदा तदीपकम्, एकान्तःपातिनोऽपि दीपवदाक्षान्तरोदीपक-
लादीपकाख्यमलङ्घारमाङ्गरित्यन्वयः । दीपो यथा एकदेव-
स्थितेऽपि देशान्तरीयपदार्थान् दीपयति तथैकवाक्यगतमपि
जात्याद्यन्तमवाच्चकपदं काकाञ्जिन्यादेनानुषङ्गेण तदादि-
सर्वनाम्ना चकारादिना वा वाक्यान्तरे परामृष्टं सत् स्वार्थ-
द्वारा तदर्थान्वयं सम्याद्यतीति । इत्यस्त्रैकवाक्योपान्तपद-
प्रतिपाद्यस्य जात्याद्यन्तमस्य तच्चैव जनितान्वयतया निरा-
काङ्गस्यापि पुनरनुषङ्गादिना वाक्यान्तरार्थान्वितलं दीपक-
मिति निर्गच्छितेऽर्थः, अतएवास्यार्थालङ्घारत्वं यथा श्रुतान्वये
शब्दालङ्घारता स्यादिति बोध्यं । प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्मस-
मन्बरूपमपरैरङ्गीष्ठतं दीपकमण्यनेकवाक्यगतले निरुक्तदी-
पकलच्छणस्त्रितमेव यथा, “किवण्णाणं धृणं णाच्चाणं फण-
मणी केसरादृं सोहाणं । कुलवासिच्चाणं त्यणच्चा कुतो
घेष्णन्ति अभिच्चाणं” इत्यादौ । एकवाक्यगतले तु भिन्नप्रकार-
मेव तदिति बोध्यम् । एवमुपमारूपक्योः साधारणधर्मस्त्रो-
भयान्वयिलेऽयनुषङ्गादिपरामृष्टपदोपस्थायत्वाभावान्तरिक्षा-
प्तिः । सर्ववाक्योपकार इति जात्यादिपदं यस्य वाक्यस्थान्त-
रं गतं च परामृष्टं तथोर्द्योर्वाक्ययोरपकार इत्यर्थः ।

एतेन चैकस्मिन् वाक्येऽस्य न सङ्घाव इति सूचितम् ॥ ८७ ॥

पवनोदक्षिणः पर्णं जीर्णं इरति वीरुधाम् ।

स एवावनताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥ ८८ ॥

एवं जात्यादिगतलेन चतुर्विधेऽस्मिन् प्रथमं जातिगत-
मुदाइरति । पवन इति । जीर्णमित्यनेन पवनस्य मान्द्यं सूचि-
तम् । अत्र पूर्ववाक्योपात्तस्य पवनस्योत्तरवाक्ये एवेति
तच्छब्देन परामर्शः, तेनैव च तदर्थान्वयनिर्बाहः । पवनश-
ब्दस्य बज्ज्वल्यक्षिवाचकलाज्ञातिवाचक इति जातिदीपकसि-
दम् ॥ ८८ ॥

चरन्ति चतुरभ्योधिवेलोद्यानेषु दण्डिनः ।

चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासोगुणाश्च ते ॥ ८९ ॥

क्रियादीपकमुदाइरति । चरन्तीति । दण्डिनोदिक्ष-
रिणः । चक्रवालाद्रिकुञ्जोकालोकाचलः । कुन्दभासः शुक्ळाः,
गुणा अशांसि । तव अशांसि ब्रह्माण्डव्यापकानीत्यर्थः । अत्र च-
कारेण परामृष्टायाः पूर्ववाक्यगतचरन्तीतिक्रियाया उत्त-
रवाक्यगतेन गुणा इत्यनेनायन्वय इति क्रियादीपकसि-
दम् ॥ ८९ ॥

श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशोजोमूतपङ्ग्नभिः ।

भुवस्य सुकुमाराभिनवशाहूलराजिभिः ॥ १०० ॥

गुणदीपकमुदाहरति । आमस्ता इति । प्रावृषेषाभिः
प्रावृद्भवाभिः । प्रावृष एन्य इत्येन्यप्रत्ययः । नवशाङ्करा-
जिभिः नवदण्डरितीक्ष्णतप्रदेशैः । अचापि भुवस्तेति चका-
रेण पूर्ववाक्यगतस्य आमस्ता इति गुणवाचकपदस्य परामर्श
इति गुणदीपकमिदम् ॥ १०० ॥

विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः ।
क्वापि नीताः, कुतोऽप्यासन्नानीता दैवतर्द्धयः ॥ १०१ ॥

इत्यदीपकमुदाहरति । विष्णुनेति, विक्रमस्थेन पादवि-
चेपं कुर्वता, दानवानां बलिप्रसृतीनां । दैवतर्द्धय इत्या-
दीनां श्रियः कुतोऽप्यानीता आसन्नित्यस्ययः । अत्र विष्णो-
रेकलादिष्णुनेति इत्यपदं तस्य चोच्चरवाक्ये काकाच्चिन्याया-
दनुषङ्गादा परामर्श इति इत्यदीपकमिदम् ॥ १०१ ॥

इत्यादिदीपकान्युक्तान्येवं मध्यान्तयोरपि ।
वाक्ययोर्दर्शयिष्यामः कानिचिज्ञानि तद्यथा ॥ १०२ ॥

एवं जात्यादिच्छतुष्टयगतत्वेन चतुर्विधस्यास्य पुनरपि जा-
त्यादिपदानामादिमध्यान्तवाक्यगतत्वात् चैविधं दर्शयन्नाह ।
इत्यादीति । इत्येषु चतुर्षु पूर्वस्थाकेषु आदिदीपकान्युक्तानि
परामृश्यमानजात्यादिपदानामादिवाक्यनिवेशितत्वात् । एव-
भित्यादि एवम्, आदिवाक्य इव मध्यान्तयोरपि वाक्ययो-
दीपकानि कानिचिद्दर्शयिष्यामः, कानिचिदिति यन्य वाङ्मा-

भिया नतु सर्वाणीत्यर्थः । तस्येति तानि अथेत्यर्थः, तत् के-
षाच्चिह्नं यथेति वा ॥ १०२ ॥

नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्के गायन्ति च कलापिनः ।
बध्नन्ति च पयोदेषु दशोहर्षाश्रुगव्यभिणीः ॥ १०३ ॥

नृत्यन्तीति । निचुलः स्वस्ववेतसद्भ्रुमः तस्योत्सङ्के तस्यप्रदेशे ।
गायन्ति केकाध्वनिं क्लृब्वन्ति । इर्षाश्रुगर्विणीरानन्दाश्रु-
पूर्णाः । अत्र कलापिन इति जातिपदं चकारेण वाक्यान्तरे-
इपि परामृष्टं, तच मध्यवाक्यमतमिति जातिगतं मध्यदीपक-
मिदम् ॥ १०३ ॥

मन्दोगन्धवद्दः छारो, वक्षिरिन्दुस्त्र जायते ।
चर्चाचन्दनपातश्च शखपातः प्रवासिनाम् ॥ १०४ ॥

मन्द इति । छारः छाररसोद्धारी क्लेशकर इत्यर्थः । चर्चा
सजस्वस्त्रुनां विचेपः तद्रूपस्त्रन्दनसम्यातः । अत्र जायत इति
मध्यवाक्यगतया क्रियया सर्ववाक्यदीपनमिति क्रियागतं मध्य-
दीपकमिदं, किञ्चाच रूपकमपि, तदनयोः सहरः । एवं
स्नोकद्वयेन जातिगतं क्रियागतश्च मध्यदीपकमुदाहृतं, गुण-
द्रव्यगतन्तु मध्यदीपकं स्वयमूहनीयम् । क्रमेण यथा, “तडि-
द्विर्वारिवाहाणां योगः, स्त्रीभिः प्रवासिनाम् । स्ताभिः पाद-
पानाद्वा समायाते घनागमे” इति । अत्र योगः संयोगः
सच गुणः, मध्यवाक्यगतेन च तेन सर्ववाक्यदीपनाहुणगतं

मध्यदीपकमिदम् । “मुड्डर्विश्वं संसजति विभर्त्ति च मुड्डर्हर्तिः ।
मुड्डश्च नाशं नयति वास्त्रोडयकौतुकी” इति । अत्र इरिर्द्वयं
तच्च मध्यवाक्यगतमिति इव्यगतं मध्यदीपकम् ॥ १०४ ॥

जलं जलधरोङ्गोर्णं कुलं गृह्णशिखण्डिनाम् ।
चलश्च तडिता दाम, बलं कुसुमधन्वनः ॥ १०५ ॥

अन्तदीपकमुदाहरति । जसमिति । बलं सैन्यं तच्च जाति-
वाचकमन्तवाक्यगतश्च यत् वाक्यचयेऽपि विधेयमिति जाति-
गतमन्तदीपकमिदम् ॥ १०५ ॥

त्वया नीलोत्पलं कर्णे, स्मरेणास्लं शरासने ।
मयापि मरणे चेत्, स्वयमेतत् समं कृतम् ॥ १०६ ॥

क्रियागतमन्तदीपकमुदाहरति । लघेति । मानिनों प्रख्य-
क्रिरियम् । अत्र हृतमित्यन्तवाक्यगतं क्रियापदं वाक्यचये-
इष्यन्वितमिति क्रियागतमन्तदीपकमिदम् । एवं गुणद्रव्यगतं
खयमूहगीयं, क्रमेण घथा, “इदमुच्चुभृते विमं भानोखा-
पयितुं जगत् । ममैव इद्यं चण्ड मुखश्च तव खोहितम्” ॥
अत्रान्तवाक्यगतं खोहितमिति गुणपदं वाक्यदयं दीपयति ।
“सत्यं विश्वं सन्तपति सत्यं कर्षति वै रसान् । तर्मांशि तु निह-
ज्ञोति प्रार्थनीयोदयो रविः” ॥ अत्र रविरिति इव्यपदं स-
र्वाणि वाक्यानि दीपयति ॥ १०६ ॥

शुद्धः शेतार्चिषोदृष्टौ पच्छः, पञ्चशरस्य सः ।
 स च रागस्य, रागोऽपि यूनां रत्युत्सवश्रियः ॥ १०७ ॥
 इत्यादिदीपकल्पेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेच्छणी ।
 वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादीपकं मतम् ॥ १०८ ॥

इत्यं जात्यादिचतुष्यस्यादिमध्यान्तवाक्यगतलेन द्वादशविधं दीपकं प्रदर्श्य तत्रैव किञ्चित्किञ्चिद्द्विच्छिच्छावनेन प्रभेदान्तराणि दर्शयन् सम्प्रति मालादीपकं दर्शयति । शुद्ध इति । शुद्धः पच्छः शेतार्चिषश्चन्द्रस्य दृष्टौ भवति, स शुद्धः पच्छः पञ्चशरस्य, स च पञ्चशरो यूनां रागस्य, स रागोऽपि तेषां रत्युत्सवश्रिय इत्यन्यथः । सर्वं च दृष्टौ इत्यस्यानुषङ्गः । इत्यादिदीपकल्पेऽपि दृष्टौ इत्यस्यानुषच्यमानपदस्यादिवाक्योपात्तवादादिदीपकल्पसङ्गावेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेच्छणी स्वोपकारकलेन पूर्वं पूर्वं सपेच्छमाणा वाक्यमाला उत्तरोत्तरवाक्यसमूहः प्रयुक्ता इत्यतो वैचित्रादिदं मालादीपकं मतमित्यन्यथः, इत्यस्य पूर्वपूर्वसापेच्छोत्तरोत्तरवाक्येषु जात्याद्यन्यतमपदानुषङ्गोमालादीपकमिति लक्षणम् । ताहूं शानुषच्यमानपदस्य सापेच्छवाक्यैकतमनिष्ठमेवेति न नियमः वाक्यान्तरगतेनायेतत्प्रभवात् । अतएव प्रकाश्छता, संयामाङ्गनमागतेन भवता चापे समारोपिते देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समाप्तादितम् । कोदण्डेन भराः श्रैररिग्निरसेनापि भूमण्डलं तेन त्वं भवता च कीर्त्तिरतुल्या कीर्त्त्या च लोकचयम्, इत्यत्रासादितेति क्रि-

यापदस्य निरपेक्षवाक्यगतलेऽपि मालादीपकमङ्गोष्ठतम् ॥
॥ १०३ ॥ १०८ ॥

अवलेपमनङ्गस्य वर्द्धयन्ति वलाहकाः ।
कर्शयन्ति तु घर्षस्य मारुतोङ्गूतशीकराः ॥ १०९ ॥
अवलेपपदेनात्र वलाहकपदेन च ।
क्रिये विरहे संयुक्ते, तद्विरुद्धार्थदीपकम् ॥ ११० ॥

विरुद्धार्थदीपकमाह । अवलेपमिति । कर्शयन्ति क्षणं कु-
र्वन्ति, घर्षस्य गीभस्य, मारुतोङ्गूतशीकरा इत्युभयच हेतुः ॥
॥ १०९ ॥

अवलेपेति । अवलेपपदेन वलाहकपदेन चेति वर्द्धनाकर्श-
नाक्रिययोः कर्षभूतेन कर्द्भूतेन चेत्यर्थः । क्रिये वर्द्धनाकर्शना-
रहे, विरहे इति अचार्पिर्वाधः, विरहे अपि असमानाधि-
करणे अपोत्यर्थः, संयुक्ते सामानाधिकरणं प्रापिते । अचाय-
र्थः, निरुक्तक्रियाद्यफलभूतौ उद्दिष्टासौ विरुद्धावपि एक-
स्मिन् कर्षणवलेपे वर्तमानौ वर्णितौ । एवं तत्पत्रक्रिया-
द्यस्त्रैकस्मिन् कर्त्तरि वलाहके वर्णितमिति । सम्बन्धेदाचा-
वलेपस्य विरोधप्रभमनम् । विरुद्धक्रिययोज्ञानयोरेकस्मिन्
कर्षणि कर्त्तरि च सम्बन्धेन वैचित्रविज्ञेषोपस्थाद्विरुद्धार्थदी-
पकमिदम् । इदम्भादिदीपकम् आदिवाक्यगतयोः कर्षकर्द्भ-
पदयोरवलेपवलाहकयोरस्तरवाक्येऽनुष्ठान् । तदपि चाव-

खेपस्य गुणवाच्चकलाहृगुणगतं, वस्त्राहकस्य जातिवाच्चकला-
ज्ञातिगतम् तदनयोः सङ्करोऽथम् ॥ ११० ॥

हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां गणम् ।
आदत्ते चाद्य मे प्राणानसौ जलधरावली ॥ १११ ॥
अनेकशब्दोपादानात् क्रियैकैवाच दीप्तते ।
यतो जलधरावस्था तस्मादेकार्थदीपकम् ॥ ११२ ॥

एकार्थदीपकमाइ । हरत्याभोगमिति । आशानां दिग्गा-
माभोगं विस्तारं । ज्योतिषां गणं यहनचच्चसमूहम् ॥ १११ ॥

अनेकेति । अनेकशब्दोपादानात् उपात्तैर्हरक्तिष्ठात्या-
हत् इति चिभिः पदैरपस्थाप्तेत्यर्थः, वसुतस्तु अनेकशब्दो-
पादानेति प्रथमात्मा एव पाठः सन्धक्, अनेकैः शब्दैरपादान-
मुपस्थापनं घस्थाः सेत्यर्थः । एकैव अर्थतोऽभिन्नैव क्रिया
जलधरावस्था अनवाक्यगतेन जलधरावस्थीतिकर्त्तपदेन यतो-
दीप्तते निर्षूद्धान्वयः क्रियते, तस्मात् अनेकपदप्रतिपादस्था-
प्येकार्थस्य दीपनादेकार्थदीपकमिदम् । अनेकक्रियावामेक-
कारकलहृपं नव्वैरङ्गोष्टानं दीपकन्वितो भिन्नमेव, यथा दूरं
समागतवति लयि जीवनाथे भिन्ना भवेभवत्तरेण तपस्तिनी-
सा । उत्तिष्ठति स्फिति वास्तवहं लदीयमायाति याति
इस्ति अस्ति चण्णेन, इति । अतोत्यानादिक्रिया भिन्ना एव
॥ ११२ ॥

इद्यगन्धवहा सुङ्गास्तमालश्यामलत्विषः ।

दिवि भ्रमन्ति जीमूता भुवि चैते मतङ्गजाः ॥ ११३ ॥

अत्र धर्मैरभिन्नानामव्याणां दन्तिनां तथा ।

भ्रमणेनैव समन्व इति स्त्रिष्टार्थदीपकम् ॥ ११४ ॥

स्त्रिष्टार्थदीपकमाह । इद्येति । इद्योऽनुद्वृतो गन्धवहा वा-
युर्यच ते इति जीमूतविशेषणम् । इद्य गन्धं मद्बौरभं वह-
न्तीति मतङ्गजविशेषणम् ॥ ११३ ॥

अत्रेति । धर्मैरभिन्नानामभिन्नधर्मवताम्, अभिन्नतम् ध-
र्माणामेकशब्दप्रतिपाद्यतं वस्तुत एकरूपतम्, तत्र इद्यगन्धवहा
इत्यच प्रथमम्, अन्यत्र द्वितीयं । भ्रमणेनैव समन्व इति सा-
मान्यलक्षणसङ्गमनार्थमिदम्, भ्रमन्तीतिक्रियाया वाक्यद्वयेऽपि
योजनात् । स्त्रिष्टार्थदीपकमिति स्त्रियोः स्त्रिशब्दप्रतिपाद्य-
धर्मवतोरर्थयोर्जीमूतमतङ्गजयोः कर्त्त्वाभ्रमन्तीति क्रियया दो-
पनात् स्त्रिष्टार्थदीपकमिदं । श्वेषस्यात्र शब्दस्वेषोऽर्थस्वेषस्य वोध्यः
तत्र इद्यगन्धवहा इत्यच शब्दस्वेषः, अन्यत्रार्थस्वेषः ॥ ११४ ॥

अनेनैव प्रकारेण शेषाणामपि दीपके ।

विकल्पानामवगतिर्विधातव्या विचक्षणैः ॥ ११५ ॥

इति दीपकचक्रम् ।

दीपकमुपसंहरति । अनेनैवेति । प्रकारेण वैचित्रविशे-
षेण । शेषाणामुक्तावस्त्रिष्टानां विकल्पानां भेदानां जात्या-
दीनां दिकादिगतत्वेन समक्षदीपकानामावलिसंपुटप्रभृतो-

नाञ्चेत्यर्थः । तच्चावलिदीपकं यथा, लमकंखं सोमख्मसि
यवनखं झतवहख्मापखं व्योम लमु धरणिरात्मा लभिति च ।
इत्यादि, अचाष्टीति क्रियया वाक्यावलिर्दीप्यते । एवमन्यदपि
श्चेयम् ॥ ११५ ॥

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरेव च ।

दीपकस्थान एवेष्टमलङ्कारचयं यथा ॥ ११६ ॥

अथ दीपकनिरूपणानन्तरं तत्प्रजातीयमावृत्यलङ्कारं नि-
रूपयति । अर्थावृत्तिरिति । अर्थः वाक्यान्तरीयपदप्रतिपाद्यः,
तस्यावृत्तिर्वाक्यान्तरे तदर्थकपदान्तरश्वरेण पुनरूपलभि-
रित्येकः । तथा पदस्य वाक्यान्तरीयस्य आवृत्तिर्वाक्यान्तरे
पुनरुच्चारणमिति द्वितीयः । एवमेकत्रोभयोरर्थपदयोरावृ-
त्तिरिति द्वितीयः । इत्यलङ्कारचयं दीपकस्य स्थाने सम्भव एवे-
ष्टम् । अयमर्थः यत्र वाक्यान्तरे तत्त्वदस्थानुपादानेऽपि
वाक्यान्तरीयपदस्थानुषङ्गादिनान्वयनिर्बाहादीपकसम्भवस्त्रैव
तदर्थकपदान्तरस्य तत्पदस्यैव वा पुनरूपादानेऽयमावृत्य-
लङ्कार इति, एतेन पदावृत्तेर्यमकादावतिप्रसङ्गः परिहृतः
तत्र द्वितीयपदानुपादाने वाक्यान्तरीयपदानुषङ्गस्याद्यग्यलेन
विवक्षितान्वयानुपपत्तेः, योग्यले वा निरक्षविषयगतलनियमे
नास्थापवादतथा तद्वाधकत्वादित्यवगत्यव्यं । दीपकस्थानमे-
वेष्टमिति पाठे तु दीपकस्य स्थानं स्थितिः सम्भवो यत्वेति
समायः । भोजराजस्तु “चिविधायावृत्तिर्दीपकस्यैव भेद”

रत्याह । यथा दीपकभेदप्रस्तावे, “अर्थावृच्छिः पदावृत्तिरभ-
थावृत्तिरवस्ती । संपुटं रसगा माला चक्रवासस्त तद्विदा”
इति । एतन्नते वाक्यान्तरीयपदपदार्थयोर्वाक्यान्तरेऽनुष्ठान-
दिना वा साक्षात्पुनःप्रयोगेण वाऽवगमोदीपकमिति । अत्रा-
वृत्तिरर्थपदयोः पुनरावर्त्तनमित्यावृत्तिपदस्त योगार्थ एव
उच्चणमवगत्यम् ॥ ११६ ॥

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजद्रुमाः ।
उक्तोलन्ति च कन्दल्यो दलन्ति ककुभानि च ॥ ११७ ॥

क्रमेणावृत्तिचयमुदाहरति । विकसनीति । कदम्बानि
कदम्बमुकुलानि एवमन्यत्र । कन्दल्योगुल्मभेदाः, कन्दलीश-
ब्दस्त इतिक्षादिपाठात् प्रस्वेऽपि स्त्रीलं । ककुभावर्जुन-
हृष्मुकुलानि । प्रावृषीत्यधिकरणमत्र बोधम् । अत्र विक-
सनीत्यादिक्रियाचतुष्टयं विभिन्नखण्डपमर्थेकार्थमेवेत्यर्थस्त्रैवा-
वर्त्तनादर्थावृत्तिरियम् ॥ ११७ ॥

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम् ।
यूनाच्चोत्कण्ठयत्येष मानसं मकरध्वजः ॥ ११८ ॥

उत्कण्ठयतीति । कलापिनां वृन्दमुत्कण्ठयति खदिदृच्छा
उद्ग्रीवं करोति । यूनां मानसमुत्कण्ठयति मेघस्त्रोदीपकलादु-
सुकं करोति । अत्र पदमात्रस्त्रैवावृत्तिर्न लर्यस्त, द्वयोर्विभिन्ना-
र्थकलात् ॥ १८ ॥

जित्वा विश्वं भवानन्न विहरत्यवरोधनैः ।
विहरत्यस्सरोभिस्ते रिपुवर्गे दिवं गतः ॥ ११८ ॥

जिलेति । अवरोधनैरन्तःपुरिकाभिः । दिवं गत इति
युद्धमरणादिति भावः । अत्र विहरतीति पदस्थ तदर्थस्य चा-
न्तरवाक्ये आवृत्तिः, वाक्यदद्येऽपि द्वयोरेकार्थलादित्युभया-
वृत्तिः, नच तथात्वे कथितपदलदीषापात इति वाच्यं त-
स्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यतिरिक्तविषयलात्, उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यता-
चान्तु प्रत्युतैकशब्दप्रयोगस्यैव द्युक्तलात् । यथा उदेति सविता
तास्त्वास्त्र एवास्त्वमेति चेत्यादि । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वम्, एको-
द्वैशेन विधेयस्य उद्देश्यान्तरेऽपि विधेयत्वम्, एकविधेयसमु-
द्दिष्टस्य विधेयान्तरेऽप्युद्देश्यत्वं, एकविधेयसमुद्दिष्टस्य उद्देश्य-
न्तरे विधेयत्वमिति चिविधम्, प्रकृते च राजोद्देशेन विधेयस्य
विहरणस्य रिपुवर्गाद्वैशेनापि विधेयत्वमित्युद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्व-
मिति युज्यत एवैकशब्दप्रयोगः ॥ ११९ ॥

इत्यावृत्तिगणः ।

प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्त्वैकास्यापेक्षया चिधा ।

अथास्य पुनराक्षेप्यमेदानन्यादनन्तता ॥ १२० ॥

अथाक्षेपं खक्षयति । प्रतिषेधोक्तिरिति । प्रतिषेधस्य उक्ति-
हक्तिमाचं नतु वस्तुतः प्रतिषेधः तात्त्विकप्रतिषेधस्य वैचित्रा-
जनकवेनास्त्रारलाभावात्, प्रतिषेधरभास आक्षेप दूर्लक्ष्यः,

प्रतिषेधोक्तिश विशेषविवशानिषन्धनेति बोधं तत एव हि वै-
चिचातिश्चयः, प्रतिषेधश्च इष्टार्थस्यैव अनिष्टप्रतिषेधे वैचिचाभा-
वात्, सर्वं चैतदुक्तमाग्रेये । यथा, प्रतिषेध इष्टस्य यो विशेषा-
भिधिस्य या । तमाचेपं ब्रुवन्तीति । उक्तिरिति प्रतिपादनमि-
त्यर्थः, न तु वाचकश्चेनाभिधानं, व्यञ्जनादिनापि प्रतिषेध-
प्रतीतेराज्ञेपत्वाभ्युपगमात् । अन्याख्यवसानाभावास्त्रापक्षुता-
वतिप्रसङ्गः । स चाचेपस्त्रैकास्त्रापेक्ष्या प्रतिषिधमानचैकासि-
कवस्तुगतलेन वृत्तवर्त्तमानवर्त्तिर्यमाणवस्तुनां प्रतिषेधप्रति-
योगितेनेत्यर्थः, प्रथमं चिधा भवति । नस्यास्तु प्रतिषेधकर्तुः
खोक्तखवस्त्र्यमाणयोरेव प्रतिषेधोक्तिराज्ञेयो न वस्तुसामान्य-
स्येत्याज्ञः । चैविध्यच्छैतत् खूलभेदहृष्ट्या, वस्तुतस्यस्यासङ्गेयत्वमे-
वेत्याह । अर्थेति, आज्ञेयाः प्रतिषेधासेषां भेदा धर्मधर्मिका-
र्यकारणादयसेपामानन्यादनन्तप्रतियोगिकस्याज्ञेपस्य पुन-
रबन्नता असङ्गेयत्वमित्यर्थः ॥ ११० ॥

अनङ्गः पञ्चमिः पुष्पैर्विश्वं व्यजयतेषुभिः ।

इत्यसम्भाव्यमथवा विचिच्चा वस्तुशक्तयः ॥ १११ ॥

इत्यनङ्गजयायोगवुद्दिर्हेतुबलादित्त ।

प्रवृत्तैव यदाच्चिप्ता वृत्ताज्ञेपः स ईदृशः ॥ ११२ ॥

क्रमेण चिविधमाज्ञेपमुदाहरति । अनङ्ग इति । पुष्पैरर-
विन्दादिभिः, अदुक्तम्, ‘अरविन्दमशोकश्च चूतश्च नवम-
ज्ञिका । शीलोत्पलश्च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायका’ इति । अस-

आवमिति अनुपपत्त्या अविश्वसनीयमित्यर्थः, तथा हि विजेता
तावदङ्गरहितः, वाणास्य पञ्चैव, ते च पुष्पाणि न लायसाः,
विजेतवच्च विश्वं ब्रह्मोद्भादिधीरवीरपूर्णं समस्तं जगदिति
सर्वथा विजयोऽशङ्केय इत्यनुपपत्तिस्त्रीकृतं विजयासम्भाव्यतं
प्रतिषेधति, अथवेति, वस्तुनां शक्तयः कार्यसम्भादनयोग्यताः
विचित्रा दुर्बीधाः, अन्ययव्यतिरेकादिना तर्कयितुमशक्या
इत्यर्थः । तस्मात् सम्भवत्येवानङ्गस्य पुष्पवाणकरणकविश्वविजय
इत्यसम्भाव्यतबुद्धेः प्रतिषेधः ॥ १११ ॥

अत्र वृत्ताचेपं सङ्गमयति । इत्यनङ्गेति । प्रवृत्तैव दुर्बार-
यानुपपत्त्या पूर्वमुत्पन्नैव, अनङ्गजयस्यायोगोऽसम्भाव्यतं तस्य
बुद्धिः, हेतुबलात् वस्तुशक्तीनां विचित्रतरूपकारणमहिक्षा
इह यदाचिन्ता प्रतिषिद्धा स ईदृशो वृत्ताचेपं इत्यन्ययः ।
अत्र वाचकशब्दाप्रयोगात् प्रतिषेधो व्यञ्जयते एव, विशेषश्वाच जन-
भाचस्य कामपरतत्त्वता, तत्प्रतिपादनेच्छयैव वाक्यस्यास्य प्र-
योगात्, एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ ११२ ॥

कुतः कुवलयं कर्षे करोषि कलभाषणि ।

किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥ ११३ ॥

स वर्तमानाचेपोऽयं कुर्वत्येवास्तोत्यलम् ।

कर्षे काचित् प्रियेणैवं चाटुकारेण रुध्यते ॥ ११४ ॥

कुत इति । कुवलयं नीलोत्पलं, करोषि धारयसि,
अपर्याप्तमस्मर्थम्, अस्मिन् कर्मणि कर्षेणोभासम्भादने । अत्र

कर्णे कुवस्थकरणस्य कुत इत्यनेन कैमर्थ्येन प्रतिषेधः न कुर्वित्यर्थः ॥ १२१ ॥

स इति । सोऽयं वर्त्मानाक्षेपः, यतोऽस्तितोप्यत्तं कर्णे
कुर्वत्येव काचित्, एवं कुत इत्यादिवाक्येन, प्रियेण इथते
प्रतिषिद्धते, इति हेतुहेतुमङ्गावेनाक्षयः । अत्र कुर्वत्येवेत्येव-
कारेण न तु हृतवती न वा करिष्यन्तीति प्रतिषेधस्य करण-
समानकालीनताप्रत्यायनया वर्त्मानप्रतियोगिकत्वं सूचितं ।
विशेषस्याच अपाङ्गकुवस्थयेवारतिसाम्यप्रतिपादनेन नायिका-
सन्तोषणम् ॥ १२२ ॥

सत्यं ब्रवीमि, न त्वं मां द्रष्टुं वस्थभ ! लप्यसे ।

अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन चक्षुषा ॥ १२३ ॥

सोऽयं भविष्यदाक्षेपः, प्रागेवातिमनस्तिनो ।

कदाचिदपराधोऽस्य भावीत्येवमरुभ्य यत् ॥ १२४ ॥

सत्यमिति । द्रष्टुमिति, ज्ञादिभिर्युक्तादक्रियार्थार्थाचेति
तुमड् । दर्शनमित्यर्थः, मां द्रष्टुं न लप्यसे न द्रष्ट्यस्तीत्यर्थः,
तत् कुत इति चक्षुर्विशिनष्टि, अन्येति, अन्यसामुद्भवेन सङ्क्लान-
ना तदधरतः सङ्क्लमिष्यन्ती या लाक्षा तयेव रक्तेन सोहि-
तोभविष्यता अथचानुरक्तीभविष्यता । अत्र लप्यस इति प्रधा-
नक्रियाद्यस्यापि भविष्यत्कालबोधकत्वात् सङ्क्लानेति रक्तेतिकान्त-
क्रियादयस्यापि भविष्यत्कालबोधकत्वमेवाप्रधानत्वात्, तदुक्तं
जुमरनव्विद्विना, हृदादिभिस्तिङ्गा वा विहितं कर्वलाद्युक्ततादि

च कालविशेषस्त्र परम्परमाण्याकाङ्गाविरोधेन प्रधानत्वाच्चिडा
बाध्यत इति ॥ १२५ ॥

योऽयमिति । अतिमनस्त्रिमी सुप्रशस्त्रमनस्त्रा सुनिपुणे-
त्यर्थः । अपराधो नायिकान्तरानुरागरूपः, अर्थं प्रतिषि-
षेध, अत्र सत्यं ब्रवीमीत्यादिवाक्यभंग्या नायकस्य वर्त्तिष्य-
माणनायिकान्तरानुरागस्य प्रतिषेधात् वर्त्तिष्यमाणाद्येपोऽयं ।
विशेषस्त्राच नायकस्य चिरं स्ववग्रे स्वापनम् ॥ १२६ ॥

तव तन्वङ्गि ! मिथ्यैव रुद्धमङ्गेषु मार्द्वम् ।

यदि सत्यं मृदून्येव, किमकाण्डे रुजन्ति माम् ॥ १२७ ॥

धर्माच्चेपोऽयमाश्चिप्तमङ्गनागाच्चमार्द्वम् ।

कामुकेन यद्वैवं कर्मणा तद्विरोधिना ॥ १२८ ॥

इत्यमाच्चेपस्य स्थूलभेदचयं दर्शयिता, आच्चेष्यभेदानन्या-
दनन्ततेत्यनेन तत्रभेदानामशक्यनिरूपणलमुक्तापि शिव्याणां
किञ्चित्तत्प्रकारोपदेशार्थं कतिचिङ्गेदान् दर्शयति । तवेति ।
मृदून्येवेत्यच अङ्गानीति विशेषम् । अकाण्डे निष्कारणं रुजन्ति
तापयन्ति । मृदूनां तापकलासम्भवाच तात्त्विकमेषां मार्द्व-
मिति प्रतिषेधः ॥ १२९ ॥

धर्माच्चेपोऽयमिति । तद्विरोधिना मार्द्वविरुद्धेन । कर्मणा
तापदानक्रियया ॥ १२८ ॥

सुन्दरी सा नवेत्येष विवेकः केन जायते ।

प्रभामाचं चित्तरलं दृश्यने न तदाश्रयः ॥ १२९ ॥

धर्म्याच्चेपोऽयमाक्षिग्रो धर्मी, धर्मां प्रभाक्षयम् ।

अनुज्ञायैव यद्गूपमत्याश्वर्यं विवक्षता ॥ १३० ॥

धर्म्याच्चेपमाह । सुन्दरीति । अत्र अनेति विद्यत इति
चाथाहार्थं । सुन्दरीत्यस्य नायिकेत्यर्थः न तु सौन्दर्यवतीति
तथाले सौन्दर्यधर्मस्त्रैव प्रतिषेधेन धर्माच्चेप एव स्वात् ।
ततस्यैवमन्वयः, अत्र सा सुन्दरी नायिका विद्यते न वा इत्येषः,
संशय एवेति श्वेषः । विवेकः नायिका विद्यत इति निश्चयः पुनः
केन कथं जायते । वसुतस्य ‘सा सुन्दरीयमित्येष’ इत्येव पाठो
स्त्रिपिकरप्रमादादन्वया जातः सङ्गतलात् । यथाश्रुते संशयप्र-
दर्शना निष्प्रयोजना अन्वयस्य न सम्यक् सङ्गच्छत इति
बोधम् । ननु प्रत्यच्चविषयं कथमपलपसोत्यत्राह । प्रभामा-
त्रमिति, हि यतस्तरलं चम्भलं समन्नात् प्रसरदित्यर्थः प्रभा-
मात्रं दृश्यते न तु तस्याः प्रभाया आश्रयोऽधिकरणं नायि-
केति, नहि प्रभामात्रस्य प्रत्यच्छेण तदाश्रयनायिकासङ्गावः
शक्यते ज्ञातुं, प्रभायाः प्रतिनियताश्रयत्वाभावात् तस्मान्वा-
यिकानिश्चयोदुरुपपाद इति प्रभारूपधर्मां संख्यायैव तद्गुर्भि-
भूताया नायिकाया एव प्रतिषेधाद्वर्म्याच्चेपः ॥ १३१ ॥

अत्र धर्मिणः प्रतिषेधं सङ्गमयति । धर्म्याच्चेपोऽयमिति ।
अत्याश्वर्यं रूपं प्रभाधिक्यवर्णनेन नायिकायाः सौन्दर्याति-
श्वयं विवक्षता प्रतिपिपादयिषता चाटुकारेण प्रभाक्षयं धर्म-
मनुज्ञायैव अनुमन्यैव अप्रतिषिध्येत्यर्थः यद्यसाद्वर्मी नायि-
कारूप आचिन्तस्तस्माद्वर्म्याच्चेपोऽयमित्यन्वयः ॥ १३० ॥

चकुषी तथ रज्जिते, स्तुरत्यधरपक्षवः ।

भुवौ च भुग्नौ, न तथाप्यदुष्टस्यास्ति मे भयम् ॥ १३१ ॥

स एष कारणाचेपः प्रधानं कारणं भियः ।

स्वापराधो निषिद्धोऽन्न यत् प्रियेण पटीयसा ॥ १३२ ॥

कारणाचेपमाह । चकुषी इति । रज्जिते स्वयं रक्ते भवतः ।
 अदृष्टस्य नायिकान्तरानुरागादिरूपदोषाभाववतः । प्रधान-
 मिति, साक्षात्कानकलाङ्गुल्यमित्यर्थः तादृशजनकलङ्घ स्वापरा-
 धस्यैव, चकुरागादीनान्तु कोपव्यञ्जकानामपराधोऽन्नावनदारा
 परम्परया, एतेन प्रधानकारणाभाव एव कारणाचेपस्य
 विषयः अप्रधानकारणाभावस्तु वक्ष्यमाणविभावनाया इति
 सूचितम् । अन्यथा इयोरपि समानविषयलेन भेदव्यवस्थाया-
 मनस्यः प्रयामोभवेदिति बोध्य । किञ्चाच न भयमस्तीत्यनेन
 भयरूपकार्यप्रतिषेधात् कार्याचेपोऽपीति इयोः सङ्करोऽयं ।
 इद्द्वेदाहरणन्तु । अस्माकं सखि वाससी न रूचिरे द्यौवेद्यकं नो-
 ज्ज्वलं नो वक्रा गतिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्महः । कि-
 न्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो दृष्टिं
 निच्छिपतीति विश्वमित्यता मन्यामहे दुःखितम्, इति । अत्रो-
 चरार्द्दुव्यञ्जस्य वशीभूतपतिकलरूपकार्यस्य वासेऽरचिरलादि-
 रूपकारणान्येवाच्चिप्तानि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

दूरे प्रियतमः, सोऽयमागतो जलदागमः ।

दृष्टास्त्रं फुक्षा निचुला, न मृता चास्ति, किं चिद्म् ॥ १३३ ॥

कार्याचेपः स, कार्यस्य मरणस्य निवर्तनात् ।

तत्कारणमुपन्यस्य दास्तं जलदागमम् ॥ १३४ ॥

कार्याचेपमाह । दूर इति । चोऽथमिति प्रत्यभिज्ञवा ज-
लदागमस्य प्रसिद्धुःखइवं सूचयति । जलदानमः प्राटट-
कासः, कथमस्यागमनं ज्ञातमित्यचाह दृष्टाचेति, अथ
चदयं फुक्षनिशुक्षदर्शनमरणाभावयोः सामानाधिकरणं बोध-
यति, एतचापम्भवमित्याह किं चिदमिति, इदं चिह्नक्षा-
मरनाधिकरणं किं नु अत्यसम्भवमित्यर्थः ॥ १३५ ॥

कार्याचेप इति । विवर्तनात् प्रतिषेधकश्चनात् । तत्कार-
णमिति । तत् चिरहिमारकलेन प्रसिद्धमित्यर्थः, यतु तस्मा
कारणमित्यर्थः उपन्यस्ति त्वान्तक्रियाघटितस्योन्तरार्द्धस्य यो-
जनया पूर्वार्द्धरूपलेन तदन्तर्वर्जिणा तच्छब्देन मरणपरा-
मर्शासम्भवात् । एतेन च प्रसिद्धकारणोपन्यासेन कार्याभाव-
वर्णनेऽयं कार्याचेपः, अप्रसिद्धकारणोपन्यासेन तु विशेषाक्रि-
रिति इयोर्भदोऽपि प्रतिपन्नः, कारणस्य प्रसिद्धत्वाप्रसिद्धत्वाभ्यां
भेदस्य सुवचलादन्वया तदर्थं दुरवस्था खादिति ध्येयम् ।
वस्तुतस्तु विवर्तनादित्यच विवर्तनमिति तदित्यच अदिति
पाठः सम्यक् । एतत्पाठे तु विशेषाक्रितेभेदाय कारणपदस्य
प्रसिद्धकारणपरलं वक्तव्यम् ॥ १३४ ॥

न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति ।

यदि यास्यसि यातव्यमलमाशङ्कयाऽन्ते ॥ १३५ ॥

इत्यनुज्ञामुखेनैव कान्तस्याच्छिष्टते गतिः ।
मरणं सूचयन्त्वैव सोऽनुज्ञाक्षेप उच्यते ॥ १३६ ॥

अनुज्ञाचेपमाह । न चिरमिति । याचा विदेशगमनं । न
चिरं तापाचेति विरहवेदनया स्फटितिमरणसम्बवेन चिर-
जीवनाभावादिति भावः । अत्र याचायाम् । आशङ्कयेति
मदीयचिरतापस्थेति शेषः ॥ १३५ ॥

इत्यनुज्ञेति । अनुज्ञामुखेनैव गमनानुमतिद्वारेणैव नहु
निषेधार्थकशब्दादिना । गतिराच्छिष्टते इत्यत्र हेतुः मरणं
सूचयन्त्वैवेति अनिष्टस्य विधेयलासम्बवेन प्रतिषेधपर्यवसाना-
दिति भावः । अनुज्ञाक्षेप इति नवाचेष्यभेदानव्यादनन्तते-
त्युक्तेराच्छिष्टभेदेनैव व्यपदेशोयुज्यते कथमत्रानुज्ञाचेपेति व्यप-
देश इति चेत्त्र आचेष्यभेदानां भेदकरणं प्रत्येव तत्र हेतुल-
स्योक्तव्यात्, नहु व्यपदेशं प्रति, व्यपदेशस्तु आचेषेत्यापकानु-
ज्ञादिनापि भवतीति बोधम् । नवास्तु एवंविधस्यस्ते विधाचेप
रत्याङ्गः ॥ १३६ ॥

धनञ्ज वज्र लभ्यं ते सुखं क्षेमञ्ज वर्तमनि ।
न च मे प्राप्तसन्देहस्तथापि प्रिय मास्तु गाः ॥ १३७ ॥
इत्याचक्षाणया चेद्रन् प्रिययात्रानुबन्धिनः ।
प्रमुखेनैव रुद्धस्तत् प्रभुत्वाक्षेप उच्यते ॥ १३८ ॥

प्रभुत्वाचेपमाह । धनञ्जेति । चकारो भिन्नकमे सुखमि-
त्यगम्भरं धोज्यः । यदा सुखमनायासेनेत्यर्थः, स्वभमिति

विदेशे इति ग्रेषः, तथा वर्तमनि सेमस्य विदेशगमनवर्त्तापि
गिरुपद्विभित्यर्थः । तथा न च मे प्राणसन्देहः, तव धनसाभा-
दिग्ना लरितागमनसम्भावनया वा प्राणान् धारयिद्यामी-
त्यर्थः । तथापि धनसाभादिसङ्घावेऽपि मास्म गाः देशान्तरं
मा गच्छ ॥ १३७ ॥

इत्याचक्षाणयेति । इत्यस्मिन् स्नोके, प्रियस्य आचायाः
अनुबन्धिनोऽगुकूलान् अवश्यकर्त्तव्यताबोधकानित्यर्थः, इत्यन्
धनसाभादीन् आचक्षाणया उपन्यस्यत्यापि, अच प्रत्याचक्षा-
णयेति पाठस्तु न सम्यक् । हृद्दो गमनान्वितारितः प्रिय इति
ग्रेषः । अच इतुसङ्घावादवश्यकरणीयमपि गमनं प्रभुत्वेनवा-
चिन्तमित्याचेपस्य प्रभुत्वप्रयुक्तलात् प्रभुत्वाचेपः । न चाच इत्यप-
न्यसेनावश्यकर्त्तव्यतयाभ्यनुज्ञातस्य गमनस्य प्रतिषेधे विरह्द्व-
हेत्वानुपादानान्विर्हेत्वादोषापात इति वाच्यम् अनुरक्त-
नायिकाया नायकविदेशगमनाभ्यनुज्ञानस्य इतुभाधितस्या-
यनभिमतत्वेन प्रखल्लद्रूपतया तत्प्रतिषेधाप्रतिबन्धकलात्
स्तःसिद्धायमानस्य च प्रतिषेधस्य विधानस्यानुवादरूपतया
हेत्वपेक्षाभावाचेति बोध्यम् ॥ १३८ ॥

जीविताशा बलवती धनाशा दुर्बला मम ।

गच्छ वा तिष्ठ वा कालं स्वावस्था तु निवेदिता ॥ १३९ ॥

असावनादराज्ञपो यदनादरवद्वचः ।

प्रियप्रयाणं रुन्धत्या प्रयुक्तमिच्छ रक्तया ॥ १४० ॥

चनादराजेपमाह । जीविताङ्गा बहुवसीति
तव साक्षिष्ठेन चिरं जीवितुमिष्ठामि, तव विदेशगमने तु
मरिव्यासीतिभवनिः । स्वावस्था लद्विदेशमननिवनमरण-
रूपा ॥ १३८ ॥

असाविति । अनादरवदचः गच्छ वा तिष्ठ वेत्यनास्थाव-
दाक्षं । हन्त्या, जीविताङ्गा बहुवतीति वाक्यव्यञ्जस्तमरणप्रति-
पादनेन प्रतिषेधन्त्या ॥ १४० ॥

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त, पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तचैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ १४१ ॥
इत्याशीर्वचनात्पो यदाशीर्वादवर्त्मना ।
स्वावस्थां सूचयन्त्यैव कान्तयाचा निषिध्यते ॥ १४२ ॥

आशीर्वचनाज्ञेपमाह । गच्छेति । ममापि जन्मेति, तव
गमनानन्तरमेव मरिव्यामि मरणानन्तरञ्चावश्यं जन्म भवेत्
तत्र लदीयगन्तव्यदेशे भवतु तथा सति पुनस्तद्वर्त्मनं प्राप्या-
मीत्यर्थः ॥ १४१ ॥

इत्याशीर्वचनाचेप इति । आशीर्वादवर्त्मना आशीर्वाद-
प्रकाशनदारा, आशीर्वादस्य पन्थानः सन्तु ते शिवा इत्य-
नेन । यदा आशीराशंसा साच प्रियार्थस्य प्राप्तीच्छारूपा,
तस्या वादः ममापीत्याद्युत्तराद्द्वेन प्रकाशनं, तद्वारैषैव स्वा-
वस्थां भाविमरणरूपां सूचयन्त्या सत्या कान्तस्य याचा निषि-

अत इत्याश्रीर्थचनक्षं भाविक्षमरणस्तचदारा प्रियथाचा-
लेपकत्वादाश्रीर्थचनक्षेपोऽयम् ॥ १४२ ॥

यदि सत्यैव यात्रा ते, काष्ठन्या मृग्यता त्वया ।
अहमद्यैव रुद्धास्मि रन्धुपेक्षेण मृत्युना ॥ १४३ ॥
इत्येष परुषाक्षेपः परुषाक्षरपूर्वकम् ।
कान्तस्याक्षियते यस्मात् प्रस्थानं प्रेमनिष्ठया ॥ १४४ ॥

परुषाक्षेपमाह । अदीति । काष्ठन्या प्रियतमा मृग्यताम-
न्विष्टतां । ननु त्वमेवैका मे प्रियतमा, किमन्येत्यचाह, अह-
मद्यैवेत्यादि, रन्धुपेक्षेण द्विद्रानुसन्धायिना, रन्धाक्षेषणमृत्यु-
नेति क्वचित्पाठः । रञ्जात्र तव विदेशगमनरूपं दारं ।
रुद्धास्मि आकान्ता भवामि ॥ १४५ ॥

इत्येष इति । परुषाक्षरपूर्वकं, काष्ठन्या मृग्यतामिति अ-
स्त्रैव मृत्युना रुद्धास्मीति कठोरवाक्यप्रयोगपुरःसरं । प्रेमनि-
ष्ठया प्रणयमाचावलम्बनजीवनया ॥ १४६ ॥

गन्ता चेन्नक्षु दृष्टं, ते कर्णी यान्ति पुरा रवाः ।
आर्त्तबन्धुमुखोङ्गीर्णाः प्रयाणपरिपन्थिनः ॥ १४७ ॥
साचिव्याक्षेप एवैष यदत्र प्रतिषिध्यते ।
प्रियप्रयाणं, साचिव्यं कुर्वत्येवानुरक्तया ॥ १४८ ॥

साचिव्याक्षेपमाह । गन्तेति । गन्ता भाविगमनवान्,
भविष्यति हङ्गः । कथमियं ते मां गमयितुं लरेत्यचाह कर्णा-

वित्यादि, रवाः मन्त्ररण्बोधका वर्षाः ते कर्त्ता पुरा यानि
यास्त्रन्ति, पुरायोगे भविष्यति स्तु । अतः प्रथाणपरिपन्थिनो
याचाप्रतिकूलाः ॥ १४५ ॥

साचिव्याचेप इति । साचिव्यं कुर्वत्येव दृश्यं गच्छेत्यनेन
प्रथाणे स्त्रसहायतां दर्शयन्त्येव यत् प्रथाणं प्रतिषिधते स्त्रम-
रणद्योतनया निवार्यते अत एष साचिव्याचेप इत्यन्वयः ॥
॥ १४६ ॥

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं, मत्प्रियैषिणी ।

निर्गच्छेति मुखादाणी मागा इति, करोमि किम् ॥ १४७ ॥

यत्नाचेपः स, यत्नस्य कृतस्यानिष्टवस्तुनि ।

विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्योपदर्शनात् ॥ १४८ ॥

यत्नाचेपमाह । गच्छेतोति । त्वत्प्रियं धनस्याभादिप्रयोजक-
त्वात्तवानुकूलं गच्छेति पदमहं वक्तुमिच्छामि, किन्तु मत्-
प्रियैषिणी मागा इति वाणी मम मुखान्तिर्गच्छेति, किं करो-
मीत्यन्वयः । अत्र मत्प्रियैषिणीत्यनेन तव गृह एव चिराव-
स्थानं मम प्रियं, तत् सर्वथा मागच्छेति धनिः ॥ १४९ ॥

यत्नाचेप इति । अनिष्टवस्तुनि गच्छेतिगमनविधानरूपे
कृतस्य कृतस्यापोत्यर्थः, यत्नस्य विपरीतं यत् फलं मागा इति
वाणीनिःसरणरूपं तस्योत्पत्तेर्हेतोरानर्थक्योपदर्शनात् गमने
अनर्थसम्भावनासूचनात् गमनमाच्चिप्तमिति सोऽयं यत्नाचेप
इत्यन्वयः ॥ १४९ ॥

चणं दर्शनविज्ञाय पञ्चमस्यन्दाय कुप्यतः ।

प्रेमणः प्रयाणं त्वं ब्रूहि, मया तस्येष्टमिष्यते ॥ १४९ ॥

सोऽयं परवशाक्षेपो यत् प्रेमपरतन्त्रया ।

तया निषिध्यते याचेत्यन्यर्थस्योपदर्शनात् ॥ १५० ॥

परवशाक्षेपमाह । चणमिति । प्रयाणेऽनुज्ञां ग्रार्थयन्तं
प्रति नाथिकाया उक्तिरिच्चं । चणं वाय दर्शनस्य विज्ञाय प्र-
तिबन्धकाय । क्वचित् चणदर्शनेति समस्त एव पाठः । पञ्च-
स्यन्दाय कुप्यतः पञ्चस्यन्दमष्टमानस्य प्रेमणः प्रयाणं स्त्रीय-
विदेशयाचां ब्रूहि निवेदय । प्रेमण इति कर्मलाविवक्षायां सम्ब-
न्धविवक्षया षष्ठी । प्रेमाणमनुज्ञापयेत्यर्थः । ननु लामेवानुज्ञा-
पयामि किं प्रेमणेऽनुज्ञापयेत्याह, मयेत्यादि । यतो मया
तस्य प्रेमण इष्टमभिमतमिष्यते अभिमन्यते, प्रेमपरवशास्मि
प्रेमणो यदभिमतं तदेव ममाभिमतं, तव प्रयाणं प्रेमणेऽभि-
मतस्येत्तदनुष्ठोयतां, नाच प्रतिकूलाचिष्ये परन्तु चणविच्छेदा-
शहिष्णुना प्रेमणा तन्नामुमस्ते इति भावः ॥ १४८ ॥

सोऽयमिति । प्रेमपरतन्त्रया स्त्रस्य प्रेमपरवशलं प्रतिपाद-
यन्ता सत्या इति अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण अन्यार्थस्य प्रेमानु-
मतिग्रहणस्य उपदर्शनादुपदेशात् याचा निषिधत इति सोऽयं
परवशाक्षेप दत्यन्वयः । तस्यार्थस्यैव सूचनादिति क्वचिच्चतुर्थ-
पादः, तत्र तस्यार्थस्यैव याचानिषेधस्यैव सूचनात् पञ्चस्यन्दाय
कुप्यत इति प्रेमविशेषणेन व्यञ्जनादित्यर्थः ॥ १५० ॥

सहिष्ये विरहं नाथ ! देहूदश्याञ्जनं मम ।
 यदक्तनेचां कन्दर्पः प्रहृतुं मां न पश्यति ॥ १५१ ॥
 दुष्करं जीवनोपायमुपन्यसोपरुद्धते ।
 पत्युः प्रस्थानमित्याङ्गरूपायाक्षेपमोदशम् ॥ १५२ ॥

उपायाक्षेपमाह । सहिष्ये इति । अदृश्याञ्जनमदृश्यता-
 जनकसिद्धकञ्जलविशेषं । मम मह्यं । यदक्तनेचां येनाञ्जने-
 नाके सचिते नेचे यस्यास्तां । पश्यति पश्येत् । तव प्रयाणोद्यमे
 कन्दर्पप्रहारशङ्कैव परं मां व्याकुञ्जयति, सा यदि निवार्येत
 तर्हि विरहे का चतिस्तत्सुखेन गम्यतामित्यर्थः ॥ १५१ ॥

दुष्करमिति । दुष्करं दुर्घटं । जीवनोपायं कामप्रहार-
 निवारकसिद्धाञ्जनदानरूपम् । उपरुद्धते तादृशाञ्जनदाना-
 समावात् प्रतिषिध्यते ॥ १५२ ॥

प्रवृत्तैव प्रयामीति वाणी वज्रभ ! ते मुखात् ।
 अयतापि त्वयेदानीं मन्दप्रेमणा ममास्ति किम् ॥ १५३ ॥
 रोषाक्षेपोद्यमुद्रित्कर्षेहनिर्यन्तितामना ।
 संरभ्या प्रियारब्धं प्रयाणं यन्निषिध्यते ॥ १५४ ॥

रोषाक्षेपमाह । प्रवृत्तैवेति । अत्र एवकारेण क्रप्रत्ययेन
 चातिविस्थयो धन्वते । ईदृशे प्रेमिण तव मुखात् प्रयामीति
 वाणीनिःसरणमतिविस्थयनीयं सर्वथा प्रेमानुरोधस्त्वया शि-
 थिस्त्रीकृतस्तस्मादिदानीं मन्दप्रेमणा अयतापि गच्छतापि लया

किं मम प्रयोजनमस्तीत्यन्वयः । अयतेति, इगतावित्यस्य
परस्मैपदिनो भौवादिकस्य रूपम् ॥ १५३ ॥

रोषाच्चेपोऽयमिति । उद्ग्रिक्त उद्ग्रेकं गतो यः स्वेहः प्रेम
तेन निर्यन्तितो विवशीकृत आत्मा मनो यस्याः सा तथा तथा
अतएव संरभया अयतापीत्यादिना प्रकाशितरोषया सत्या,
विशुद्धस्य प्रेमणः स्वस्तिमविषद्धं हि भवतीति प्रेमभङ्गे युज्यत
एव रोषः ॥ १५४ ॥

मुग्धा कान्तस्य याचेऽक्तिश्रवणादेव मूर्च्छिता ।

बुद्धा वक्ति प्रियं दृष्ट्वा किं चिरेणागतो भवान् ॥ १५५ ॥

इति तत्कालसमूत्मूर्च्छयाशिष्यते गतिः ।

कान्तस्य कातराच्छ्या यन्मूर्च्छाक्षेपः स ईदृशः ॥ १५६ ॥

मूर्च्छाक्षेपमाह । मुग्धेति । बुद्धा मूर्च्छापगमात् प्राप्त-
संज्ञा, बुद्धेति क्लान्तपाठे संज्ञां लक्ष्या । स्वेकदयमिदं न वज्रपु
पुस्केषु दृश्यते, अधिकन्तु प्रविष्टमिति सङ्गतमिति चाच
गद्दीतम् ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

नाघ्रातं न हृतं कर्त्त्वे स्वीभिर्मधुनि नार्पितम् ।

त्वद्विषां दीर्घिकास्वेव विशीर्णं नीलमुत्पलम् ॥ १५७ ॥

असावनुक्रोशाक्षेपः सानुक्रोशमिवोत्पले ।

व्यावर्त्य कर्म तद्योग्यं शोच्यावस्थोपदर्शनात् ॥ १५८ ॥

अनुक्रोशाक्षेपमाह । नाघ्रातमिति । मधुनि मष्ये । त्वद्वि-
षाभित्यस्य काकाच्चिन्यायात् स्वीभिरित्यनेन दीर्घिकास्वित्य-

नेत्रं च ब्रह्मन्थः । विशीर्णमिति अनुद्गुततया परिणामेन शु-
क्षतामुपगतमित्यर्थः, द्विषां पखायनादिति भावः ॥ १५३ ॥

अभाविति । उत्पत्ते यानुक्रोशमिव सकृष्टमिव यथा
स्नात्तथा तस्मोत्पत्तस्य योग्यं कर्म स्त्रीजनकर्दकाद्वाप्तादिकं
व्यावर्त्य प्रतिषिद्धं शोच्यावस्था अनुपभोगपूर्वकविशीर्णता
तस्था उपदर्शनात् प्रकाशनात् असाबनुक्रोशाचेप इत्यन्थयः ।
आचेपस्यानुक्रोशजनकत्वादनुक्रोशाचेप इत्यर्थः । वस्तुतस्तु नी-
लोत्पत्तानुक्रोशेन ल्लिपस्त्रत्र न सन्तीत्याचेपस्त्रचनादनुक्रोशा-
चेपः, व्यपदेशकस्य व्यपदेशं प्रति साच्चात्परम्परया वा इतुता-
सङ्घावस्त्रौचित्यादिति धेयम्, इत्यनुक्रोशनाचेप इति क्वचित्,
क्वचिच्च सानुक्रोशोऽयमाचेप इति पाठः ॥ १५८ ॥

अस्त्रात्मनि, पद्मानां देष्टरि स्त्रिभ्वतारके ।

मुखेन्द्रौ तव सत्यस्त्रिस्त्रपरेण किमिन्दुना ॥ १५९ ॥

इति मुखेन्दुरस्त्रिप्नो गुणान् गौणेन्दुवर्जिनः ।

तस्मान् दर्शयित्वेच्च स्त्रिष्टाक्षेपस्त्रथाविधः ॥ १६० ॥

स्त्रिष्टाक्षेपमाह । अस्त्रात्मनीति । अस्त्रात्मनि अस्त्रतस्ये-
वात्मा आङ्गादकलखरूपं यस्त्र तस्मिन् अन्यत्रास्त्रतमये, तथा
पद्मानां देष्टरि यदृशे, अन्यत्र सङ्कोचके । तथा स्त्रिमधे तारके
पङ्कुःकनीनिके यस्य तस्मिन् । अन्यत्र स्त्रिमधाः प्रेमाल्लदानि
तारका अस्त्रिम्बादयो यस्त्र तस्मिन् । अस्त्रिन् मुखेन्द्रौ मुख-
रूपे चक्रे सति अपरेण्डुना किं स मा तिहतित्यर्थः ॥ १५८ ॥

इतीति । तस्मान् मुख्येन्दुगुणसहृदान् । साकृष्टाचाच
स्थिष्टैकशब्दप्रतिपाद्यते । गैषेन्दुर्गौणसहृदान्येन्दुपदप्रतिपा च
मुखं तद्वर्त्तिनो गुणान् अव्यतात्मतादीन् इर्भयिता मुख्येन्दु-
राचिन्तो निघ्योजनलेन प्रतिषिद्धः । स्थिष्टाचेप इति स्थिष्टपद-
प्रतिपाद्यधर्मदर्शनपूर्वकत्वादिति भावः ॥ १६० ॥

अर्थो न सभृतः कस्तिन्न विद्या काचिदर्जिता ।

न तपः सच्चितं किञ्चिद्दत्तच्च सकलं वयः ॥ १६१ ॥

असावनुशयाक्षेपो यस्मादनुशयोत्तरम् ।

अर्थार्जनादेव्यावृत्तिर्दर्शितेह गतायुषा ॥ १६२ ॥

अनुशयाचेपमाह । अर्थ इति । अर्थो धनं कस्तित् सुवर्ण-
रज्ञतभूम्याद्यन्वतमः ॥ १६३ ॥

असाविति । अनुशयोत्तरं सानुशयं अथा तथा यस्माद-
र्थार्जनादेव्यावृत्तिर्दर्शिता अतोऽसावनुशयाचेप इत्य-
न्वयः ॥ १६४ ॥

किंमर्वं शरदभोदः, किं वा इंसकदम्बकम् ।

रुतं नूपुरसंवादि श्रूयते तन्न तोयदः ॥ १६५ ॥

इत्ययं संशयाक्षेपः संशयो यच्चिवर्त्यते ।

धर्मेण इंससुलभेनास्पृष्टघनत्रातिना ॥ १६६ ॥

संशयाचेपमाह । किंमयमिति । शरदभोदः शरत्का-
क्षीनः चेतो भेदः । इंसकदम्बकं शरस्मयाक्षानषादागच्छतां
इंसानां श्रेणी । नूपुरसंवादि नूपुरशिञ्चितसहृशम् ॥ १६७ ॥

इत्ययमिति । अस्युष्टुघनजातिना मेघेभ्यो वाहृक्तेन, हंश-
सुखभेन हंशमाचगामिना धर्मेण नूपुरसंवादिरुतेन । संशयो
यन्निवर्त्यते इति, संशयस्याचेपः संशयाचेप इति षष्ठीतत्पु-
रुषः ॥ १६४ ॥

चित्रमाक्रान्तविश्वेऽपि विक्रमस्ते, न शास्यति ।

कदा वा दृश्यते ट्रिप्लिरुदीर्षस्य हर्विर्भुजः ॥ १६५ ॥

अर्थमर्थान्तराचेपः प्रक्रान्तो यन्निवार्यते ।

विस्मयोऽर्थान्तरस्येह दर्शनात्तत्पुर्धर्मणः ॥ १६६ ॥

अर्थान्तराचेपमाह । चित्रमिति । आक्रान्तविश्वेऽपि विश्व-
व्याप्तुवन्नपि ते विक्रमः प्रतापो न शास्यति विषयान्तराक्रमणे-
स्काया न विरमति एतच्चित्रमहृतमित्यन्वयः । अर्थान्तरोपन्या-
सेन चित्रलं प्रतिषेधति, कदावेति । कदा वा नैवेत्यर्थः ॥ १६५ ॥

अर्थमिति । तत्पुर्धर्मणो विक्रमस्तुश्य अर्थान्तरस्यादीर्ष-
वक्तेष्टुपृथभावरूपस्य दर्शनादर्शनातः, णिड्जमिदं, प्रक्रान्तः
प्रस्तुतच्चित्रमितिपदप्रतिपाद्यो विस्मयो यन्निवार्यते, अतोऽर्था-
न्तरेण प्रकृतस्याचेपादर्थान्तराचेपोऽयम् ॥ १६६ ॥

न स्तूयसे नरेन्द्र ! त्वं ददासीति कदाचन ।

स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्वद्वन्मर्थिनः ॥ १६७ ॥

इत्येवमादिराचेपो हेत्वाचेप इति सृतः ।

अनयैव दिशान्योऽपि विकल्पः शक्य ऊहितुम् ॥ १६८ ॥

इत्याचेपचक्रम् ॥

हिताच्छेपमाह । न स्तुवत् इति । खमेव मला खस्य खच्चा-
खदमेव बुद्धा । एतेन दातुरौदार्थातिशयो ष्वनितः ॥ १६७ ॥

इत्येवमादिरिति । खमेवेत्यादिहेतूपन्यासेन प्रस्तुतस्य नरे-
क्षस्वस्याचेपाद्वेलाचेपेऽयं । पूर्वमुक्तः कारणाच्छेपस्तु कारण-
स्त्रैवाचेपो नतु कारणेनाच्छेप इति नानयोरैकरूप्यं । विकल्पो
भेदः ॥ १६८ ॥

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो, वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥ १६९ ॥

अथार्थान्तरन्यासं लक्ष्यति । ज्ञेय इति । किञ्चन कि-
मपि वस्तु वाक्यार्थं प्रस्तुत्य प्रकृतत्वेनोपन्यस्य, तस्य प्रस्तुतवस्तुनः
साधने । अप्रामाण्यासम्भवशङ्कानिरासाय सोपपत्तिकलमम्या-
दने समर्थस्यान्यस्य कस्यचिदप्रस्तुतस्य वस्तुनो वाक्यार्थस्य यो
न्यासः सोऽर्थान्तरन्यासो ज्ञेय इत्यन्वयः । अत्र प्रस्तुत्येति क्ला-
प्रत्ययेन प्रथमं समर्थनीयस्य प्रस्तुतस्योपन्यासः पञ्चात् सम-
र्थकस्याप्रस्तुतस्तेत्यात्मा, एतच्च प्राचिकं विपरीत्यस्यापि इ-
र्गनात्, यथा शिशुपालवधे । ‘प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलतमेति बङ्गसाधनता । अवस्थनाय दिनभर्तुरभूत
पतिष्ठतः करसहस्रमपि’ । अत्र सन्ध्यावर्षनस्य प्रस्तुतत्वादुच्च-
राद्वाक्यार्थः समर्थनीयः पूर्वार्द्धवाक्यार्थस्तु समर्थकः । भोज-
राजस्वयं विपरीतार्थान्तरन्यासं इत्याह । इत्यस्तु प्रस्तुतवा-
क्यार्थस्याप्रस्तुतवाक्यार्थेन समर्थनमर्थान्तरन्यासं इति लक्षणं

बोधम् । अत्र च समर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषभाव आद-
रणीयः, सच क्वचित् साधमर्येण क्वचिदैधर्मर्येण च भवति ।
तदुकं प्रकाशलता । ‘सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन सम-
र्थते । अत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधमर्येणतरेण वा’ इति । केचिन्तु
कार्यकारणयोरपि समर्थसमर्थकलेऽर्थान्तरन्यासमाङ्गः यथा,
‘पृथ्वि ! स्थिरा भव सुजङ्गम ! धारयैनां तं कूम्हराज ! तदिदं
द्वितयं दधीषाः । दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तत्त्वितये दिधीषीमार्याः
करोतु हरकार्मुकमाततज्जम् । अत्र कारणभूतं हरकार्मुकात-
तज्जीकरणं पृथ्वीस्त्वयादेः कार्यस्य समर्थकम् । ‘सहसा विद-
धीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् । दृष्टे हि विमृ-
श्यकारिणं गुणसुभ्वाः स्वयमेव सम्पदः’ । इत्यत्र सम्प्रदरण्ण
कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य कारणस्य
समर्थकम् । अयन्तु वक्ष्यमाणहेतुलङ्घार एवेत्यन्ये । अत्र तु
वाक्यार्थयोर्न सामान्यविशेषभावो न वा कार्यकारणभावस्यच
साधारणधर्मयोरभिन्नले प्रतिवर्त्तयमा, भिन्नयोस्यार्विमानु-
विम्बले दृष्टान्त इति बोधम् । क्रमेण यथा ‘धन्याचि वैदर्भि !
गुणैरुदारैर्यत्वा समाकृत्यत नैषधोऽपि । इतः स्फुतिः का खलु
चन्द्रिकाया यदभिमण्डत्तरली करोति’ । अत्र समाकर्षणमुक्तर-
स्त्रीकरणस्य क्रिया एकैवेति प्रतिवर्त्तयमा । ‘अविदितगुणापि
सतकविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् । अनधिगतपरिम-
स्त्रापि हि इति दृश्यं मालतीमाला’ । अत्र कर्णे मधुधारावम-
नस्य नेत्रहरणस्य च साम्यमेव नलैकरूपमिति दृष्टान्तः ॥१६८॥

विश्वापी विशेषस्यः स्नेषाविद्वो विरोधवान् ।
अयुक्तकारी युक्तात्मा युक्तायुक्तो विपर्ययः ॥ १७० ॥
इत्येवमादये भेदाः प्रयोगेष्वस्य लक्षिताः ।
उदाहरणमालैषां रूपव्यक्तौ निर्दर्शते ॥ १७१ ॥

एवमर्थान्तरन्यासस्य सामान्यलक्षणमुक्ता समर्थकार्थभेदेन
कतिचिज्ञेदान् दर्शयन्नाह । विश्वापीति । विश्वापी सर्वत्र
सम्भवयोग्यः । विशेषस्योऽसर्वविषयः । स्नेषाविद्वः स्निष्ठविशेष-
षणसम्बन्धः । विरोधवान् विरुद्धधर्मदयवान् । अयुक्तकारी
खभावत एवासत्कर्मकर्ता । युक्तात्मा आचित्येन युज्यमान-
स्वरूपः, युक्तार्थ इति क्वचित्पाठः । युक्तायुक्तः युक्तोऽप्ययुक्त-
कारी । विपर्ययः अयुक्तकार्थादिचित्यविपरीतः अयुक्तः सम-
युक्तकारीत्यर्थः । एते चाष्टविधाः समर्थकार्थभेदाः । आदिना
भोजराजायुक्तागामनीकप्रत्यगीकादीनां यहणम् । एषाच्च
योगार्थबखादेव खक्षणलाभ इति खक्षणमक्षलैवोदाहरणाति
दर्शयन्नाह उदाहरणमालैषामिति । रूपव्यक्तौ खरूपप्रदर्श-
नाय ॥ १७० ॥ १७१ ॥

भगवन्नौ जगन्नेत्रे रूप्याचन्द्रमसावपि ।
पश्य गच्छत एवास्त, नियतिः केन लड्यते ॥ १७२ ॥

कमेणोदाहरति । भगवन्नाविति । भगवन्नौ ऐश्वर्यवीर्या-
द्यतिश्ववन्नैर, जगन्नेत्रे जगत्प्रकाशकौ । नियतिरिति, अन-

ब्रह्मादिकीटपर्यन्तानां नियत्यधीनत्वमिति समर्थकस्तुर्थ-
पादार्थो विश्वव्यापी, तेन च सामान्येन पादचयगतविशेषार्थः
षेषपत्तिकः इतः ॥ १७२ ॥

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येव शरीरणम् ।
नन्तात्मलाभोमद्धतां परदुःखोपशान्तये ॥ १७३ ॥

पयोमुच इति । परीतापमिति, (प्रादेवं बङ्गस्तमिति)
दीर्घः । आत्मलाभः शरीरपरियहः । अत्र मद्धतामेवैतादृशी-
रीतिर्न प्राणिमात्रस्येति विशेषस्यता । अत्रापि सामान्येन
विशेषसमर्थनम् ॥ १७३ ॥

उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमास्तः ।
ननु दाच्चिण्यसम्बन्धः सर्वस्य भवति प्रियः ॥ १७४ ॥

उत्पादयतोति । दाच्चिण्यसम्बन्धो दाच्चिण्यदिग्गागतः अ-
थ च सारल्यादिगुणवान् इति स्वेषावष्टमेनैवोत्तरार्द्धार्थः सम-
र्थक इति स्वेषाविद्वः, अत्रापि समर्थसमर्थकयोः सामान्य-
विशेषता ॥ १७४ ॥

जगदानन्दयत्येष मलिनोऽपि निशाकरः ।
अनुगृह्णाति हि परान् सदेषोऽपि द्विजेश्वरः ॥ १७५ ॥

जगदिति । मलिनोऽपि कलहितोऽपि । अनुगृह्णाति
अनुग्रहेषोपकरोति, सदेषोऽपि दूषणवानपि, द्विजेश्वरो

ब्राह्मणश्रेष्ठः, निशाकरस्यापि द्विजराजत्वेन सामान्यरूपेऽयं
समर्थकः । एष च सदोषलागुणहोपकारकत्वरूपविवृद्धधर्मदद्य-
वान्, नहि सदोषा जना उपकुर्वन्तीति विरोधात् । अत्र
सदोषोऽपीतिपदस्य सराच्चिरपि सदूषणोऽपीत्यर्थदद्येन स्वेषस-
भावात् स्वेषाविवृद्धलमाशङ्कितमन्तैः तत्र हचिरं तादृशस्वेषस्य
प्रकृतानुपयोगिलेनानभ्युपगमात् मस्तिष्कसदूषणलयोरेव सम-
र्थसमर्थकयोः साधमर्यात् ॥ १७५ ॥

मधुपानकलात्कण्ठान्निर्गतोऽप्यलिनां ध्वनिः ।

कटुर्भवति कर्णस्य कामिनां, पापमीदृशम् ॥ १७६ ॥

मधुपानेति । मधुपानेन कलात् सुखरात् कण्ठान्निर्गतो-
ऽपि तादृशकण्ठनिर्गतलान्नधुरोऽपीत्यर्थः । कामिनां विरहि-
णाम् । पापमीदृशमिति, ईदृशं सुखदवस्तुनोऽपि दुःखदत्वस-
म्यादकम् । अत्र सामान्यस्य पापरूपसमर्थकार्थस्य मधुरस्या-
ऽपि भ्रमरध्वनेः कटुलसम्यादनादयुक्तकारिता ॥ १७६ ॥

अयं मम ददृत्यज्ञममोजदलसंस्तरः ।

ज्ञताशनप्रतिनिधिर्दावात्मा ननु युज्यते ॥ १७७ ॥

अयमिति । अमोजदस्यमंस्तरः अमोजदस्यकस्त्रिता ग्रन्था ।
नैतदयुक्तमित्याह ज्ञताशनप्रतिनिधिरिति, दावाश्यापकता आ-
त्मा स्वभावो यस्य सः । अत्र ज्ञताशनप्रतिनिधिर्दावकलस्वभा-
वोयुक्त इति समर्थकस्य युक्तात्मता ॥ १७७ ॥

चिषेऽतु कामं शोतांशुः किं वसन्तो दुनोति माम् ।

मलिनाचरितं कर्म सुरभेन्वसाम्रतम् ॥ १७८ ॥

चिषेलिति । चिषेऽतु हिनसु, शोतांशोः कलङ्कित्वात् परद्विंशनं युक्तमित्यर्थः । वसन्तः पुनः किं कथं दुनोति नैतव्यायमिति सामान्यार्थेन इठ्ठयति मलिनाचरितमिति मलिनेन कलङ्किना अथच पापिना, सुरभेर्विख्यातस्य अथच वसन्तस्य । तथाच, मधौ कामदुघायात्मा विख्याते सुरभिर्द्वयोरिति कोषः । असाम्प्रतमयुक्तम् । अत्रोत्कृष्टस्यापि सुरभेरपकृष्टकर्मकरणाद्युक्तायुक्तता । किञ्चाच मलिनसुरभिशब्दयोः स्त्रीष्टलात् स्त्रीषाविद्वतापि तदनयोः सङ्करः ॥ १७८ ॥

कुमुदान्यपि दाहाय, किमयं कमलाकरः ।

नहीन्दुर्घ्नोष्ट्रैषु दृर्थ्यगृह्णो मृदुर्भवेत् ॥ १७९ ॥

इत्यर्थान्तरन्यासचक्रम् ।

कुमुदान्यपीति । अपिना शोतांशुबोधितलेन शोतलानां दाहकलमत्यात्म्यमिति ध्वनितं । किमयमिति अग्रदाहकसूर्यबोधितलेन दाहस्यभावस्य कमलाकरस्य विरहिजनदाहकलं नाश्वर्यमित्यर्थः । कमलाकरः कमलानीत्यर्थः कुमुदगीति प्रक्रमात् । नहीन्दुर्घ्नेष्विति । गृह्णः पञ्चः (पदपञ्चपरतन्त्रेषु यह इति क्यः) अत्र अयुक्तस्यैवायुक्तकर्मकरणमिति अयुक्तकारि, युक्तात्म, युक्तायुक्तेतिचितवाहिपर्ययः । एतानि साधमर्येणादाहरणानि, (वैधमर्येण यथा, “इत्यमाराध-

मानोऽपि क्लिङ्गाति भुवनचयम् । शास्त्रेत् प्रत्यपकारेण नोप-
कारेण दुर्जनः” इति । अचाराधनापकारयोः समर्थसम-
र्थकधर्मयोर्विरोधिलं, प्रदेशस्तात्ख्याऽयं भेदः दुर्जनस्य सार्व-
चिकलाभावात् ॥ १७८ ॥

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्दयोः ।
तत्र यज्ञेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ १८० ।

अथ व्यतिरेकं स्तुत्यति । शब्दोपात्त इति । इयोर्वस्तुनो-
रूपमानोपमेययोः सादृश्ये शब्दोपात्ते साधारणधर्मवाचक-
शब्दप्रयोगेण इटितिबोधिते तथा प्रतीते वा साधारणधर्मवाच-
कस्यानुपादानात् पर्यासोचनयावगते वा सति, तत्रेति, न तत्र
करुणा हेतु, रित्यादिवत् षष्ठ्यर्थे सप्तमी तयोरित्यर्थः, तयोरूप-
मानोपमेययोर्यज्ञेदकथनं केनचिदसाधारणधर्मान्तरेणोपमा-
नादुपमेयसोत्कर्षायापकर्षाय वा वैधर्म्यप्रतिपादनं स व्यतिरेकः
कथ्यत इत्यन्यथः । असाधारणधर्मान्तरस्य उत्कर्षापकर्षहेतु-
भूतं तत्र क्वचिदुपात्तं क्वचिदनुपात्तस्य भवति तेज व्यतिरेकस्य
भेदचतुष्टयमन्त्येतत्रां शेयं, तथाहि अकलङ्घं मुखं तस्या न
कलङ्घी विधुर्यथा, इत्यादौ अकलङ्घस्तकस्त्रिलरूपहेतुदयो-
पादानादेकः, प्रत्येकाग्नुपादानात् द्वौ, समुदायानुपादानादेक
इति चत्वारोभेदाः । भेदकथनस्य क्वचिन्जादिवाचकप्रयो-
गेण क्वचिद्विरुद्धधर्मापादानमात्रेण च शाब्दं सम्भवति, क्वचिच्च
पर्यासोचनागम्यम्, एतत्र वक्ष्यमाणोदाहरणेषु खण्डीभविष्यति ।

इत्येषोपमानादुपमेषस्त्रोत्कर्षोऽपकर्षो वा वैचित्रविशेषजनक-
तथा प्रतिपाद्यमानोव्यतिरेक इति स्त्राणम्, तत्रोत्कर्षव्यतिरे-
कस्य वक्ष्यमाणेदाहरणानि, अपकर्षव्यतिरेकस्य यथा, ‘चीणः
चीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्हते नित्यम्। विरम प्रसीद
सुन्दरि! चौवनमनिवर्त्ति यातन्तु’। अत्रोपमेयद्यैवनस्त्रोपमान-
चन्द्रापेच्यापकर्षः । यथा वा ‘इनूमदाद्यैर्यशसा मया पुन-
र्दिष्टां हसैर्दूतपथः सितीष्टतः’। अत्र यशस्त्रिइनूमदाद्यपेच्या
दैत्यफलासम्यादकतया नस्त्रायशस्त्रिलादपकर्षः ॥ १८० ॥

धैर्यलावण्यगाम्भीर्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः ।

गुणैस्तुल्योऽसि, भेदस्तु वपषैवेद्गेन ते ॥ १८१ ॥

इत्येकव्यतिरेकोऽयं, धर्मेणैकच वर्त्तिना ।

प्रतोतिविषयप्राप्नेभेदस्योभयवर्त्तिनः ॥ १८२ ॥

इत्यं व्यतिरेकस्य सामान्यलक्षणमुक्ता बङ्गप्रभेदसास्य प्रथमं
शब्दोपान्तसादृश्यप्रभेदान् क्रमेण दर्शयन्नेकव्यतिरेकमाह ।
धैर्येति । धैर्यं पाण्डित्यमनुस्त्रितवेलतच्च, सावणं सैन्दर्यं
स्त्राणान्नजलमयतच्च, गाम्भीर्यं दुर्बोधाशयतं गभीरतच्च, गा-
म्भीर्येत्यत्र माहात्म्येति क्वचित्पाठः । तत्र माहात्म्यं महाशयतं
विपुलतच्च । भेदस्त्रिति भेदोवैधर्म्यम्, ईदृशेन अतिसुन्दरकर-
चरणादिमता । अत्र धैर्यादियाधारणधर्मप्रयोगात् सादृशं
शास्त्रम् । उपमेयमात्रनिष्ठेन च शास्त्रेन विलक्षणवपुशत्वधर्म-
णाप्रस्तुतात् समुद्रात् प्रस्तुतस्य राज्ञ उत्कर्षः ॥ १८३ ॥

इत्येकेति । इत्यस्मिन् स्नाके एकत्र वर्जिता एकस्मिन्दुपमेय
एव वर्तमानेन धर्मेण सुन्दरवपुश्चलरूपेण उभयवर्त्तिन
उपमानोपमेयनिष्ठस्य भेदस्य उत्कर्षापकर्षरूपवैधर्म्यस्य उप-
मेयोत्कर्षस्य उपमानापकर्षस्य चेत्यर्थः प्रतीतिविषयप्राप्तेः
प्रतीयमानलाद्वेतोरथमेकव्यतिरेक इत्यस्यथः । अत्र विषयपदं
विषयत्वपरम् । एकमात्रनिष्ठधर्मेणोभयोर्मिथोव्यतिरिच्यमा-
नलादेकव्यतिरेक इति वर्तुलार्थः ॥ १८२ ॥

अभिन्नवेसौ गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि ।

असावञ्जनसङ्काशस्त्वन्तु चामीकरद्युतिः ॥ १८३ ॥

उभयव्यतिरेकोऽयमुभयोर्भेदकौ गुणौ ।

काण्ड्यं पिशङ्गता चैभौ यत्पृथग्दर्शिताविद्ध ॥ १८४ ॥

उभयव्यतिरेकमाह । अभिन्नवेसाविति । अभिन्नवेसौ
अनुस्तुप्तमर्थादै । असावम्बुराशिरञ्जनसङ्काशः आमलान्
मलिनः, लक्ष्मीचामीकरद्युतिः सुवर्णकान्तिः । अत्र भवानिति
लमिति च प्रक्रमभङ्गः सोढव्यः ॥ १८३ ॥

उभयेति । अत्रोपमानोपमेयोभयगतावेव निकर्षोत्कर्ष-
वेधकौ अञ्जनसङ्काशलचामीकरद्युतिलरूपभेदकावुपात्तावि-
त्युभयव्यतिरेकोऽयम् ॥ १८४ ॥

त्वं समुद्रस्थ दुर्बारौ महासत्त्वौ सतेजसौ ।

अयन्तु युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥ १८५ ॥

स एष स्वेषरूपत्वात् सञ्जेष इति गृह्णताम् ।
साक्षेपश्च सहेतुश्च दर्शयते तदपि दयम् ॥ १८६ ॥

सञ्जेषव्यतिरेकमाह । लभिति । दुर्बाराविव्यादि, दुर्बारत्वमनभिभवनीयत्वमवार्थपूरत्वश्च, सच्चं गुणविशेषस्त्रिमिप्रसृतिजन्मुश्च, तेजः प्रतापेवाङ्गाग्निश्च, जडात्मा जखमयत्वात् शीतलखभावेमूर्खश्च, पटुक्षीक्षणो निपुणश्च ॥ १८५ ॥

स एष इति । सञ्जेषरूपत्वात् जडात्मेतिपटुरितिस्त्रिष्ठभेदकधर्मदयसम्यादितत्वात् । न चाच दुर्बाराविव्यादिसाधारणविशेषणानामपि स्त्रिष्ठलेन सञ्जेषत्वमस्येति वाच्यं तादृशविशेषणानां बाहुश्चनिर्बाहकतया अव्याधार्थान्यतरस्येषाव्यभिचारिलेन सर्वत्रापि सञ्जेषत्वापत्तेः तस्माद्भेदकविशेषणस्यैव सञ्जेषलेन सञ्जेषत्वव्यपदेशः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरहत्कर्षकापकर्षकविशेषणदयस्यैव स्त्रिष्ठलं, क्वचिदेकतरनिष्ठविशेषणस्य स्त्रिष्ठवेऽप्ययं भवति यथा एतत्पद्यस्यैव, तथापि भवतः कर्त्तां जडात्मा नायमर्हतीत्युत्तराद्द्वयाटे, अत्रोपमानमात्रगतं जडात्मेति स्त्रिष्ठविशेषणम् । इत्यं भेदकविशेषणस्यैकगतत्वेनेभयगतलेन स्त्रिष्ठवेन च भेदत्रयमुक्ता पुनरपि भेददयमाह । साक्षेपस्येति । आक्षेपः विरुद्धधर्मान्तरोपन्यासेन बाहुश्चप्रतिषेधः तत्प्रितः । सहेतुकः हेतुपन्यासेन बाध्यमानः, हेतुस्त्राच हेतुर्धविहितपञ्चमादिविभक्ष्यन्तपदप्रतिपाद्यरूपः अतएव हेतुविशेषणप्रयोगे न सहेतुकव्यतिरेकः ॥ १८६ ॥

A. O. 20/38

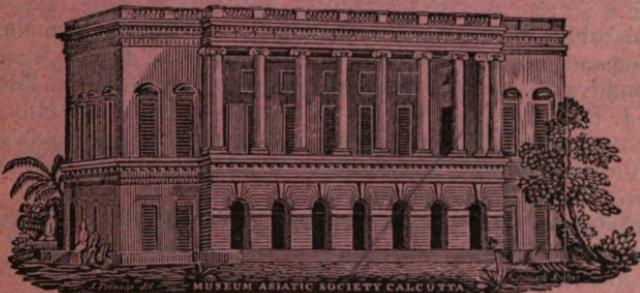
BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NO. 38.



काव्यादर्शः श्रीदण्डाचार्यविरचितः
श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशकृतमालिन्यप्रोञ्चनोनामक-
टीकासहितः ।

THE KĀVYĀDARŚA OF ŚRĪ DANDIN,

EDITED, WITH A COMMENTARY, BY

PANDITA PREMACHANDRA TARKABĀGI'S'A.

Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutta.

FASCICULUS III.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1863.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,
IN THE NEW SERIES.

- The Vais'eshika Sútras, with Commentaries, by Pandita Jaya Nárayana Tarkapanchánana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.
The Sándilya Sútras with Swapnes'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.
The Kaushítaki-Bráhmaṇa Upanishad with Sankaránanda's Commentary, edited with a translation by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fásciculi, Nos. 19 and 20.
A translation of the Súrya Siddhánta and Siddhánta Síromani, by Pandita Bápú Deva Sástri, under the superintendence of Arch-deacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'a Rúpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. I., II. Nos. 12, and 24.
The Náraṇa Pancharátra. Edited by Rev. K. M. Banerjea. Fasc. I. II. III., Nos. 17, 25 and 34.
The Kávyádars'a of S'rí Daṇḍin, edited, with a commentary, by Pandita Premachandra Tarkabágísha, Fasc. I. II., Nos. 30 and 33.
The Maitri Upanishad, with the commentary of Rámátrírtha, edited, with an English Translation By E. B. Cowell, Esq. M. A. fasc. I. No. 35.

स्थितिमानपि धीरोऽपि रत्नानामाकरोऽपि सन् ।

तव कक्षां न यात्येव मलिनोमकरालयः ॥ १८७ ॥

क्रमेणोदाहरति । स्थितीति । अत्र मसिनत्वरूपविशद्दू-
धर्मप्रयुक्तशादृशाचेपेण प्रस्तुतखोल्कर्ष इति शाचेपव्यतिरेकः,
नचाचेप एवायमिति वाच्यं तस्माचाङ्गतया व्यपदेशकलाभा-
वात् ॥ १८७ ॥

वहन्नपि मर्हीं कृत्खां सशैलद्वीपसागराम् ।

भर्त्वभावाङ्गजङ्गानां शेषस्त्वत्तोनिष्ठयते ॥ १८८ ॥

वहन्नपीति । लुञ्जङ्गानां सर्पाणाम्, अथच विटानां । नि-
ष्ठयते निष्ठष्टीभवति । लक्ष्म इति शार्याद्वीयत इत्यादिवद-
पादानसंश्लकस्याऽपि कर्द्वविवक्षया निष्ठयत इति कर्मणि
प्रयोगः । अत्र भर्त्वभावादिति पञ्चम्यनपदप्रतिपादेन ऐतुना
प्रस्तुताप्रस्तुतयोरहत्कर्षनिकर्षबोध इति सहेतुव्यतिरेकः ॥ १८८ ॥

शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकोऽयमीदृशः ।

प्रतीयमानसादृश्योऽप्यस्ति सोऽप्यभिधीयते ॥ १८९ ॥

इत्यं शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकमुला प्रतीयमानसादृश्य-
व्यतिरेकं दर्शयन्नाह । शब्दोपादानेति । शब्दस्य साधारण-
धर्मप्रतिपादकपदस्योपादानेन यत् शादृश्यं तत्पूर्वकोव्यति-
रेक ईदृशः निरुक्तखरूपः । शब्द उपादानं प्रतिपादको यस्य

तादृशं शादृशं चत्रेति केचित् । प्रतीयमानेति, प्रतीयमानं
साधारणधर्माप्रयोगेऽपि सामर्थादवगम्भमानं शादृशं चत्र सः
साधारणधर्मप्रयोगाभावेऽपि प्रसिद्धशादृशयोरूपमानोपमेय-
योर्भेदकथनरूप इत्यर्थः । तादृशो व्यतिरेकोऽप्यस्मि सम्भवति,
सोऽप्यभिधीयते अनन्तरमेव दर्शते ॥ १८८ ॥

त्वनुखं कमलच्छेति द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।

कमलं जलसंरोहित्वनुखं त्वदुपाश्यम् ॥ १८९ ॥

अभूविलासमस्यृष्टमदरागं मृगेच्छणम् ।

इदन्तु नयनद्वन्द्वं तव तद्वुणभूषितम् ॥ १९० ॥

त्वनुखमिति । इतीति भिहादा विशेषणम् एषेत्यर्थः,
जलसंरोहित्वसिंचात्पञ्चम्, त्वदुपाश्रयं त्वक्माचनिष्ठम् । विभि-
न्नोपादानत्वात्त्वनुखकमस्यचेभेद इत्यर्थः । अत्र साधारण-
धर्माप्रयोगामानुखकमस्यचोः शादृशमशावृतमपि प्रसिद्धतात्
प्रतीयते ॥ १८० ॥

अभूविलासमिति । अस्यृष्टमदरागमप्राप्नमद्यपानकृतलौ-
हित्वं । मृगेच्छणं मृगस्य चक्षुः । तद्वुणभूषितं तैर्भूविलासा-
दिभिर्गुणैरस्तद्वन्द्वम् । अचापि विश्वधर्ममाचप्रयोगात् शादृ-
शमार्थम् ॥ १८१ ॥

पूर्वस्मिन् भेदमाचेत्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।
सदृशव्यतिरेकश्च पुनरन्यः प्रदर्शयते ॥ १८२ ॥

उदाहरणदर्शनायाः प्रयोजनं दर्शयति । पूर्वस्मि-
न्निति । पूर्वस्मिन् लक्ष्मित्याद्युदाहरणे, भेदमाचेक्षि-
रिति न तु प्रस्तुतस्योत्कर्षोक्तिरित्यर्थः उत्कर्षबोधकवैधमर्या-
नुपादानादत्रोत्कर्षस्य व्यञ्ज्यलमेवेति भावः । भेदस्त्राच कारण-
भेदरूपः । उक्तस्य, अयमेव हि भेदोभेदहेतुर्बा विरुद्ध-
धर्माधारः कारणभेदस्येति । न च जलसंरोहीत्यस्य जल-
संरोहीतिस्त्रिष्टुतका जडोपादानात् कमलादजडोपादानस्य
मुखस्योत्कर्षः इवादेवापस्थित इति कथं भेदमाचेक्तिरित्य-
स्मिन्निति वाच्यम्, तात्पर्याभावेव जलपदस्य जडाधर्मबोधक-
लाभावात् वस्तुतस्य जलसंरोहीत्यच वीरसंरोहीत्येव पठनी-
यम् । अस्मिन्निति । अस्मिन्ननन्तरोक्ते अभूविक्षाद्यमित्यादिपद्ये,
आधिक्यदर्शवम् उपमानोपमेवनिकर्षोत्कर्षबोधकविशेषणैरूप-
मेयस्योत्कर्षसाच्चतिपत्तिः न तु साधारणविशेषणमस्त्रिका सा-
दृश्यप्रतिपत्तिरिति । भेदस्त्राच दयोर्विरुद्धधर्मवत्तया प्रती-
यते न तु स्फुटशब्देनाभिधीयते । इत्यं विरुद्धधर्मप्रयोगेण
नन्तादिवाचकशब्देन वा स्फुटभेदव्यतिरेकं प्रदर्श्य सदृशध-
र्ममाचप्रयोगेणास्फुटभेदव्यतिरेकं दर्शयति । सदृशव्यतिरेक-
स्येति, सदृशेन सदृशधर्ममाचप्रयोगेण व्यतिरेक आधिकं
सदृशव्यतिरेक इत्यर्थः ॥ १८२ ॥

लक्ष्मिं पुण्डरीकच्च फुले सुरभिगन्धिनी ।

भ्रमङ्गमरमधोजं लोकनेत्रं मुखन्तु ते ॥ १८३ ॥

सदृशव्यतिरेकोऽपि सादृशस्य शब्दोपात्तलेन प्रतीयमा-
नलेन च द्विविधस्तत्र शब्दोपादानसादृशभेदमुदाहरति ।
त्वमुखमिति । फुलतं स्थितशोभितत्वं विकसिततत्त्वं । अत
फुलसुरभिगच्छितयोः साधारण्णात् सादृशं शब्दोपात्तं ।
भ्रमदिति, भ्रमद्भ्रमरत्वं लोलनेत्रतत्त्वं धर्मदयमसाधारण-
मपि विम्बानुविम्बतया सदृशमेव न तु विरुद्धं, तेन च मुखपु-
र्खरीकयोर्भेदः प्रतीयत एव परन्तु विरुद्धधर्मोपादानेन यथा
स्फुटतरः, नात्र तथेति युज्यत एव भेदविधानम् अत्र भ्रमरा-
पेत्यया नेत्रस्थोत्कर्षः पर्यालोचनया प्रतीयत इति मुखसाधि-
क्यात्तत्त्वसमन्वयः ॥ १६३ ॥

चन्द्रोऽयमम्बरोत्तंसोहंसोऽयं तोयभूषणम् ।

नभोनक्षत्रमालीदमुत्फुलकुमुदं पयः ॥ १६४ ॥

प्रतीयमानशौक्यादिसाम्ययोश्चन्द्रहंसयोः ।

कृतः प्रतीतशुद्धोऽस्य भेदोऽस्मिन् वियदम्भसोः ॥ १६५ ॥

पूर्वत्र शब्दवत्साम्यमुभयत्रापि भेदकम् ।

मृङ्गनेत्रादि तुल्यं, तत् सदृशव्यतिरेकता ॥ १६६ ॥

प्रतीतसादृशं सदृशव्यतिरेकमुदाहरति । चक्र इति ।
इदमिति काकाच्चिन्मायान्नभः पयसोर्विशेषणं । नभो नक्षत्र-
मालीदमिदमुत्कुमुदं पय इत्यपि क्वचित्याठः ॥ १६४ ॥

अत्र प्रतीयमानसादृशत्वं सदृशव्यतिरेकतत्त्वं सङ्गमयति ।

प्रतीयमानेति । अस्मिन् पदे प्रतीयमानं वाचकाभावेऽपि प्रसिद्धलादवगम्यमानं यत् वैष्णवादि आदिना सितपञ्चो-भितलादीनां गद्यणं । तेन साम्यं यथोऽस्ताहृष्टयोऽस्त्रहंसयो-रूपमानोपमेयभृतयोः, तथा प्रतीता इुद्धिर्बिमानुविमल-बोधिका खच्छता यथोऽस्तथाविधयोर्विदम्भयोऽस्त्र आश्रय-तया उपमानोपमेयधर्मभृतयोरित्यर्थः, भेदः क्षतः प्रद-र्शित इत्यन्वयः । अथमर्थः साधारणधर्माप्रयोगात् प्रतीय-मानसाहृष्टयोऽस्त्रहंसयोः खच्छतासाधमर्येण सहृष्टाभ्यां विद-दम्भोरूपविभिन्नधर्माभ्यां व्यतिरेकं प्रदर्शितमिति प्रतीय-मानसाहृष्टयतिरेकस्य सहृष्टव्यतिरेकाख्याभेद इति । अत यूर्बाह्नान्ते विदम्भयोरिति, उभराह्नान्ते अस्त्रहंसयोरिति पाठो न मनोरमः ॥ १८५ ॥

पूर्वजेति । पूर्वच लक्ष्मुखमिद्यादिज्ञोके इवत् इव्यविजिष्टं साम्यं फुले इति सुरभिगन्धिनी इति च साधारणधर्मबोधक-अस्त्राभ्यां मुखपुण्डरीकयोः साहृष्टं प्रतिपादितमिति इव्यो-पादानसाहृष्टोऽयं सहृष्टव्यतिरेक इत्यर्थः । उभयच सहृष्ट-व्यतिरेकलं सङ्गमयति उभयचापीति, उभयचापि ज्ञोकदयेऽपि तु त्वं क्षणात्वादिना खच्छतलादिना च प्रणिधानगम्यसाहृष्टं भृङ्गनेत्रादि आदिना विदम्भसोर्यहणं, भेदकम् उपमानोपमे-ययोर्भिन्नलप्रतिपादनेन निकर्षोत्कर्षबोधकं, तत्त्वात् सहृष्ट-व्यतिरेकतेत्यन्वयः । अन्ये त्वेवंविधस्यस्य उत्कर्षनिकर्षयोः स्फुट-प्रतीतेरभावात् तस्या एवच व्यतिरेकव्यपदेश्य जीवातुभृत-

मान्न व्यतिरेकलभुचितं किन्तु धर्मबोर्विलानुविलादुपमा-
धनिरेषाचमिति वदन्ति ॥ १६६ ॥

अरतालोकसंहार्यमवार्थं हृर्यरश्मिभिः ।
दृष्टिरोधकरं यूना यौवनप्रभवं तमः ॥ १६७ ॥
सजातिव्यतिरेकोऽयं, तमोजातेरिदं तमः ।
दृष्टिरोधितया तुल्यं, भिज्ञमन्यैरदर्शि गत् ॥ १६८ ॥

व्यतिरेकचक्रम् ।

सजातिव्यतिरेकमात्र । अरद्वालोकेति । दृष्टिरोधकर-
मिति, दृष्टिचुर्जानस्त्र, तमोसोहोऽन्धकारस्य, सेषवशादेव
तमःपदेनोपमानोपमेयभूततमोद्यप्रतिपादनात् सामान्यत्वात्
स्वस्मच्छः, अद्वनया उपमानतमःप्रतीतेरच व्यतिरेक इति
केचित् । अत्र दृष्टिरोधकरमितिविशेषस्योभ्यष्टित्वात्
सादृशं ग्रावदे । अरतालोकेत्यादिविशेषद्यस्त्रोपमेयमात्र-
दृश्तिभास्त्रेहकम्, एतदेव दर्शयति सजातिव्यतिरेकोचमिति
समाना जातिर्यक्ष स सजातिः सजातिसोच्यतिरेचनं सजातिव्य-
तिरेक इत्यर्थः । इदं इस्तुतं यौवनप्रभवं तमः, तमोजामेझान-
प्रतिवभकलरूपतमस्त्रधर्मवतोऽप्रस्तुततमःसामान्यस्य दृष्टिरो-
धितया दृष्टिरोधितरूपसाधारणधर्मरूपनितया तुल्यं, तथा
अन्यैः अरद्वालोकेत्याद्यसाधारणधर्मरूपनितया तुला चदर्शि
तत् सजातिव्यतिरेकोऽयमित्यन्ययः । अत्र अन्यैरिति वद्ध-

वचनेन अहोरात्रमुभिस्कादीनां परिशब्दः अत्यथा विद्धु-
धर्मदयस्त्रैवोपादानाद्युवचनानुपपत्तेः । भिस्मित्यनेत्रात्थये
त तमेजातेरित्यस्य विपरिशामेन पञ्चम्यन्तता ज्ञातव्या, अत्ये
तु तम इव तम इति लिष्टहृषकमिहं विद्धुधर्मोपादाना-
दधिकारहृष्टवैग्रीष्मित्याङ्गः ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

प्रसिद्धैतुव्यावृत्या यत्किञ्चित् कारणान्तरम् ।

यत्र स्वाभाविकत्वम्बा विभाव्यं, सा विभावना ॥ १८९ ॥

विभावनां सत्यतिः । प्रसिद्धैति । अतेति वैचित्रे इत्यर्थः ।
प्रसिद्धूष खाम्यतेऽसोकविलातख न तु तात्त्विककारण-
तोपञ्चख इतेऽर्थात्त्वा असङ्गावप्रदर्शनेत्र यस्त्विदितिगूर्ख
कारणाकारं अथ वैचित्रे विभाव्य फलोत्पत्तमुपपत्त्वा निषु-
शाभिविवेशेनानुसम्भानीर्य, तथा स्वाभाविकत्वम्बा निषुणग्नु-
सम्भावेनपि कारणान्तराप्रतीतेः फलख स्ततःसमस्मान-
त्वम्बा विभाव्यं, सा द्विविधैचित्ररूपा विभावते योजना,
इत्यस्य विभा प्रसिद्धैतुमुत्पत्तख फलख गूढकारणान्तरवि-
भावनजन्यं कारणान्तरानुपत्तम्ब्या वैसर्विकत्वनिष्ठयजन्यं वा
वैचित्रं विभावनेति सत्यं, ततस्य कारणान्तरं स्वाभाविकत्वं
वा विभाव्यतेऽस्यामित्यधिकरणप्रत्ययान्तो योगरूढोऽयं वि-
भावनाशब्दः असङ्गारसंज्ञानां प्रायेण योगरूढत्वात् । अ-
स्यासु कारणाभावे फलोत्पत्तिवर्णं विभावनेत्याङ्गः तत्र
विभावते तिसंज्ञाया नाम्यर्थंतेति नैतत् वस्यक् । अथ कार-

शास्त्र विचिक्षाद्य, यथा, “अनायासहतं भयमद्वात्-
रसे हृषी । अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रवः” । इति, अत
वयोरुपं कारणान्तरमुक्तं तत्र च कारणतयाऽनिर्देशादिभा-
व्यत्वं । विचिदार्थं, यथोदाहरित्वते अपीतशीवकादम्बमि-
त्यादि, अत ग्रन्थकालरूपकारणान्तरमनुपातं विभावनीयं ।
खाभाविकलमपि विचिक्षाद्य यथा, वक्त्रं निसर्गसुरभीत्यादि
विचिक्षाद्य यथा, अनञ्जितमिता हृषिरित्यादि । प्रसिद्धका-
रणाभावश्च विचिक्षाद्यः, यथा, अपीतशीवेत्यादि । विचि-
क्षार्थः यथा वक्त्रं निसर्गत्यादि । अत तु कारणविरह्मसङ्गा-
वेन कारणाभावप्रतिपादनं तचापीयं भवति परन्तु न खुट-
तरा, यथा, यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैचक्षणा-
से चोक्षीजितमालतीसुरभयः प्रैढाः कक्षानिष्ठाः । ता
चैवास्मि तथापि तत्र सुरतयापारखीखाविधौ रेवारोधसि
वेतशोत्तरसे सेतः समुत्कण्ठते । इति, अनेत्कण्ठरूपकार्यस्य
प्रसिद्धहेतुनां पत्थभावादीनामभावोविरह्मेन पत्थादिसङ्गावेन
प्रतिपादित इति नाच खुटबमस्ताः अत एवाच प्रकाशकृता,
अत खुटोन क्षिदसङ्गार इत्युक्तं ॥ १८८ ॥

अपीतशीवकादम्बमसंमृष्टामलाभरम् ।

अप्रसादितपुद्वाम्बु जगदासीननोहरम् ॥ २०० ॥

तत्र कारणान्तरविभावमामुदाहरति । अपीतेति । अ-
पीताः अधून्यपीतवक्त्रोऽपि जीवा मत्ताः कादम्बाः कस्त्रैः

यत् तत् । अपीतेति, भोजनार्थत्वात् पिवते: कर्त्तरि कः ।
 तथा असंस्तुष्टमपि अमखमभरं यत् तत् । अप्रसादितं कत-
 कादिना प्रसादमप्रापितमपि शुद्धं स्वच्छमम् यत् तत् ।
 अत् पानं ज्ञीवत्वस्य, मार्जनममलत्वस्य, प्रसादनं शुद्धत्वस्य,
 प्रसिद्धं कारणं तदसङ्गावेऽपि ज्ञीवत्वादिफलोत्पत्तिरिति प्र-
 सिद्धकारणाभावः शाब्दः, तादृशफलोत्पत्तिस्य प्रसिद्धकार-
 णाभावेऽप्युपनिषधमाना प्रस्तुषद्रूपतया कारणान्तरमपेचत
 इति शरत्कालरूपं कारणान्तरं विभावयति, तदत्तार्थं का-
 रणान्तरम् ॥ १०० ॥

अनञ्जिताऽसिता दृष्टिर्भूरनावर्जिता नता ।
 अरञ्जितोऽरुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ॥ २०१ ॥

खाभाविकलविभावनामुदाहरति । अनञ्जितेति । अन-
 जिता अञ्जनेनालिप्तापि दृष्टिरसिता श्वामस्ता । तथा अनाव-
 र्जिता अनाकृष्टकोटिद्वयापि भूर्तता वका, अरञ्जितो खाक्षा-
 दिभीरागमप्रापितोऽपि अधरोऽरुणः । अत् अञ्जितत्वमसि-
 तत्वस्य, आवर्जनं नन्नतायाः, रञ्जितत्वमरुणत्वस्य प्रसिद्धं
 कारणं, तञ्जितत्वावप्युत्पद्यमानमसितलादि कार्यं दृष्टकार-
 णान्तराभावादिधिनिर्मितत्वरूपस्वाभाविकत्वं विभावयति ।
 तच्च खाभाविकलमिह गम्य । प्रसिद्धकारणाभावस्य शाब्दः ॥

॥ २०१ ॥

यदपीतादिजन्यं स्थात् चीवलाद्यन्यस्तेतुजम् ।
अहेतुकस्त्र तस्येह विवक्षेत्यविरुद्धता ॥ २०२ ॥

उदाहरणद्ये निरुक्तलक्षणदयं सङ्गमयन् कारणाभावे
कथं कार्योत्पत्तिरिति विरोधं वारयति । यदपीतादीति ।
पीतं पानं भावे कः, आदिना उत्तरस्त्राकगतानामप्यन-
च्छित्वादीनां परियहः, एवं चीवलादीत्यादिना असित-
त्वादीनाम् । अपीतादिजन्यं पानाद्यजन्यं किन्तु अन्यस्तेतुजं
श्ररत्कालरूपकारणान्तरजन्यं, तथा अहेतुकस्त्र कारणमन्त-
रेण स्वतःसिद्धस्त्र यत् चीवलादि स्थान्नवति तस्येह विवक्षा
दत्यतोऽविरुद्धता व्यभिचाराभाव दत्यन्वयः, अयमर्थः, दण-
रणिन्यायेन प्रत्येकपर्याप्तकारणतायां व्यभिचारापत्त्या कार्य-
गतं वैजात्यमवश्यमङ्गीकरणीयं, ततस्त्र प्रकृते पानादिजन्यं
चीवलादिकमन्यत् श्ररत्कालजन्यमन्यदिति पानादिकारणा-
भावेऽपि श्ररञ्जन्यं विजातीयमिदं चीवलादिकं तस्याच
व्यभिचारसम्भवः, एवमन्त्रनलेपादिलौकिककारणजन्यमसित-
त्वादिकमन्यत् स्वभावसिद्धस्त्रान्यदिति नाचापि व्यभिचार-
शङ्केति, वैचिचन्तु विभिन्नानामपि चीवलादीनामेकताथ्व-
सानेन अहो असत्यपि कारणे कार्यमिति चमल्कारोदया-
दिति विवेचनीयम् ॥ २०२ ॥

वक्ष्यां निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।
अकारणरिपुश्वन्द्रो निर्निमित्ताऽसुहृत् स्मरः ॥ २०३ ॥

निसर्गादिपदैरच्च हेतुः साशाश्विवर्त्तिः ।
उक्तस्तु रभित्वादि फलं, तत् सा विभावना ॥ २०४ ॥
॥ इति विभावनाचक्रम् ॥

आवृद्धं स्खाभाविकलमुदाहरति । वक्त्रमिति । निसर्गस्तु
स्खभावेन, नहु केनापि कर्पूरादिगन्धवस्तुना सुरभि । अव्याजे-
नाकपटेन सुन्दरं, नहु वसनाभरणादिना लचिमसौन्दर्यवत् ।
अकारणरिपुः विरोधादिकारणं विनैव विरहिणां ताप-
कारी । एवं निर्निमित्ताऽसुहृदिति । अच सुरभित्वादीनां
स्खाभाविकलं निसर्गादिपदेवाध्यमिति आवृद्धमेव । वन्धु ग्र-
षिष्ठूहेतुव्यादृत्यभावात् कथं स्वच्छेष्वमन्यय इत्यचाह, निस-
र्गादिपदैरिति । साज्ञाक्षज्ञादिवाचकाङ्गवत् । सुरभित्वादि-
फलं सुरभित्वादिफलस्तु स्खाभाविकलम्, उक्तस्तु वोधितस्तु ।
निसर्गादिपदानि हेतुयज्ञावं निवर्त्यन्ति, सुरभित्वादि-
फलस्तु च स्खाभाविकलं वोधयन्तीत्यर्थः । तत्त्वस्मात् कारणा-
भावफलस्खाभाविकलयोः प्रतीतत्वादित्यर्थः । सा निरुक्तस्तज्ज्ञानर
विभावना अच वर्तत इत्यन्ययः । तत्त्वा इत्यत्र तस्मादिति
क्षचित् पाठः ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तत्त्वस्यान्यवस्तुनः ।
उक्तिः संक्षेपस्तुत्वात् सा समासेऽक्तिरिष्यते ॥ २०५ ॥

अथ समासोक्तिं स्वच्छति । वस्तुति । किञ्चित् किमपि प्रसुतं

वसु अभिप्रेत्य चमत्कारितप्रतिपादयिषया व्यञ्जनया
प्रतिपादयितुमभिलम्ब्य तच्चुल्यस्य तदुपमानभूतस्यान्यवस्तुनः
कस्यचिदप्रस्तुतस्योक्तिः शब्देन प्रतिपादनं सा समासोक्तिरित्य-
न्वयः । शक्त्या प्रतिपादनापेक्षया व्यञ्जनया वस्तुनः प्रतिपा-
दनं हि चमत्कारविशेषं जनयति, यदुक्तं धनिक्तां ‘वाच्यो-
र्ज्ये न तथा स्वदते प्रतीयमानः सएव यथेति, संज्ञावीज-
माह, संक्षेपरूपलादिति समाप्तः संक्षेपः, संक्षेपश्च एकस्य प्र-
योगेणोभयप्रतीतिः, प्रकृतेच प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्द्योरेकस्याप्रस्तु-
तस्य प्रयोगेण प्रस्तुतस्यापि प्रतिपत्तिरिति । एतेनोपमाना-
स्त्राव्यादतिप्रसिद्धेरूपमेयस्य प्रतीतिः समासोक्तिरित्यर्थः ।
तदुक्तं भोजराजेन, ‘यत्रोपमानादेवैतदुपमेयं प्रतीयते । अति-
प्रसिद्धेस्यामाङ्गः समासोक्तिं मनोषिणः । प्रतीयमाने वाच्ये
वा सादृश्ये सोपजायते । स्थाघां गर्हामुभे नोभे तदुपाधीन् प्र-
चक्षते । विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा । अस्त्वसा-
वपराप्यस्ति तुल्यातुल्यविशेषणा । संक्षेपेणोच्यते यस्मात् स-
मासोक्तिरित्यं ततः । सैवान्योक्तिरनन्योक्तिरूभयोक्तिश्च कथते’
इति । वस्तुतस्तु समासोक्तावस्थामुपमानस्यैव वाच्यत्वमुपमेय-
स्यैव गम्यत्वमिति न नियमः उपमेयादयुपमानप्रतीतौ तद-
भ्युपगमस्यैचित्यात् । यथा, ‘व्याधूय यदुपममम्बुजलोचनाया
वज्जोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः । आलिङ्गसि प्रसभमङ्ग-
मशेषमस्माद्दुन्यस्त्वमेव मलयाच्छलगम्भवाह’ इति । अत्र शब्दस्य
मत्त्वानित्यस्योपमेयत्वं गम्यत्वं च इठकामुकस्योपमानत्वमिति ।

अतएवाग्ने उपमानमुपमेयं वानर्भाव्यैव लक्षणं कृतं यथा,
 ‘यत्रोक्ताङ्गम्यतेऽन्योर्थस्तस्मानविशेषणः । सा समासोक्रित-
 दिता संचेपार्थतया बुधैः’ इति । नवास्तु प्रस्तुतादप्रस्तुत-
 प्रतीतौ समासोक्रिः, अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसे-
 त्वाङ्गः । वाच्ये प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः समासोक्रि-
 रिति विश्वनाथादयः । खमते समासोक्त्वप्रस्तुतप्रशंसयोर्भेद-
 मप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे विवेचयिष्यामः ॥ २०५ ॥

पिवन्मधु यथाकामं भ्रमरः फुलपद्मजे ।

अप्यसन्नद्वसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुम्भलम् ॥ २०६ ॥

इति प्रौढाङ्गनाबद्धरतिलोलस्य रागिणः ।

कस्याच्चिदित्त बालायामिक्षावृत्तिर्विभाव्यते ॥ २०७ ॥

अत्र वाच्याङ्गम्यप्रतीतौ तयोः कार्यस्त्रिङ्गविशेषणामामन्य-
 तमस्य साम्यं हेतुरिति प्रथमं कार्यसाम्ये उदाहरति । पिव-
 चिति । असन्नद्वसौरभ्यमसन्नातमधुगम्भम् । लक्षणं सङ्गम-
 यति । इतीति । इतीह इत्यमिन् पदे, बालायामनुद्दिन्न-
 यौवनायाम्, इक्षावृत्तिः सुरताभिलाषप्रवृत्तिः, विभाव्यते
 कार्यसाम्येन व्यञ्जयते । अचाप्रस्तुतस्य भ्रमरस्य कार्यं फुलपद्मज-
 मधुपानपूर्वकपद्मजकोरकमधुपानेच्छा, प्रस्तुतस्य कामुकस्य च
 प्रौढाङ्गनारतिलोलापूर्वकबालासुरतेच्छा तयोर्भुविम्बानुवि-
 भतास्त्वेवेति साम्यमेव तेन चाप्रस्तुतादभ्रमरात् प्रस्तुतस्य कामु-
 कस्य प्रतीतिः ॥ २०६ ॥ २०७ ॥

विशेष्यमात्रभिज्ञापि तुल्याकारविशेषणा ।
अस्त्वसावपरायति भिज्ञाभिज्ञविशेषणा ॥ २०८ ॥

विशेषणसाम्यनिवन्धनं समासोक्तिं दर्शयन् विशेषणाना-
ज्ञाभिज्ञलेन भिज्ञाभिज्ञलेन च भेददयमाह । विशेषेति ।
विशेष्यमात्रं विशेष्यपदमेव भिज्ञं स्तेषानवष्टुमादेकमात्रबोधकं
यत्र शा । मात्रपदाद्विशेषणभिज्ञत्वद्युदासः । अपिना पू-
र्वीक्रकार्यसाम्यसमासोक्तिसमुच्चयः । विशेष्यपदस्य स्तिष्ठते तु
इयोः प्रस्तुतले स्तेषाखड्डारः, एकस्य तथाते तु शब्दशक्तिमूलो
धनिरिति बोधम् । तुल्येति, तुल्याकारं स्तेषावष्टुमेन वाच्य-
व्यञ्ज्याभयधर्मबोधकं विशेषणं यत्र सेत्येका, अत्र स्तेषवशा-
देकाकारशब्दप्रतिपाद्यतेन विशेषणधर्माणां साम्यम् । अपरा-
प्यस्तीति । अत्रापि विशेष्यमात्रभिज्ञेत्यनुपच्यते । भिज्ञमेक-
मात्रगामि अभिज्ञमुभयगामि च विशेषणं यत्र शा । भिज्ञ-
विशेषणस्य तु व्यञ्ज्यधर्मेण विम्बप्रतिविम्बतया साम्यम्, इत्यस्ता
स्तिष्ठविशेषणा स्तिष्ठास्तिष्ठविशेषणा चेति हौ भेदावित्यर्थः । स्ते-
षस्ताच शब्दगतोऽर्थगतचेति द्विविधो बोधस्तेनापरैरङ्गीकृतं
विशेषणसाधारण्यगर्भभेदाकारं पृथक्क्षणं वक्तव्यम् अर्थस्तेषाव-
द्वृत्यविशेषणस्यैव साधारण्यात्, अथा ‘निसर्गसौरभोङ्गान्तभङ्ग-
सङ्गीतशाजिनी । उदिते वासराधीशे स्तेराजनि सरोजिनी’ ।
अच निसर्गत्वादिविशेषणं साधारणं तेन च वायिकाप्रतीतिः ।
केचित्तु औपम्यगर्भतेन च विशेषणसाम्यं भवति, औपम्यगर्भ-

तत्र उपमारूपकतस्तद्गर्भात्पूर्वं तेज च विशेषणसाम्ये
भेदचयान्तरं आत्मवित्त्वाऽऽः तत्र इचिरं तथाविधस्तुते
एकदेशविवर्त्त्युपमातादृशरूपकयोरेवाङ्गीकारस्त्रित्यात् अ-
न्वया, ‘ऐन्त्रं धनुः पारुपयोधरेण ग्रहद्वानार्द्दनखचताभम् ।
ग्रन्थोदयन्तो सकलाद्यमिन्दुं तापं रवेरप्रधिकं चकार’। इत्या-
दावार्द्दनखचताभैर्धनुर्धारशरूपविशेषणस्य नायिकाया अस-
म्बवेन विशेषणसाम्याभावात् कथं नायिकाप्रतीतिः तस्मा-
देवमादावेकदेशविवर्त्त्युपमैव, एवं ‘सावण्णमधुभिः पूर्णमा-
खमस्ताविकस्तरम् । सोक्षेऽचमरोलम्बकदमैः कैर्नं पीयते’।
इत्यादावेकदेशविवर्त्त्युपकमेव ॥ २०८ ॥

रुद्धमूलः, फलभरैः पुष्टाननिश्चमर्थिनः ।

सान्द्रच्छायो महावृक्षः सोऽयमासादितो मया ॥ २०९ ॥

अनन्त्यविटपाभोगः फलपुष्पसमृद्धिमान् ।

सुच्छायः स्थैर्यवान् दैवादेष लभ्यो मया द्रुमः ॥ २१० ॥

उभयत्र पुमान् कश्चिद्वृक्षत्वेनोपवर्णितः ।

सर्वे साधारणा धर्माः पूर्वत्रान्यत्र तु दयम् ॥ २११ ॥

क्रमेणोदाहरति । रुद्धमूल इति । रुद्धं प्रदृढं मूलं शिफा,
अन्यत्र मूलधनं यस्तु तः । फलभरैः ब्रह्मातिष्ठयैः, अन्यत्र
धनखाभैरर्थिनः पुष्टान् । सान्द्रा बड़सा छाया आतपाभावः,
अन्यत्र कान्तिर्यस्य तः । सोऽयं प्रसिद्धः । अत्र मूलादिब्रह्मा-
नामनेकार्थत्वेन विशेषणानामभिन्नत्वं । तथाच मेदिनी ‘मूलं

ग्रिफाद्ययोः, मूलविच्छेन्ति के वा नेति । फलं जातीफले ग्रस्ये
हेतुत्ये वृष्टिसाभयोरिति । क्षाया स्थादातपाभावे प्रतिविमा-
क्योषितोः । पालनोल्कोचयोः कान्तिसच्छेभापङ्गिष्ठु स्त्रि-
याम् इति च । महावृच्छपदन्त्वेकार्थमेवेति वाच्यव्यञ्जवाक्या-
र्थयोर्विशेषं भिन्नमेव ॥ १०६ ॥

अनस्त्वयेति । अनस्यो विटपस्य शाखाविस्तारस्याभोगः पू-
र्णता यस्य सः । फलानां ग्रस्यानां पुष्पाणां च सम्भृद्धिः प्राचुर्यं
विद्यते यस्य सः । अत्र पुष्पसाहचर्यात् फलपदस्य ग्रस्यमाच-
वाचकलेनैकार्थलमेव । सुच्छायः पञ्चवनैविद्यादधिकातपाभा-
वः, अन्यत्र श्वेभनकान्तिः । स्त्रैर्यमविचलितमूलत्वम्, अन्यत्र
सत्यपि विन्ने व्यवसायादचलनं, तदान् । दैवाद्भाग्यात् ॥
॥ ११० ॥

उभयचेति । उभयत्र पद्यदये, कश्चित् प्रस्तुतः पुमान्, वृच्छ-
त्वेन उपमानभूतवृच्छस्योपमेयलेन, उपवर्णितः विशेषणसा-
धारस्योत्यापितया व्यञ्जनया बोधितः । पूर्वत्र पद्ये सर्वे धर्मां
विशेषणभूताः साधारणाः शिष्टपदप्रतिपाद्यलेनैकरूपलादु-
भयान्वयित्वेनाभिन्नाः । अन्यत्र परत्र पद्ये तु दयं सुच्छायत्व-
स्त्रैर्यवत्त्वधर्मयोर्युग्मं शिष्टपदप्रतिपाद्यलादभिन्नं । विटपफल-
पुष्पाणान्त्वेकार्थपदप्रतिपाद्यलाङ्गिष्ठत्वमेव, तेषां साधारण्यन्तु
प्रतीयमानपुरुषगतैस्त्वजातीयधर्मैः सह विम्बप्रतिविम्बतयेति
बोध्यम् अन्यथा तेषां व्यञ्जनानुत्यापकलेनापुष्टवदोषापत्तेः ।
अयस्त्र चरमभेदो वैचित्रविशेषाजनकलान्वैरूपेचितः ॥ १११ ॥

निवृत्तव्यालसंसर्गो निसर्गमधुराशयः ।
 अयमभ्योनिधिः कष्टं कालेन परिपूर्वते ॥ २१२ ॥
 इत्यपूर्वसमासोक्तिः पूर्वधर्मनिवर्त्तनात् ।
 समुद्रेण समानस्य पुंसो व्यापत्तिस्तुचनात् ॥ २१३ ॥
 ॥ इति समासोक्तिचक्रम् ॥

अभिन्नविशेषणसमासोक्तो रुद्धमूल इत्याद्युदाहरणप्रद-
 श्वनेन विशेषणानां तात्त्विकत्वं प्रतिपादितं । सम्प्रति विपरीत-
 धर्मारोपेण भेदान्तरं इर्षयन्नुदाहरति । निवृत्तेति । निवृत्ता
 व्याख्यानां सर्पाणाम्, अन्यत्र खलानां संसर्गो यस्मात् सः ।
 तथा निसर्गेण मधुराशयः सुखादुजलाधारः, अन्यत्र सदयह-
 दयः, कालेन समयविशेषेण अन्यत्र यमेन, परिपूर्वते नि-
 र्जलीक्रियते अन्यत्र विनाश्यते । अत्र व्याख्यसंसर्गित्वलवणाशय-
 त्वे एवाभ्योनिधेः पूर्वसिद्धधर्मौ तत्त्विवर्त्तनेन तद्विपरीतव्याल-
 संसर्गभावनिसर्गमधुराशयत्वधर्मौ वाच्येऽभ्योनिधावारोपितौ,
 व्यञ्जे च तात्त्विकावित्यभिक्षौ, ततश्च प्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीति-
 रित्यपूर्वसमासोक्तिरियम्, एतदेव सङ्गमयति । इत्यपूर्वेति ।
 अपूर्वत्वे हेतुः पूर्वधर्मनिवर्त्तनादिति, पूर्वधर्मौ पूर्वसिद्ध-
 धर्मौ व्याख्यसंसर्गित्वणाशयत्वरूपौ तयोर्निवर्त्तनादपलापात्
 तदपलापेन तद्विपरीतधर्माध्यासादित्यर्थः । समासोक्तिसङ्गावे
 हेतुः समुद्रेणेत्यादिः । इत्यं कार्यविशेषणयोः साधारण्यत्वेदा
 दर्शिताः । लिङ्गसाधारण्यभेदो यथा, ‘असमाप्तजिगीषस्य स्त्री-

चिना का मनस्तिनः । अनाकर्म्य जगत् छात्मनं नो सन्ध्यां
भजते रविः । अत्रोप्तराद्द्वे स्तोपुंलिङ्गवाधारस्तेन नायक-
नायिकाप्रतीतिः, एवमन्तेऽपि समासोक्तिभेदा भोजराजादि-
भिरुक्तास्तेषां प्रबन्धेषु ज्ञातव्याः ॥ २१२ ॥ २१३ ॥

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्त्तिनी ।

असावतिशयोक्तिः स्यादलङ्घारोत्तमा यथा ॥ २१४ ॥

अथातिशयोक्तिं खच्यति । विवक्षेति । विशेषः प्रस्तुतवस्तुन
उत्कर्षः तस्य या लोकसीमातिवर्त्तिनीं लोकमर्यादातिरिक्ता
अत्यधिकेत्यर्थः, विवक्षा उक्तिः भङ्गा प्रतिपादनमित्यर्थः,
असावतिशयोक्तिः स्यादित्यन्वयः । विवक्षेति खार्थे सन् इच्छा-
या अलङ्घारत्वाभावात् । विवक्षाया लोकसीमातिवर्त्तिवस्तु
परन्परया विशेषस्यैव लोकसीमातिवर्त्तिलेन प्रतिपादितस्य
चमत्कारजनकत्वात् । स्यष्टमुक्तमाण्डेये, ‘लोकसीमातिवर्त्तनस्य
वस्तुधर्मस्य कीर्तनम् । भवेदतिशयो नाम सम्बोद्धसम्बोद्धा दिधा’
इति । वस्तुधर्मस्य प्रस्तुतवस्तुनो गुणाद्याधिक्यकृतोत्कर्षस्येत्य-
र्थः । क्वचिच्च लोकसीमातिवर्त्तिन इत्येव पाठः । इत्यस्य
प्रस्तुतवस्तुनोऽत्यधिकोत्कर्षोक्तिरितिशयोक्तिरिति खच्छम्, अ-
तिशय उत्कर्षस्यस्याक्तिरित्यन्वर्थता । एवस्य लोकसीमाति-
वर्त्तिवस्य विशेष एवान्वयात् प्रस्तुतवस्तुनि चावन्वयावाच
कान्तिगुणवस्त्राभावशङ्का, प्रस्तुतवस्तुन एव तथाते कान्तिम-
त्वायोगात् वाच्चाभिधानादावेव वा कान्तिसङ्घावनियमेनान्वय

तदभावे दोषाभावात् । एवमपि वस्त्यमाणोदान्तेजास्या न
समानविषयलम् । अत्र प्रस्तुतोत्कर्षातिशयप्रतिपादनस्त्राप्रस्तु-
ताभेदाध्यवसानादिना । अतिशयोऽकिं प्रशंसति । अलङ्कारोत्त-
मेति सर्वालङ्कारजीवातुभृतलादर्षनीयार्थात्कर्षातिशयबोध-
कत्वेन च मत्कारविशेषजनकलाष्टेत्यर्थः ॥ २१४ ॥

मस्तिमालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्दचन्दनाः ।

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ २१५ ॥

उदाहरति । मस्तिकेति । मालाशब्दस्येष्टकादिलात्तद-
न्तस्य चेति ह्रस्वः । ईदृशं सामान्यालङ्कारभिच्छन्यने । अत्र
ज्योत्स्नैव वर्णनीयत्वात् प्रस्तुता, तस्याः श्वेतिमा मस्तिमाला-
दिक्षतनायिकाश्वेतिमाभिन्नतया वर्णनादत्यधिकत्वेन प्रती-
यते, यदा ज्योत्स्नां रजन्यां तादृशाभिसारिकाणामलक्ष्यलस्या-
सम्बन्धेऽपि तत्क्ष्यनात् प्रस्तुतज्योत्स्नायाः श्वेतिमोत्कर्षः प्रती-
यते ॥ २१५ ॥

चन्द्रातपस्य बाड़स्यमुक्तमुत्कर्षवत्तया ।

संशयातिशयादोनां व्यक्तौ किञ्चिन्निदर्श्यते ॥ २१६ ॥

अत्र लक्षणं सङ्कलयति । चन्द्रातपस्येति । चन्द्रातपस्य प्रस्तुत-
ज्योत्स्नाया उत्कर्षवत्तया उत्क्षेपप्रतिपादनार्थं बाड़स्यं गाढ-
लमुक्तम् अभिसारिकाणां तादृशश्वेतिका सहाभिन्नलप्रतिपा-
दनेन सत्यपि लक्ष्यत्वेऽस्यलप्रतिपादनेन वा बोधितमित्यर्थः ॥

भेदान्तराणि प्रदर्शयन्नाह । संशयेत्यादि । संशयेनाति-

ग्रथः प्रसुतोत्कर्षः । आदिना निर्णयादिपरिग्रहः । अहौ
प्रकाशनाय, निमित्ते सप्तमी । किञ्चिद्देहान्तरं यन्यवाङ्गम्-
भिया नतु बहवो भेदा इत्यर्थः ॥ २१६ ॥

खनयोर्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये तव ।

अस्ति नास्तीति सन्देहो न मेऽद्यापि निवर्त्तते ॥ २१७ ॥

खनयोरिति । खनयोरतिस्थूलयोः, एवं जघनस्यातिस्थू-
लस्य, अपिर्भिन्नक्रमे मध्ये वर्तमानमपि, अपिना सन्देहा-
सम्भवः सृचितः । तथापि मध्यस्यातिकृशत्वेन सम्बगलक्ष्यत्वात्
सन्देहावतारः । अत्र तथाविधसंश्लेष्यस्यासमन्वेष्यपि तत्सम्भव-
कल्पनेन मध्यस्य कृशलातिशयः प्रतिपादित इति संश्लयाति-
शयोक्तिरियम् ॥ २१७ ॥

निर्षेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।

अन्यथा नोपपदेत पयोधरभरस्थितिः ॥ २१८ ॥

निर्णयातिशयोक्तिमुदाहरति । निर्षेतुमिति । तव मध्यम्
अस्तीति निर्षेतुं शक्यम्, अन्यथा मध्यसङ्घावं विना पयोधर-
भरस्थितिर्नोपपद्येत, निरवलम्बनस्य गुरुवस्तुनः स्थितेरसम्भवा-
दित्यन्वयः । अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेरिति कृचित्
पाठः । अत्र निरवलम्बनपयोधरभरस्थित्यनुपपत्तिकृतमध्या-
स्थित्वनिर्णयस्यासमन्वेष्यपि तत्कल्पनेन मध्यस्य कृशलातिशयो-
क्तेर्निर्णयातिशयोक्तिरियम् ॥ २१८ ॥

अहो विशालं भूपालभुवनचितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराश्रियदत्ते ॥ २१८ ॥

आश्रयाधिक्यातिशयोक्तिमुदाइरति । अहो इति । अहो
अहुतमत्यन्तमित्यर्थः, मातुमशक्योऽपि अपरिमितोऽपि ।
अत्राश्रयभृतस्य भुवनचितयस्याधिक्यप्रतिपादनेनाश्रितस्य अ-
श्वोराश्वेराधिक्योक्तेराश्रयाधिक्यातिशयोक्तिरियम् । अतएवा-
त्राधिकालङ्घारमिच्छन्ति नव्याः । एवमस्तु प्रस्तुतस्य निगर-
णेनाप्रस्तुताध्यवसानादुल्कर्षोक्तौ चमत्कारातिशयः, यथा ‘लता
मूले खीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः स्फुरन्ताराकारा ग-
लति जलधारा कुवलयात् । धुनीते बन्धुकं तिलकुसुमजन्मा-
पि पवनो वहिर्दीर्घे पुण्यं परिणमति कस्यापि कृतिनः’ । अत्र
मुखादीनां निर्गीर्षानां हिमकराद्यध्यवसानेनोत्कर्षातिशयः ।
नव्यास्तु कार्यकारणयोः पैर्व्वापर्यविपर्ययेऽप्यतिशयोक्तिमि-
च्छन्ति, यथा ‘हृदयमधिष्ठितमादौ माखत्याः कुसुमचाप-
वाणेन । चरमं रमणीवस्त्रम् लोचनविषयं लया भजता’ इत्या-
दौ । खमतेलत्र वक्ष्यमाणहेलसङ्घार एव ॥ २१९ ॥

अलङ्घारान्तराणामप्येकमाङ्गः परायणम् ।
वागोशमहितामुक्तिमिमामतिशयाङ्ग्याम् ॥ २२० ॥
॥ इत्यतिशयोक्तिचक्रम् ॥

अस्या अलङ्घारोन्तमत्वं व्याकरोति । अलङ्घारेति । वा-
गीशमहितां दृष्ट्यतिनापि प्रशंसितां वाल्मीक्यादिभाषाकवि-

भिरादृतां वा इमामतिश्चाङ्गयामुक्तिमतिश्चयोक्तिम् अलङ्कारान्तराणामयेकमद्वितीयं परायणमवलम्बनमाङ्गः प्राक्तननिबन्धार इति शेषः । प्रस्तुतोत्कर्षातिश्चयरूपाया अस्या एव वैचित्ररूपत्वात् सर्वत्रावभिचारिलाभ अलङ्कारान्तराणामुपजीवत्वम् एतदभावे च वैचित्राभावेन विद्यमानानामयुपमादीनां नालङ्कारत्वं, यथा ‘गौरिव गवय इत्यादौ’ यदुक्तं । ‘सैव सर्वत्र वक्त्राक्तिरनयार्थो विभाव्यते । यत्रोऽस्यां कविनाकार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना’ इति । अन्यत्र, ‘कस्याप्यतिश्चयस्योक्तिरित्यन्वर्थविचारणात् । प्रायेणामी अलङ्कारा भिन्नानातिश्चयोक्तिः’ इति । एवं सर्वत्रैवातिश्चयोक्तिसङ्घावेऽपि वैचित्रान्तरेणालङ्कारान्तरव्यपदेशाः, वैचित्रान्तराभावे त्रिश्चयोक्तिव्यपदेश इति बोध्यम् । अलङ्कारान्तरामपीत्यपिना उक्तोदाहरणगतालङ्काराणां समुच्चयः, तथाहि मस्तिकामालभारिण्य इत्यादौ सामान्यं, स्तनयोर्जघनस्थापीत्यादौ सन्देहः, निर्णेतुं शक्यमस्तीत्यादौ निश्चयः । संशयनिश्चययोरुपमानोपमेयविषयकत्वाभावेऽप्यलङ्कारत्वं बङ्गभिवैचित्रजनकलादङ्गीकृतम् । अहो विशालमित्यादावधिकम् । एते चालङ्कारा अन्यैकता ज्ञातव्याः ॥ २१० ॥

अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा ।

अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा ॥ २११ ॥

अथोत्प्रेक्षां स्वक्षयति । अन्यथैवेति । चेतनस्येतरस्याचेतनस्य

वा प्रसुतविषयस्यान्वया खाभाविकलेनैव स्थिता वृत्तिर्गुण-
क्रियादिवर्तनं वथावत्स्वरूपम्, अन्वया प्रकारान्तरेण अप्र-
स्तुतस्वरूपलेनच यत्र वैचित्रे, अद्वैचित्रेभोधायेत्यर्थः, उत्प्रेक्ष्यते
सम्भावयते तां तादृशवैचित्ररूपामुखेचां विदुरित्यन्वयः । अ-
धिकरणसाधनोऽयमुत्प्रेक्षाशब्दः । यत्त्विति पाठेतु क्रियाविशेषणं
तदा भावसाधनः । तदुक्तं प्रकाशहता, ‘सम्भावनमथोत्प्रे-
क्षेति’ । सम्भावना चोत्कटकोटिकः संब्दयः, अप्रसुतकोटेरु-
स्कटलम्ब प्रसुतकोटेर्निंगरजेन, निगरणम्ब ऋचिदमुपादानेन
ऋचिदुपाच्चस्यायधःकरणेण च । यदुक्तं ‘विषयस्यानुपादाने-
ऽप्युपादानेऽपि सूरयः । अधःकरणमाचेण निगीर्वलं प्रचक्षते’
इति । उपमेये उपमानसम्भावनमेवोत्प्रेक्षेति नव्यैरुक्तं तत्प्राचो-
नानामनभिमतमित्यगे स्फुटीभविष्यति । अस्यास्मोत्प्रेक्षणीया-
र्थानां जातिक्रियागुणद्रव्यात्मकलेन तेषाम्ब भावाभावाभि-
मानेन आत्यादित्रयस्य च स्वरूपफलहेतुरूपलेन द्रव्यस्य स्व-
रूपमाचगत्वेन च उत्प्रेक्षानिमित्तस्य गुणक्रियारूपलेन एवं
प्रकारान्तरेण च बहवो भेदा अन्यैरक्ता गन्धगौरवभियाच
नोक्ताः स्वयमनुसन्धातव्याः ॥ २२१ ॥

मध्यन्दिनार्कसम्भाप्तः सरसीं गाहते गजः ।

मन्ये मार्त्तण्डगृह्णाणि पद्मानुद्वर्त्तुमुद्दनः ॥ २२२ ॥

स्वातुं पातुं विसान्यन्तुं करिणो जलगाढनम् ।

तद्वैरनिष्क्रयायेति क्रविनोत्प्रेक्ष्य वर्णते ॥ २२३ ॥

चेतनस्येतरस्य वेत्युक्तं तत्र चेतनवृत्त्युत्रेकामुदाहरति । अ-
थन्दिनार्केति । मार्त्तण्डगद्याणि सूर्यस्य पक्षान्, पदपक्ष-
परतन्त्रेषु यह इति क्यः । उद्गुर्तुमुम्बूलयितुम्, अत्र सूर्य-
तन्त्रस्य चेतनस्य गजस्य स्तानपानाद्यर्थकतया स्थिता सरस्यवगा-
हनक्रिया सूर्यपक्षपद्मोद्भुरणार्थकत्वेनाभेदिता, तत्र च मध्य-
न्दिनार्कसन्तप्त इति मध्यन्दिनार्ककर्त्तव्यक्षमापक्रिया निमित्तं,
मन्ये इति पदमुत्रेकाद्योतकम् । उत्रेकाविषयस्ताच तादृश-
स्तरोऽवगाहनमुपात्तं । किञ्चाच्च सन्तापकस्य सूर्यस्य प्रतीका-
राशक्तेन गजेन सूर्यपक्षपद्मोद्भुरणादन्वैहकः प्रत्यनीकालङ्घा-
रोऽपि । अदुक्तं, ‘प्रत्यनोकमशक्तेन प्रतिकारे रिपोर्यदि ।
तदीयस्य तिरस्कारस्यखैवोत्कर्षसाधकः’ इति । तदनयोः स-
ङ्करः ॥ २१२ ॥

अत्र लक्षणं सङ्कल्पयति । स्त्रातुमिति । वैरनिष्क्रयाच
सन्तापकत्वादैरिणः सूर्यस्य प्रत्यपकाराय ॥ २१३ ॥

कर्षस्य भूषणमिदं ममायतिविरोधिनः ।
इति कर्षात्यलं प्रायस्तव दृष्ट्या विलङ्घते ॥ २१४ ॥
अपाङ्गभागपातिन्या दृष्टेरंभुभिस्त्वलम् ।
स्पृश्यते वा नवेत्येवं कविनोत्प्रेक्ष्य वर्णयते ॥ २१५ ॥

अचेतनवृत्त्युत्रेकामुदाहरति । कर्षस्येति । इदमुत्पलं मम
आयतिदर्शिता तस्या विरोधिनो निवारकस्य कर्षस्य भूषणम्
इति अस्माद्देतोः । प्राय इत्युत्रेकाद्योतकं । दृष्ट्या चक्षुषा

विस्तृते खांशुमध्यर्केणोत्पार्यत इव । अत्राचेतनाथादृष्टेरंभूर्गा
सम्बिहितवेन कर्षीत्पत्तें स्यर्शाखो गुणः कर्षीत्पत्तेऽत्पारणावेन
सम्भावितः स चाचानुपात्तः ॥ २१४ ॥

अपाङ्गेति । अपाङ्गभागपातिन्या आकर्षान्तविश्रान्तायाः ।
स्मृश्यते वा नवेत्यनेन असन्नपि विषयस्मृमत्कारप्रतिपिपादयि-
षया विषयिणा केनचित् कविभिरुत्प्रेक्षणीयो भवतीति स्मृ-
चितम् । एवमुदाहरणद्वये चेतनाचेतनयोः प्रस्तुतयोः किया-
गुणैः उत्प्रेक्षाविषयौ, प्रस्तुतखण्डपत्ते विषयतं यथा, ‘ऊरुः
कुरङ्गकदृशस्मृतचेलाभ्युखो भाति । सपताकः कनकमयो वि-
जयस्तम्भः स्मरस्येव’ । अत्र प्रस्तुतस्योरोः स्मृतपत्तेव विषयः
न तु गुणादिः, विषयोच विजयस्तम्भः, न चेयमुपमा स्मरसम्ब-
न्धिविजयस्तम्भस्याप्रसिद्धुत्वेनोपमानलाभावात् प्रसिद्धुत्वैव तथा-
लात् उपमाद्योतकेवशब्दस्य चोपमानोन्तरत्वनियमेनात्र तद-
भावात् सम्भावनाया एव स्फुटं प्रतीयमानत्वेनोपम्यप्रतीतेर-
भावात् । इयस्मोत्प्रेक्षा द्योतकाप्रयोगेऽपि क्षचिद्भवति यथा
‘तन्वज्ञाः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीक्षतम् । हाराय गुणिने
स्थानं न दत्तमिति सञ्जया’ । अत्र स्तनयोरचेतनतया सञ्जा-
या असम्भवेन सञ्जयेवेत्युप्रेक्षा, इयं प्रतीयमानोत्प्रेक्षेत्याङ्ग-
र्विश्वनाथादयः ॥ २१५ ॥

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

इतीदमपि भूयिष्ठमुत्प्रेक्षालक्षणान्विनम् ॥ २१६ ॥

केषाच्छिदुपमाधान्तिरिवश्रुतेऽ जायते ।
नोपमानं तिङ्गन्तेनेत्यतिक्रम्याप्नभाषितम् ॥ २२७ ॥

मन्ये शङ्के इत्यादिपदप्रयोगएवोत्तेचा इवप्रयोगे तु सर्व-
चार्युपमैवेति प्रत्ययभेदपर्यन्तमन्यरा च्छुधियः, उपमेचे
उपमानस्यैवोत्कटः संशय उत्तेचेत्यन्ये, मतद्वयच्छ्रुतदूषयन्नाह ।
लिङ्गतीवेति । स्माकार्द्धमिदं सूचकटिकप्रकरणोद्धम्, अखो-
क्तरार्द्धन्तु, ‘अस्त्युदृष्टसेवेव दृष्टिर्विफलता गता’ इति । इतो-
दमपोति प्राचोनपदार्द्धमपोत्यर्थः । भृष्णिष्ठमतितरां, नलां-
श्चिकत्वेन । उत्तेचालक्षणाच्चितमिति, तथाहि अचेतनस्य तमसो
व्यापनरूपो विषयो स्तेपनत्वेन सम्भावितः, एवं वर्षतोवाच्चनं
नभ इत्यत्र निरालोकप्रवृत्तस्तमसः सम्बातो नभःकर्द्धका-
च्छवर्षणलेनेति, उभयत्र विषयस्यानुपादानम् ॥ २२६ ॥

केषाच्छिदिति । केषाच्छिदुज्जुधियां नहु सर्वेषाम्, उप-
माभान्तिरचोपमालङ्कार इति भमः, तत्र हेतुः इवश्रुतेति
कमलमिव मुखमित्यादाविवाचापीवशब्दस्योपमाद्योतकत्वादि-
ति भावः । नन्वचोपमप्रतीतिस्त्वाच्चिक्षेवास्तां कथं भान्ति-
रित्यत्राह । नोपमानमित्यादि । तिङ्गन्तेन तिङ्गन्तपदप्रतिपा-
द्येन क्लवा उपमानं कस्यचित् प्रस्तुतस्योपमितिर्न भवति,
तिङ्गन्तपदप्रतिपाद्यस्य साध्यतात् सिद्धस्यैवोपमानलसम्भवादि-
त्याप्नभाषितम्, आप्नाः प्रामाणिका भाष्यकारादयस्तेषां वचन-
मतिक्रम्य अनालोच्य उपमाभान्तिर्जायत इत्यस्यथः । तदुक्तं ।

यिद्युमेव समानार्थमुपमानं विधीयते । तिङ्गन्नार्थस्तु साथला-
दुपमानं न जायत इति । अयमाभ्यः, प्रकृते हि उपमानोप-
मेयतायामुपमेयस्य वर्णनीयत्वेन इव्वोपाच्चत्वसावश्यकतया अ-
नुपाच्चत्वस्य प्रस्तुतस्यापि व्यापनस्योपमेयत्वाभावेनोपाच्चत्वस्य तमव-
एव तथात्वस्यावश्यवक्तव्यतात् तस्य लिङ्गतीति तिङ्गन्नार्थ उप-
मानमिति यद्वक्तव्यं तच्चिङ्गन्नार्थस्तु साथत्वेनोपमानत्वाभावस्य
प्रामाणिकवचनप्रतिपञ्चलादविचारविजृभितमिति ॥ २२७ ॥

उपमानोपमेयत्वं तु ल्यधर्मव्यपेक्षया ।

लिङ्गतेस्तमसश्वासौ धर्मः कोऽत्र समीक्ष्यते ॥ २२८ ॥

इत्यमुपमाभ्युपगमे वचनप्रमाणविरोधं प्रतिपाद्य युक्ति-
विरोधमपि दर्शयति । उपमानोपमेयत्वमिति । तु ल्यधर्म-
व्यपेक्षया प्रस्तुताप्रस्तुतयोः समानगुणादिरूपधर्मसापेक्षतया
उपमानोपमेयत्वं भवति अन्यथातिप्रसङ्गः स्वादिति, प्रकृते
तदभावं दर्शयति । लिङ्गतेरिति । लिङ्गतेः लिङ्गतीतिति-
ङ्गन्नार्थस्तु, पदस्यापि नामत्वानुकरणात् षष्ठी । लिङ्गतेस्त्रिप-
धातोरित्यर्थस्तु न चन्द्रक् वर्णात्मकस्य धातोरन्धकारोपमान-
त्वसाम्बेनापि वक्तुमयोग्यत्वात् । कोऽत्र समोक्षत इति न
कोऽपीत्यर्थः । तस्मात् तमोलिङ्गत्यर्थयोः साधारणधर्माभा-
वात् कथमुपमेयोपमानभाव इति ॥ २२९ ॥

यदि लेपनमेवेष्ट लिङ्गतिर्नाम कोऽपरः ।

स एव धर्मो धर्मो चेत्युभ्यज्ञोऽपि न भाषते ॥ २२१ ॥

ननु तमोस्तिम्बत्यर्थयोर्लेपनमेव साधारणधर्मोऽस्तु तम-
स्तोऽप्यावरकतया गौणस्तेपनवत्त्वात् धर्मयोर्विम्बप्रतिविम्बतया च
साधारण्याभ्युपगमादित्याशङ्काह । यदोति । यदि लेपनमेव
इष्टं साधारणधर्मतयाभ्युपगतं तर्हि स्तिम्बतिस्तिम्बतिपदप्रति-
पाद्योऽपरो विशेषतामापन्नो धर्मिभूतोऽर्थः कः न कोऽपीत्यर्थः,
वैद्याकरणनये व्यापारस्तैव विशेषतया तिङ्गन्तपदप्रतिपाद्य-
त्वात् । तदुकं ‘फलश्चापारयोर्धातुराश्रये तु तिङ्गः स्मताः ।
फले प्रधानं व्यापारस्तिग्निर्दर्थस्तु विशेषणम्’ इति । तथाच
बोधः, देवदत्ताद्याश्रयकस्तेष्यसंयोगफलकस्तेपनमिति । एव-
श्चाच धर्मर्यन्तराप्रतीतेर्लेपनस्तैव धर्मिलं नतु धर्मिलमिति ।
अचापि स्तिम्बतिरित्यनुकरणे प्रथमा । ननु प्रामाणिकप्रयोगे
ऽस्मिन्निवपदप्रतिपादिताया उपमाद्या निर्वाहणस्यावश्यक-
तया एकस्तैव लेपनव्यापारस्य धर्मिलं धर्मिलश्चास्तु यथाऽ-
नन्ययोपमायामेकस्योपमानत्वमुपमेयत्वश्चेत्यत्राह । च एवेति ।
स एव स्तिम्बतिरेव स्तिम्बतिपदप्रतिपाद्यलेपनव्यापार इत्यर्थः ।
उन्मत्तोऽपीति उन्मत्तैरयेकस्मिन्नेकस्य धर्मिलं धर्मिलश्च नो-
च्यते, का कथा सहृदयानाम्, अनन्ययोपमायान्तु एकस्यो-
पमानोपमेयत्वमनन्यसदृशत्वप्रतिपादनार्थं वैवज्ञिकम् । इदनु-
गितान्तनिर्बुद्धित्वविलक्षितम् । तस्मादत्र धर्माभावात् सैव
दुरवस्था जागृहकेति भावः ॥ २१६ ॥

कर्त्ता यद्युपमानं स्यान्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे ।

स्वक्रियासाधनव्ययो नात्मन्यदपेष्ठितुम् ॥ २१० ॥

नम्बुद्धु नाम धर्मिकमेव सेपनव्यापारस्य, कर्त्तुरप्याश्रय-
तया तिङा बोधितलान्नैवैपन्ननिर्व्वाहो जायतामित्यचाह ।
कर्त्तेति । कर्त्ता तिङ्ग्रतिपाद्यो व्यापाराश्रयः यदि उपमानं
खात् तमस उपमानलेनोच्येत तर्हि तदपि न सन्धिगति शेषः ।
यतोऽसौ कर्त्ता क्रियापदे लिङ्गतोतिक्रियापदेन विशेषतया
प्रतिपाद्ये सेपनव्यापारे न्यग्भूत उपसर्जनीभूतः तिङ्गर्थस्तु
विशेषणमित्युक्तेः । सेपनव्यापारे विशेषणतयाच्चितस्य कर्त्तुः
कथमुपमानतया तमसा सहान्वयित्वमिति भावः । नम्बुद्धु नाम
कर्त्तुः खव्यापारे विशेषणतयाच्चितत्वम् एकत्राच्चितस्यान्व्य-
चाच्चितत्वस्य बज्जपु दर्शनादित्याभक्ष्याह । खक्रियेति । खक्रिया
खाश्रयकसेपनव्यापारस्याः साधनं चिद्गुः विशेषतया बोध
रथर्थः तत्र व्ययोव्याप्ततः प्रकारतामापन्न इति यावत्, तादृशः
सन् अन्यत् पदार्थान्तरम् अपेच्छितुं खप्रकारकान्वयबोधे
विशेषलेनाकाङ्क्षितुं पदार्थान्तरविशेषकबोधे पुनः प्रकारी
भवितुमिति यावत् नालं न समर्थः । अचम्पावः एकत्रा-
च्चितस्यान्वयत्राच्चितत्वं युज्यतएव, परन्तेकत्र विशेषणतयाच्चित-
स्यान्वयत्रापि विशेषणतयैवान्वयो न युज्यत इति, प्रकृते तु खव्या-
पारे विशेषणतयाच्चितस्य कर्त्तुरुपमानलाभ्युपगमे उपमेये
तमस्यपि विशेषणलेनैवाच्चितत्वमभ्युपेयमिति नैतद्युज्यतएव ।
एतदेवोक्तं दीधितिकृता ‘इतरविशेषणलेनोपस्थितस्यान्वय-
विशेषणलेनान्वयायोगात्’ इति । तस्मान्नाच कर्त्तुरप्युपमानत्व-
मिति भावः ॥ २३० ॥

यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यपि शंसतः ।
अङ्गानीति न सम्भवं सेऽपि मृग्यः समो गुणः ॥ २३१॥

ननु माभद्रापारविशेषकाच्यबोधवादिवैयाकरणये
कर्त्तरूपसर्जनतयोपमानत्वं प्रथमान्तमुख्यविशेषकाच्यबोधवा-
दितार्किंकनये तु स्थादेवेत्याशङ्काह । य इति । यो लिम्पत्य-
मुना तुल्यमिति । अच यददःपदयोः प्रयोग उपमानोप-
मेयभावस्फुटीकरणाय, वस्तुतस्तु लेपनकर्त्तव तम इत्येव बोधः,
अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः प्रकृतप्रयोगेच यददसोरनुपादानात्
उपान्तशब्दार्थानामेव शब्दबोधविषयत्वनियमात् । इत्यपि
शंसत इति अच, मते इत्यधाहार्थम्, इति शंसते वदतो
मतेऽपीत्यर्थः, अङ्गानीति न सम्भवमिति अङ्गानीति कर्मपदं
न सम्भूम् उपमेयतमःकर्त्तव्ययोपयोगिक्रियान्तराभा-
वादुपमेयांशेऽन्वितं न भवति । नन्दङ्गकर्मकलेपनकर्त्तव तम
इत्येव बोधेऽस्तु किमङ्गानीत्यस्योपमेयतमस्यनन्वितत्वचिन्न-
नेनेत्यत्राह, सेऽपि मृग्यः समोगुण इति सेऽपि कर्मताप-
व्याङ्गरूपेण गुणो धर्मोऽपि समः साधारणत्वेन मृग्योऽन्वेष्टवः
अवश्यं वक्तव्य इत्यर्थः, अन्यथा साधारणधर्माप्रयोगेण साध-
र्म्याप्रतीतेः कथमुपमानोपमेयभाव इति भावः । तमोगुण
इति पाठे तमोगुणस्तमोधर्मत्वेन मृग्यः इत्यन्वयः । नचाङ्ग-
कर्मकलेपनमेव इयोः साधारणधर्मोऽस्तु तस्य चोपमानांशे
मुख्यतमुपमेयांशे तु गौणत्वं विम्बानुविम्बतयापि धर्मस्य सा-

धारणाभ्युपगमादिति वाचं, तादृश्यलेपनस्तोपमानकर्त्तुपस-
र्जनत्वेनोपमेयतमस्यन्वयायोगात् । अपिच साधारणा हि गुण-
क्रियादयो धर्माः प्रथममुपमेयगतत्वेनैवान्वयबोधविषयता-
मापद्यन्ते पर्यालोचनया द्रुपमानगतत्वेन प्रतीयन्ते इति तेषां
साधारणं, प्रकृते द्रुपमानगतत्वेन सेपनस्यान्वयबोध इत्युप-
मानतावच्छेदकतयोपमानशरीरत्वमेव नद्रुपमानोपमेययोः
साधारणधर्मत्वमिति विवेचनीयम् ॥ २३१ ॥

यथेन्दुरिव ते वक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते ।

न तथा लिङ्गतौ लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥ २३२ ॥

ननु माभूदत्र सेपनस्य साधारणधर्मत्वं धर्माप्रयोगाङ्गु-
ष्टोपमैवेयमस्तित्यत्राह । यथेन्दुरिवेति । इति अत्र । कान्तिः
साधारणधर्मभूतं सौन्दर्यं यथा प्रतीयते वाचकाप्रयोगेऽपि
सुन्दरत्वेन प्रसिद्धुखेन्द्रेऽपमानत्वाङ्गम्यते, तथा, स्तितौ
स्तिपदघटितप्रयोगे सेपनकर्त्तर्युपमाने सतीति वा,
स्तितेरिति पाठे तु स्तितीत्युपमानपदप्रयोगादित्यर्थः ।
सेपनादन्यत् उपमितिप्रयोजकसाधारणधर्मान्तरं न प्रतीयते,
उपमानतावच्छेदकतया ज्ञायमानसेपनस्य तु उपमानमाचा-
न्तितत्वाङ्ग साधारणधर्मत्वमिति पूर्वमेवोक्तम् । अयम्भावः
साधारणधर्माप्रयोगेऽप्युपमितिरभ्युपगम्यतएव, परन्तु तत्रो-
पमेयोपमानयोः स्फुटसादृश्यत्वमपेचणीयं अयेन्दुरिव ते वक्त्र-
मित्यादौ, प्रकृते तु तमोसेपनकर्त्तर्णं तथात्मिति साधारण-
धर्माभावान्त्रोपमासम्भव इति ॥ २३२ ॥

तदुपस्थेषणार्थोऽयं लिम्पतिर्धान्तकर्त्तव्यः ।
अङ्गकर्मा च पंसैवमुत्प्रेक्ष्यते इतीष्यताम् ॥ २३३ ॥

इत्यं विपच्चमते दोषदानमुपसंहरन् खमतं इठयति ।
तदुपेति । तत्सादेवमुपमाभ्युपगमस्य सदोषलादित्यर्थः, अ-
ङ्गकर्मा तथा ध्वान्तकर्त्तव्यको लिम्पतिर्लिम्पतिपदप्रतिपाद्या
खेपनक्रिया पुंसा कविनिवद्धेन वक्षा उत्प्रेक्ष्यते सम्भाव्यते इति
इत्यतामकामेनाप्यङ्गोक्रियतामित्यन्वयः, जनु विषयाभावे
विषयिभूतायास्तथाविधविश्वलेपनक्रियायाः कथमुत्प्रेक्षणी-
यत्वं संशयविशेषरूपाया उत्प्रेक्षायाः कोटिद्वयविषयकलनि-
यमादिति विषयं दर्शयन् विषयिभूतं लिम्पतिं विश्वनष्टि
उपस्थेषणार्थं इति उपस्थेषणं तमःकर्त्तव्यापनम् अर्थः खवि-
षयिकोत्प्रेक्षाया विषयो यस्य सः । अयमर्थः, प्रसुतोऽर्थ-
स्तावद्विषयः तत्र सम्भाव्यमानोऽध्यवसीयमानो वाऽप्रसुतोऽर्थो
विषयी, प्रकृते तमःकर्त्तव्यापनमुत्प्रेक्षायाविषयस्तादृश-
खेपनं विषयीति ततस्तात्र प्रसुतं तमोव्यापनं तादृशलेपन-
तेनोत्प्रेक्ष्यते न तूपमानेन तेनोपमीयते इति । उत्प्रेक्ष्यत
इत्यत्र क्वचिदुत्प्रेक्षितुमिति क्वचिच्छोत्प्रेक्षितमिति पाठदयं न
सन्ध्यक् ॥ २३३ ॥

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ २३४ ॥
॥ इत्युत्प्रेक्षाचक्रम् ॥

ननु माभूदत्रोपमा, इवप्रयोगे कथमुत्प्रेक्षापीत्यचाह । मन्ये
इति । व्यज्यते द्योत्यते । तादृश उत्प्रेक्षाद्योतकः । द्योतका-
प्रयोगे तु अस्यबोधानुपपत्त्या सम्भावनोत्याने प्रतीयमानो-
त्प्रेक्षेति पूर्वमुक्तम् ॥ २४ ॥

इतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचामुत्तमभूषणम् ।
कारकज्ञापकौ इतेतदौ चानेकविधौ यथा ॥ २५ ॥

हेतुः सूक्ष्मासवः क्रम इत्यनेनोद्दिष्टानां इतुसूक्ष्मासवा-
नामस्तद्वारत्वं भास्त्रप्रस्तृतयो नेत्रन्ति यथा ‘इतुश्च सूक्ष्मा-
लेशौ च नास्तद्वारतया मताः । समुदायाभिधेयस्य वक्तोऽन्तर्ग-
भिधानतः’ इति । तेषामयमभिप्रायः निर्देतुताया दोषस्वा-
भिधानाद्देतु इतुसूक्ष्मावोऽस्ययोपयोगितया सुतरामपेक्षणीय
इति नास्तास्तद्वारत्वम् । एवमिङ्गिताकाराभ्यामभिप्रेतार्थ-
प्रत्यायने वाच्यस्य कस्यमत्कार इति सूक्ष्मस्यापि नास्तद्वारत्वं ।
तथा स्वयमेव प्रकाशितस्य पुनर्निर्गूहनेऽपद्वितिरेव किं पृथग्-
लेशस्यास्तद्वारत्वमिति, इदमनुभवसिद्धैवैचित्रविशेषामवद्वा-
धनिवन्धनं प्राचीननिवन्धविद्वद्भेति मतमेतत् कटाचयन्
चयाणामेकत्र निर्देशपूर्वकं वैचित्रविशेषात्मकत्वादस्तद्वारोत्त-
मत्वमाह । इतुस्येति । लेशो स्वसंज्ञयोद्देशवाक्ये उक्तः ।
उत्तमभूषणं न तु भूषणमाचम् । उत्तमेति विपक्षाणामस-
हदयत्वप्रतिपादनाय । यस्योत्तमास्तद्वारत्वं तस्यास्तद्वारत्वं
सिद्धमेवेति भावः । तत्र प्रथममुहेशकमप्राप्ततान्निरुपणीयस्य

हेत्वलङ्घारस्यातिप्रसिद्धलालक्षणमनभिधाय भेदान् दर्श-
यति । कारकज्ञापकाविति । लक्षणलूकमाग्रेये । ‘सिषाधियि-
षितार्थस्य हेतुभवति साधकः । कारको ज्ञापक इति द्विधा-
स्तोऽप्युपजायते । प्रवर्त्तते कारकाख्यः प्राक् पञ्चात् कार्यच-
न्मतः । पूर्वः शेष इति ख्यातस्त्वयोरेव विशेष्यता । कार्य-
कारणभावादा ख्यभावादा नियामकात् । अविनाभावनियमा-
दविनाभावदर्शनात् । ज्ञापकस्य च भेदोक्तिर्वद्या पूर्वोक्ति-
दर्शनात्’ इति । एवम् सिषाधियिषितार्थसाधको हेतुरिति
लक्षणं, सिषाधियिषितार्थस्य क्रियादिरूपं वस्तु ज्ञानम्बेति
द्विविधः । तत्र पूर्वस्य साधकः कारकः, द्वितीयस्य ज्ञापक
इति, कारकज्ञापकयोर्लक्षणमुक्तं भोजराजेन । ‘यः प्रदृश्ति
मिवृत्तिस्त्र प्रयुक्तिस्त्रान्तराविश्व । उदासीनोऽपि वा कुर्यात्
कारकं तं प्रचक्षते । द्वितीयाच्च तृतीयाच्च चतुर्थी सप्तमीच्च
यम् । क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं ज्ञापकस्य सः’ इति ।
अनयोरपि प्रभेदा वहव उदाहरणेषु ज्ञातव्या इत्याहै तौच्चा-
नेकविधाविति । अनेचैव हेत्वलङ्घारेणान्तरक्षणकाव्यसिद्धस्य,
कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासस्थानुमानस्य च संयह इति न
ते पृथग् दर्शयिष्यन्ते । विश्वनाथस्तु हेतुहेतुमतोरभिन्नतयोप-
न्यासो हेतुरित्याह । यथा ‘अभेदेनाभिधा हेतुहेतुर्हेतुम-
ता सह’ इति, अयम् हेतुः स्त्रमतेऽतिशयोक्तिरेव ॥ २३५ ॥

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रमपञ्चवः ।

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ २५६ ॥

प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्थानोपवृद्धणम् ।
अखंकारतयोद्दिष्टं, निवृत्तावपि तत्समम् ॥ २३७ ॥

तत्र कारकहेतुमुदाहरति, अयमिति । आन्दोलिता
मन्दमन्दं चालिताः प्रौढाः वसन्तर्त्ताः परिणामेन बड़लीभृताः
अप्रौढेति पाठे वसन्तप्रारम्भेणाङ्कुरप्राया इत्यर्थः, अन्दन-
द्रुमाणां पश्चवा धीन सः । अनेन मलयमाहतस्य मात्स्यं सै-
गम्यं शैत्यस्य प्रतिपादितम् । अत्र मलयमाहतः प्रीत्युत्पा-
दनक्रियायाः कारकः तस्य चान्दोलितेत्यादिविश्वचणवि-
शेषणविशिष्टतया निर्देशाचमत्कारातिशयः सहदथहदया-
नुभवसिद्ध इत्यसङ्कारता अन्यथा न तथात्ममिति यथा गौ-
खरति मृगो धावतीत्यादै । विपक्षाणान्वच स्फुटमपि प्रती-
ष्मानं वैचित्रमपमतां गजनिमीलिकैवेत्येतदेवाह । प्रीत्युत्पा-
दनेति । रूपस्य कर्तुसाथाविधविशिष्टस्यरूपस्य उपर्युक्तं
वैचित्रजनकतयोपन्यासः । अखंकारतयोद्दिष्टमिति वैचित्रस्य
स्फुटं प्रतीष्मानवादादिति भावः । इदम्बोत्पादनक्रियायाः
प्रवृत्तादुदाहतं निवृत्तायेवमुदाहर्त्तर्यमित्याह । निष्ठुन्ताव-
पीति । तत्समं क्रियाप्रवृत्तिसमानं । यथा ‘मुम्हे तव मुखा-
मोदखोलुपो मधुपो भ्रमन् । कर्षिकाकमलं फुलमपि नाभि-
सरत्ययम् । अचाभिसरणक्रियाया निवृत्तिः । एवं प्रयुक्तावु-
दासीनतायाच्च बोध्यम् ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

हेतुलक्षणारस्यातिप्रसिद्धलालक्षणमनभिधाय भेदान् दर्शयति । कारकज्ञापकाविति । लक्षणन्तूकमाग्रेये । ‘सिषाधियिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधकः । कारको ज्ञापक इति द्विधासेऽप्युपजायते । प्रवर्त्तते कारकाख्यः प्राक् पञ्चात् कार्यज्ञातः । पूर्वः शेष इति स्यात्स्योरेव विशेषता । कार्यकारणभावादा स्वभावादा नियामकात् । अविनाभावनियमादविनाभावदर्शनात् । ज्ञापकस्य च भेदोक्तिर्वद्या पूर्वोक्तिर्दर्शनात्’ इति । एवस्य सिषाधियिषितार्थसाधकोहेतुरिति लक्षणं, सिषाधियिषितोऽर्थस्य क्रियादिरूपं वस्तु ज्ञानस्तेति द्विविधः । तत्र पूर्वस्य साधकः कारकः, द्वितीयस्य ज्ञापक इति, कारकज्ञापकयोर्लक्षणमुक्तं भोजराजेन । ‘यः प्रदृष्टिं मिदृष्टिं च प्रयुक्तिज्ञानराविश्वन् । उदासीनोऽपि वा कुर्यात् कारकं तं प्रचक्षते । द्वितीयाच हतीयाच चतुर्थी सप्तमीचयम् । क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं ज्ञापकस्य सः’ इति । अनयोरपि प्रभेदा बहव उदाहरणेषु ज्ञातव्या इत्याह तौचानेकविधाविति । अनेनैव हेतुलक्षणारेणान्यैक्तस्य काव्यसिद्धस्य, कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासस्यानुमानस्य च संग्रह इति च ते पृथग् दर्शयिष्यन्ते । विश्वनाथस्य हेतुर्हेतुमतोरभिन्नतयोपन्यासो हेतुरित्याह । यथा ‘अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतुर्हेतुमता सह’ इति, अयस्य हेतुः स्वमतेऽतिशयोक्तिरेव ॥ २३५ ॥

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपञ्चवः ।

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ २३६ ॥

प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्थात्रोपवृंहणम् ।
अखड्हारतयोहिष्टं, निवृत्तावपि तत्समम् ॥ २३७ ॥

तत्र कारकहेतुमुदाइरति, अयमिति । आन्दोलिता
मन्दमन्दं चालिताः प्रौढाः वसन्तर्जीः परिणामेन बड्डलीभृताः
अप्रौढेति थाठे वसन्तप्रारम्भेणाङ्कुरप्राया इत्यर्थः, चन्दन-
द्रुमाणां पल्लवा थेन सः । अनेन मलयमारुतस्य माल्यं चै-
गच्छं गैत्यज्ञं प्रतिपादितम् । अत्र मलयमारुतः प्रीत्युत्पा-
दनक्रियायाः कारकः तस्य आन्दोलितेत्यादिविज्ञाणवि-
शेषणविश्विष्टतया निर्देशाचमत्कारातिशयः सहदयहया-
नुभवसिद्धू इत्यसङ्कारता अन्यथा न तथात्मिति यथा गौ-
शरति सृगो धावतीत्यादै । विपच्चाणाम्बन्ध स्फुटमपि प्रती-
यमानं वैचित्रमपम्भतां गजनिमीलिकैवेत्येतदेवाह । प्रीत्युत्पा-
दनेति । रूपस्य कर्तुस्थाविधविश्विष्टरूपस्य उपवृंहणं
वैचित्रजगतयोपन्नासः । अखड्हारतयोहिष्टमिति वैचित्रस्य
स्फुटं प्रतीयमानत्वादिति भावः । इदं चोत्पादनक्रियायाः
प्रवृत्तावुदाइतं निवृत्तायेवमुदाइर्न्द्रियमित्याह । निवृत्ताव-
पीति । तत्समं क्रियाप्रवृत्तिसमानं । यथा ‘मुखे तव मुखा-
मोदखोलुपो मधुपो भ्रमन् । कर्णिकाकमलं फुलमपि नाभि-
सरत्ययम् । अचाभिसरणक्रियाया निवृत्तिः । एवं प्रयुक्तावु-
दासीनतायाज्ञं बोध्यम् ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

चन्दनारण्यमाधूय सूद्धा मलयनिर्जर्दरान् ।
 पथिकानामभावाय पवनेऽयमुपस्थितः ॥ २३८ ॥
 अभावसाधनायालमेवमूतो हि मारुतः ।
 विरहज्ज्वरसम्भूतमदनागन्यातुरे जने ॥ २३९ ॥

पूर्वोदाहरणे प्रीत्युत्पादनक्रियायाः साधकस्य हेतुलं दर्शितं,
 तत् किं सर्वत्र क्रियाया एव साधको हेतुरिति शङ्कां निर-
 स्खन्नुदाहरणान्तरं दर्शयति । चन्दनेति । चन्दनारण्यमाधूय
 ईषत्कन्धयित्वा, एतेन सौगन्धं मान्द्यस्य प्रतिपादितं । सूद्धा
 मलयनिर्जर्दरानित्यनेन च शैत्यम् । अभावाय धंसाय ॥ २३८ ॥

अभावेति । एवमूतः सौगन्धादिगुणयुक्तः, तेषामेवोद्दी-
 पकतया पथिकाभावं प्रति कारणतावच्छेदकलात् । हि यतः
 विरहज्ज्वरे सम्भूतः प्रादुर्भवन् यो मदन एवाग्निस्तेनातुरे रुग्मे
 जने, न तत्र करुणा हेतुरित्यादिवदत्र षष्ठ्यर्थे सप्तमी तस्याः
 प्रतियोगिलमर्थः तस्य चाभावेत्यनेनान्वयः । अभावसाधना-
 यात्ममिति अस्ति योग्यः, उपस्थितिदारेति शेषः । ततश्चाभाव-
 स्यापि साधको हेतुर्भवतीति भावाभावसाधकतया हेतोद्दै-
 विष्णं बोध्यम्, एतेन क्रियायाः साधको हेतुरिति यद् भो-
 जराजेन क्रियाया एव साधत्वमुक्तं तत्रादरणीयम् अभावा-
 देरपि साधत्वसम्भवात् अतएवाग्नेये ‘सिषाधयिषितार्थस्य हेतु-
 र्भवति साधकः’ इत्यनेन सिषाधयिषितार्थत्वेन सामान्यतः
 पदार्थमात्रस्यापि साधमानलं दर्शितमिति केचित् । वसु-

तस्य अभावायोपस्थित इति निमित्ततया ऽभावविशिष्टाया
उपस्थितिक्रियाया एव साधत्वम् अभावसाधनायेत्यभावस्य
साधत्वोक्तिस्यु साधतावच्छेदकतया परम्परया, यत्र तु क्रिया-
पदं नास्ति तत्र तदधाहर्त्यमेव क्रियार्द्धितस्य वाक्यत्वाभा-
वात् उक्तस्य ‘यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः
प्रयोक्तव्यः’ इति । एवम् सर्वत्र कर्मशूल्ये प्रायकर्मणिष
क्रियाया एव क्षिति केवलायाः क्षिदिशिष्टायाः साधत्वं
श्वेयम् ॥ २४८ ॥

निर्वर्त्येच विकार्येच हेतुत्वं तदपेक्षया ।

प्राये तु कर्मणि प्रायः क्रियपेक्षैव हेतुता ॥ २४० ॥

एवमुदाहरणद्वये क्रियापेक्षयैव हेतुत्वं इर्षितं क्षित्तु क-
र्मापेक्षयापि भवतीत्याह । निर्वर्त्येचेति । निर्वर्त्येच विकार्येच
कर्मणीति शेषः । तत्र निर्वर्त्यं पूर्वमसदेव कर्त्तुः क्रिययो-
त्याद्यमानं, सदेव वाऽन्तर्जितं प्रकाश्यमानमिति दिविधं, यथा
कर्तुं करोति पुचं प्रस्तुते इति । विकार्यं कर्त्तुः क्रियया सदेव
पूर्वरूपस्तोच्छेदेनानुच्छेदेन वा अवस्थानरमापाद्यमानमिति
दिविधं, यथा काष्ठं दद्यति कुण्डलं करोतोति । यदुक्तं ‘यद-
सञ्चायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते । तत्रिवर्त्यं, विकार्यस्य
कर्म देधा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसमूत्तं किञ्चित्काष्ठादि
भस्यवत् । किञ्चित्तुषान्तरोत्पत्त्या स्फुर्णादिविकारवत्’ इति ।
तदपेक्षया निर्वर्त्यविकार्यपेक्षया तयोरेव तत्र कार्यत्वात्,

निर्वन्त्रिविकारापेक्षयेति केचित् । अत्र तदपेक्षयैवेति न नियमः क्रियाया अपि जन्यतेन हेतुतानिरूपकलात् । प्राप्यत्विति कर्तुः क्रियया व्याप्तिमाचं यत्र प्रतीयते न निष्पन्निर्त्वं विष्णुतिस्तत् प्राप्य । यदुक्तं ‘क्रियाकृता विशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुभावादा तत्प्राप्यमिति कथ्यते’ इति । क्रियापेक्षयैवेति क्रियाया अपेक्षा यत्र शा, क्रियापेक्षयैवेति शब्दकारपाठे क्रिया अपेक्षा निरूपकलया अपेक्षणीया यत्रेति विग्रहः, प्राप्यकर्मणो जन्यताभावेन निरूपकलामावात् क्रियामात्रनिरूपितेत्यर्थः । जुमरमन्दिप्रस्तुतयस्तु अनोप्सितमपि कर्मभेदमिच्छन्ति यथा पापं त्यजतीति तत्रापि क्रियापेक्षितमेव हेतुलं, अयम्भ्यु निरुच्छिविषयः ॥ २४० ॥

हेतुर्निर्वर्तनीयस्य दर्शितः, शेषयोर्द्दयोः ।
दत्त्वोदाहरणदन्वं झापको वर्णयिष्यते ॥ २४१ ॥

हेतुरिति । दर्शित इति अयमान्दोस्तितेत्याशुदाहरणे इत्यर्थः, तत्र प्रीतिरूपस्य कर्मणो निर्वर्तनीयतात् । शेषयोर्द्दयोर्विकार्यप्राप्ययोः । अत्र हेतुरित्यनुषङ्गः । उदाहरणददृढं इत्या उपन्यस्य हेतुर्दर्शयिष्यते इति शेषः, अनन्तरस्य झापको हेतुर्वर्णयिष्यते इत्यत्ययः । यदा शेषयोर्द्दयोः शेषकर्मदयधितवाक्यार्थद्वयगतहेतोरित्यर्थः । प्रतिज्ञा चैषा प्रियाणां त्रृत्कालिकोत्कण्ठानिवारणायेति ॒०४१ ॥ २४१ ॥

उत्प्रवालान्यरण्यानि वाण्यः संफुल्लपक्षज्ञाः ।

चन्द्रः पूर्णश्च कामेन पान्थदृष्टेर्विषं कृतम् ॥ २४२ ॥

तत्र विकार्यकर्महेतुमुदाहरति । उत्प्रवालानोति । अत्र
प्रकृतिभृतमुत्प्रवालारण्यादिचितयं पान्यानां इष्टेश्वर्जुषो दा-
द्यकलादिषं हृतं विषीभावरूपविकारं नीतमित्यारोपितः
प्रकृतिविज्ञतिभावस्त एव चमत्कारातिशयः तात्त्विके तु तस्मिं-
सदभावात् यथा सुवर्णं कुण्डसं करोतीति ॥ २४२ ॥

मानयोग्यां करोमीति प्रियस्थानस्थितां सखीम् ।

बाला भूभङ्गजिह्वाज्ञी पश्यति स्फुरिताधरा ॥ २४३ ॥

प्राप्यकर्महेतुमुदाहरति । मानयोग्यामिति । मानयोग्यां
मानाभ्यासम् । ‘अभ्यासः खुरली योग्येत्यमरमाला’ प्रियस्थाने-
स्थितां प्रियलेनारोपितां करोमीत्यभिप्रेत्येति शेषः । बाला
अप्रगत्या तस्या एव मानश्चिन्नासभवात् । अत्र सखीमिति
प्राप्यं कर्म तद्विषयकदर्शनक्रियापेत्यैव बालाया हेतुतं तत्त्व-
तथाविधाभिप्राप्यस्तद्वृत्तभूमङ्गेत्यादिकार्यनिकविशेषणपुरस्ततं
चचमत्कारविशेषं पुष्णाति ॥ २४३ ॥

गतोऽस्तमर्कोभातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।

इतीदमपि साध्येव कालावस्थानिवेदने ॥ २४४ ॥

अथ ज्ञापकहेतुमुदाहरति । गत इति । वासाय वास-
हृष्याय, गत्यर्थयोगे कर्मणि चतुर्थी, इतीदमपि अस्तमिता-

कादिकमपि कालस्यावस्था विशेषः प्रकृते साधंसन्ध्येत्यर्थः तस्या
निवेदने साध्वेव पर्याप्तमेव, अत्रासुमितार्कादयो ज्ञापकाः
साधंसन्ध्याच ज्ञाया, ज्ञायस्यच क्वचित् प्रतीयमानलं क्वचिच्च
शब्देनोपादानमिति इयो गतिः, अत्र तु प्रतीयमानलम्,
अतएव साध्वेवेत्येवकारेणानुपात्तस्य ज्ञायस्य कथं ज्ञापको
भवतीति ब्रह्मा निरस्ता । सम्प्रति सन्ध्या वर्तते इत्युक्तौ वै-
चिच्चाप्रतीतेर्निरुक्तज्ञापकमुखेन सन्ध्याप्रतिपादनेच तद्यतीते
रस्यालङ्कारता ॥ २४४ ॥

अबधैरिन्दुपादानामसाध्यैश्वन्दनाभ्यसाम् ।

देहोभिः सुबोधं ते सखि कामातुरं मनः ॥ २४५ ॥

ज्ञायोपादाने ज्ञापकमुदाहरति । अबधैरिति । अबधै-
रविनाश्यैः, असाध्यैरप्रतिकार्यैः, देहोभिर्देहतापैः । सुबोधं
सुखेनानुमेयं । कामातुरं विरहव्याकुलम् । अत्र मनसः
कामातुरलं ज्ञायसुपात्तं तस्य देहतापा ज्ञापकाः, तेषां च
विशेषणद्येनातपत्तज्ञानादिजन्यलव्यावर्त्तनेन विरहासाधारण-
प्रतिपादनभज्ञा वैचिच्चातिशयः ॥ २४५ ॥

इति लक्ष्याः प्रयोगेष रम्या ज्ञापकचेतवः ।

अभावचेतवः केचिद्व्याह्रियन्ते मनोहराः ॥ २४६ ॥

इतीति । इत्येवंरूपा रम्याश्चमत्कारजनकाः प्रयोगेषु
प्राचां प्रबन्धेषु ज्ञापकरूपा हेतवो लक्ष्याः स्वयं ज्ञातव्याः ।
एवं कारका ज्ञापकाश्च भावरूपा एव हेतवोदर्शिताः, अनन्तरं

केचिदभावहेतवः अभावरूपाहेतवो व्याख्यियन्ते उच्चमा इत्य-
त्वचः ॥ २४६ ॥

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।

अनिग्रहेण चाक्षणां जायते व्यसनं नृणाम् ॥ २४७ ॥

अभावात्मा प्रागभावप्रधंसान्यान्याभावात्यन्ताभावभे-
देन चतुर्विधाः, क्रमेण तेषां रेतुलमुदाहरति । अनभ्यासे-
नेति । धीमतां ज्ञानिनाम् । अक्षणामिन्द्रियाणाम् । अनि-
ग्रहेणासंयमेन । व्यसनं स्त्रीपानस्त्रगथाद्यासक्तिः । अत्र याव-
दिशानामभ्यासो धीमङ्गिष्ठ संसर्गोऽक्षणात्म नियहो न क्रियते
तावद्वासनं जायत इति विद्याभ्यासादीनां प्रागभावां एव व्यसनं
प्रति हेतवः ॥ २४७ ॥

गतः कामकथोन्मादो गलितो यैवनज्ज्वरः ।

गतो मोहच्छ्रुता तृष्णा, कृतं पुण्याश्रमे मनः ॥ २४८ ॥

गत इति । पुण्याश्रमे पुण्याश्रमगमने प्रब्रज्यायामित्यर्थः ।
अत्र पूर्वमुत्पन्नानां कामकथोन्मादीनां प्रधंसाः पुण्याश्रमे-
मनोनिधानं प्रति हेतवः ॥ २४८ ॥

वनान्यमूर्नि न गृह्णाण्येता नद्यो न योषितः ।

गृह्णा इमे न दायादास्त्वं नन्दति मानसम् ॥ २४९ ॥

वनान्यमूर्नीति । गृह्णाश्रमादिरज्य वनं गतस्थानन्दोऽक्रिरि-
श्वम् । अमूर्नि वनानि थर्थेष्टाव्यादिशून्यान्यपि न गृह्णाण्य

दुःखातिशयदाहृग्नभिन्नानि तमे मानसं नन्दतीत्यन्वयः, एव-
मयेऽपि, अत्र वनादिषु गृहादीनां भेदा वनं गतस्य मानसन-
न्दने हेतवः । हेतुलम्बेदं न स्वरूपसत्त्वेन किन्तु ज्ञायमानत-
येति बोधम् । अत्र साहृशातिशयहेतुकाभेदप्रतीतिपूर्वक-
भेदप्रतिपादनस्यैव चमत्कारजनकत्वाद्विहृदादीनां साहृश-
स्येव परन्तु तदविवक्षणान्वाच निर्खेयोपमा ॥ २४८ ॥

अत्यन्तमसदार्थाणामनालोचितचेष्टितम् ।

अतस्तेषां विवर्द्धन्ते सततं सर्वसम्पदः ॥ २५० ॥

अत्यन्तमिति । अनालोचितचेष्टितमविमृशकारित्वम्, अत्य-
न्तमसदविद्यमानं अनालोचितचेष्टितं नास्तीत्यर्थः । अतस्तेषा-
मिति, अत्रानालोचितचेष्टितस्यात्यन्ताभावः सम्बद्धिवृद्धौ हेतुः ॥

॥ २५० ॥

उद्यानसहकाराणामनुद्दिन्ना न मञ्जरी ।

देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥ २५१ ॥

पूर्वोदाहरणत्रये भावप्रतियोगिकानामेवाभावानां हेतुलं
दर्शितं संप्रत्यभावप्रतियोगिकस्यात्यभावस्य हेतुलं दर्शयन्तु-
दाहरति । उद्यानेति । मञ्जरी अनुद्दिन्ना न भवति उद्दिन्नैव
भवतीत्यर्थः अतस्या उदीपकत्वात् पथिकनारीणां सतिलः
सलिलाञ्जलिर्देयः मरणमुपस्थितमित्यर्थः स्मृतानामेव तर्पणा-
ञ्जलिदानविधानात्, अत्र सहकारमञ्जर्युद्देदाभावस्याभावो
विरहिणीमरणहेतुत्वेन वर्णितः, अयम् प्रागभावाभावः, वसुन-

उत्यादो हि प्रागभवाभाव उच्यते तेन तद्रूपस्य सहकारम-
ञ्जरीणामुद्भेदस्य पथिकनारीणां मरणे कारणलं । प्रधंसाभावे
यथा, ‘पीनशोणि गभीरनाभि निष्ठतं मध्ये भृशोचक्षनं पा-
चादः परिरभमधिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः’ । स्वाव-
सानुपघातनिर्वतमनास्त्वासमीलहृषे यस्मै सोऽच्युतमाभि-
पद्मवस्तिर्वेधाः शिवं शंसति । अत्र नारायणनाभिपद्मरूपा-
वासस्थानस्योपघाताभावो ब्रह्मनोनिर्वतिं प्रति हेतुः, सहजं
वस्तुनोऽवस्थानमेव प्रधंसस्थाभाव उच्यते । अत्यन्ताभावा-
भावो यथा, अत्यन्तमसदार्थाणामित्यादै, अत्रासोचनचेष्टि-
तस्यात्यन्ताभावाभावः सम्पद्विवृद्धौ हेतुः । एवमन्योन्याभावा-
भावोऽपि बोध्यः । अत्राभावाभावानां प्रतियोग्यादिखरूपता-
नभुपगमान्न भावहेतुलं बोध्यम् ॥ २५१ ॥

प्रागभावादिरूपस्य हेतुलमित्त वस्तुनः ।

भावाभावस्त्रूपस्य कार्यस्योत्पादनं प्रति ॥ २५२ ॥

एवमभावस्य भावमभावस्य प्रति हेतुलेन भेदान्तरं भव-
तोति प्रतिपादयन्नभावहेतुमुपमंहरति । प्रागभावादीति ।
भावाभावस्त्रूपस्य भावस्त्रूपस्याभावस्त्रूपस्य चेत्यर्थः, तत्र
पूर्वस्त्रोक्षेषु भावान् प्रति हेतुलम्, अभावं प्रति हेतुलन्तूष्मम्,
यदा उद्यानेत्याद्युदाहरणे तथालं ज्ञेयं कार्यभूतस्य व्यज्यमान-
मरणस्य प्राणवायोर्देहसंयोगनाशरूपतात् । एवमुक्तोदाहरणेषु
भावानां कारकहेतुलं दर्शितं ज्ञापकहेतुलन्तु स्यमूहनीयम् ॥

॥ २५२ ॥

दूरकार्यस्तत्सज्जः कार्यानन्तरज्जस्तथा ।
 अयुक्तयुक्तकार्यै चेत्यसङ्घास्त्रिच्छेतवः ॥ २५३ ॥
 तेऽमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।
 अत्यन्तसुन्दरादृष्टाखदुदाहृतयो यथा ॥ २५४ ॥

एवं हेतोः कारकलज्जापकलाभामभावरूपत्वेन च चैवि-
 ष्ठमुक्तं, सम्प्रति चित्रसंज्ञकं भेदान्तरमाइ । दूरकार्य इति ।
 दूरं देशतः कालतस्य दूरवर्त्ति कार्यं यस्य सः । तस्महजः का-
 र्येण सहैव जातः । कार्यानन्तरजः कार्ये जाते पश्चाच्चातः ।
 तथा अयुक्तमनुचितं युक्तमुचितस्य कार्यं यथोक्तौ, अयुक्तका-
 र्यायुक्तकार्यस्थेत्यर्थः । असङ्घा बङ्गविधाः । चित्रहेतव इति
 चित्रसंज्ञका हेतव इत्यर्थः, दूरकार्यलादिनास्त्र्यविषयलादन्व-
 र्थता, तदुक्तं भोजराजेन । ‘क्रियायाः कारणं हेतुः कारको
 ज्जापकस्तथा । अभावस्त्रिच्छेतुस्य चतुर्विध इत्येतते’ इति ॥
 ॥ २५३ ॥

तेऽमी इति । गौणवृत्तिगौणो लक्षणा साच्च सारोपात्मिका
 साध्वसानायां प्रसुतानुपादानात्, सैव व्यपाश्रयः स्वविषय-
 काप्रसुताभेदप्रतीतिज्ञिका येषां ते अत्र गौणवृत्तिव्यपाश्र-
 यत्वं क्वचित् कार्यस्यापि भवति यथा पश्चात् पर्यस्तेयादि
 वच्छ्यमाणोदाहरणे रागसागर इत्यत्र, अत्र हेतोस्तथात्मस्य
 परम्परयेति बोध्यम् । क्वचिदुभयोरपि यथा राज्ञां इस्तार-
 विन्दानीत्यादौ । तस्मात् गौणवृत्तिव्यपाश्रयादिति पञ्चम्यन-

पाठः सम्यक् । एतचोपलक्षणं रुपरुपकभावाभावेऽप्यथवसाय-
माचविषयते हेतुनामत्यन्तचमत्कारजगत्कलं बोध्य यथा, आ-
विर्भवति नारीणामित्यादिवच्चमाणोदाहरणे । अत्यन्तसु-
च्छ्रा दृष्टा इत्युदाहरणदर्शनार्थं हेतुः ॥ २५४ ॥

लदपाङ्गाङ्गयं जैवमनङ्गास्तं यदङ्गने ।

सुक्तं तदन्यतस्तेन सोऽप्यहं मनसि क्षतः ॥ २५५ ॥

क्रमेण दूरकार्यादीनुदाहरति । लदपाङ्गाङ्गयमिति । हे
अङ्गने प्रशस्ताङ्गवति लदपाङ्गाङ्गयं लदपाङ्गरुपं तेनाच सारोपा
गीणी, अन्यतः पुरुषान्तरे, तेन लदपाङ्गरुपेणानङ्गास्तेज । स
लक्ष्यभूतः पुरुषः, अपिर्भिन्नक्रमे अलक्ष्यभूतोऽहमपोत्यर्थः । अ-
चास्तरुपकारणस्य लक्ष्यवेधरुपकार्यमेव निकटवर्ति, अलक्ष्य-
भेदरुपम् दूरवर्त्येवेति कार्यस्थाच देशतोदूरस्थता । काञ्जतो
यथा, ‘अनश्च्रुवानेन युगोपमानमस्तमौर्ध्वकिणलाञ्छनेन ।
अस्यृष्टखङ्गस्तरणापि चासीद्रच्चावती तस्य भुजेन भूमिः’ । अच
बाल्य एव यौवनकार्यभूमिरक्षाकरणाद्वेतोदूरकार्यता ॥ २५५ ॥

आविर्भवति नारीणां वयः पर्यस्तशैश्वरम् ।

सच्चैव विविधैः पुंसामङ्गजोन्मादविभ्रमैः ॥ २५६ ॥

आविर्भवतीति । पर्यस्तं निराकृतं शैश्वरं येन तदयो यौ-
वनमित्यर्थः । अङ्गजोन्मादविभ्रमिः, अङ्गं मनस्युपाये च प्रतीके चा-
प्रधानके । अङ्गोदेशविशेषे स्थादङ्गं समोधनेऽव्ययमित्युक्तेः । तेन
कृत उच्चादो मनोविकारविशेषस्थानैर्विभ्रमैर्विसासैः, सच्चैवा-

विर्भवतीति अत्र नारीणां वौवनरूपं कारणं कार्यभूतैः
पुंसां विभ्रमैः सहैव जायत इति कारणस्याशुकार्यकारिता
प्रतिपादनाय कार्यप्राक्चणवर्जितापङ्गवेवैवच्छिकः एव आत्र
विभ्रमाणां पश्चादुत्पद्यमानलं प्रागुत्पद्यमानलेनाध्वसितमि-
त्यध्वसायव्यपाश्रयोऽत्र हेतुश्चमत्कारातिशयजनको नतु गौ-
णीव्यपाश्रय इति बोध्यम् ॥ २५६ ॥

पश्चात्यर्थस्य किरणानुदीर्षं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्षोरागसागरः ॥ २५७ ॥

पश्चादिति । किरणान् पर्यस्योत्तिष्ठ उत्तिष्ठपदित्यर्थः ।
पश्चादुदीर्षमुदितमित्यन्यच्चः । प्रागेव चन्द्रमण्डलोदयात् पूर्व-
मेव, उदीर्षं उच्छ्रितिः, समुद्धु इति क्षचित्याठः, रागः
कामाभिस्ताष एव सागरः । अतएवात्र कार्यस्यैव गौणवृत्तिनि-
त्यपाश्रयलं, वस्तुतस्यच्च चन्द्रमण्डलोदयरूपकारणस्य चिप्र-
कार्यकारिताप्रतिपादयिषया रागसागरोच्छलनरूपकार्यस्य
पश्चाद्भाविता पूर्वभावितेनाध्वसिता, तेजात्राध्वसायमूल
एव चमत्कारातिशयः ॥ २५७ ॥

राज्ञां हस्तारविन्दानि कुद्धलीकुरुते कुतः ।

देव त्वच्चरणदन्दरविबालातपः स्पृशन् ॥ २५८ ॥

राज्ञामिति । त्वच्चरणदन्दमेव रवेबालातपः । रवीत्यच
रागेति बङ्गषु पाठः तत्र त्वच्चरणदन्दस्य रागो खौहित्यं स एव
बालातप उद्यदादित्यरस्मिरित्यर्थः, राज्ञां हस्तां हस्तादन्दा-

वेवारविन्दानि तानि कुम्भस्त्रीकुरुते मुद्रितानि करोति, अच
प्रणामार्थं हस्तयोः पुटीभावे कुम्भस्त्रीभावाधासस्त एत्र चम-
त्कारातिशयः । अच बालातपरूपहेतोररविन्दकुम्भस्त्रीभाव-
रूपकार्यमयुक्तम् ॥ २५८ ॥

पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते ।

त्वत्यादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥ २५९ ॥

पाणिपद्मानीति । कुन्दनिर्मलाः कुन्दकुम्भवद्ववस्त्राः,
विशेषणमिदं नखानां चन्द्रलारेपे हेतुः । अच चन्द्रकिरणरूप-
हेतोः पद्मसङ्कोचनं कार्यं युज्यत एव ॥ २५८ ॥

इति हेतुविकल्पानां दर्शिता गतिरीदग्धी ।

॥ इति हेतुचक्रम् ॥

इङ्गिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्यात् द्वत्तम् इति स्मृतः ॥ २६० ॥

हेतुमुपसंहरति । इतोति । हेतोविकल्पानां प्रभेदानां ।
गतिर्दिक् । दर्शितेति अनया दिशा अपरेऽपि हेतुप्रभेदाः
खयं ज्ञातव्या इत्यर्थः ।

अथ सूक्ष्मं खचयति । इङ्गितेति । इङ्गितमभिप्रायबोधक-
चेष्टाविष्करणम्, इङ्गितं इड्नतोभाव इति विश्वः, आकारो-
रत्यादिसूचकमुखरागादिः, खादाकारोऽङ्गवैष्णतमिति वोपा-
लितः । ताभ्यां खच्यो खचयितुं योग्योऽर्थः अभिखाषाद्यभ्य-
न्तरविषयः रहःक्रियमाणवहिर्विषयो वा सूक्ष्मः सूक्ष्माख्याल-
क्षारवान्, सूक्ष्मसंज्ञाया अन्वर्थतां प्रतिपादयितुं हेतुमुपन्व-

स्फुति शौक्ष्यादिति अर्थस्मेक्षिताकाराभासेव सूक्ष्मेन सूक्ष्मतिवेद्यतादित्यर्थः । इत्यस्मार्थस्मेक्षिताकाराभासं निपुणमतिसूक्ष्मवर्णेन सूक्ष्मं नामालङ्घार इत्यर्थः । नवासु इक्षिते नाकारेण वा सूक्ष्मितस्य सूक्ष्मार्थस्य निपुणमतिना केनचिद्द्रज्जन्तरेण यत्सूक्ष्मं तत्सूक्ष्मं नामालङ्घारः सूक्ष्मार्थसूक्ष्मस्यैव चमत्कारजनकतयालङ्घारत्वादित्याङ्गः । तथाचोक्तं प्रकाशक्ता, ‘कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽपर्याऽन्यस्मै प्रकाशते । धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते’ इति । कुतोऽप्याकारादिक्षितादेत्यर्थः । दर्पणकृतापि ‘संलक्षितसु सूक्ष्मोऽपर्य आकारेणेक्षितेन वा । कथापि सूक्ष्मते भङ्गा यत्र, सूक्ष्मं तदुच्यते’ इति ॥ २६० ॥

कदा नौ सङ्गमोभावीत्याकीर्णे वक्तुमक्षमम् ।

अवेक्ष्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीलयत् ॥ २६१ ॥

पद्मसमीलनादत्र सूचितोनिशि सङ्गमः ।

आश्वासयितुमिक्षन्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥ २६२ ॥

तत्रेक्षितसूक्ष्मार्थमुदाहरति । कहेति । नौ आवयोः ।
आकीर्णे जनवङ्गस्ते देशे । लीलापद्मं क्रीडार्थकमखम् । न्यमी-
स्थयत् समकोचयत् । पद्मसमीलनादिति । सूचितोलक्षितः ।
नायिकाया अभिप्रेतो निशाभाविसङ्गमरूपः सूक्ष्मोऽपर्यः पद्म-
मीलीलनरूपेक्षितेन किञ्चिलक्षित इति खमते लक्षणसमन्वयः ।
नवमते तु नायकस्य जिङ्गासितः बङ्गेतकालरूपः सूक्ष्मो-
पर्यस्य भूचेपादिनेक्षितेन नायिकया लक्षयिता निशासमय-

अंस्त्रिकमस्तु निमोखनस्त्रीलया प्रकाशित इति । अत्र च वैचिच-
विशेषस्य सर्वाख्यात्वारविलक्षणतया सहदयानुभवचिद्गुलादस-
ज्ञारत्वमेव ॥ २६१ ॥ २६२ ॥

मदर्पितदशस्तस्या गीतगोष्यामर्वद्वित ।

उहामरागतरत्ना छाया कापि मुखाम्बुजे ॥ २६३ ॥

इत्यनुङ्गिन्नरूपत्वादत्युत्पवमनोरथः ।

अनुकूल्यैव द्वद्वत्वमभूदत्र व्यवस्थितः ॥ २६४ ॥

॥ इति द्वद्वत्वम् ॥

आकारस्त्वार्थमुदाहरति । मदर्पितेति । उहामोऽत्य-
धिको रागो रत्युत्पवाभिसाधस्तेन तरत्ना मनोज्ञा उहाम-
रागव्यञ्जिकेत्यर्थः, कापि विलक्षणा छाया कान्तिः । अत्र
नायिकाया रत्युत्पवाभिसाधरूपार्थस्य मुखच्छायावैलक्षण्य-
रूपाकारेण किञ्चिलक्ष्यत्वं प्रतिपादितम् । नवमतेऽप्यत्र ता-
दृशाकारसंख्यितस्य तादृशसूक्ष्मार्थस्य तादृशवचनभज्ञा वन्मु-
समीपे सूचनमिति लक्षणसमन्वयः, सूचनस्य यस्यार्थस्तु प्रत्ये-
वेति न नियमः तस्यान्योद्देश्यकलस्यापि सम्भवात् अतएव
प्रकाशक्तता सूक्ष्मत्वाच्चणे अन्यस्तै इत्युक्तम् । मदर्पितेत्यत्र तद-
र्पितेति क्वचित्पाठः ॥ २६५ ॥

ननु पूर्वोदाहरणे पद्मनिमीलनात् प्रतीयमानस्य निजि-
सङ्गमस्य सूक्ष्मलं तावदस्तु अत्र तु तादृशमुखच्छायारूपा-
कारः स्फुटतरमेव रत्युत्पवमनोरथं लक्षयतोति कथमर्थस्य

सूच्चालमित्याशक्षोपपादयति । इत्यनुद्धिन्नरूपलादिति । रत्यु-
स्वमनोरथोऽनुद्धिन्नरूपलात् आकारलक्षितवेन स्फुटतर-
प्रतीयमानरूपलाभावात् सूच्चालमनुसङ्गैवापरित्यज्यैवाच व्यव-
स्थितो वर्णितोऽभूदित्यन्ययः । अत्राप्यवस्थित इति क्वचित्पाठः ।
अथमर्थः, उद्भामरागतरसा मुखस्काया तावद्रत्युस्वमनोरथ-
स्यैवानुभाव इति न नियमः विषयान्तरमनोरथादिनापि
तस्मवादित्यनैकान्तिकलान्न स्फुटतरं तादृशमनोरथं लक्ष-
यति लक्षयिता तु स्त्रोद्यविलक्षणसहदयतासध्रीचीनया तथा
कथमित्वास्त्रयतीति सूच्चालमेव रत्युस्वविषयस्येति ॥ २६४ ॥

लेशो लेशेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ।

उद्भावरण एवास्य रूपमाविर्भविष्यति ॥ २६५ ॥

अथोद्देशवाक्योक्तलवेतिनामान्तरं लेशं लक्षयति । लेश
इति । लेशेनात्यतया निर्भिन्नं प्रकाशितं यत् वस्तुनो रूपं
स्वरूपं तस्य निगूहनं संवरणं लेशः रोमोद्देदाद्यङ्गविकारा-
दिना किञ्चित् प्रकाशमानस्य गोप्यविषयस्य केनचिद्व्याजेन
गोपनं लेशनिर्भिन्नवस्तुनिगूहनरूपलाङ्गेशालङ्घार इत्यर्थः ।
इममेव नवा व्याजोक्तिं वदन्ति । यथा ‘व्याजोक्तिश्चद्द्वयो-
द्धिन्नवस्तुरूपनिगूहनम्’ इति । वक्ष्यमाणापक्षुतौ तु न लेश-
निर्भिन्नवस्तुनो व्याजेनापक्षव इत्यतोऽस्य भेदः । गोप्यनिर्भेदस्य
क्वचिद्व्यापयितुरनवधानवचनेनापि भवति तस्य निगूहनमपि
क्वचित् लेशेण क्वचिद्लेशेण च । क्रमेण यथा, ‘काले वारि-

४

धराणामपतितया नैव ग्रक्षते स्थातुम् । उत्कृष्टताभि त-
रसे नहि नहि सखि पिच्छिसः पन्थाः । अत्रापतितयेति
पतिं विनेत्यर्थः स्वयमेवाभिहितः पतनाभावप्रतिपादनेन नि-
गूहितः । ‘इह पुरोऽनिलकम्यितवियहा मिलति का न वनस्पति-
ना खता । स्मरभि किं सखि ! कान्तरतोऽसुवं नहि घनागमरोति-
खदाइता’ । अत्रापि स्ववचनेनैव सूचिता पतिसङ्गमेच्छा घना-
गमस्वभाववर्णनया निगूहिता । इयमप्यपङ्गुतिरिति विश्वनाथः ।
ननु लेशनिर्भिन्ननिगूहने कश्चमत्कारो येनास्त्रासङ्कारलभि-
त्याशङ्काइ । उदाहरण एवाख्येति । रूपं वैचित्रांतकलम् ॥

॥ २६५ ॥

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोङ्गेदेन रक्षकाः ।
अवगच्छेयु रा ज्ञात महो श्रीतानिलं वनम् ॥ २६६ ॥

निर्भिन्ननिगूहने द्वा हेतु अनिष्टसभावना, सज्जा चेति
तत्रानिष्टसभावनायामुदाइरति । राजेति । अवगच्छेयुरि-
त्याशंसायां लिङ् । मावगच्छेयुरिति क्वचित्पाठः । अवगच्छे-
युरित्यन्तमनिष्टशङ्कास्त्रकम्, अनन्तरं निगूहनोपायं चिन्त-
यन्नाइ । आ ज्ञातमिति । आ इति स्मरणे, ज्ञातं निगूहन-
कारणं निश्चितमित्यर्थः । तदेवाइ अहो इत्यादि, रोमोङ्गेदस्य
श्रीतानिलजनित्यप्रतिपादनेनानुरागो निगूहितः ॥ २६६ ॥

आनन्दाश्रु प्रवृत्तं मे कथं दृष्टैव कन्यकाम् ।

अक्षि मे पुष्परजसा वातोऽहूतेन दूषितम् ॥ २६७ ॥

खच्छायामुदाहरति । आनन्दाश्विति । कन्यकां विवाहाय गोष्ठामानीतां कन्यां दृष्टैव कथमानन्दाश्रु प्रवृत्तमिति कन्यादर्शनमात्रेणैव आनन्दाश्रुणानुरागव्यक्तिर्लक्ष्याकरीत्याशक्ष्य संदृष्टेति । अच्चि मे इति । अचाश्रुणोऽचिदूषणजन्वल-प्रतिपादनव्याजेनानुरागो निगृहितः । अच वस्तुनिर्भेदश्चक्षिदाशङ्कितः क्षचित्तात्त्विकः, तत्राशङ्कायामेतदुदाहरण-इयम् । तात्त्विकले यथा, ‘गैस्तेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहसोप-गूढोहसद्रोमाञ्चादिविसंधुसाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः । आः गैत्यं तु हिंनाचक्षस्य करयोरित्यूचिवान् सम्मितं गैलान्तःपुर-माहमण्डलगणैर्दृष्टेऽवतादः शिवः’ । अच यात्त्विकतया रो-माञ्चादीनां परिज्ञानं तत्रत्यानां जातमेव, अतएव सम्मितं गैलान्तःपुरमाहमण्डलगणैर्दृष्ट इत्युक्तम् ॥ २६७ ॥

इत्येवमादिस्थानेऽयमलङ्घारोऽतिशोभते ।

लेशमेके विदुर्निर्दास्तुतिं वा लेशतः क्वताम् ॥ २६८ ॥

अस्यालङ्घारत्वमुपपादयति । इत्येवमादीति । अतिशोभते चमत्कारविशेषजनकतया काव्यमुपस्फुरते, तस्मादस्यालङ्घा-रत्वमनपलपनीयमित्यर्थः । अन्यैरक्षो व्याजसुत्यलङ्घारोऽपि लेश एवेत्याह । लेशमेके इति । लेशतः स्फुतिच्छसेन कृतां निन्दां, तथा निन्दाच्छसेन कृतां स्फुतिं वा एके सेशं विदु-रित्यन्वयः । यदुक्तं दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य यः । स सेशः स्वान्ततो नान्या व्याजस्फुतिरपीच्यत इति । यथा

स्त्रेशनिर्भवस्तुनिगृहने स्त्रेशनामालङ्कारत्वं तथा स्त्रेशक्षत-
स्तुतिनिन्दयोरपोति किं व्याजस्तुतीत्यलङ्कारान्तराभ्युपगमेन
पञ्चवीकरणमिति सोऽपि स्त्रेश एवेत्यर्थः ॥ १६८ ॥

युवैष गुणवावाजा योग्यस्ते पतिरुद्धर्जितः ।
रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ २६९ ॥
वीर्योत्कर्षस्तुतिर्निन्दैवास्मिन् भावनिवृत्तये ।
कन्यायाः कल्पते भोगान्त्रिविक्षेपान्तरन्तरम् ॥ २७० ॥

तच स्तुतिव्याजेन निन्दामुदाहरति । युवैष इति । स्वयं-
वरगोष्ठां कस्यचिद्राज्ञः समीपमुपस्थितां कन्वां प्रति सख्या
उक्तिरियम् । चोग्यः पतिः पतिलेन वरीतुमुचितः, अच हेतुः
रणोत्सवे इति, अतिवीरोऽयं त्रियतामित्यापातते बोधितं,
पर्यवसाने तु सर्वदा रणव्ययोऽयमनेन ते कामसुखं दुर्लभं
तत्र त्रियतामिति रणोत्सवे मनः सक्तमिति स्तुतिव्याजेन नि-
न्दैव प्रतिपादिता ॥ २६८ ॥

एतदेवाह । वीर्योत्कर्षस्तुतिरिति । अस्मिन् पश्चे भोगान्
सुरतोत्सवान् निरन्तरं निर्विविक्षेपमोक्तुमिच्छेः कन्याया
भावो वरणाभिप्रायस्य स्त्रेश निवृत्तये राज्ञो वीर्योत्कर्षस्तुति-
र्निन्दैव कल्पते निन्दारूपेणैव परिणमतीत्यन्वयः ॥ २७० ॥

चपलो निर्दृश्यशासौ जनः किञ्चेन मे सखि ।
आगःप्रमार्जनायैव चाटबो येन शिक्षिताः ॥ २७१ ॥

दोषाभासो गुणः कोऽपि दर्शितस्थाटुकारिता ।
मानं सखीजनोहिष्टं कर्तुं रागादशक्तया ॥ २७२ ॥
॥ इति लेशचक्रम् ॥

निन्दाव्याजेन सुतिमुदाहरति । चपल्ल इति । मान एव
मनस्त्रिनोनां गैरवहेतुस्तदन्तरान्तरा प्रेयसि मानो विधेय
इति वदन्तीं सखीं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । चपलो नैकत्र
स्थिरप्रेमा, निर्दयः परपीडानभिज्ञः । तेन युग्माभिरूपदि-
ष्टेन मानेन । आगः प्रमार्ज्जनाय अपराधविस्मारणाय, चाटवः
प्रियवादाः ॥ २७१ ॥

दोषाभास इति । सखीजनैरहिष्टमुपदिष्टं मानं रागात्
प्रेयस्त्रिनुरागाधिक्यात् कर्तुं मशक्तया नायिकया कोऽपि स्त्री-
णामतीवहृदयङ्गमस्थाटुकारितारूपो गुणः, दोषाभासः प्रथमं
दोष इवाभासत इति तादृशो दर्शितः, दोषत्वेन कथित
इत्यर्थः । तस्मादत्र निन्दाव्याजेन सुतिर्दर्शिता ॥ २७२ ॥

उहिष्टानां पदार्थानामनूदेशो यथाक्रमम् ।
यथासङ्घमिति प्रोक्तं सङ्घानं क्रम इत्यपि ॥ २७३ ॥

अथ क्रमं स्वचयति । उहिष्टानामिति । उहिष्टानां प्रथ-
ममुक्तानां पदार्थानां यथाक्रममनूदेशः पस्त्रादुदेशः पस्त्रादुक्तैः
पदार्थैः क्रमेणान्वय इत्यर्थः । यथासङ्घमितीति ननु हेतुः
सूक्ष्मो स्वः क्रम इत्युदेशवाक्ये स्वानन्तरं क्रम एवोहिष्टस्त्

कथं यथासङ्काशं निरूपणमित्यत्राह । सङ्क्षानं क्रम इत्यपोति
यथासङ्क्षानं सङ्क्षानं क्रम इति चयः पर्याया इत्यर्थः ॥ २७३ ॥

ध्रुवन्ते चेरिता तच्चि स्मितेक्षणमुखद्युतिः ।
स्नातुमम्भः प्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्कजैः ॥ २७४ ॥

॥ इति क्रमः ॥

उदाहरति । ध्रुवमिति । स्मितेक्षणमुखद्युतिरिति जात्या-
अचलादेकवचनम् । चेरितेति किञ्चिदपहतेत्यर्थः समुदाय-
हरणे नायिकायां तदस्त्वप्रतिपत्त्वा वैरस्तापन्ते । अभ्यः
प्रविष्टाया इति अभ्यःखितानां कुमुदादीनां चौर्यक्रियाया
उपपादकम् । उत्पलं कुवस्तयम् । अत्र स्मितद्युतिः कुमुदेन,
ईक्षणद्युतिहत्यज्ञेन, मुखद्युतिः पङ्कजेन, चेरिता इति क्रमि-
काणां क्रमिकैरन्वयः । अत्रालङ्घारामरविच्छिन्निमूखतया
ग्रैषाठोल्लाच वैचित्रातिग्रयः ॥ २७४ ॥

प्रेयः प्रियतराख्यानं, रसवद्रसपेश्वरम् ।
जर्जस्वि रुढाचङ्कारं, युक्तोल्कर्षेच्च तत्रयम् ॥ २७५ ॥

संस्कृतक्रमाणां वस्त्रसङ्काररूपव्यङ्ग्यानां वाच्यार्थस्य शो-
भाजगकतया समाचोक्तिरूपकादिनालङ्घारत्वमुक्तम् असंस्ल-
क्ष्यक्रमाणां रसादिव्यङ्ग्यानामपि तथात्वेनालङ्घारत्वमुचित-
मिति सम्ब्रति तद्भूयं प्रेयोरसवदूर्जस्विनामकमसङ्कारचय-
माह । प्रेय इति । चयाणामेवासंस्कृतक्रमत्वरूपैकधर्मवस्त्रा-

देकन्त निवेशः । तत्र प्रियतरं भावाभिव्यक्ता बोद्धव्यस्त्र प्रीत्य-
तिशयकरं वक्तुर्वा प्रीत्याधिक्यसूचकमाख्यानं प्रेयः प्रकृष्टप्रिय-
लात् प्रेयो नामालङ्कारः । भावास्त्र देवादिविषया रतिः
प्रधानत्वेनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणस्त्र । यथा काव्यप्रकाशे,
'रतिदेवादिविषया व्यभिचारी तथाज्ञितः । भावः प्रोक्तः'
इति । विभावादिभिरपरिपुष्ट उद्गुद्धमात्रः स्थायी च भाव
इति विश्वनाथादयः । यन्यकर्तुर्सु देवादिविषयकरतिभाव-
व्यञ्जकमेवाख्यानं प्रेयोऽलङ्कारतयाभिमतमिति वक्ष्यमाणेऽदा-
हरणदर्शनादवगम्यते । ततस्याख्यानचातुर्येण व्यज्यमानोदे-
वादिविषयकरतिभावोवाच्यस्त्र शोभाजनकतया प्रेयोनामा-
लङ्कार इति लक्षणम् । तथा रसपेशलं रसाभिव्यक्ता सह-
दयहृदयङ्गममाख्यानं रसवत् रसवन्नामालङ्कारः आख्यान-
चातुर्येण व्यज्यमानोरस एव वाच्यस्त्र शोभाजनकतया रसव-
दलङ्कार इत्यर्थः । रसस्त्रूपम् यन्यक्तता नोक्तमिति किञ्चि-
दुच्यते । समुचितसन्निवेशशोभिना काव्येन तत्तदभिनयेन वा
समर्पितैः सहदयहृदयं प्रविष्टैस्तदीयसहदयतासप्त्रीचीनेन
भावनाविशेषमहिक्ता विगतिरामरमणीतादिभिरलौकिक-
विभावनादिव्यापारवत्तथा विभावानुभावव्यभिचारिणव्यप-
देश्यैः सीतादिभिरालम्बनकारणैश्चन्द्रिकादिभिरहृषेपनकारणै-
रश्रुपातादिभिः कार्येण्डिनादिभिः सहकारिण्य समूय प्रादु-
र्भावितेनालौकिकेन व्यापारेण तत्कालनिवर्त्तितानन्दांशावर-
णाङ्गानेनात एव प्रमुषपरिमितप्रमाद्वलादिनिजधर्मेण प्रमात्रा

खप्रकाशतया वासुवेन निजखरूपानन्देन सह गोचरोक्तिय-
माणः प्राग्विनिविष्टवासनारूपः स्थिरतया वर्त्तमानलात्
स्थायिशब्दव्यपदेश्चो रत्यादिरेव रसः । तथा चाङ्गः ‘व्यक्तः
स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः’ इति व्यक्तो व्यक्ति-
विषयोऽन्तः, व्यक्तिस भग्नावरणा चित्, यथाहि शरावादिना
पिहिते दीपस्त्रिवृक्तौ सञ्चिहितान् पदार्थान् प्रकाशयति
खयस्त्र प्रकाशते, एवमात्मचैतन्यं विभावादिसंवित्तान् रत्या-
दीन्, अन्तःकरणधर्माणां साच्चिभास्थलाभ्युपगतेः, विभावा-
दीनामपि खप्रतुरगादीनामिव रङ्गरजतादीनामिव च सा-
च्चिभास्थलमविरुद्धं, व्यक्तिविभावादिचर्वणाया आवरणभङ्गस्थ
वा उत्पत्तिविनाशाभ्यामुत्पत्तिविनाशौ रसे उपचर्येते वि-
भावादिचर्वणावधिकादावरणभङ्गस्थ, निष्टत्तायां तस्मां प्र-
काशस्थावृक्तलादिद्यमानोऽपि स्थायी न प्रकाशते इतीदम-
भिनवगुप्तादिमतस्थारस्येन । भट्टगायकप्रभृतयस्तु ताटस्थेन
रसप्रतीतावनास्थाद्यलम् आत्मगतत्वेन तु प्रत्ययो दुर्घटः
स्त्रीतादीनां सामाजिकान् प्रत्यविभावलात् विना विभाव-
मनालम्बनस्य रत्यादेरप्रतिपत्तेः न च कान्तालं साधारणं
विभावतावच्छेदकमन्त्राण्यस्त्रोति वाच्यम्, अप्रामाण्यनिष्ठया-
नास्त्रनिदितागम्यालप्रकारकज्ञानविरहस्य विशेष्यतास्त्रम्भव-
च्छिच्छप्रतियोगिताकस्य विभावतावच्छेदककोटाववश्यं निवेश्य-
लात्, तस्मादभिधया निवेदिताः पदार्था भावकल्यापारेणा-
गम्यालादिरसविरोधिज्ञानप्रतिबन्धदारा कान्तालादिरसानु-

कूलधर्मपुरस्कारेणावस्थाप्यन्ते, एवं साधारणीकृतेषु रामसीता
 देशकालवयोऽवस्थादिषु पञ्चै पूर्वव्यापारमहिनि दृतीयस्तु
 भागहृत्यापारस्तु महिना निर्गीर्षयोरज्ञामसोरद्रिक्षासन्ध-
 जनितेन निजचित्स्वभावनिर्दितिविश्वानिलक्षणेन साक्षात्का-
 रेण विषयीकृतो भावनोपमीतः साधारणात्मा रत्यादिः
 स्थायी रस इत्याङ्गः । नव्यासु काव्ये नाव्ये च कविना नटेन
 च प्रकाशितेषु विभावादिषु व्यञ्जनाव्यापारेण रामादौ सी-
 तादिरतौ यृहीतायाम्, अनन्तरस्तु सद्दद्यतोऽसामितस्य भा-
 वनाविशेषरूपदोषस्य महिना कल्पितरामत्वाद्यवच्छादिते स्ता-
 त्मन्यज्ञानावच्छन्ने शुक्रिकाशक्त्वा इव रजतखण्डः समुत्पद्य-
 मानोऽनिर्बिरचनीयः साक्षिभास्यः सीतादिविषयकरत्यादिरेव
 रसः अयस्तु कार्यी दोषविशेषस्य नाशस्तु तदुच्चरभाविना
 सोकोच्चराङ्गादेन भेदायहात् सुखपदव्यपदेश्यस्तु भवतीति
 प्राङ्गरित्येतत् सर्वं पछितराजेन विशदीकृतम् । सीतादि-
 विभावादिभीरामादिनिष्ठतयानुभीयमानो रत्यादिस्थायि-
 भावो वासनास्त्रिकर्षेण सामाजिकैः साक्षात्क्रियमाणे रस
 इति श्रीशङ्कुकप्रभृतयः । वस्तुतस्तु विभावादिव्यज्यमान-
 रत्यादिस्थायिभावजन्यचमत्कार एव रसशब्देन व्यपदिश्वते
 सर्वमन्यत् पश्चवनमिति बोध्यम् । रत्यादियस्तु रतिहास-
 श्वोक्त्रोधोत्साहभयजुगुप्ताविस्मयाः क्रमेण इत्यारथात्यकर्त्त-
 रौद्रवीरभयानकवीभत्साहृतरसानां स्थायिभावाः, शान्तस्य
 तु शर्मा निर्वदेऽवेति कल्पदयं । रत्यादीनां स्तरूपस्तु दश-

रूपकादावभिव्यक्तं ज्ञेयं । इत्प्रारादीनां खण्डपञ्चान्यच विस्तर इति नोक्तं । तच इत्प्रारोऽपि समोगविप्रस्तुभिर्मेदेन दिविधः । वीरस्य दागधर्षदथायुद्धमन्त्रादिभेदेन बडावधः ॥

तथा रुठः प्रादुर्भृतः प्रधानतयाभिव्यक्त इत्यर्थः, तादृशोऽहङ्कारो गर्वी च तादृशमास्यानमूर्च्छिः, आस्यानचातुर्येण प्रधानतयाभिव्यज्यमानो गर्वास्यो व्यभिचारिभावजर्जस्त्रिनामालङ्कार इत्यर्थः । गर्वस्य, गर्वी मदः प्रभाव-श्रीविद्यासत्कुलतादिजः, इत्युक्त्वच्छः, अथस्य प्राधान्येनाभिव्यक्तो भाव एव, व्यभिचारी तथाच्छित इति प्रकाशकारोऽक्तः । एषामस्तङ्कारव्यपदेशे हेतुमाह । युक्तोत्कर्षस्त्रेति । युक्तोऽस्तङ्कारव्यपदेशोपयुक्त उत्कर्षो वाच्यशोभा यस्यात्तत्, सादृश्यादयो यथा वाच्यार्थशोभाजनकलादुपमाश्लङ्कारतया व्यपदिश्यन्ते भावादयोऽपि तथा वाच्यशोभाजनकलसाम्यादित्यर्थः । मते चास्मिन् निरुक्तभावेषु मध्ये देवादिविषयकरतिभावस्य प्रेयो नामालङ्कारत्वं गर्वास्यभावस्य चोर्जस्त्रिनामालङ्कारत्वम्, एतद्विच्छाननु भावानां तथा रसाभासभावाभासभावशान्तिभावेदयभावश्वलतानास्य रसपेश्वलमित्यच रसपदस्य रस्यमानपरत्वेन रसवदलङ्कारत्वम् एषामपि काव्यशोभाजनकलाविशेषशालङ्कारत्वौचित्यादिति बोध्यम्, उक्तस्त्रान्यच ‘रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रश्नमोदयौ । सन्विः श्वलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः’ इति । एते च रसादयः अङ्गित्वेनाङ्गत्वेन वाभिव्यज्यमाना अलङ्कारतां प्राप्नुवन्ति अङ्गभूतावान्

मपि काव्यशोभाजनकलाविशेषात् नचाङ्गिनो रसादेरलङ्घार्थ्यलात् कथमसङ्कारत्वमिति वाच्यं, खमते शब्दार्थात्मकस्य काव्यस्मैवालङ्घार्थ्यलेन तदुपस्थारकस्य व्यञ्जमाचस्मैवालङ्घारव्यपदेश्यलात्, काव्यशोभाकरान् धर्मानसङ्कारान् प्रचक्षते इत्यसङ्कारस्यणे शब्दार्थश्वरीरस्य काव्यस्मैवालङ्घार्थ्यलप्रतिपादनात् । ध्वनिकारप्रभृतयस्तु अङ्गिनो रसादेरलङ्घार्थ्यलमङ्गभूतस्य तस्मालङ्घारत्वमाङ्गः । यथा ‘प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः । काव्ये तस्मिन्बलङ्घारो रसादिरिति मे मतम्’ इति । तत्र रसानामङ्गले रसवदलङ्घारः भावानामङ्गले प्रेयोऽलङ्घारः रसाभासभावाभासयोरङ्गले ऊर्जखण्डलङ्घारः भावशान्तेरङ्गले समाहितालङ्घारः भावोदयभावसन्धिभावश्वलतानामङ्गले तत्त्वामकालङ्घाराः । तदुक्तं विश्वनाथेन, ‘रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रश्नमस्थाथा । गुणोभृतलमायान्ति यदालङ्घृतयस्तदा । रसवत् प्रेयजर्जस्ति समाहितमिति क्रमात् । भावस्य चोदये सन्वेदा भिश्रवेच तदाख्यकाः’ इति । अत्र ते नव्याः प्रष्टव्याः किं प्रधानतया प्रतीयमानस्य व्यञ्जमाचस्मैवालङ्घार्थ्यलमुत तथाभृतस्य रसादेरेवेति तत्र न तावत् प्रथमः समाचेत्प्रस्तुतप्रश्नसापर्यायोकादै प्रधानतस्मैवाभिव्यञ्जमानानां वस्तुलङ्घाराणां तैरथ्यसङ्कारत्वाभ्युपगमात् न च तत्र वाच्यार्थस्मैव प्रधानलं प्रतीयमानानां वस्तुलङ्घाराणान्त्वप्रधानलम् अप्रधानानान्वसङ्कारत्वमुचितमेवेति वाच्यं, तत्र तत्र व्यञ्जानामेव प्राधानस्यानुभवसिद्धतयानपस्थपनोयलात्, नापि द्वितीयः

सामान्येन काव्यात्मकतया भुपगतानां वस्तुलङ्घाररसादिवज्ञा-
नां मध्ये वस्तुलङ्घाराणामस्तुलारत्वं रसादीनामेवालङ्घार्थत्व-
मिति निर्वकुमयोग्यत्वात् न रसादिवज्ञस्यैव प्रधानस्य
काव्यात्मतादलङ्घार्थत्वं न वस्तुलङ्घारयोरिति विश्वनाथोक्त-
मादरणीयं, ‘यत्रोक्तमदानां प्रमदाजनानामब्रुत्सिइः श्वेष-
मणीमयूखः । सन्ध्याभ्रमं प्राप्तवतामकाल्डेष्टनङ्गनेपथविधिं
व्यधक्त’ इत्यादौ तेनायङ्गभूतेन श्वेषारेणैव काव्यविहाराभ्यु-
पगमात् संलक्ष्यकमवज्ञरूपधनिभेदस्य सर्वालङ्घारिकैरभ्यु-
पगतेन रसादेरेव काव्यात्मतप्रतिपादनस्य बङ्गशो दूषितत्वात्,
तस्माद्वज्ञतयाऽविशिष्टानां वस्तुलङ्घाराणां रसादीनां वा का-
व्यशोभाजनकतयालङ्घारत्वं युक्त्यनुभवप्रतिपन्नमिति, प्राचां सर-
णिरेव साधीयसी । अथात् रसस्यालङ्घारत्वमुक्तं, पूर्वज्ञ ‘मधुरं
रसवदाचीत्यादिना गुणत्वमुक्तं तत्कथमेकस्य गुणत्वमस्तुलारत्व-
स्येति चेद्यस्य समाधानं स्वयमेव ग्रन्थकारोऽप्ये करिष्यतीति
सर्वमवदातम् ॥ २७५ ॥

अद्य या मम गोविन्द ! जाता त्वयि गृहागते ।

कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥ २७६ ॥

इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादशी धृतिः ।

भक्तिमात्रसमाराध्यः स्त्रीप्रीतश्च ततो हरिः ॥ २७७ ॥

तत्र प्रथमं प्रेय उदाहरति । अथेति । विदुरस्य खगहागतं
श्रीकृष्णं प्रति सानुरागोक्तिरितं । हे गोविन्द अद्य त्वयि गृहागते

मदीयभवनं प्राप्ते सति मम या प्रीतिर्जाता कालेन समवान्त-
रेण तवैव पुनरागमनादेषा प्रीतिर्भवेत् भविष्यति न तु लवि-
गते लदितरसाधुसमागमादिना ईडूशी प्रीतिर्भविष्यतीत्यर्थः ।
इतः प्रतिनिवृत्तस्य ते चावन्न पुनरागमनं तावहुःस्मैव स्खा-
स्खाभीति भावः । नैषा काले भवेत् प्रीतिरिति पाठस्तु न
मनोरमः । अत्र विदुरस्य वाक्यभङ्गाभिष्यज्यमानो भगव-
द्विषयरतिभावो भगवतः प्रीत्यतिशयजननेन वाचस्य शो-
भातिशयं पुण्याति । श्लोकोऽयं ‘समानवङ्गमानप्रीतिविरहे-
तरविचिकिसामहिमख्यातितदर्थं प्राणस्थानतदीयतासर्वतद्वा-
वाप्रातिकूल्यादीनि च स्मरणेभ्यो वाङ्गस्थात्’ इति आण्डिस्य-
स्थूलीयप्रीत्युदाहरणतया स्मन्नेश्वराचार्येणोपन्यस्थाय, ‘या प्रीतिः
पुण्डरीकाञ्च तवागमनकारणात् । सा किमाख्यायते तु भ्यमन्त-
रात्माचि देहिनाम्’ इति महाभारतीयोद्योगपर्वातविदु-
वचनस्य प्रतिष्ठपः ॥ २७६ ॥

इत्याहेति । युक्तम् अव्यभिचारिभगवद्वक्त्रिसूचकत्वात् स-
मीचीनं, युक्तमित्यच वाक्यमिति क्वचित्पाठः । युक्तले हेतुः
नान्यतस्मादृशी धृतिरिति यतोऽत्र विदुरस्य अन्यतो भगव-
द्विविषयेभ्यस्मादृशी धृतिः सन्तोषो न प्रतिपन्नेति श्वेषः ।
तवैवागमनात् पुनरित्यनेन विषयान्तरेभ्यो विदुरस्य प्रीतिर्न
भवतीति सूचितमित्यर्थः । अतएव भक्तिमाचेष अनन्यसाधा-
रणानुरागेणैव समाराधो इरिः सुप्रीतस्माद्बुद्धित्युद्देश्यस्य
प्रीतिकरमाख्यानमिति प्रेयोऽलङ्घारः ॥ २७७ ॥

सोमः स्वर्यो मरुङ्गुर्मिर्योम होतानसो जलम् ।

इति रूपाण्यतिक्रम्य तां इष्टुं देव ! के वयम् ॥ २७८ ॥

इति साक्षात्कृते देवे राज्ञो यद्वाजवर्मणः ।

प्रीतिप्रकाशनं तच्च प्रेय इत्यवगम्यताम् ॥ २७९ ॥

वक्तः प्रीतावुदाहरति । सोम इति होता चजमानः ।
इतिरूपाणि सोमादिसूलरूपा अहौ मूर्तीरतिक्रम्य सूक्ष्म-
सूखपेण वर्तमानं सच्चिदानन्दात्मकं लां इष्टुं साक्षात्कृत्यु-
वयं के अयोग्या एव, तर्हि यद्येऽसि तच्च भक्तानुकम्भितैव
हेतुरिति भावः । अत्र निष्कल्पस्य परब्रह्मणे जन्यप्रीतेरभा-
वात् वक्तुसुद्दिष्यकप्रीत्यैव प्रेयस्तम् ॥ २७८ ॥

इतीति । देवे महादेवे । राजवर्मणः राजवर्मनामकस्य ।
प्रीतिप्रकाशनं महादेवविषयकरतिभावसूचनं, तच्च तदपि,
प्रेय इत्यवगम्यतामिति एतेन भक्तस्य प्रीत्यभिव्यक्त्या बोद्धुव्यस्य
देवादेः प्रीतिः, केवला भक्तस्यैव देवादिविषयिका प्रीतिर्वा
व्यज्यमाना प्रेयेऽलङ्घार इति सूचितम् । स्नोकदयेऽस्मिन् देव-
विषयकरतिभावो इर्शितः । मुनिविषयो यथा, ‘हरत्यधं
सम्रति, हेतुरैव्यतः शुभस्य, पूर्वाचरितैः छतं शुभैः । शरीर-
भाजां भवदोयदर्शनं व्यनक्ति कालचितयेऽपि योग्यताम्’ ।
इयं हि जारदं प्रति श्रीकृष्णस्योक्तिः । ‘अत्युच्चाः परितः स्फु-
रन्ति गिरयः स्फारास्तथास्तोधयस्तानेतामपि विभती किमपि
न फ़ान्तासि तुभं नमः । आश्वर्यण मुङ्गमुङ्गः स्फुतिमिति

प्रस्तोमि यावहुवस्तावद्विभ्रदिमां स्ततस्तवभुजो वाचस्ततो मु-
द्रिताः । अत्र पूर्वार्द्धे भूविषयः, उत्तरार्द्धे राजविषयः ।
‘एच्छेहि वत्स रघुनन्दन पूर्षचन्द्र चुम्बामि मूर्द्धनि चिरस्त्वं परि-
व्वजे ताम् । आरोष वा हृदि दिवानिश्चमुद्दहामि वन्देऽथवा
चरणपुष्करकदयन्ते’ । अत्र पुच्चविषयः, अत्र वस्तुसाख्यो रस
इत्यन्ये, एवमन्यविषयोऽपि रतिभावः प्रेयोऽलङ्घारतया बोधः ।
काञ्चाविषया तु रतिर्वक्ता इत्तारतां प्राप्नोति तत्र रसव-
दसङ्गार इत्यनन्तरमेव इर्शते ॥ २७८ ॥

मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यथा मे मरणं मतम् ।
सैषा तन्वी मया लभ्या कथमचैव जन्मनि ॥ २८० ॥
प्राक् प्रीतिर्दर्शिता, सेयं रतिः इत्तारतां गता ।
रूपबाङ्गत्ययोगेन तदिदं रसवद्वचः ॥ २८१ ॥

अत्र रसवदसङ्गारं इर्शयन् तत्र रसाच्च इत्तारादिभे-
देन बङ्गविधा इति तेषु ब्रह्मादिकीटपर्यन्तानामादरणीयत्वे-
नाभ्यर्हितत्वात् प्रथमं इत्तारमुदाहरति । मृतेतीति । मृतां
मदालसां पुनर्नागानां प्रसादेन प्रत्युच्छीवितां प्राप्य तस्माः पत्थुः
कुवस्त्याश्वस्योक्तिरियम् । मृतेति मृतेयमिति निश्चित्य यथा
सह प्रेत्य परस्तोके सङ्गन्तुं संयोगं प्राप्नुम् । मृतेऽभिप्रेत्य सङ्ग-
न्तिपाठे तु इत्यनुतापे मृते मरणे सति, भावे कः, यथा
परस्तोकगतया सह सङ्गमभिप्रेत्याभिस्त्वयेत्यर्थः । मे मया मरणं
मतमिष्टं, मैषा तन्वी कथमचैव जन्मनि विना मरणं स्तम्भा,

कथमिति विस्तारे । सैषा तत्त्वीत्यत्र सैवावन्तीति क्षचित्पाठः, तत्र आवन्ती अवन्तिदेशोऽन्नवा वासवदत्तेत्यर्थः, वासवदत्ताया दाहप्रवादेन दुःखितस्य पुनर्सां प्राप्य वस्तुराजस्थानन्दाक्रिरियम् । अत्र सम्भोगशृङ्गारास्यो रसः स च ‘दर्शनस्यर्थनादीनि निषेवेते विस्तासिनौ । यत्रामुरक्षावन्योऽन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः’ इत्युक्तलक्षणः । अयस्म विप्रलभ्मानन्तरं प्रतिपाद्यमानः पुष्टि प्राप्नोतीति विप्रलभ्मानन्तर्येणात्र वर्णितः । तदुक्तं, ‘न विना विप्रलभ्मेन सम्भोगः पुष्टिमनुते । कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्द्धते’ इति । विप्रलभ्मस्य ‘यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभोष्टमुपैति विप्रलभ्मोऽसावित्युक्तलक्षणः’ अयस्म पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकतया चतुर्बिंधः, विप्रलभ्मस्यायं मदालसापचे करुणात्मकः, यदुक्तं ‘यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये । विमनाथते यदैकस्त्रादा भवेत् करुण-विप्रलभ्माख्यः’ इति ॥ २८० ॥

नन्दनापि नायिकाविषयिणी प्रीतिर्व्यज्यते तत् प्रेयोऽल-
ङ्गारादस्य कोभेद इत्याभङ्गायामाह । प्रागिति । प्राक् पूर्व-
दर्शिते अद्य येति सोमः स्तुर्य इति च स्नोकदये प्रीतिर्दर्शि-
ता संप्रयोगशून्यलाइतिः प्रीतिः प्रेयोऽलङ्गारतया दर्शिते-
त्यर्थः, प्रीतिप्रेयसोः पर्यायता, यदुक्तं, ‘मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु
सुखसंवेदनं वचः । असंप्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निंगद्यते’ इति ।
संप्रयोगस्य विभावादिभिः परिपोषः स चाच वर्त्तत इत्याह
सेयमिति, सा तादृग्नी देवादिविषयकरतिसजातीयत्यर्थः,

रतिः ‘रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थं मनसः प्रवणायितम्’ इत्युक्तव्य-
क्षणा प्रकृते कान्ताविषयकोऽनुराग इत्यर्थः, रूपस्य स्वरूपस्य
बाहुदल्ख्यं विभावानुभावव्यभिचारिभिः परिपेषः तस्य योगेन
सम्बन्धेन इट्टारतां गता अलौकिकचमत्कारजनकतया
तत्परिणामेन वा इट्टाररसत्वं प्राप्ता, तत्साहादिदं वचो
रसवत् रसवदलङ्घारवत्, एतदुक्तं भरतेन ‘विभावानुभाव-
व्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः’ इति । अत्र निरुक्तनायिका
विभावः, सौहित्यवचनवदनस्तोरतादयोऽनुभावाः, हर्षविस्म-
आदयोव्यभिचारिणः, एतैरभिव्यज्यमानः पुष्टिं नीतोर-
त्याख्यः स्यायिभावो रसतामापद्यने । रसोद्दोधे च विभावा-
दीनां चयाणां समुदितानामेव हेतुलं यत्र तु एकस्य दयो-
र्वा सङ्घावस्तत्त्वान्यतमस्यैचित्यादाचेपेण समुदितलं बोध्यम् ।
यथा ‘दीर्घाचं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंशयोः सं-
क्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रस्तुषे दूव । मध्यः पाणि-
मितो नितन्त्रि जघनं पादावुदयाङ्गुली छन्दोनन्तर्यितुर्यथैव
मनसः स्फृष्टं तथास्ता वपुः’ । अत्र मालविकामभिस्थपतोऽग्नि-
मित्रस्य मालविकारूपविभावमात्रवर्णनेऽनुभावानां नयनवि-
स्फारादीनां व्यभिचारिणाच्चौतुक्यादीनामौचित्यादेवाचेपः ।
एवमन्याचेपो बोध्यः, यत्र तु लक्ष्मणाचेपस्तत्र तु दोष एव ।
यथा ‘परिहरति रतिं मतिं लुभीते स्वस्तितरां परिवर्तते
च भूयः । इति वत् विषमा दशास्त्र देहं परिभवति प्रसभं
किमत्र कुर्वाः । अत्र रतिपरिहारादीनां करणादावपि सम-

वात् कामिनीरूपोविभावः छक्षादाच्छेयः । एतच्च प्रशङ्गा-
दुक्तम् ॥ २८१ ॥

निगृह्ण केशेष्वाकृष्टा कृष्णा येनायतो मम ।

सेऽयं दुःशासनः पापोलब्धः किं जीवति क्षणम् ॥ २८२ ॥

इत्यारुह्ण परां कोटीं क्रोधा रौद्रात्मतां गतः ।

भीमस्य पश्यतः शत्रुमित्रेतदसवद्वचः ॥ २८३ ॥

रौद्रमुदाहरति । निगृह्णेति । केशेष्वित्यवच्छेदे षष्ठमी ।
कृष्णा द्रौपदी ।

परां कोटीमारुह्ण विभावादिभिः परिपुष्टिं प्राप्य,
क्रोधः स्खायिभावः य च ‘प्रतिकूलेषु तैश्चक्षस्खावबोधः क्रोध
इव्यते’ इत्युक्तज्ञचणः शत्रुं प्रत्यपचिकीर्षाया उद्देकः क्रोध
इत्यर्थः, रौद्रात्मतां गतो रौद्ररसलं प्राप्तः । तथाच्च च
दुःशासन आख्यनविभावः तस्य कृष्णाकेशाकर्षणादिचेष्टित-
मुहूर्पनविभावः पाप इत्यधिचेपवचनमनुभावः प्रतीयमा-
ना गर्वादयो अभिषारिभावाः, एतैः पुष्टिं नीतः क्रोधस्खा-
यिभावो रौद्ररसतां गतः । रसवत् रसवदास्खालद्वारवत् ॥
॥ २८२ ॥ २८३ ॥

अजित्वा सार्षवामुर्वीमनिष्टा विविधैर्मखैः ।

अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥ २८४ ॥

इत्युत्साहः प्रकृष्टात्मा तिष्ठन् वीररसात्मना ।

रसवत्त्वं गिरामासां समर्थयितुमोश्वरः ॥ २८५ ॥

वीरमुदाहरति । अजिलेति । अजिला युद्धे श्रुपराजयादलब्धा । अत्र क्लान्तवाक्यचयेण क्रमेण युद्धधर्मदानविषया उत्साहः स्फुरितः । तेनात्र युद्धवीरो धर्मवीरो दानवीरस्तेति वीररसचयम् । दयावीरो यथा, ‘शिरामुखैः स्वन्दत-एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति । दहिनि न पश्यामि त-वापि तावत्, किं भक्षणात्चं विरतो गरुदमन्’ । अत्र जीमूत-वाहनस्य गरुडभुक्तावशिष्टनागान् प्रति दयायामुत्साहः । एव-मन्येऽपि मन्त्रादिवीराः सम्भवन्ति ते च मुद्राराच्छसादौ ज्ञा-तव्याः ॥ १८४ ॥

इत्युत्साह इति । उत्साहः ‘कार्यारम्भेषु संरभः स्थेयानु-त्साह उच्यते’ इत्युक्तलक्षणः । संरभ उद्योगः । प्रकृष्टात्मा तत्तद्विभावादिभिः परिपुष्टः, वीररसात्मना तिष्ठन् वीररसत्त्वं प्राप्नुवन्, रसवत्त्वं रसवदलङ्घारवत्त्वं समर्थयितुं सम्यादयितुम्, ईश्वरः समर्थः । अत्र युद्धे विजेतव्याः, धर्मे धर्माः, दाने चाचका उत्साहस्यालम्बनविभावाः, प्रतीयमानाः सहायान्वेषणादयो-जनुभावाः हर्षधृतिमत्यादयोव्यभिचारिणः एतैरभिव्यक्त उ-त्साहो वीररसतां भजते ॥ १८५ ॥

यस्याः कुसुमशश्यापि कोमलाङ्गा रुजाकरी ।

साधिश्वेते कथं तन्वी झटाशनवतीं चिताम् ॥ १८६ ॥

इति कारुण्यमुद्रिक्तमलङ्घारतया सृतम् ।

तथा परेऽपि वीभत्सुहास्याङ्गुतभयानकाः ॥ १८७ ॥

करणमुदाहरति । यस्या इति । तन्मीत्यच देवोति क्वचित् पाठः । इतीति । कारणं करणरसस्यायिभावः शोकः स च 'इष्टनाशादिभिस्तो वैक्षयं शोकशब्दभाक्' इष्टुकलज्जणः, चेत-सो वैक्षयं दुःखविशेष इत्यर्थः । उद्ग्रिक्तं विभावादिभिः परिपुष्टं सत् अलङ्कारतथा स्त्रं करणरसीभूय काव्यशोभाजननाद्रसवदलङ्कारत्वेन ज्ञातमित्यर्थः । अच शोच्या गतप्राणा तन्मी आलम्बनविभावः कुसुमशयापीत्यादिना जीवन्यास्तस्याः सुखावस्थासरणमुदीपनविभावः करणवचनमनुभावः कथमित्याच्चिन्नाच्चिन्नादयो व्यभिचारिणः एतैः परिपुष्टः शोकाख्यः स्थायिभावः करणरसलं भजते ॥

तथेति । यथा पूर्वोदाहरणचतुष्ये रतिक्रोधोत्साह-शोकाः स्थायिभावास्त्रदिभावादिभिः परिपुष्टाः इष्टङ्काररौ-इवोरकरणरसीभूता दर्शितास्तथा वक्ष्यमाणोदाहरणेष्वपि जुगुप्ताहासविस्थयभयरूपाः स्थायिनो विभावादिभिः परिपुष्टाः सन्तो वीभत्सहास्याहृतभयानकाख्या रसा भवन्तीति ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ १८६ ॥ १८७ ॥

पायं पायं तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः ।

कौणपाः सत्र नृत्यन्ति कवन्धैरन्त्रभूषणाः ॥ १८८ ॥

तत्र वीभत्सुदाहरति । पायं पायमिति । पायं पायं पुनःपुनः पीला । कौणपा राचसाः । कषम्बैर्निर्मस्तकक्रियायुक्तक्षेवरैः सह । अस्त्रं पुरीतत् तद्भूषणं येषां ते ।

अत्र जुगुप्ता स्थायिभावः सा च, ‘दोषेच्छणादिभिर्गच्छ
जुगुप्ता विषयोऽन्ववा’ इत्युक्तस्त्वच्छणा, तस्माः पाणिसंपुटैः शोणित-
पायिनोऽन्वभूषणाः कौण्डपा आलम्बनविभावः प्रतीयमाना
निष्ठोवनास्त्रवलनादयोऽनुभावाः, मोहापमारादयो व्यभि-
चारिणः, एतैः परिपुष्टा जुगुप्ता वीभत्सरस्वते भजते, वी-
भत्सवाच्च राजविषयरत्नै गुणीभूतः तादृशरतिस्त्र वर्णनी-
यप्रीतिकरत्वात् प्रेयोऽलङ्घार इति प्रेयोरस्वतोः सङ्करो-
ऽथम् ॥ २८८ ॥

इदमस्त्रानमानाया लग्नं स्तनतटे तव ।
क्षायतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥ २८९ ॥

हास्यमुदाहरति । इदमिति । सखीसमजं मानं प्रकाश-
यन्तीं रहस्य कान्तेन सह कृतक्रीडां नायिकां प्रति सख्या
उपहासेक्षिरिथम् । अस्त्रानोऽपर्युचितः असदभृथनाश्तेना-
यपरिज्ञत इत्यर्थः तादृशेमानो अस्त्रास्त्राविधाया अपि
तव स्तनतटे नवं न तु प्राचीनं नखपदं लग्नं दृश्यते एतत्तु
मानिन्यास्ते नायकसङ्गाभावेनासम्भवमित्युत्तरीयेण क्षायता-
मित्यन्वयः । अत्र हासः स्थायिभावः स च ‘वागादिवैक्षतै-
स्तेविकाशोहास उच्यत’ इत्युक्तस्त्वच्छणः, विकाश उपहसनीय-
त्वेन ज्ञानं । निरुक्तमानवती नायिका तस्मालम्बनविभावः
नखचतुमुद्दीपनविभावः तादृशसोऽसुष्ठुणवचनमनुभावः प्रती-
यमाना अवहित्यादयो व्यभिचारिणः, एतैः परिपुष्टा निरुक्त-

हासखाचिभावे हास्यरसतां भजते । अस्त्रानमालाया इत्यच
अस्त्रानमालाया इतिपाठो न मनोरमः ॥ २८८ ॥

अंशुकानि प्रबालानि पुष्टं हारादिभूषणम् ।
शाखाश्च मन्दिराण्येषां चित्रं नन्दनशाखिनाम् ॥ २९० ॥

अहुतमुदाहरति । अंशुकानोति । प्रबालानि किञ्च-
ख्याः । नन्दनशाखिनां कल्पद्रुमाणाम् । अत्र विस्मयः स्था-
यिभावः स च ‘विविधेषु पदार्थेषु स्तोकस्त्रीमातिवर्त्तिषु ।
विस्कारस्तेषो यस्तु स विस्मय उदाहृत’ इत्युक्तज्ञानः,
विस्कारोविस्कारः स च इष्टैतेतुभ्योऽसम्भवितज्ञानेन हेतव-
रानुसन्धाने मनोव्यापाररूपः । तस्य च असौकिकनन्दन-
शाखिन आलम्बनविभावः तेषामंशुकादिमत्तरूपगुणमहिमा
उद्दीपनविभावः प्रतीयमानाः सम्भस्तेदादयोऽनुभावाः वित-
र्कादयोव्यभिचारिणः एतैः परिपुष्टो विस्मयोऽहुतरसतं भजते
॥ २८० ॥

इदं मध्यानः कुलिशं धारासन्निद्वितानलम् ।
स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥ २९१ ॥

भयानकमुदाहरति । इदमिति । अत्र दैत्यस्त्रीणां भयं
स्थायिभावः तच्च ‘रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्षयदं भयम्’
इत्युक्तज्ञानम् । रौद्रशक्त्या शाचवादेरनिष्टजननसामर्थ्येन,
चित्तवैक्षयदं चित्तवैक्षयजनकस्त्रानिष्टतर्कणं । तस्य मध्यवा-

आलम्बनविभावः निरुक्तरूपं कुलिशमुदीपनविभावः गर्वपा-
तोऽनुभावः प्रतीयमाना आवेगसमोहादयो व्यभिचारिणः
एतः परिपृष्ठो भयस्थायिभावो भयानकरसलं भजते । इत्येते
शटङ्गारादयोऽष्टौ रसा दर्शिताः, रसानामष्टमाचसंख्यकलश
नाव्याभिप्रायेण ‘अष्टौ नाव्ये रसाः स्तुता इत्युक्तेः, अव्यकाव्ये
शान्तोऽपि रसः सम्भवति यदुक्तं, ‘न यत्र दुःखं न सुखं न
चिन्ता न द्वेषरागै न च काच्चिदिच्छा । रसः स शान्तः कथितो
मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधान’ इति, सचाप्रदर्शितोऽपि
ज्ञेयः यथा, ‘अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृष्टिं वा मणै
वा खोष्टे वा बल्लवति रिपौ वा सुहृदि वा । हणे वा स्तैणे वा
मम समदृशो यान्तु दिवसाः कदा पुण्येररणे शिवशिवशिवेति
प्रलपतः । अत्र शमोनिर्विदो वा स्थायिभावः वस्तुमाचस्थानि-
त्यलं भगवान् शिवोवा आलम्बनविभावः पुण्यारण्यमहापुरुष-
शट्टादय उदीपनविभावाः, रोमाञ्चादयोऽनुभावाः, इष्ट-
स्तुतिमतिभूतदयादयोव्यभिचारिणः । एवं देवादिविषयक-
रतिप्रधानीभूतगर्वभिन्नभावानां रसाभासभावाभासभावोद-
यभावशान्तिभावसन्धिभावशब्दलब्लानाच्च रसमानत्वाद्रसवद-
लङ्गारलमिति तेषामुदाहरणानि पल्लवनभिया नोक्तानि
ख्यं ज्ञातव्यानि ॥ २६१ ॥

वाक्यस्थाग्यतायोनिर्माधुर्ये दर्शितोरसः ।

इच्च त्वष्टुरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् ॥ २६२ ॥

॥ रसवच्चक्रम् ॥

ननु माधुर्यगुणनिरूपणे मधुरं रसवदित्यनेन रसवत्त्वस्य
माधुर्यगुणात्मकम् अत्र लखड्डारत्वमिति कोऽनयोर्भेद इत्या-
ग्रज्ञाह । वाक्यस्येति । अत्र वाक्यस्येति वाच्यस्योपलक्षकं ‘स्तु-
न्यपि रसस्थितिरित्युक्तेः । अग्राम्यता ग्राम्यतदोषाभावसमा-
नाधिकरणात्मकारादिमत्तेत्यर्थः सैव योनिर्वच्छिका यस्य सः ।
दर्शित इति ‘कामं सर्वोऽप्यलखड्डारो रसमर्थे निषिद्धति ।
तथाप्यग्राम्यतैवैनं भारं वहति भूयसा’ इत्यनेनेत्यर्थः । इह-
त्विति गिरां विभावाद्युपस्थापकवाक्यानाम् अष्टरसायन्ता इट-
क्षाराद्यष्टरसस्त्रावाधीना रसवत्ता रसवदस्त्रारवत्ता स्तता,
अयमर्थः रसयज्ञकग्राम्यताभावसमानाधिकरणात्मकारादि-
मत्तेत्यर्थगुणत्वं पूर्वमुक्तम् इह तु रसानामेवालखड्डारत्व-
मतो न माधुर्यरसवतोरभेद इति । अत्रायेति परिचयाय
न तु प्रकृतोपयोगाय रसमात्रोपादानेनैवोपयोगसिद्धेरिति
बोधम् ॥ २६२ ॥

अपकर्त्ताहमस्मीति हृदि ते मासम भूद्यम् ।

विमुखेषु न मे खड्डः प्रहर्त्तुं जातु वाच्छति ॥ २६३ ॥

एवमुक्ता परो युद्धे निरुद्धो दर्पशालिना ।

पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमूर्च्छस्वीत्येवमादिकम् ॥ २६४ ॥

॥ ऊर्ज्जस्मि ॥

जर्ज्जस्युपदाहरति । अपकर्त्तति । द्युद्धे पखायमानं शत्रुं
प्रति कस्यचिद्दोरस्योक्तिरित्यम् । अत्र युद्धवोररसस्य गर्वास्थो

व्यभिचारिभावः स्थायिभावमुत्साहं निगीर्याद्रिक्षतया व्यक्त
इत्यूर्जस्तिता ऊर्जो वस्त्रप्रकाशनमचास्तीति व्युत्पत्तेः, एवस्था-
यमपि भाव एव ‘व्यभिचारी तथाच्छ्रित इति प्रकाशष्टदुर्जोः,
परन्तुर्जःप्रकाशानादुर्जस्तीति विशेषनाम्ना व्यपदिश्यते । यत्तु
त्वयमेव स्थायिन्युत्साहे निखीयते तत्र वीरो रथः, स च पूर्वो-
क्तरसवद्वान्ना व्यपदिश्यते । यथा ‘चुद्राः सन्वासमेते विश्र-
हित इरयः ! चुक्षश्वकेभक्तुम्भा युधादेवेषु लज्जां दधति परमभी
सायका निष्पत्ततः । सौमित्रे ! तिष्ठ, पात्रं त्वमसि नहि रुद्धं
नन्वहं मेघनादः किञ्चिद्वृभङ्गस्तीखानियमितजलधिं राम-
मन्वेषयामि’ । अत्र पादचयेणाद्रिक्षतया व्यञ्यमानोऽपि गर्व-
चतुर्थपादव्यञ्जस्य रामजयोत्साहात्यस्थायिभावस्य कुचौ नि-
खीयते अतएवेदं प्रकाशष्टता वीररसोदाहरणलेनोपन्यसं
तस्मादयं रसवदलङ्घारएव । नव्यास्तु रसाभासो भावाभासो
वा रसान्तरादेरक्षलमापनः सन्तुर्जस्तुलङ्घारो भवतीत्याच-
क्तते तत्र रुचिरं तथाले ऊर्जस्तिसंज्ञाया अन्वर्थतानुपपत्तेः
अलङ्घारसंज्ञानां तथालसैव नियमात् । विमुखेष्विति । तथाच
इन्यादित्यनुवृत्तौ मनुः ‘नायुधव्यसनप्राप्तं नार्जीं नातिपरि-
क्षतम् । न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन्’ इति ॥

॥ २६३ ॥

एवमुक्तेति । एवमादिकमिति यथाच वीरव्यभिचारी गर्व-
ऊर्जस्तिस्तेनोक्तस्था रसान्तरव्यभिचारिगर्वोऽप्यूर्जस्तीत्यर्थः॥

॥ २६४ ॥

अर्थमिष्टमनाख्याय साक्षात्स्यैव सिद्धये ।
यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्टते ॥ २८५ ॥

अथ पर्यायोक्तं लक्ष्यति । अर्थमिति । इष्टं विवक्षितमर्थं वक्तुर्वैदम्यभङ्गापत्या साक्षात्तात्त्वकशब्देनानाख्यायाप्रतिपाद्य तस्यैव विवक्षितार्थस्य सिद्धये सचमत्कारप्रतिपत्तये यत् प्रकारान्तराख्यानं प्रकारान्तरेण वैदम्यस्योत्तकवाक्यविशेषोपन्यास-भङ्गा व्यञ्जनया प्रतिपादनं तत् पर्यायेण तदर्थकशब्दान्तरेण विवक्षितार्थस्योक्तलात् पर्यायोक्तमिष्टत इत्यन्वयः। पर्यायता च शब्दानामेकार्थप्रतिपादकता, तादृशप्रतिपादकता च एकयैव वृत्त्येति न नियमः वृत्त्यन्तरेणापि तदर्थप्रतिपादकते पर्यायतानपादात्, विवक्षितार्थस्याच क्वचिदाच्यार्थनियतसम्बन्धिलात् वक्तादिवैशिष्ठप्रतीतिमन्तरेणापि इटिति प्रयुक्तशब्देन व्यञ्जयते क्वचिच्च वाच्यएव प्रकारान्तरेण व्यञ्जयत इत्यस्य द्वौ भेदौ, एवमस्य व्यञ्ज्यमूलस्केम्योऽखण्डान्तरेभ्यो भेदो बोद्धुव्यः तेषु निदक्षरूपत्वाभावात्, न च ‘गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्नानः सम्मु ते शिक्षाः । ममापि जन्म तच्चैव भूयाद्यच्च गतो भवान्’ इत्यादौ वाच्यव्यञ्जयोर्गमनागमनयोर्नियतसम्बन्धिलात् कथमाचेपादस्य भेद इति वाच्यं वाच्यनियतसम्बन्धिनोऽपि गमनाभावरूपव्यञ्जस्य वक्तुर्वैशिष्ठपर्यालोकनया लिपि गतेऽहं मरिव्यामीति द्वितीयाद्वयञ्ज्यपर्यालोकनया च प्रतीयमानत्वेन इटिति व्यञ्जयमानत्वाभावात् । तच प्रथमस्तोदाहरणं ‘इत्यस्मै

परम्भत् इत्यादि, यन्यक्ता दर्शयिष्यते । द्वितीयस्य यथा 'यं प्रेक्ष्य चिररुद्धापि निवासप्रीतिरुचिरूता । मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः, । अत्र शक्रैरावणै मानमदमुक्ताविति व्यज्ञां तदेव च प्रकारान्तरेण वाच्यमिति । केचिच्चतु पर्यायो-क्तेऽस्मिन् द्वयोरेव वाच्यव्यज्ञयोः प्रसुतत्वं समाप्तोक्ता वाच्यस्यैव प्रसुतत्वम् अप्रसुतप्रशंसायां व्यज्ञस्यैव प्रसुतत्वमित्येषां मिथो-भेद इत्याङ्गः, तत् प्रसिद्धोदाहरणविलङ्घमित्युपेचितम्॥२६५॥

दशत्यसौ परम्भतः सहकारस्य मञ्जरीम् ।

तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरमास्यताम्॥२६६॥

सङ्गमय्य सखों यूना सङ्केते तद्रतोत्सवम् ।

निर्वर्त्तयितुमिच्छन्त्या कथाप्यपद्धतं ततः॥२६७॥

॥ इति पर्यायोक्तम् ॥

तत्र वाच्यव्यज्ञयोर्नियतसम्बन्धिले पर्यायोक्तमुदाहरति ।

दशत्यसाविति । दशति दंशनेन विनष्टां करोति, सहकारस्येति कुञ्जाद्विःप्ररुद्धस्येत्यर्थः, तत एव वक्ष्या वहिर्गमनसम्भवात् वारयिष्यामि निवारयेयं, स्वैरमास्यतां सविश्रमं स्थोयताम् । अत्र जनवत्प्रदेशे सुरतोत्सवः सप्रतिबन्ध इति कुञ्जात् खस्यापसरणं सख्या इष्टं तस्य च इतोऽहं गच्छामीति वाचक-शब्देन प्रतिपादने वक्ष्या अवैदग्रथं न वा चमत्कारः अतः परम्भतवारणप्रकारेण तद् व्यक्तिं नीतमिति वैचिच्चातिशयः, अत्र वाच्यं दूरस्यस्य परम्भतस्य वारणं प्रतीयमानगमनं विना-

नुपपञ्चमिति वाच्यवज्ञयोर्नियतसम्भिक्वं ततस्माच्यवेध-
समकाल इव व्यज्ञस्य गमनस्य प्रतीतिः । एवं ‘स्युष्टास्ता-
नन्दने श्चाः केषमभोगसालिताः । सावज्ञं पारिजातस्य
मञ्चर्थ्यो यस्य ईनिकैः’ । अत्र हययोवेण खर्णो विजित इति
विवच्चितोऽर्थस्त्रियतसम्भिना तस्मैनिकानां पारिजातमञ्च-
रीसावज्ञस्यर्थनरूपेण वाच्यार्थेन इटित्येव व्यक्तिं नीत इति
पर्यायोक्तमेव ॥ २६६ ॥

झोकस्यास्य प्राकरणिकार्थमप्रतिपाद्य सञ्चणसमन्वयो दुर्बोध
इति तं विशदयति । षड्मयेति । यूना कामुकेन सह,
सङ्केते सङ्केतस्थाने, तद्रूपोत्सवं तथोः सुरतोत्सवं निर्बन्धयितुं
स्थापसरणव्यञ्जनेन निर्जनतया सविश्रम्भं सम्यादयितुम् ॥
॥ २६७ ॥

किञ्चिदारभमाणस्य कार्यं दैववशात् पुनः ।
तत्साधनसमापत्तिर्या तदाङ्गः समाहितम् ॥ २६८ ॥

अथ समाहितं सञ्चयति । किञ्चिदारभमाणस्येति । कि-
ञ्चित् कार्यमारभमाणस्य किमपि खरूपयोग्यं कारणमवस्थम्य
कर्त्तुमुद्यतस्य कर्त्तुस्तस्य कार्यस्य यत् साधनं तत्कार्यापधाचक-
कारणान्तरं तस्य या दैववशादकस्थात् पुनः समापत्तिः स-
म्यक् प्राप्तिः दैवात् कारणान्तरप्राप्त्या अङ्गेनारभकार्यस्य
यत् समाधानमित्यर्थः तत् कार्यसमाधानरूपत्वात् समाहित-
माङ्गरित्यन्वयः । नवास्तु इमं समाधिनामकं, भावशान्तिम्

समाहितमामिकामाङ्गः, अत्र साधनपदं साधनान्तरपरं तत् एव वैचित्रं बोध्यं, स्यष्टमुक्तं प्रकाशक्ता ‘समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः’ इति । असहारवस्थास्य वर्णमान-स्तेन वाच्यशेभाजनकत्वाद्वाध्यम् । अत्र दैववशादिति न नियमः बुद्धिपूर्वं कारणान्तरवस्थनेन कार्यसमाधानेऽप्यस्य भावात् । तदुक्तं भोजराजेन ‘कार्यारम्भे सहायास्त्रिर्दैवदैवतेह च या । आकस्मिकी बुद्धिपूर्वाभ्यो वा, तत्समाहितम्’ इति ॥ २८८ ॥

मानस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्ठतः ।
उपकाराय दिष्ठैतदुदीर्खं घनगर्जितम् ॥ २९९ ॥
॥ समाहितम् ॥

उदाहरति । मानस्या इति । मानिन्याः पादयोः पत-
नमपि माननिराकरणस्य कारणं, तदुक्तं ‘साम भेदस्य दानस्य
नत्युपेचे रसान्तरम् । तद्भाग्य पतिः कुर्यात् षडुपादानिति
क्रमात्’ इति । परम् नैतदुपधायकं तेन मानभङ्गाभावे उपे-
चादेरपि कर्त्तव्यलेनाभ्यनुश्चानात्, घनगर्जितस्तूपधायकमेव
अत्यन्तोहीपकत्वात् तथाचाच पादपतनरूपकारणमवस्थन्तु
मानभङ्गार्थं प्रवृत्तस्य दैवादुदीर्खेन घनगर्जितरूपेण कार-
णान्तरेणाक्षेत्रेन मानभङ्गरूपकार्यसमाधानमिति समाहितम् ॥
॥ २९९ ॥

आशयस्य विभूतेर्वा यमहस्यमनुक्तम् ।

उदात्तं नाम तं प्राङ्गरलङ्घारं मनोषिणः ॥ ३०० ॥

अथोदात्तं स्वचयति । आशयस्तेति । आशयो मनोश्चा-
पारविशेषः अभिप्राय इति यावत् । आशयः स्वादभिप्राय इति
मेदिनो । तस्य, तथा विभूतेः सम्पत्तेर्वा यदनुक्तमं नास्तु-
क्तमं यस्मादिति स्तोकातीतमित्यर्थः, महस्यमाधिकं वर्णत
इति श्रेष्ठः तमस्यारमुदात्तार्थवर्णनरूपस्यादुदात्तं नाम प्रा-
ञ्जरित्यन्वयः । वर्णनोदयस्य भवाशयत्ववर्णनं स्तोकातिश्चयस्य-
न्तिवर्णनं वा द्विविध उदात्तास्यार इत्यर्थः । नवास्तु प्र-
स्तुतस्याङ्गलेन वर्णमानं महतां चरितमयुदात्तं वदन्ति,
यदाञ्जः यदापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत् इति ।
यथा ‘नाभिप्रभिवाम्बुद्हासनेन संख्यमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहत्य स्तोकान् पुरुषोऽधिश्वेते’ ।
अत्र प्रस्तुतस्य समुद्रस्याङ्गलेन भगवतो स्तोकसंहरणपूर्वक-
शयनरूपचरितं वर्णितम्, इदमपि प्रस्तुतस्य माहात्यातिशय-
व्यञ्जकलात् स्तोकातीतविभूतिवर्णनरूपमेवेति एथक्लेनोप-
न्यासो यन्वक्ता न हृतः ॥ ३०० ॥

गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः ।

यो रावणश्चिरश्चेदकार्यभारेऽप्यविक्षिष्ठः ॥ ३०१ ॥

तचाशयमहस्यमुदारति । गुरोरिति । यो रावणस्य देवा-
दिभिरजेयस्यापि निशाचरपतेः श्चिरश्चेदरूपं यत् कार्यं तद्रू-

योभारोनिर्बाह्यं गुहतरकर्षं तत्राप्यविक्वेऽव्याकुलः स राघवः
गुरोः पितुः शासनं राज्यं विहाय वनं गच्छेत्याज्ञाम्, अत्येतु-
मतिक्रमितुं, न शशाकेति व्याजस्तुतिगर्भेयमुक्तिः, अत्र रा-
वणबधूपासाध्यसाधनेऽप्यचुम्भो रामो यद्राज्यच्युतिकरं पितुः
शासनं नात्येतुं शशाक तेनास्य धर्षपरतन्त्रतया लोकातीता
महाशयता प्रतीयते ॥ ३०१ ॥

रत्नभित्तिषु सङ्कान्तैः प्रतिवि म्बश्तैर्वृतः ।
ज्ञातो लङ्केश्वरः कृच्छ्रादाच्छनेयेन तत्त्वतः ॥ ३०२ ॥

विभूतिमहत्तमुदाहरति । रत्नभित्तिविति । रत्नभित्तिषु
संक्रान्तैः प्रतिफलितैः, कृच्छ्रादतिकष्टेन, आच्छनेयेन हनूमता,
तत्त्वतो यथार्थतया, कृच्छ्रेण लङ्केश्वरस्य तात्त्विकतये ह प्रति-
विभूतिमहत्तमं हेतुः । अत्र रावणस्य वासग्रहभित्तीनां प्रति-
विभूतिमहत्तमेनातिमहतो विभूतिः प्रतीयते ॥ ३०२ ॥

पूर्वचाशयमाहात्यमत्राभ्युदयगौरवम् ।
सुव्यञ्जितमिति प्रेक्षमुदातदयमप्यदः ॥ ३०३ ॥
॥ उदात्तम् ॥

अन्ये ताशयाधिक्ये उदात्तं नाद्रियन्ते तन्मतं दूषयन्त्वा
द्वैविधाभ्युपगमे हेतुं दर्शयति । पूर्वचेति । पूर्वच गुरोः शास-
नमत्येतुमित्युदाहरणे, अत्र रत्नभित्तिषु संक्रान्तैरित्यादै ।
अभ्युदयगौरवं विभूतिमहत्तं सुव्यञ्जितं स्थृतया वक्त्रं नी-

तम्, इत्यसाङ्केतोरदास्य इयमपि प्रोक्तं, प्रोक्तमित्यच
व्यक्तमिति क्षित्याठः स्फुटं प्रतीयमानमित्यर्थः । विषयदैवि-
थेन वैचित्रस्यापि द्वैविष्णादलङ्घारस्यास्य द्वैविष्णप्रतिपादनं
युक्तिसिद्धमेवेति भावः ॥ ३०३ ॥

अपङ्गुतिरपङ्गुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।
न पञ्चेषुः स्मरस्य सद्वस्त्रं पञ्चिणामिति ॥ ३०४ ॥

अथापङ्गुतिं सज्जयति । अपङ्गुतिरिति । किञ्चित् किमपि
प्रकृतस्य गुणक्रियादिरूपधर्ममपङ्गुत्यापस्य असत्यतया प्रति-
पाद्येत्यर्थः, अन्यार्थस्य धर्मान्तररूपारोप्यमाणस्य दर्शनं सत्य-
त्वेन व्यवस्थापनमपङ्गुतिरित्यन्ययः । अत्र प्रकृतधर्मनिषेध-
पूर्वको धर्मान्तरारोपः, रूपकसामान्ये तु न प्रकृतधर्मनिषेधः,
तत्त्वापङ्गवरूपके तु धर्मिणमेव प्रकृतं निषिध्य धर्मान्तरारोप
इति रूपकादस्य भेदः, एवमुलेच्छातिशयोराहौ न कस्यापि
निषेध इति तेभ्योऽस्य भेदो बोधः, यदि च ‘यदेतच्चन्द्रान्तर्जलद-
स्वल्लोक्यां वितनुते तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति
तया । अहन्त्वन्दुं मन्ये लदरिविरहाक्रान्ततरणोकटाच्छो-
ल्कापातत्रणकिणकलङ्घाङ्किततनुम्’ । अत्र प्रकृतस्य शशका-
ङ्कितलस्य प्रतिषेधेन तादृशकिणकलङ्घाङ्कितलप्रतिपादनात्
मन्येशब्दप्रयोगाच्च प्रकृतनिषेधपूर्वकोल्पेचाभ्युपगम्यते तदा प्र-
तीतिष्ठतेऽनयोर्भेदो बोधस्याच्च उल्पेच्छायां प्रतीतिः सम्भा-
वनात्मिका अत्र लाहार्यात्मिकेति, एवमाच्चेषे निषेधमात्रं न

त्वारोपः । प्रकृतनिषेधस्य भजादिवाचकशब्दवस्त्रसादिशब्दे-
नापि, यथा ‘उपवनस्त्रकारोऽग्नासिभूष्मस्त्रसेन प्रतिविश्वित-
मनेनोऽद्वितं कालकूटम्’ इति, तथा धूमं दधत् प्रकटला-
च्छनकैतवेनेत्यादि, क्षचिक्षयट्प्रत्ययेनापि, यथा ‘ताराम-
यासु च फेणभङ्गा’ इत्यादि, एवम् ‘अमुश्चिन् लावण्या-
मृतसरसि नूनं मृगदृशः स्मरः श्वर्वल्लुष्टः पृथुजघनभागे
निपतिः । यदङ्गाङ्गाराणां प्रश्नमपिश्चुना नाभिकुहरे शि-
खाधूमस्थेयं परिणमति रोमावस्थिवपुः’ । अत्र वपुःशब्देनापि
रोमावस्थिनिषेधः, एवं प्रकारान्तरेण वस्त्रनया च निषेधो
बोध्यः । एतानि च नवीनाभिमताया अपङ्गुत्या उदा-
हरणानि, खमते लेषु तत्त्वापङ्गवरूपकमेव धर्मिणं प्रकृतं
निषिध्य धर्म्यन्तरस्त्वारोपात् धर्मारोप एवापङ्गुतिविषयतायाः
पूर्वं व्यवस्थापितत्वात् । उदाहरति । न पञ्चेषुरिति । इषु-
पञ्चकमात्रेणेदृशपीडाजनकलासम्भवादिति भावः । पञ्चिणां
वाणानां सहस्रं सहस्रसञ्चलमस्त्रीति शेषः, अत्र स्मरस्य
धर्मिणः पञ्चेषुताधर्मां प्रतिषिध्य सहस्रवाणतारूपधर्मान्तरा-
रोपः ॥ ३०४ ॥

चन्दनं चन्द्रिका मन्दो गन्धवाहस्य दक्षिणः ।
सेयमग्निमयी द्विर्मयि, श्रीता परान् प्रति ॥ ३०५ ॥
शैश्वर्यमभ्युपेत्यैव परेष्वात्मनि कामिना ।
ओष्ठ्यप्रकाशनात्तस्य सेयं विषयनिङ्गुतिः ॥ ३०६ ॥

कमेण भेदान् दर्शयन् विषयापक्षुतिमाह । चन्द्रगमिति ।
परान् संयोगिनः प्रति ग्रीता ग्रीतस्ता, सेयं चन्द्रगादिरूपा
स्तुष्टिर्मयि विरहिणि अग्निमयो अग्निवहाहिकेत्यन्वयः ॥

शैश्वर्यमिति । अच प्रकृतस्य चन्द्रनादेर्निषेधारोष-
धर्मयोः शैत्यतापकल्पयोर्वर्यवस्थितविषयलप्रतिपादनादियं वि-
षयनिङ्गुतिर्विषयापक्षुतिः । अच नज्ञाद्यप्रयोगाच्छैत्यस्य नि-
षेधो व्यञ्जयः ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥

अमृतस्यन्दिकिरणशब्दमा नामतो मतः ।

अन्य एवायमर्थात्मा विषनिष्ठन्दिदीधितिः ॥ ३०७ ॥

इति चन्द्रत्वमेवेन्दौ निवर्त्यार्थान्तरात्मता ।

उक्ता स्मरार्त्तेनेत्येषा स्खरूपापक्षुतिर्मता ॥ ३०८ ॥

स्खरूपापक्षुतिमाह । अमृतेति । चन्द्रमा नामतः संज्ञायां
चन्द्रादिसंज्ञामात्रप्रवृत्तये इत्यर्थः, अमृतस्यन्दिकिरणो मतः
अमृतस्यन्दिकिरणैराहादकलेन भ्रमविषय इत्यर्थः, न लर्यतः,
तस्यामृतस्यन्दिकिरणैराहादकलं तत्त्वतो नास्तीत्यर्थः, अय-
मर्थः शब्दमात्रस्य व्युत्पत्तिसिद्धलमतेन चन्द्रचन्द्रमःप्रमृति-
संज्ञाशब्दानां चन्द्रति किरणैराहादयतीति चन्द्रः, चन्द्रः सन्
मस्ति परिणमत इति चन्द्रमाः इत्यादिव्युत्पत्तिनिवन्धनं
प्रवृत्तिमात्रं न तु तत्रैषां शक्तिः यथा गृहादिवाचकार्ना
मण्डपादिशब्दानां मण्डपानकर्त्तादौ, तस्मादिन्दौ चन्द्रादि-
प्रयोगो रुठ एव न धौगिक इति, एवं चन्द्रस्यामृतस्यन्दि-

किरणैराह्नादकलखरूपं निषिध्य आरोप्यं दर्शयति । अन्य एवाचमिति । अर्थात्मा चन्द्रादिपदस्य समुदायशक्तिप्रतिपाद्यार्थभूतोऽयमन्य एव ताह्नाह्नादकभिन्न एव, कीदृशः स इत्याह विषनिष्ठन्दिदीधितिरिति विषनिष्ठन्दिकिरणलखरूपं, तस्मादचापि धर्मस्यैव निषेधो धर्मान्तरस्यैव चारोप इति तत्त्वापङ्गवरूपकाङ्गेदः । नाम नो मत इति पाठे तु नामेति प्राकाश्म, नो इति निषेधे, चन्द्रमसोऽमृतस्यन्दिकिरणलखरूपं प्रवादसिद्धमप्यनुभवाकलित्वाच्चास्येवेत्यर्थः । अन्य एव अन्यखरूप एव किं तत् खरूपमित्याह अर्थात्मेति । अत्रास्येत्यधाहार्थम् अस्य अर्थतो वस्तुत आत्मा खरूपं विषनिष्ठन्दिदीधितिः विषनिष्ठन्दिदीधिलमस्य तात्त्विकं खरूपमित्यर्थः, अर्थो वास्तविक आत्मा खरूपं यस्तेति बङ्गब्रीहिणा अर्थात्मेत्यमित्यस्य विशेषणं वा ॥ ३०७ ॥

इतीति । चन्द्रलममृतस्यन्दिकिरणैराह्नादकलखरूपं चदि आह्नादे इति चदधातुना चन्द्रपदसिद्धेरिति भावः । एवकारस्य निवर्त्येत्यनेनान्वयः निषेधानन्तर्यैर्णैवारोपस्य वैचिच्छजनकलभितिप्रतिपादनायावधारणम्, एतेन क्वचिदपङ्गवपूर्वक आरोपः आरोपपूर्वकस्वापङ्गव इति केषाच्चिद्भेदकरणं प्रत्युक्तम् । अर्थान्तरात्मता विषनिष्ठन्दिकिरणलखरूपस्यरूपान्तरवत्ता, उक्ता आरोपिता । खरूपापङ्गुतिरिति स्यं रूप्यतेऽनेनेति खरूपं नैसर्गिकगुणक्रियादिरूपोधर्मः तस्मिन्देधपूर्वकेयमपङ्गुतिरित्यन्वर्यता, क्वचिन्तु अर्थान्तरात्मतेत्यन्

ऋणान्तरात्मनेति उक्तेत्यत्र च उक्तमिति पाठः तत्र उक्तमिति
भावप्रयोगः ॥ ३०८ ॥

उपमापङ्कुतिः पूर्वमुपमाखेव दर्शिता ।
इत्यपङ्कुतिभेदानां लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तरः ॥ ३०९ ॥
॥ अपङ्कुतिचक्रम् ॥

उपमापङ्कुतिरिति । उपमायाः सादृश्यापङ्कुतिरूप-
मापङ्कुतिः सादृश्यापङ्कवपूर्वकसादृश्यातिशयस्थापनरूपेर्यर्थः,
उपमाखेव दर्शितेति ‘न जातु शक्तिरिन्द्रास्ते मुखेन प्रति-
गर्जितुम् । कलहिंनो जडस्तेति प्रतिषेधोपमैव सा’ इत्यु-
पमाभेदेषु मध्ये प्रतिषेधोपमायामित्यर्थः, अत्र हि इन्दुप्रति-
योगिकस्य यत्किञ्चित्सादृश्यस्य प्रतिषेधेन सादृश्यातिशयस्य
स्थापनम् । तत्त्वापङ्कवरूपकन्वपङ्कुतितो भिन्नविषयमिति तत्रैव
प्रतिपादितम् । इतीति अनया दिशा अपङ्कुतिभेदानां वि-
स्तरो लक्ष्येषु लक्ष्यः स्वयं ज्ञेय इत्यन्यथः । उपमापङ्कुतिवद-
सङ्कारान्तरप्रतिभोत्यज्ञिहेतवोऽपरेऽपङ्कुतिभेदा बोद्धव्या
इत्यर्थः, तत्र उत्तेचापङ्कुतिर्यथा ‘अशुच्छसेन सुहृशो ज्ञत-
पावकधूमकलुषात्म्याः । अप्राप्य मानमङ्गे विगत्तिं लावण्य-
पूर इव’ इति, एवमन्येऽपि बोध्याः ॥ ३०८ ॥

श्विष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः ।
तदभिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति दिधा ॥ ३१० ॥

अथ शब्दार्थगतलेन द्विविधं स्त्रेषमेकेनैव लक्षणेन लक्षयति । स्त्रिष्टमिति । अनेकार्थमभिधया वृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकपदवत् तथा एकरूपान्वितम् अर्थभेदेन भिन्नलेऽपि युगपदुच्चारणविषयतामापन्नेनैकेन खरूपेण युक्तं वचो वाक्यं स्त्रिष्टं स्त्रेषालङ्घारत्वदित्यन्वयः, इष्टमिति वक्रोक्तिरूपेषु प्रायः सर्वेष्वप्यस्त्रिष्टारेषु शोभातिशयजनकतया कविभिरभिस्त्रिवित्तमित्यर्थः, यथा वक्ष्यति ‘स्त्रेषः सर्वासु पुण्याति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम् । भिन्नं द्विधा स्त्रभावोक्तिर्वक्रोक्तिस्त्रेति वाच्यम्’ इति । स्त्रेषु एकतावभावहेतुर्निरन्तरसम्बन्धविशेषः स च प्रकृते शब्दयोरेकप्रथलोचार्थार्थलरूपः, अर्थयोर्स्मैकप्रथलोचार्थमाणशब्देनैककालबोध्यलरूपः, शब्दयोर्जंतुकाष्ठन्यायेनार्थयोस्मैकटृन्तगतफलदयन्यायेन स्त्रेष इत्यन्ये । स्त्रेषद्यस्त्रैतदेकत्रैव सम्भवति तथा हि यत्र शब्दस्य नानार्थतं तत्रार्थयोः स्त्रिलं विद्यतएव शब्दस्यार्थभेदेन शब्दभेद इति नयेन विभिन्नलाल्लब्दयोरस्त्रिष्टलम्, अतएव शब्दस्त्रेषस्यास्य शब्दालङ्घारतया शब्दालङ्घारमध्ये लक्षयितुमौचित्येऽर्थस्त्रेषाविनाभाविलेनार्थालङ्घारमध्ये निरूपणं कृतम् । न च नानार्थकशब्दस्त्रेषे शब्दस्यैव वैचित्रबोधोपायलेन मुख्यलाल्लब्दालङ्घारमध्ये निरूपणमुचितमिति वाच्यं शब्दस्यार्थदयप्रतीतिमाधायैव वैचित्रजनकलेनार्थस्त्रापेक्षतया खतो वैचित्राजनकलेन मुख्यलाभावात् । शब्दस्यानेकार्थलङ्घाभिधया वृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकत्वं तत्त्वं अत्रानेकार्थसङ्गेतितस्यापि शब्दस्य शक्तिसङ्गोचकानां

संयोगविप्रयोगादीनामभावस्त्रैव सम्भवति यत् तु तेषां स-
द्वावस्त्रत्रैव तैरभिधायाः सहस्राच्चित्वेन युगपदर्थदयप्रतीतेरभा-
वान्न स्त्रेषः, उक्तस्त्रैव ‘संयोगो विप्रयोगस्य साहचर्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्वस्य सञ्चितिः । सामर्थ्यमीचितो
देवः कास्त्रो व्यक्तिः स्त्ररादयः । शब्दार्थस्यानवस्त्रेदे विशेषस्त्रति-
रहेतवः’ । इति यत् च संयोगादिप्रतिरोधितयाभिधया एक-
खीवार्थस्य प्रतीतौ जातार्थां पश्चाद्ब्रह्मनयार्थान्तरप्रतीतिस्त्रत्रापि
न स्त्रेषः अभिधया युगपदर्थदयप्रतीतेरभावेन वैचित्राभावात्,
तथाविधस्त्रत्रैव यथा ‘भद्रात्मगो दुरधिरोहत-
नोर्विश्वास्त्रवंशोन्नतेः स्त्रतश्चित्तीमुखसंयहस्य । यस्यानुपशुनगतेः
परवारणस्य दानाम्बुद्धेकसुभगः सततं करोऽभृत्’ । अत्र प्रक-
रणसहस्राच्चित्या शत्र्या केवलं वर्णनीयः पुरुषः प्रत्यायते पश्चाद्
व्यज्ञनया तु इस्त्रीति नात्र स्त्रेषः । तादृशार्थस्यानेकत्वस्त्र-
क्त्विदस्त्रुतः क्वचिदेकरूपत्वेऽप्यनेकसम्बन्धिताच्च तत्राद्ये शब्द-
स्त्रेषः, द्वितीयेऽर्थस्त्रेष इति नव्याः, अर्थस्त्रेषो यथा ‘स्त्रोकेनो-
न्नतिमायाति स्त्रोकेनायात्यधोगतिम् । अहो सुषदृशी वृत्ति-
स्त्रुत्ताकोटेः खलस्य च’ इति, अत्रोन्नतिरधोगतिस्त्रैकैव परन्तु
सम्बन्धिभेदाद्विभेदेन प्रतीयते, अत्रापि सम्बन्धिभेदेनोन्नत्य-
धोगत्योरनेकत्वात्तदाचकपदयोरप्यनेकत्वमिति स्त्रमते स्त्रण-
समन्वयः । अस्याभद्रसम्भवत्वेन प्रथमं भेददयमाह । तदभिन्न-
पदमिति । तद्वचः अभिन्नपदं शक्यतावस्त्रेदेकस्त्रैकत्वे नानात्वे वा
अभिन्नप्रष्टतिप्रत्ययसमासघटितत्वेनाभिन्नपदवत् तथा भिन्न-

पदानां विभिन्नप्रकृत्यादिवत्पदानां प्रायो बाहुद्धं यत्र तत् ।
 तत्राभिन्नपदके वाक्येऽभङ्गस्थेषः भिन्नपदके सभङ्गस्थेषः सभङ्ग-
 स्थेष एवाधिकचमत्काराधायकत्वात् कविभिर्बाहुद्धेन प्रयुज्यत
 इति प्रायपदोपन्यासः । अन्ये तु वर्णप्रत्ययादिगतलेनास्त्राष्ट-
 विधत्वमाहुर्यथा ‘वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ।
 स्थेषादिभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः’ इति । तत्र वर्णस्थेषो
 यथा ‘प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलतमेति बहुसाध-
 नता । अवलम्बनाय दिनभन्तुरभूत्वं पतिष्ठतः करसहस्रमणि’ ।
 अत्र विधाविति विधिविधुशब्दयोरिकारोकारयोः स्थेषः, एवं
 प्रत्ययादिस्थेषो बोध्यः ॥ ३१० ॥

असावुदयमाहृष्टः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।
 राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥ ३११ ॥

अत्राभिन्नपदमुदाहरति । असाविति । उदयमुन्नतिमुद-
 याचलस्त्र, कान्तिमान् कमनीयः रश्मिर्मास्त्र, रक्तमण्डलोऽनु-
 रक्तप्रकृतिकः आलोहितविमस्त्र, राजा नृपशब्दस्त्र, मृदुभि-
 रनुदेगकरैः श्रीतस्त्र, करैराजयाह्वभागैः किरणैस्त्र । अत्र
 प्रकरणादिनियामकाभावात् द्वावपि नृपशब्दौ वाच्यौ, उद-
 यादिपदानि च प्रकृतिप्रत्ययादीनामभिन्नतादभिन्नान्येवेत्य-
 भङ्गस्थेषः ॥ ३११ ॥

दोषाकरण सम्बन्धनक्षत्रपथवर्त्तिना ।
 राजा, प्रदोषो मामित्यमप्रियं किं न बाधते ॥ ३१२ ॥

भिन्नपदमुदाहरति । दोषाकरेणेति । प्रदोषो रजनीमुखं
प्रकृष्टदोषवांशं कस्त्रियाकरणिकः, अप्रियं प्रियाविरहिणं देव्यस्त्रं,
मामित्यमेवं किं कस्त्राज्ञ बाधते यतो दोषाकरेण निश्चायाः प्रव-
र्त्तकेन दोषस्थाकरेण च, तथा नक्षत्रपथवर्त्तिना आकाशस्थितेन
चक्षियपथे अपक्षपातव्यवहारे न वर्तमानेन च, राजा चक्रेण
अथ च नृपेण सम्भव्यं सम्भव्यं प्राप्नुवन् । अच दोषाकरेणेत्यादि-
पदानि दोषां रात्रिं करोतीति दोषस्थाकर इत्यादिव्युत्पत्त्या
प्रकृतिप्रत्ययसमासानां भिन्नलाङ्गिकान्वेति समझृष्टेषः राज्ञे-
त्यच लभङ्गं एव तदयं समझाभङ्गात्मकः, अयमपि हतोय-
भेदो नवीनैरङ्गोक्तियते, यदुक्तं ‘पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽयाभङ्गस्त-
दुभयात्मकः’ इति । इद्युष्मभङ्गोदाहरणकु ‘पृथुकार्त्तस्त्ररपाचं
भृषितनिःशेषपरिजनं देव । विलासस्त्वकरेणुगहनं संप्रति सम-
मावयोः सदनम्’ इति । अच पृथूर्नां कार्त्तस्त्रराष्ट्रां खर्षानां,
पृथुकानां शिशूनामार्त्तस्त्ररस्य च पात्रं । भृषिता अस्त्रृताः,
भुवि उषिताश्च निःशेषपरिजना यच तत्, विलासद्विः करे-
णुभिर्वस्त्रिभिः, विलो मोदनीति विलासस्त्वामूषिकास्त्रेषां रेणु-
भिस्त्रं गहनमिति सर्वेषामेव स्त्रिष्टपदानां विभिन्नप्रकृत्यादि-
घटितलाङ्गिकात्मकेव ॥ ३१२ ॥

उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकादिगोचराः ।

प्रागेव दर्शिताः स्त्रेषां दर्शयन्ते केचनापरे ॥ ३१३ ॥

इत्यमुदाहरणद्ये प्राधान्येन व्यपदेश्योग्यः स्त्रेषो दर्शितः

संप्रत्यसङ्कारात्तराणामययं चाहतासम्यादक इत्यन्नभृतं तं
दर्शयन्नाह । उपमेति । उपमा चाच भाधारणधर्षप्रयोगवती,
तत्र भाधारणधर्षस्याभिन्नते अचोहहमिवातामित्यादिधर्षो-
पमाङ्गेषोपमादावर्थस्तेषः, वासेवोद्यानमाङ्गेयं भास्तकामनश्चो-
भिनीति समानोपमादान्तु अव्यक्तेषः । रूपकमपि भाधारण-
धर्षप्रयोगवत् श्लिष्टरूपकादिकम् । आचेपश्च ‘अमृतात्मनि
पद्मानां द्वेष्टरि श्लिष्टतारके । मुखेन्द्रौ तत्र भास्तस्मिन्नपरेण
किमिन्दुना’ इत्यादि श्लिष्टाच्चेषः । व्यतिरेकोऽपि भाधारणधर्ष-
प्रयोगवान् न च ‘त्वं समुद्रस्य दुर्बाराविद्यादिसञ्जेषव्यतिरेक एव
व्यतिरेकपदेनोच्यत इति वाच्यम् एकव्यतिरेकादावपि भाधा-
रणधर्षसङ्गावेन सेषस्यानपायात् । आदिना अर्थात्तरन्वास-
समाचोक्तादीनां परियहः, दर्शिता इति उपमादीनां निर्बा-
हकतया अङ्गलेन दर्शिता इत्यर्थः । केचनेति असङ्कारात्त-
रेव्यन्नतामापन्ना अङ्गभृतावेत्यर्थः ॥ ३१३ ॥

अस्त्वभिन्नक्रियः कश्चिदविरुद्धक्रियोऽपरः ।

विरुद्धकर्मा चास्त्वन्यः स्तेषो नियमवानपि ॥ ३१४ ॥

नियमात्मेषप्रस्तोक्तिरविरोधी विरोध्यपि ।

तेषां निदर्शनेष्वेव रूपमाविर्भविष्यति ॥ ३१५ ॥

तान् क्रमेणोद्दिश्यति । अस्त्वभिन्नक्रिय इति । तेषामभि-
न्नक्रियादिसञ्जेषाणां, निदर्शनेषु वस्त्वमाणोदाहरणेषु, रूपं स-
रूपम् ॥ ३१४ ॥ -३१५ ॥

वक्राः स्वभावमधुराः शंसन्त्यो रागमुखण्ठम् ।

इशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥३१६॥

तचाभिन्नक्रियस्तेषमुदाहरति । वक्रा इति । वक्रास्तिर्थक्षासिताः कुटिलभाविष्यत्स, स्वभावेन मधुराः सृहष्टीयाः अहन्तवादिन्यस, उत्तरणमत्यधिकं रागं नायिकाया अमुरार्थं शंसन्त्यः सूचयन्त्यः कथयन्त्यस, कान्ताभिः प्रेषिताः चिप्ताः आनयनार्थं प्रयुक्तास, दृश्यस्त्वचूषि, दूत्यः सखीप्रभृतयः ‘दूत्यः सखी नटो दासी धात्रेयो प्रतिवेशिनो । वासा प्रत्रजिका कार्णः शिखिन्यास्याः स्वयं तथा’ इत्युक्ते । कर्षन्ति आवर्जयन्ति, अच वक्रादिविशेषजानां शिष्टता, विशेषभूतानां दृश्यां दूतीनास्त्र कर्षणक्रिया एकैवेत्यभिन्नक्रियलं, स्तेषस्य तथात्मस्य परम्परया स्वाश्रयविशेषजानां विशेषयोर्दृग्दूत्योरेककर्षणक्रियावल्लात्, अत्र च वक्ष्यमाणस्त्रूपायास्तुत्ययोगितायाः सङ्घावात् स्तेषो-उयं तस्या निर्बाहकत्वादङ्गम्, एकया क्रियया वाक्यदयदीप-जादित्यमानस्त्रूपेण दीपकस्त्राङ्गमित्यन्वे ॥ ३१६ ॥

मधुरा रागवर्द्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।

आकर्ष्यन्ते मदकलाः स्त्रियन्ते चासितेन्द्रणाः ॥ ३१७ ॥

अविद्धुक्रियस्तेषमुदाहरति । मधुरा इति । मधुराः स्वर-माधुर्यवत्यः माधुर्याख्यनायिकासङ्घारवत्यस, माधुर्यस्त्र॒‘सर्वा-वस्त्राविशेषे त्रु माधुर्यं रमणीयता’ इत्युक्तलज्जणं, रागवर्द्धिन्यः उद्दीपकत्वात् प्रणयप्रवामनाचनुरागं वर्द्धदत्त्यः, कोमलाः

सुश्रावाः सृद्धज्ञस्, मदकसाः वसन्तप्रारम्भेण मदोन्मत्ताः
सैभाग्याद्यवसेपजिकारोन्मत्तास्, मदस्त्रुं ‘मदो विकारः सै-
भाग्ययौवनाद्यवसेपज’ इत्युक्तुष्टुपः । अत्र कोकिलागिर आ-
कर्ष्णन्ते असितेचणास् श्विष्टन इत्याकर्णनस्तेषणक्रिययोरेक-
कालीनलसमवेनाविरोधः, स्तेषस्य तादृशक्रियासमन्वच्छाचापि
परम्परया, स्तात्रयविशेषणविशेषयोः कोकिलाखापासितेचण-
योः कर्मलेनाविरुद्धक्रियादयसमन्वात् । अत्रापि स्तेषस्य तु स्त-
योगिताया अङ्गत्वम् । केचिच्चु कोकिलागिर इत्यसितेचणा-
विशेषणम्, असितेचणा इति च असिते अनष्टे विरहिजने
ईचणं यत्रेति व्युत्पत्त्या कोकिलागिर इत्यस्य विशेषणमि-
त्याङ्गः ॥ ३१७ ॥

रागमादर्शयन्नेष वाहणीयोगवर्द्धितम् ।

तिरोभवति घर्मांशुरङ्गजस्तु विजृम्भते ॥ ३१८ ॥

विरुद्धक्रियादयस्तेषमुदाहरति । रागमिति । वाहणी
पस्तिमदिक् मदिरा च, तस्या योगेन समन्वेन उपयोगेन च
वर्द्धितं, रागं लौहित्यम् अनुरागस्त्र, आदर्शयन् प्रकाशयन्
वर्द्धयन्स, घर्मांशुः स्तर्यस्तिरोभवत्यस्तु गच्छति, अङ्गजः कामस्तु
विजृम्भते उद्रेकं गच्छति । अङ्गजपत्ते आदर्शयन्निति हेतौ शब्दः
आदर्शयितुमित्यर्थः । अत्र तिरोभवनविजृम्भणक्रिययोर्विरोधः,
स्तेषे च पूर्ववत् परम्परया तसमन्वयः । तु स्त्योगितैवाच
प्रधानम् ॥ ३१८ ॥

निस्तिंशत्वमसावेव धनुष्येवास्य वक्रता ।
शरेष्वेव नरेन्द्रस्य मार्गणत्वच्च वर्तते ॥ ३१६ ॥

स नियमस्थेषमाह । निस्तिंशत्वमिति । निस्तिंशत्वं त्रिंशद-
कुञ्जधिकपरिमाणवत्खड्डलं निर्गतस्तिंशतोऽनुलिभ्य इति व्यु-
त्पत्तेः, निर्दृश्यत्वं ‘अथ निस्तिंशः खड्डे ना निर्दृश्ये चिषु’ इति
मेदिनी । असावेव न तु इदये । वक्रता आकर्षणेनाश्वरस्ता
वामता च धनुष्येव न तु व्यवहारे, मार्गणत्वं वाणत्वं याचक-
त्वच्च शरेष्वेव न लात्मनि, अत्रैवकारैर्निस्तिंशतादिपदानां दि-
तीयार्था व्यवच्छेष्यु निषिद्धतया प्रतीयन्ति इति स्थेषसङ्घावः,
सचैवकारेण नियमस्योतनान्नियमवान्, नियमस्य क्वचिद्द्योत-
काभावेऽपि सामर्थ्यादवसीयते, यथा ‘यस्तिंश्च राजनि जित-
जगति पात्रयति महों चित्रकर्मसु वर्णसङ्घरासापेषु गुणच्छे-
दा’ इत्यादि, अत्र न प्रजास्तिंश्चादित्यवच्छेद्यानां स्फुटं प्रती-
यमानत्वादेवकाराभावेऽपि चित्रकर्मस्येवेत्यादिनियमः प्रतीयत
इत्ययमपि स्थेषो नियमवानेव, अत्र च परिसङ्घालङ्घारः प्रधानं
स च यन्यक्षतानुकोऽपि स्फुटवैचिचोऽन्यैरुक्तोऽभ्युपगत्यः, यदुक्तं
‘प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथितादस्तुतो भवेत् । तादृगन्यव्यपो-
हस्तेच्छाद्यार्थोऽथवा तदा । परिसङ्घा’ इति । स्थेषस्याद्यं
तदङ्गतया प्रतीयते । न च ‘विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पात्र्त्वके
स्ति । तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसङ्घेति गीयत’ इत्यनेन नि-
यमपरिसङ्घयोर्भेदावगतेः परिसङ्घाभ्युपगमे कथमस्य सनि-

चमत्तमिति वाचं, भतेऽस्मिन्नन्वयोऽप्रतीतेरेव परिच्छाला-
भुपगमात् व्यपेहस्य चाच खुटं प्रतीयमानलात् ॥ ३१८ ॥

पद्मानामेव दण्डेषु कण्ठकस्त्वयि रक्षति ।

अथवा दृश्यते रागिमिथुनालिङ्गनेष्वपि ॥ ३१९ ॥

नियमाचेपरूपेऽक्षिण्णेषमुदाहरति । पद्मानामेवेति । पद्मा-
नामेव दण्डेषु न तु तव दण्डास्योपायेषु, कण्ठकस्तीक्ष्णाया-
वयवत्तिशेषः चुद्रशब्दौरोमाद्यस्य, ‘रोमास्ते चुद्रशब्दौ च तरो-
रङ्गे च कण्ठकः’ इत्युक्तेः । तथि रक्षति महेषं पात्रयति रक्षति ।
अथवेति रागिमिथुनस्यानुरक्ष्यैपुंसयोरास्मिङ्गनेष्वपि कण्ठको
दृश्यत दृत्यन्वयः । अत्र पद्मानामेवेति नियमस्याथवेत्यादिना
निषेधस्तद्वाधकोऽक्षिण्णोऽयमिति नियमाचेपरूपेऽक्षिण्णेषः । अत्र
पूर्वाङ्गे परिच्छालैव प्रधानम्, अद्वैदये च एकत्र निहितस्य कण्ठ-
कस्य वाक्यदयोऽहोपनाहोपकं प्रधानमिति स्तेषस्य तदङ्गता ॥
॥ ३२० ॥

महोभृद्भूरिकटकस्तेजस्वी नियतोदयः ।

दक्षः प्रजापतिश्वासीत् स्वामी शक्तिधरस्य सः ॥ ३२१ ॥

अविरोधिष्ठेषमुदाहरति । महोभृदिति । महोभृद्राजा
पर्वतस्य, भूरिकटको बज्जस्तन्वावारः विस्तीर्णमितम्बस्य । तेज-
स्वी प्रतापवान् किरणवांश, नियतोदयोऽष्टाहतस्यमितिः प्रति-
दिवसं जायमानोऽमस्य । दक्षः कुञ्जस्त्रो मुग्निविषेषस्य, प्रकाश-

पतिः प्रजापात्रकः वृष्टिकर्ता च । स्वामी प्रभुविश्वास्यस्त्र, स्वामी प्रभुविश्वास्योरिति मेदिनी, शक्तिधरः प्रभावात्प्राह-मन्त्रजसामर्थ्यवान् अस्त्रविशेषधारी च । अच महीभूदादि-श्चिष्टपदार्थदयस्त्र भूरिकटकादिश्चिष्टपदार्थदयेन सह समन्वे विरोधाभावादविरोध्यं स्त्रेषः स चाच प्रधानम् ॥ १११ ॥

अच्युतोऽप्यवृष्ट्येदो राजाऽप्यविदितस्यः ।
देवोऽप्यविबुधो जज्ञे शङ्करोऽप्यभुजङ्गवान् ॥ ११२ ॥

॥ स्त्रेषुचक्रम् ॥

विरोधिश्चेष्टमुदाहरति । अच्युत इति । अच्युतः सत्यथा-च्युतिरहितो विष्णुस्त्र, वृषेषुधर्मेषु वृषभासुरस्त्र । राजा नरा-धिपस्त्रस्त्र, च्यवः सम्पत्तिक्षीणता यज्ञरोगस्त्र । देवो राजा सुरस्त्र, विबुधोविगतपण्डितः देवस्त्र । शङ्करो मङ्गलवृत्तं शिवस्त्र, भुजङ्गः षिङ्गः सर्पस्त्र । अत्राच्युतादिपददितीयार्थं विष्णवादो वृष्ट्येद्यादिपददितीयार्थस्त्राभावोविहङ्ग इति विरोधसहितो-इयं स्त्रेषः स च विरोधाभासस्याङ्गम् ॥ ११३ ॥

गुणजातिक्रियादीनां यन्तु वैकल्यदर्शनम् ॥
विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ ११४ ॥

अथ विशेषोक्तिं खच्यति । गुणेति । विशेषोवर्णनीयस्त्र वीर्याद्युक्तर्थस्त्र दर्शनाय प्रतिपादनायैव गुणजातिक्रियादी-नां वर्णनीयस्त्र प्रारिच्छितकर्मसाधने उपकरणभूतानामित्यर्थः

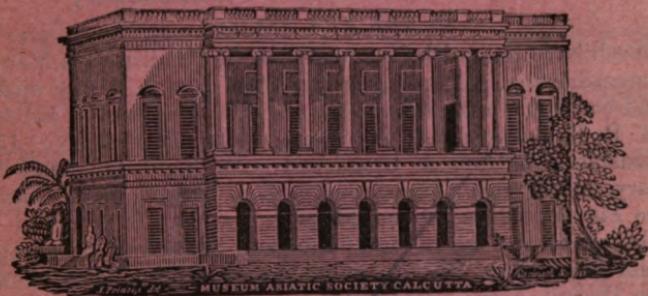
‘आदिना द्रव्यादिपरिग्रहः’ यदैकस्यदर्शनं कार्यसिद्धावनुप-
योगितेनानपेचणीयत्वप्रतिपादनं वैकस्येति पाठे स एवार्थः सा
विशेषाय गुणादिवैकस्योक्तिरूपत्वाद्विशेषोक्तिरित्यत् इत्यन्यथः ।
गुणादीनामिति भेदकथनाय न तु खरूपनिर्वाहाय, पदा-
र्थमाचर्णतवैकस्योक्तेरेवास्याः खरूपत्वात् । पूर्वोक्तातिशयो-
क्तिरपि वर्णनीयोत्कर्षोक्तिरूपैव परन्तु न तच गुणादीनां
वैकस्यप्रतिपादनमित्यनयोर्भेदः । विभावनातोऽस्याभेदस्यदा-
हरणव्याख्यानावसरे दर्शयित्वते । अत्र गुणजातिक्रियाः क्वचि-
दर्शनीयगताः क्वचिच्चदीयोपकरणगतास्य बोधाः, गुणादिवैक-
स्यस्य क्वचिच्छास्त्रं क्वचिद्गम्यं, विशेषदर्शनायैवेत्यवधारणं कथ-
मपि विशेषदर्शनाभावे सत्यपि गुणादिवैकस्ये नास्याः सभाव
इति सूक्ष्माय । नव्यास्तु सत्यपि कारणे कार्याभावो विशेषो-
क्तिरित्याङ्गः तत्रालङ्कारसंज्ञानामन्वर्थतयैव प्राचीनैः प्रयुक-
त्वेन हेतुसमानाधिकरणकार्याभाववर्णने विशेषप्रतीतेरभावा-
द्विशेषोक्तीति संज्ञाभ्युपगमे हेतुः प्रष्टव्यः, न च विशेषोवैचिच्चं तच्च
सत्यपि कारणे कार्याभावोपनिबन्धे विद्यत एवेति विशेषोक्ति-
संज्ञाया अन्वर्थतैवेति वाच्यम्, अलङ्कारमाचर्णैव वैचिच्चा-
त्मकत्वेनोपमादावपि विशेषोक्तिसंज्ञायाः प्रसङ्गात्, अत्र सति
हेतौ कार्याभावप्रतिपादनजन्यं स्फुटं प्रतीयमानमपि वैचिच्चं
त्वयापि कथं संज्ञानरेणालङ्कारतया न संगटहीतमिति चेच्चैवं
तत्रास्माकमतिशयोक्तेरभ्युपगमात् कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्य-
यवद्वाप्यतिशयोक्त्यभ्युपगमस्याचित्यात् । तस्माद्गुणादिवैकस्य-

1. Or. 20 (38)

BIBLIOTHECA INDICA ; COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 39.



काव्यादर्शः श्रीदण्डाचार्यविरचितः
श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशकृतमालिन्यप्रोच्छनीनामक-
टीकासहितः ।

THE KÁVYÁDARŚA OF ŚRÍ DANDIN,

EDITED, WITH A COMMENTARY, BY
PANDITA PREMACHANDRA TARKABAGI'S'A.
Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutta.

FASCICULUS IV.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1863.

**SANSKRIT WORKS PUBLISHED,
IN THE NEW SERIES.**

- The Vais'eshika Sútras, with Commentaries, by Pandita Jaya Nárayana Tarkapanchánana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.
The Sándilya Sútras with S'warpnes'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.
The Kaushítaki-Bráhma Upanishad with S'ankaránanda's Commentary, edited with a translation by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fasiculi, Nos. 19 and 20.
A translation of the Súrya Siddhánta and Siddhánta Siromani, by Pandita Bápú Deva Sástri, under the superintendence of Arch-deacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'a Rúpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. I., II. Nos. 12, and 24.
The Nárada Pancharátra. Edited by Rev. K. M. Banerjea. Fasc. I. II. III., Nos. 17, 25 and 34.
The Kávyádars'a of S'rí Dandín, edited, with a commentary, by Pandita Premachandra Tarkabágísha, Fasc. I. II., III., and IV., Nos. 30, 33, 38 and 39.
The Maitri Upanishad, with the commentary of Rámátrírtha, edited, with an English Translation By E. B. Cowell, Esq. M. A. fasc. I. No. 35.

वर्णनेन वर्णनीयस्य विशेषकथनमेव विशेषोक्तिरिति युक्तरं ।
यच्चित्यत्र यत्तेति क्वचित्पाठः यत्र वैचित्रे इत्यर्थः ॥ ३२३ ॥

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।
तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥ ३२४ ॥

तत्र गुणवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न कठोरमिति । न
कठोरं न वा तीक्ष्णमिति आयुधस्य पुष्पमयत्वादिति भावः,
अत्रायुधस्य कठोरत्वं तीक्ष्णत्वम् गुणमनपेक्ष्यैव कामेन भुवन-
त्रयं जितमिति जेतुः कामस्य वीर्यात्कर्षः प्रतीयते । अत्रा-
युधगतकठोरत्वादिगुणस्य भुवनजयं प्रति प्रसिद्धहेतुत्वाभ्युपगमे
तद्वावृत्त्या तादृशकार्यवर्णने उपधायककारणान्तरस्य का-
र्यखाभाविकत्वस्य वा विभावनीयत्वे तात्पर्याभावात्र विभाव-
नायाः सम्भवः, विनोपकरणं क्रियानिष्टादिकतया कर्तुरुत्कर्ष-
प्रतिपादनखैवात्र तात्पर्यविषयत्वादित्यनयोर्भेदो वोधः । अ-
त्रापकरणगतगुणस्य वैकल्यम् ॥ ३२४ ॥

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसम्भवा ।
तथाप्येषा तपोभज्ञं विधातुं वेधसोऽप्यत्यलम् ॥ ३२५ ॥

जातिवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न देवेति । अत्र देवत्वं
गन्धर्वत्वम् जातिविशेषः तन्नैरपेक्षेण तपोभज्ञसामर्थ्यवर्णनाद्व-
र्णनीयनायिकायाः स्मान्दर्थादिविशेषः प्रतिपादितः, देवो-
गन्धर्वस्य तपोभज्ञं कुर्वन्तीति पुराणप्रसिद्धिः । अत्र वर्णनोय-
गताया जातेर्वैकल्यम् ॥ ३२५ ॥

न बद्धा भुकुटिर्नापि स्फुरितोदशनच्छदः ।
न च रक्ताभवहृष्टिर्जितच्च दिष्टतां बलम् ॥ ३२६ ॥

क्रियावैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न बद्धेति । अत्र प्राक-
रणिकः कश्चिद्दीरोवर्णनीयः, बन्धनं स्फुरणस्य क्रिया, रक्तलन्तु
गुण एव, तदच क्रियागुणवैकल्यप्रयुक्त्योर्विशेषोक्त्योः सङ्करः ।
इद्दृढ़क्रियावैकल्योदाहरणन्तु ‘नोपभोगे न वा दानं बन्धूनां
भरणं न वा’ । तथापि गुरुतां धन्ते नृणां संरचितं धनम्
इति । अत्रोपभोगादक्रियामाचैवैकल्यम् । प्रकृते च दिष-
ज्ञये क्रोधकार्याणां भुकुटिबन्धनादीनामनपेच्छणीयत्वप्रतिपा-
दनेन वर्णनीयस्य क्रोधशून्यत्वात्प्रकृत्या महावीरत्वरूपविशेषः
सूच्यते, अतएवोक्तं रौद्रप्रकृते ‘रक्ताल्पनेत्रता चाल्प भेदिनो-
चुद्धवीरत’ इति ॥ ३२६ ॥

न रथा न च मातङ्गा न द्या न च पञ्चयः ।

स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ३२७ ॥

द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न रथा इति । स्त्रीणां
रथादीनि जयसाधनानि न सन्ति तथापि ताभिरपाङ्गदृष्ट्यैव
केवलेन कठाज्ञेयैव जगन्नयं जीयते इत्यन्वयः, अत्र रथादि-
द्रव्याणां वैकल्यं, सच्चपे आदिपदग्रहीतद्रव्यस्य वैशेषिकमतोक्त-
द्रव्यं न तु वैयाकरणमतोक्तद्रव्यं रथादिशब्दानामेकव्यक्तिवा-
चित्वाभावात् । एवमभावादिवैकल्योदाहरणं वोध्यम् । एतानि
गुणादिवैकल्यस्य ग्राह्यते उदाहरणानि ॥ ३२७ ॥

एकचक्रोरथो, यन्ना विकल्पा, विषमा हयाः ।
 आक्रामत्येव तेजस्वो तथार्थकोनभस्तुलम् ॥ ३२८ ॥
 सैषा हेतुविशेषोक्तिस्तेजस्वीतिविशेषणात् ।
 अयमेव क्रमोऽन्येषां भेदानामपि करुणे ॥ ३२९ ॥
 ॥ विशेषोक्तिचक्रम् ॥

इत्यं गुणादिवैकल्येन विशेषोक्तेभेदान् दर्शयित्वा प्रकारा-
 न्तरेणान्येऽपि भेदाः सम्बवन्तीति प्रतिपादयन् तेषां दिग्-
 दर्शनार्थं हेतुविशेषोक्तिमुदाहरति । एकचक्र इति । यन्ना
 सारथिररुजः विकल्पोऽङ्कुविकलः अनूहत्वादिति भावः । वि-
 षमाः सप्तसङ्ख्याः अशिच्चितत्वादुद्धतास्य । नभस्तुलतिविस्तो-
 र्षमाकाञ्चमार्गम् । अत्र जगन्नयमिति क्वचित्याठसु न सम्बक-
 पातालादौ सूर्यप्रथाणस्याप्रसिद्धौः । अन्येषामतिविस्तीर्षमा-
 र्गप्रथाणे बज्जचक्रोरथोऽविकलाङ्का यन्ना अविषमाहयास्यापे-
 द्यन्ते सूर्यस्य तु तन्नैरपेक्षेषापि चिकीर्षितचिद्विरित्युक्तर्था-
 तिश्चयः तत्र च हेतुस्तेजस्वीति न हि तेजस्तिनः स्वार्थमाध्यमे
 उपकरणमपेक्षन्ते, अत्र तेजस्वीतिहेतुगर्भविशेषणोपन्नासेन
 वर्षनीयसूर्यस्य विशेषप्रतिपादनाद्देतुविशेषोक्तिरित्यम् । अत्र
 च रथादिगतबज्जचकल्वादिधर्माणां वैकल्पं गम्यम् ॥ ३३० ॥

कैषेति । तेजस्वीतिविशेषणात् तेजस्वीतिहेतुगर्भविशेषणा-
 दित्यर्थः । हेतुविशेषोक्तिरिति हेतुपन्नासेन वर्षनीयगतवि-
 शेषप्रतिपादनादन्वर्थता ॥

अयमेवेति । अयमेव क्रम ईदृशेव दिक् । तथाचास्मिन्नु-
दाइरणे यथा हेत्तलस्त्रारसम्बन्धेन विशेषोक्तिभेदस्तथा अत्त-
स्त्राराज्ञरसम्बन्धेनापरेऽपि भेदा बोद्धया दृत्यर्थः, तथाच
अतैलपूरा: सुरतप्रदीपाः, द्यूतं हि नाम असिंहासनं राज्य-
मित्यादि अत्र च रूपकथोगः, पूर्वं च परिणाम दृति विश्व-
नाथः ॥ ३२८ ॥

विवक्षितगुणेत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।

कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ ३२९ ॥

अथ तुल्ययोगितां स्तुत्यति । विवक्षितेति । विवक्षिताः
प्रस्तुतनिष्ठत्वेन प्रतिपादयितुमिष्टा ये गुणाः स्तुतिहेतवो नि-
न्दाइतवो वा धर्मास्त्रैरुत्कृष्टा विख्यातास्त्रैः समीकृत्य समकक्षी-
कृत्य स्तुतिनिन्दार्थं स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा कस्यचित् प्रस्तुतस्य
यत्कीर्तनं सा प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुल्लगुणयोगित्वप्रतिपादनरूप-
त्वाच्चुल्लयोगितेत्यन्वयः । विवक्षितगुणेत्कृष्टैर्यति पाठे तु
विवक्षितगुणैरुत्कृष्टः खातिर्येषामिति बङ्गब्रोहिः । अत्र बङ्ग-
वचनमविवक्षितं द्वाभ्यामेकेन वा समीकरणेऽस्याः सङ्गावात् ।
एवं विवक्षितगुणेत्कृष्टैरप्रस्तौरेवेति न नियमः प्रस्तुतेन समी-
करणेऽप्यस्याः सम्भावात् यथा, ‘कटाचा मधुरालापा विलासास्ते
च ते इत्यभे । अगच्छये प्रवृत्तस्य कन्दर्पस्य महाद्वलम्’ अत्र कटा-
चादयः सर्वेऽपि प्रस्तुताः, एतेन प्रस्तुतयोरेवाप्रस्तुतयोरेव वा
एकधर्माभिसम्बन्धस्तुल्ययोगितेति केषाच्चिन्नतं प्रत्युक्तम्, ता-

दृशनियमाभ्युपगमे प्रथोजनानुपस्थितेः वैचित्रस्य च सर्वत्र समानत्वात्, न च प्रस्तुताप्रस्तुतयोरथेकधर्मसम्बन्धेन तु ल्ययोगिताभ्युपगमे दीपकस्य विषयापहारः स्यादिति वाच्यं स्वमते वाक्यान्तरीयपदस्यानुषङ्गादिना स्वार्थदारा वाक्यान्तरार्थादीपकत्वैव दीपकास्यङ्गारत्वात् तत एव च दीपकसंज्ञाया अन्वर्थत्वात् । अथोपमास्यङ्गारेऽपि स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा विवक्षितगुणेणात्मेन प्रस्तुतस्य समीकरणं साम्यस्य च व्यञ्जितायामुपमाङ्गोऽन्तता तदनयोः समानविषयतापन्निरिति चेन्नैवं प्रतोतिभेदेनैवानयोभेदात् तथा द्युपमायां वाच्यस्य व्यञ्जित्य वा सादृश्यस्य प्रतोतिः शाब्दी ‘दिवोजागर्त्ति रक्षायै पुलोमारिर्भुवोभवान् । असुरास्तेन हन्त्यन्ते शावलेपास्त्वया नृपाः’ इत्यादितुल्ययोगोपमादावपि व्यञ्जनयोपस्थितस्यापि सादृश्यस्य वृत्तिवेद्यत्वेन शाब्दबोधाभ्युपगमात्, व्यञ्जनाया वृत्तित्वस्य चास्यङ्गारिकसिद्धान्तसिद्धत्वात् प्रकृते तु न तथा, सर्वेषां समकक्षतया विवक्षितगुणान्वयित्वैनैव शाब्दबोधविषयत्वात् पर्यवसाने तु सादृश्यप्रतोतिरिति, इत्यस्म विवक्षितगुणवत्तया प्रसिद्धैः सहाप्रसिद्धस्य वर्णनीयस्य समकक्षतया तादृशगुणान्वयित्वकीर्तनेन प्रशंसनं निन्दनं वा तुल्ययोगितेति निर्गतितोलक्षणार्थः । अन्ये तु स्तुतिनिन्दयोरेवाच्च प्राधान्येन प्रतिपाद्यते सादृश्यन्तूपसर्जनीभूतमित्यतस्तुल्ययोगोपमातोऽस्य भेद इत्याङ्गः ॥ ५३० ॥

यमः कुवेरो वरुणः सहस्राद्धो भवानपि ।

बिभव्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ॥ ५३१ ॥

तत्र सुतादुदाहरति । यम इति । अत्र सोकपालतरूपो
गुणोवर्णनीये राज्ञि वकुमिष्टः तेनोत्त्वैर्यमादिभिः सह सम-
कक्षतया तहुणभागित्वकीर्तनेन राजा सुतः ॥ ३३१ ॥

सङ्गतानि सृगात्मोणां तडिदिलसितानि च ।
क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारभान्यपि स्वयम् ॥ ३३२ ॥

॥ तुल्ययोगिता ॥

निन्दायामुदाहरति । सङ्गतानोति । सङ्गतानि सङ्गमाः ।
क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति ज्ञेयमात्रं तिष्ठन्तीत्यर्थः । स्वयं स्वस्यानु-
रागेषैव नतु परानुरोधेन घनं निविडं नतु सस्वयं यथा तथा
आरभान्यपि, सोकनमा स्वनाभ्यामित्यादिवत् कच्चिदन्यत्रा-
योति तत्पुरुषः ‘अथ च घनैर्मैघैः स्वयमारभान्यपि । झेष्मूल-
कलेनात्र चाहतातिशय इतिप्रतिपादनाय श्विष्टविशेषणोप-
न्यासः । अत्राचिरावस्थायित्वगुणोवर्णनीये सृगात्मोसङ्गमे विव-
चितः तदत्तेन प्रसिद्धैसङ्गितिः तडिलसितैः सह तुल्यतया तहुण-
समन्वयवर्णनात् स च सङ्गमोनिन्दितः ॥ ३३२ ॥

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ।
विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतोयथा ॥ ३३३ ॥

अथ विरोधं सज्जबति । विरुद्धानामिति । विशेषोवर्ण-
नीयस्योत्कर्षस्य दर्शनायैव, विरुद्धानां विरोधवतां, विरो-
धानैसर्विकासामानाधिकरणं परस्यरसामानाधिकरणशून्या-

नामित्यर्थः पदार्थानां यत्र वैचित्रे संसर्गदर्शनं सामाजाधि-
करस्यप्रतिपादनं स विरोधप्रयोजकलादिरोधः स्मृत इत्यन्वयः ।
विरुद्धानां संसर्गस्यात्मतो न सम्भवतीति विरुद्धानां वस्तुतो-
विरोधाभावेऽप्यापाततो विरुद्धत्वेन प्रतिभासमानानामित्यर्थः,
स्यष्टमुक्तं प्रकाशकृता ‘विरोधः चोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्दृच्’
इति । पदार्थानामिति जातिगुणक्रियाद्रव्याणामित्यर्थः तत्र
जातेजात्यादिभिरुभिर्विरोधः, गुणस्य गुणादिभित्तिभिः,
क्रियाद्याभ्यां द्वाभ्यां, द्रव्यस्य द्रव्येणैकेनेति विरोधस्य
इत्थ भेदा अन्वेषका ज्ञातव्याः । अयमेव शब्दस्त्रेषु विवरणस्येदि-
रोधाभास उच्चते च च ‘पूर्वीदाहते अच्युतोऽप्यत्रष्ठेदी-
व्यादौ, एष च अपि प्रयोगे वाच्यस्तदप्रयोगे अज्ञः ॥ २६३ ॥

कूजितं राजहंसानां वर्षते मदमञ्जलम् ।
क्षीयते च मयूराणां रुतमुत्क्रान्तसौष्ठवम् ॥ २६४ ॥

कूजितमिति । अत्रैकस्मिन् शब्दस्यपे कर्त्तरि विरुद्धयोरपि
वृद्धिचयक्रिययोः संसर्गदर्शनं, सम्भिरुभेदेन शब्दयोर्भिरुलाद-
विरोधप्रश्नमनम्, अनेन च वर्षणीये शरत्काले एकजातीययोरपि
वलावलकारितया विशेषः प्रतीयत इत्यसालद्वारता ॥ २६४ ॥

प्रावृष्टेष्टैर्जलधरैरम्बरं दुर्दिनायते ।
रागेण पुनराक्रान्तं जायते जगतां मनः ॥ २६५ ॥

प्रावृष्टेष्टैरिति । दुर्दिनायते आमस्तं भवति । रागेण-

नुरागेण सौहित्येन च, आक्रान्तमित्यत्र उत्सिक्खमिति क्षचित्पाठः । अत्रानुरागस्य सौहित्येनाभेदाध्यवसायाच्छ्वामत्सौहित्यगुणयोरेकजलधरनिष्पाद्यतरूपसंसर्गवर्णनेन विरोधः तस्य च स्वेषवशात् प्रश्नमनम् । अनेन च वर्णनीये प्रावृट्काले कस्त्रिदिशेषः प्रतीयते ॥ ३३५ ॥

तनुमध्यं पृथुश्रोणि रक्तौष्टमसितेष्वाणम् ।
नतनाभि वपुः स्त्रीणां कं न हन्त्युन्नतस्तुनम् ॥ ३३६ ॥

पुनरप्येकत्र बद्धनां गुणयुग्मानां विरोधोपन्यासे वैचिचातिश्वय इति ज्ञापनाय तादृशं गुणविरोधमुदाहरति । तनुमध्यमिति । कं न हन्ति न व्याकुलयति । अत्र तनुलप्तश्चुलयोः, रक्तलासितलयोः, नतलोक्ततलयोर्गुणयोर्विरोधः, तेषाद्वाश्रयभेदात् तत्परिहारः । अनेन च वर्णनीयानां स्त्रीणां विशेषः प्रतीयते । तनुलप्तश्चुलयोः नतलोक्ततलयोश्च परिमाणरूपताद्गुणत्वम् ॥ ३३६ ॥

मृणालबाङ्ग रम्भोरु पद्मोत्पलमुखेष्वाणम् ।
अपि ते रूपमस्ताकं तन्वि तापाय कल्पयते ॥ ३३७ ॥

मृणालेति । अपीति पूर्वार्द्धगतविशेषणत्रयेऽत्येति । रूपं वपुः । अत्र मृणालवस्त्रोतस्त्रौ बाह्य यत्रेत्याद्युपमितिगर्वबङ्गब्रीहौ श्रीतस्तत्वगुणतापक्रिययोर्विरोधः, मृणाले एव बाह्य यत्रेत्यादिरूपकर्गर्वबङ्गब्रीहौ तु मृणालादिभिर्वाङ्गादीनामभे-

दाध्यवसायात् भृष्णालत्वरभासादिजातिभिसापक्रियादा वि-
रोधः, वकुर्विरहिताच्च प्रश्नमनम् ॥ ३३७ ॥

उद्यानमारुते हूताशूतचम्पकरेणवः ।

उदश्रयन्ति पान्यानामस्युग्नोऽपि लोचने ॥ ३३८ ॥

एषु भावाभिमाने क्रियादिविरोधा इर्षिताः, संप्रत्य-
भावाभिमाने क्रियाविरोधमुदाहरति । उद्यानेति । उद-
श्रयन्ति उड्डतवाष्पे कुर्वन्ति । अचास्युग्नोऽपीति स्पर्शभाभा-
वेन उदश्रयणक्रियादा विरोधः, स्पर्शनाभावस्य स्पर्शनक्रियाप्र-
तियोगिकलात्क्रियात्मक एव मनेऽस्मिन्नभावानां प्रतियोगि-
धर्षिलात् । विरोधप्रश्नमनम्भाच्च कुसुमरेष्टामुहीपकलात् ॥
॥ ३३८ ॥

कृष्णार्जुनानुरक्तापि हृष्टिः कर्णावलम्बिनो ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ! ॥ ३३९ ॥

कृष्णेति । ते हृष्टिरर्जुने पार्थेऽनुरक्ता कृष्णा द्रौपद्यपि
तद्रूपापीत्यर्थः कर्णावलम्बिनो राधेयात्रया इति कृष्णारुप-
इत्यस्य राधेयावलम्बनक्रियया विरोधः, तत्प्रश्नमनन्तु सेववशात्
यथा कृष्णा अस्ति अर्जुना इक्का अनु पद्मात् प्राज्ञभाग
इत्यर्थः रक्ता च अवणपर्यन्तगामिनी चेति ॥ ३३९ ॥

इत्यनेकप्रकारोऽयमलङ्घारः प्रतीयते ।

॥ विरोधचक्रम् ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा स्वादप्रकान्तेषु या स्तुतिः ॥ ३४० ॥

उपसंहरति । इत्यनेकेति । अनेकप्रकारः पूर्वान्तर्यम्भा
दशविधः । प्रतीयत इत्यत्र अतिशोभत इति क्वचित्याठः ॥

अथाप्रस्तुतप्रशंसां खचयति । अप्रस्तुतेति । अप्रकान्तेषु
अप्रस्तुतेषु, षष्ठ्यर्थे सप्तमी, षड्वचनमविवक्षितं, या स्तुतिरिति
प्रस्तुतस्य निन्दार्थमिति शेषः ततएव वैचित्रेयः । ततस्या-
प्रस्तुतस्य सुत्या प्रस्तुतस्य निन्दनीयलक्ष्यचनमप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः ।
अप्रकान्तेष्यितस्तुतिरिति क्वचित्याठः तत्र अप्रस्तुतस्य ईषिता
प्रस्तुतदेषादभिमता स्तुतिरप्रस्तुतप्रशंसेति स एवार्थः, कश्चित्तु
इममेव पाठं धृत्वा अप्रकान्तेनाप्रकान्तवर्षनेन ईषितस्य प्रस्तु-
तस्य स्तुतिर्वर्षनं वाच्यस्याप्रस्तुतस्य वर्षनदारा प्रस्तुतम्भेदगम्भते
तदा अप्रस्तुतप्रशंसा स्वादिति व्याचष्टे तदेतद्व्यस्थास्य पौर्वा-
पर्यमनालोचयते नवीनमतानुशीलनविमुग्धबुद्धिलविष्वसितं,
नवीनाहि अप्रस्तुतादाच्यात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसा, प्रस्तु-
तादाच्यादप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिरिति विषयविभागेनाल-
ङ्घारद्वयमाङ्गः, एतत्र प्रकृतविरुद्धं प्रकृते हि अप्रस्तुतवर्षनेन
प्रस्तुतस्य प्रतीतौ समासोक्तिरभ्युपगता यन्यक्तता, यथा ‘वसु कि-
च्छिदभिप्रेत्य तत्तुस्यान्यवसुनः । उक्तिः संक्षेपस्थपलात् सा
समासोक्तिरित्यते, इति तस्मादलङ्घारयोरनयोरापद्यमान-
मण्यभिन्नविषयलं व्याख्यातुरस्य दृक्पदं नावतीर्णमिति समा-
व्यते । अतः प्राचीननिरूपिताया अप्रस्तुतप्रशंसेति संज्ञाया

चन्द्र्यर्थतारक्षणस्यावश्यकतया प्रस्तुतगिनिन्द्रियाऽप्रस्तुतस्य प्रश्नं-
सनमेवास्यालङ्कारस्य विषयः, अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतिसु समा-
स्याक्षेर्विषयः, अन्यथैकस्य विषयापहारापच्चेरिति युक्तमुत्यज्ञा-
मः । यत्तद्वाच्यव्यञ्जयोहपमानोपमेयत्व एव समाशोक्तिः अन्य-
त्वाप्रस्तुतप्रश्नसेत्यमेव विषयविभाग इति वाच्यं सुखं जीवन्ती-
त्याद्यप्रस्तुतप्रश्नंमोदाहरणेऽपि हरिणः सुखेन जीवन्तीति वयं
दुःखेन जीवाम इति च वाच्यव्यञ्जयोर्वितिरेकगच्छापम्यस्य स्फुटं
प्रतीयमानतया यन्यकर्तुः प्रमादापच्चः, सेयमप्रस्तुतैवाच्च मृग-
वृक्षिः प्रश्नस्यत इत्युदाहरणव्याकारे न संज्ञाया अन्यर्थलाङ्की-
कारे यन्यकर्तुः स्वरसस्य स्थृणुं प्रतीयते तस्मादप्रस्तुतस्य प्रश्नं-
सायामेवाप्रस्तुतप्रश्नंसा नदूक्तिमात्रे इति निष्कर्षः । किञ्चाप्रस्तु-
तात् प्रस्तुतप्रतीतिवत् प्रस्तुतादप्रस्तुतप्रतीतिरिपि समाशोक्तिवि-
षयोबोधः एतत्संयहायालङ्कारान्तरानिरूपणात् वैचित्रस्य
च तु त्यतयोपलभादेतच ‘व्याधूय यद्युनमम्बुजसोचनाया
इत्युदाहरणमुद्धरन्निः पूर्वमेवोक्तमस्माभिः ॥ ३४० ॥

सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ।

अन्नैरयत्नसुलभैस्तुणदर्भाङ्करादिभिः ॥ ३४१ ॥

सेयमप्रस्तुतैवाच्च मृगवृक्षिः प्रश्नस्यते ।

राजानुवर्त्तनक्षेणनिर्विसेन मनस्विना ॥ ३४२ ॥

॥ अप्रस्तुतप्रश्नंसा ॥

उदाहरति । सुखमिति । प्रभुसेवाविरक्तस्योक्तिरियम् ।
अपरसेविनो जीवनार्थं परसेवाजन्यदुःखानभिज्ञाः । अन्नेरिति
गौणप्रयोगः ओदन एवाक्षपदस्य भक्तलात् ॥ ३४१ ॥

सेयमिति । अप्रस्तुतैवेत्येवकारेण प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्द्योः प्रशं-
सायां नाचमलङ्कार इति सूचितं यथा, ‘याते मथ्यचिरान्नि-
दाघमिहिरज्वालाश्वतैः इुष्टकर्ता भन्ना कं प्रति पान्त्यसन्नति-
रसौ सन्नापमालाकुसा । इत्यं यस्य निरन्तराधिपटसैर्नित्यं
वपुः चीयते धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसेऽधिग्वारिधीनां जनुः’ ।
अत्राप्रस्तुतस्य मार्गसरसः प्रस्तुतस्य च दातुः प्रशंसेति नाप्रस्तुत-
प्रशंसा किञ्चु यमासोक्तिरेव । राजानुवर्त्तनेति अनुवर्त्तनवृत्तेः
श्वद्वच्छिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् इति । मनस्तिना प्रश-
स्तमनस्केन ॥ ३४२ ॥

यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ सृता ।

दोषाभासा गुणा एव लभन्ते ह्यत्र सन्निधिम् ॥ ३४३ ॥

अथ व्याजस्तुतिं सृच्यति । यदीति । यदीति यदित्यर्थे
क्रियाविशेषणं, निन्दन्निव यत् स्तौति असौ व्याजेन निन्दा-
च्छसेन स्तुतिव्यञ्जनरूपताद्वाजस्तुतिः सृतेत्यन्वयः । निन्द-
न्निवेति इवपदेनापातत एव निन्देति निन्दायाः प्रस्तुतस्त्रूप-
तया प्रतिपादनं सृचितं । ननु निन्दा हि निन्दाष्टव्यापनं
तत्र दोषेद्वाषणमन्तरेण न सम्भवति यति च दोषे कथं स्तु-

तिपर्यवसानमित्याब्द्वोपपादयति दोषाभासा इति दोषा
इवाभासने वसुतो गुणा एव ईदृशा धर्मा अत्र सन्निधिं
समन्वे निवेशनीया भवन्ति । निन्दनिव सौतीत्यत्र च प्रत्य-
यव्यत्ययेन सुविज्ञिव निन्दतीत्यन्वयोऽपि बोद्धव्यः तेन सुति-
च्छसेन निन्दाक्रिरपि व्याजसुतिरेव वैचित्रसाम्यात् तत्र च
व्याजरूपा सुतिर्व्याजसुतिरिति संज्ञार्थः । स्यष्टमुक्तं प्रकाश-
हता ‘व्याजसुतिर्मुखे निन्दा सुतिर्वा रुढिरन्यथा’ इति ।
सुत्या निन्दाया गम्यते तद्भासुदाहरणं यथा ‘हे हेसाजित
बोधिसत्त्वं वचसां किं विज्ञरैस्तोयधे नास्ति लभ्यत्वात् परः
परहिताधाने दृष्टितप्रतः । द्रव्यत्पान्वजनोपकारघटनावैमु-
ख्यख्यायशेभारप्रोद्दृष्टे करोषि दृष्टपया साहायकं यन्मरोः,
इति । अत्र समुद्रस्य सुतिव्याजेन निन्दाप्रतिपादनाचमल्का-
रातिष्ठयः स्फुट एव ॥ ३४३ ॥

तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।

त्वया राज्ञापि सैवेयं जिता, माभूमदस्तव ॥ ३४४ ॥

उदाहरति । तापसेनापीति । तापसेनापि तापसलात्
करितुरगादिजयसाधनरहितेनापि रामेण परश्चुरामेण, भूत-
धारिणी पृथिवी । राज्ञापि राजलात् प्रभूतकरितुरगादि-
जयसाधनवतापि । सैव तापसजितैव नत्यतिरिक्ता । अत्र वर्णनो-
यस्त्र राज्ञो तापसजिताजयित्वप्रतिपादनेनापाततो निन्दा, तथा
च सात्राङ्गवदवतारेण महादेवदत्तपरश्चुरा परश्चुरामेण

यावती भूमिर्जिता तावती लया मनुष्येणापि जितेत्यतिमहती-
सुतिर्वर्णनीयस्य प्रतीयते ॥३४४॥

पुंसः पुराणादाच्छिद्य श्रीस्वया परिभुज्यते ।
राजन्निक्षाकुवंशस्य किमिदं तव युज्यते ॥ ३४५ ॥

इयस्मालङ्कारान्तरसंसर्गेणातिचमत्कृतिभूमिरितिप्रति-
पादनाय तत्र स्नेषमूलां व्याजस्तुतिं दर्शयन् स्नेषस्य च शब्दार्थ-
गतत्वेन दैविधात् प्रथममर्थस्नेषमूलामुदाहरति । पुंस इति ।
इत्याकुवंशीयं कच्चिद्राजानं प्रति चाटुकारस्योक्तिरियं । पुरा-
णादाद्याहृद्याच्च, श्रीर्लभ्योः सम्पत्तिस्य । इत्याकुवंशस्येति तवेत्यस्य
विशेषणम् इत्याकुवंशोवंशप्रवर्त्तकपुरुषो यस्य स तथा तस्य ।
वंशस्येति सयकारपाठः सम्यक् । अत्राद्यपुरुषादाच्छिक्षाया-
लक्ष्याः परिभोग इत्याकुवंशीयस्य तेन योग्य इति निन्दा,
तया चातिप्रभूता ते सम्पत्तिरिति सुतिः प्रतीयते । अत्र पु-
राणपदे श्रीपदे च स्नेषः सचार्थयोराद्यवृद्धोर्लभ्योक्त्योच्च
वस्तुत एकत्रादर्थगतः । किञ्च परिभोगसाम्यात् श्रियां ख्लील-
प्रतीतिरिति समाप्तोक्तिरपि ॥ ३४५ ॥

भुजङ्गभोगसंसक्ता कलन्तं तव मेदिनी ।
अद्वक्षारः परां कोटिमारोहति कुतस्तव ॥ ३४६ ॥

शब्दस्नेषमूलामुदाहरति । सुजङ्गेति । भुजङ्गभोगसंसक्ता-
षिङ्गानामुपभोगेऽनुरक्ता सर्पशरीरैरावृता च, कलन्तं भार्या

पात्याच, अत्र भुजङ्गादिशब्दानामनेकार्थसहेतितत्वा उद्देश्य-
मूलेयम् ॥ ३४६ ॥

इति स्मैषानुविद्वानामन्येषाच्चोपलक्ष्यताम् ।
व्याजस्तुतिप्रकाराणामपर्यन्तस्तु विस्तरः ॥ ३४७ ॥
॥ व्याजस्तुतिः ॥

उपसंहरति । इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण स्मैषानुवि-
द्वानां तथान्येषाच्चालङ्कारान्तरानुविद्वानां व्याजस्तुतेः प्र-
काराणां प्रभेदानामपर्यन्तोऽस्मीमोविस्तर उपलक्ष्यतां ख-
बुद्धा शाचतामित्यन्वयः ॥ ३४७ ॥

अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्सदृशं फलम् ।
सदसद्वा निदर्श्येत यदि तत्सान्निदर्शनम् ॥ ३४८ ॥

अथ निदर्शनं लक्ष्यति । अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे निद-
र्शनीयादन्यस्मिन् कार्यविशेषे प्रवृत्तेन केनचित् यदि तत्सार्था-
न्तरस्य सदृशं सदुत्त्वाण्टम्, असदपक्षाण्टमा फलं निदर्श्येत प्रति-
याद्येत तत्सान्निदर्शनं नामालङ्कारः स्थादित्यन्वयः, यदीत्यत्र
यच्चिति तत्सान्निदर्शनमित्यत्र सा स्थान्निदर्शनेति क्वचित्पाठः,
निदर्शनेति संज्ञायाः स्त्रीलक्ष्म वज्रभिरङ्गीक्रियते । प्रकृतार्थ-
प्रवृत्तस्य तत्सदृशाप्रकृतार्थान्तरज्ञापनं निदर्शनालङ्कार इति
लक्षणार्थः । इयं सम्भवदस्तु सम्भवनिबन्धना निदर्शनेति नव्याः,
एतदुपलक्षणम्, असम्भवन्नपि वस्तुसम्भव्यो यत्र सदृशं निद-

र्ण यति तत्रापि निर्दर्शनास्यावः वैचित्रस्य स्फुटं प्रतीयमान-
लात् स्यष्टमुक्तं प्रकाशकृता ‘अभवन् वस्तुसम्बन्धं उपमापरि-
कल्पक’ इति । अस्योदाहणरमनन्तरं दर्शयिष्यामः, अन्ये तथं
द्वितीयोनिर्दर्शनाप्रकारं उपमायामन्तर्भवतीति यन्थकृता नोक्त
इत्याङ्गः ॥ ३४८ ॥

उदयन्नेष सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ।

विभावयितुमृद्गीनां फलं सुहृदनुयद्वम् ॥ ३४९ ॥

तत्र सत्पत्तिनिर्दर्शनमुदाहरति । उदयन्निति । उदयन्नुह-
गच्छन् चृद्धिं प्राप्नुवंश्च, श्रियं श्रोभां सम्पत्तिश्च । सुहृदगुप्तं
बन्धुव्यानुकूल्यरूपम् कर्त्तव्यीनां सम्पत्तीनां फलं विभावयितुं
सत्यामृद्ग्नौ बन्धूनामानुकूल्यं कर्त्तव्यमिति ज्ञापयितुं पद्मेषु
श्रियमर्पयतीत्यन्ययः । अत्र पद्मेषु श्रीवितरणप्रवत्तेनोदयभाजा
सवित्रा सुहृदुपकाररूपमुदयफलं निर्दर्शते फलज्ञैतदुत्कष-
मव ॥ ३४९ ॥

याति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजी पराभवम् ।

सद्योराजविरुद्धानां द्वचयन्ती दुरन्तताम् ॥ ३५० ॥

॥ निर्दर्शनम् ॥

असत्पत्तिनिर्दर्शनमुदाहरति । यातीति । पराभवं नाशं ।
राजविरुद्धानां नृपतिप्रतिकूलानां चन्द्रप्रतिकूलानाश्च । दुर-
क्षतां निन्दितावसानलम् । अत्र चन्द्रांशुभिः पराभृयमाणा-

धामराजो राजविरोधिनां परिणामदुःखरूपं फलं निर्दर्शयति तत्र फलमसदेव । एवम् ‘उन्नतं पदमवाय योग्युहैखयैव स पतेदिति भ्रुवन् । ग्रैसश्चेष्टरगतो दृष्टकण्ठारुमाहतभूतः पतर्थधः’ । अत्र ग्रैसश्चेष्टरादधःपतनप्रवृत्तो दृष्टकण्ठोग्योग्योरुद्धन्तपदप्राप्तस्य ततोऽस्तितिपतनरूपमसत्कलं निर्दर्शयति । एषु च तथाविधसविचादीनां तत्तदर्थज्ञापनसम्बन्धः सम्भवत्येव । सक्षणस्थापत्त्वाचकतया प्राप्तायास्त्वसम्बवद्दसुसम्बन्धनिष्ठवनिर्दर्शनाया उदाहरणं यथा, ‘क्व सूर्यप्रभवोवंशः क्व चाल्यविषया मतिः । तितीषुर्दुसरं भोद्दादुडुपेनास्मि सागरम्’ । अत्र सूर्यवंशवर्णप्रवृत्ते कवौ उडुपकरणकदुस्तरसागरतरणेच्छायाः सम्बन्धोऽसम्भवन् मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनेच्छा उडुपेन सागरतरणेच्छेवेत्युपमां निर्दर्शयति, यथा वा ‘उदर्थति विततोऽर्द्धरस्मिरज्ञावहिमरूचौ हिमधात्रि याति चास्तम् । वहति गिरिरथं विलम्बिष्ठष्टाद्यपरिवारणेन्द्रलीलाम् । अत्रान्यला स्त्रीलां कथमन्योवहतिति तत्पृश्चीमित्युपमायां पर्यावसानम् । मास्तारुपाणेषां चाहतातिशयं पुण्याति यथा ‘दोर्भां तितीषति तरङ्गवतीभुजङ्गमादातुमिच्छति करे हरिणाङ्गविम्बम् । मेहं लिख्युष्मिषति भ्रुवमेष देव यस्ते गुणान गदितुमुद्यममादधाति’ । अत्रेच्छाचयस्य सम्बन्धोगुणवर्णनोद्यतेऽसम्भवव्युत्पमाचयं निर्दर्शयति ॥ ३५० ॥

सद्भावेन कथनं गुणकर्मणाम् ।

अर्थानां योवेनिमयः परिवृत्तिस्तु सा सता ॥ ३५१ ॥

अथ सहोक्रिं लक्ष्यति । सहोक्रिरिति । गुणकर्मणा-
मिति अत्र कर्मशब्दः क्रियावाची, बज्जवचनेन इत्यादिपरि-
यहः । गुणादीनां सहभावेन साहित्येन अत्कथनं सा सहो-
क्रिः, सहभावस्थेति क्वचित् पञ्चन्तः पाठः । सम्बन्धिभेदेन
भिन्नयोरपि गुणयोः क्रिययोरपरयोर्वा सहार्थस्य बलादेकेन
वाचकेन यदेककालीनतया प्रतिपादनं सा सहोक्रिरिति
निष्कृष्टार्थः । एतदेवोक्तं दर्पणकृता ‘सहार्थस्य बलादेकं यत्र
स्थादाचकं इयोः’ । सा सहोक्रिरिति । अत्र प्रौढोक्रिमन्तरेण
वैचिचाभावात् तन्मूलकत्वमस्य बोध्यं तेन ‘सत्त्वाणेन समं रामे
गहनं कालम् यथौ’ इत्यादौ यथावित्येकेन पदेन रामसत्त्वाण-
योर्गमनक्रिययोः प्रतिपादनेऽपि प्रौढोक्रिमन्तरेण वैचिचाभा-
वान्नायमलक्ष्मारः । अत्र धर्मिणां गुणादिभिर्युगपदन्वय इति
तु ल्ययोगितातोभेदः ॥

इत्यं पश्याद्देहेनैव सहोक्रिसत्त्वं पर्याप्तमिति पश्यपूरणस्या-
वश्यकतया सहोक्त्युदाहरणान्यदर्शयित्वैवेत्तराद्देहं परिवृत्त्य-
स्थाकारं लक्ष्यति । अर्थानामिति । विनिमयः प्रतिदानं ति-
त्तान् दत्त्वा माषग्रहणमित्यादिरूपं । विनिमयस्य समेन समस्य
अधिकेन न्यूनस्य न्यूनेनाधिकस्य च यहणमिति त्रिविधः, अय-
मपि प्रौढोक्रैव प्रयुज्यमानस्थाहतामावहति । भोजदेवस्तु व्य-
त्ययमपि परिवृत्तिमाह ‘व्यत्ययोवस्तुनोर्यस्तु योवा विनि-
मयोमिथ’ इत्यादिना, व्यत्ययस्य कस्यचिदेकस्थानादन्वयं स्थापनं
यथा, कुमुदवनमपश्चि श्रीमद्भोजषष्ठमित्यादै ॥ ३५१ ॥

सह दीर्घा मम आसैरिमाः संप्रति रात्रयः ।

पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सह तास्त्रभूषणाः ॥ ३५२ ॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टां सहेक्षिमुदाहरन् प्रथमं गुणसहभाव-
रूपामुदाहरति । सह दीर्घा इति । विरहिष्ठा उक्तिरित्यं ।
सम्प्रति प्रियविरहसमये ननु पूर्वं, रात्रयोदीर्घा इति दुःख-
बङ्गतया दुःखेषणीयत्वादिति भावः । ता रात्रयः, पाण्डुरले-
हितस्त्रभूषणा इति ज्ञोत्थ्य इत्यर्थः, अत्र दीर्घलं पाण्डुर-
लभ्य गुणै तौच सम्बन्धिभेदेन वस्तुतोभिन्नावपि सहार्थवस्ता-
दीर्घा इति पाण्डुरा इति चैकेनैव पदेनैककालीनतया कथि-
ती । ननु ‘आविर्भवति नारीणां वयः पर्यस्तशैश्वरम् । सहैव
विविधैः पुंसामङ्गजोन्मादविभ्रमैः’ इति पूर्वदर्शितकार्यसहजचि-
त्तहेत्वदाहरणेऽपि क्रिययोः सहभावो दृश्यते तदनयोरभेदापात
इति चेन्नैवं सहभावसाधारणेऽपि कार्यकारणभावसैव चि-
त्तनियामकलात् प्रकृते तु दीर्घशास्त्रदीर्घरात्र्योर्न कार्यका-
रणभावः द्योरेव विरहजन्यलात्, एवमयेऽपि बोधम् ॥
॥ ३५२ ॥

वर्द्धते सह पान्थानां मूर्च्छ्या चूतमञ्जरी ।

पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः ॥ ३५३ ॥

क्रियासहभावरूपां सहेक्षिमुदाहरति । वर्द्धत इति ।
पतन्ति गच्छन्ति, असुभिः प्राणवायुभिः क्षिदश्रुभिरिति
पाठः । अत्र वर्द्धनं पतनस्त्र क्रिये । अत्रापि मूर्च्छावृद्धि-

चूतमञ्चरीदृष्टोः, असुपतनमस्तयानिलपतनयोस्य वसन्त-
न्यताक्ष मिथः कार्यकारणभाव इति न चिच्छेतुला साहृदये ।
यदिच चूतमञ्चरीदृष्टा मूर्खादृद्धिः मस्तयानिलपतनेन चा-
सुपतनमित्यभिप्रायस्तदा इद्धोदाहरणं ‘सह मणिवस्त्रएहिं
वाहधारा गत्तन्ति, अस्तु भास्तान् प्रयातः सह रिपुभिरयं
संह्रियन्तां बलानीत्यादिकं बोध्यम्, अत न सहभूतयोर्हेतु-
हेतुमङ्गावः ॥ ३५६ ॥

कोकिलालापसुभगाः सुगन्धिवनवायवः ।
यान्ति साहृं जनानन्दैर्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥ ३५४ ॥

कोकिलालापेति । सहोक्तीतिसंज्ञाश्रवणात् सहशब्दप्र-
योग एवायमस्तकार इति भ्रमनिरासाय सहार्थकसाहृंपद-
घटितमिदमुदाहरणमुपन्यस्तम्, एवं सहार्थकशब्दान्तरोपा-
दाने तदनुपादानेऽपि ‘गम्भमानैस्य सहार्थैरित्यनेन विहितायां
द्वतीयायाम्बा सहोक्तिर्बोधा । अन्येतु शुद्धिं याक्तीत्यत्र या-
नक्रियायाः सहभाववत् गुणात्मिकाया दृद्धेरपि सहभावः
प्रतीयत इति गुणक्रिययोरेकत्र सहभावदर्शनार्थमुदाहरण-
मिदं दर्शितमित्याङ्गः तत्र दृद्धेर्गुणते आनन्दस्थापि तथाते
गुणस्य गुणदृक्तिलापाते प्रतीकारश्चिन्त्यः ॥ ३५४ ॥

इत्युदाहृतयोदत्ताः सहोक्तेरत्र कास्त्रन् ।
॥ सहोक्तिः ॥

क्रियते परिवृक्षेत्य किञ्चिद्वृपनिर्दर्शनम् ॥ ३५५ ॥

इत्युदाहरण इति । काञ्चनेति गुणक्रियासहभावविषया
दर्शिताः, अनया रीत्या अन्यविषयापि सहाक्रियाद्भवेत्यर्थः॥

क्रियत इति । किञ्चिद्गूपगिर्दर्शनम् यन्यवाङ्मुखभिया एक-
माचेदाहरणेन किञ्चित् खस्तप्रकाशनम् ॥ ३५५ ॥

शस्तप्रहारं ददता भुजेन तव भूभुजाम् ।
चिरार्जितं हतं तेषां यशः कुमुदपाण्डुरम् ॥ ३५६ ॥

॥ परिवृत्तिः ॥

शस्तप्रहारमिति । अत्र न्यूनेनाधिकस्य यद्यप्त्यो विनि-
मयः । एवं ‘दत्ता कटाचमेणाच्चो जयाह इदयं मम । मत्ता तु
इदयं दत्ता गृहीतो मदनज्वरः’ । अत्र पूर्वार्द्धे समेन समस्य,
उत्तरार्द्धे अधिकेन न्यूनस्य विनिमयः ॥ ३५६ ॥

आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा ।
पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम् ॥ ३५७ ॥

॥ आशीः ॥

आशीशोःसंज्ञकमस्तकारं खल्यति । आशीर्नामेति ।
अभिलषिते रघु वसुनि आशंसनं प्राप्नीच्छाप्रकाशनं यदा
अभिलषिते प्रिये वसुनि जने सुइच्छने इत्यर्थः आशंसनं प्रुभा-
भर्यनमाशीर्नामात्कार इत्यन्यः । अथमस्तकारो वैचित्र-
विशेषात्मकत्वाभावान्न वज्रभिरङ्गीक्रियते, कैसित्तु सौहृद्यस्या-

पनेन वैचिचं विद्यते एवेत्यस्मीक्रियते, यदुकं ‘आशीर्विति च केषाच्छिद्लक्ष्मारतया मता । सौहृदस्याविरोधोक्तौ प्रयोगेऽस्यास्य तादृश’ इति । अन्यैसु न्याय एवास्यास्यमत्कारजनकलभिति नाव्यालङ्घारलेनोच्यते यथा ‘आशीराकन्दकपटाच्चमागर्वीच्यमाश्रया’ इत्यारभ्य, ‘इति नाव्यालङ्घतयो नायभूषणहेतव’ इति, तत्त्वतमस्या लक्षणम् ‘आशीरिष्टजनाशंसेति, यथा श्वाकुन्तले । ‘यथातेरिव शर्मिष्ठा पत्नुर्बद्धमता भव । पुत्रं लमपि समाजं सेव पूर्हमवाप्नुहि’ इति । अपरे तु प्रयोगऽस्यङ्गारस्यैवायं भेद इत्याज्जः । उदाहरति पालिति । अवाङ्गनसंगोचरभिति वाक् च मनस्य ते गोचरौ प्रतिपादके यस्य तत्त्वाय तद्विच्चं ‘यतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः’ । वाचोमनस इत्यस्मासान्तः ॥ ३५७ ॥

अनन्वयससन्देहावुपमाखेव दर्शितौ ।
उपमारूपकञ्चापि रूपकेष्वेव दर्शितम् ॥ ३५८ ॥

इत्यं खभावाख्यानाशीः पर्यन्तानलङ्घारानुदेशकमेष्ट लक्ष्यित्वा संप्रति प्राप्नावसरतया सङ्कीर्णं लक्ष्यितव्येऽपि अन्यैरुक्तानां कतिपथालङ्घारणामनिरूपणेन खस्य न्यूनत्वमाशङ्का तेषां स्वोक्षेष्वन्तर्भावनेन तत्परिहरति । अनन्वयेति । अनन्वयः ‘उपमानोपमेयते एकस्यैवैकवाक्यगे’ । अनन्वयः, इत्युक्तलक्षणः । ससन्देहस्य ‘ससन्देहसु भेदोक्तौ तदनुकौ च संशय’ इत्युक्तरूपः । उपमाखेव दर्शिताविति तथाहि अनन्वयस्य ‘चक्षार-

विन्द्योः काञ्जिमतिक्रम्य मुखं तव । आत्मनैवाभवन्तुत्य-
मित्यसाधारणोपमा' इत्यसाधरणोपमायामन्तर्भावः । सप-
न्देहस्य च 'किं पश्यमन्तर्भावान्नासि किञ्चे लोकेष्वर्णं मुखम् ।
मम दोषायते चित्तमितीयं संशयोपमेति संशयोपमायाम् ।
उपमारूपकस्त्रापीति उपमारूपकाख्यं रूपकान्तरं वामने-
नोक्तं यथा, 'उपमाजन्यं रूपकमुपमारूपकमिति' उदाहृतस्य
'जयति चतुर्दशोकवल्लिकन्द इति' अच चतुर्दशोकस्य
वल्लिसाम्बेन कूर्मदेवे कन्दलरूपणम्, अपरे चेदं परम्परितरूप-
कमाचक्षते । अन्ये तु उपमासहितं रूपकमुपमारूपकं, यदुकम्,
'उपमानेन तद्वावमुपमेयस्य रूपयन् । यददत्युपमाभेदमुप-
मारूपकं यथा' इति । अस्योदाहरणं यथा, 'दिवाकरकर-
स्यादुदयाद्रेः पयोधरात् । नीखांशुकमिव प्राच्यास्तमोग-
स्ति सम्प्रति' । अच नीखांशुकमिवेत्युपमया सहितमुदयाद्रेः
पयोधरादिति रूपकमित्याङ्गः । रूपकेष्वेव दर्शितमिति 'इष्टं
साधमर्थवैधमर्थदर्शनाद्वौषमुख्योः । उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपक-
द्वितीयं यथा' इत्यनेन गृहीतमित्यर्थः ॥ ३५८ ॥

उत्प्रेक्षाभेद एवासावुत्प्रेक्षावयवोऽपि च ।
नानालङ्घारसंदृष्टिः सङ्कीर्षन्तु निगद्यते ॥ ३५९ ॥

उत्प्रेक्षेति । असावन्तरङ्गीकृत उत्प्रेक्षावयवोऽपि स्वमते
उत्प्रेक्षाभेद एवेत्यन्यः, उत्प्रेक्षावयवस्य उत्प्रेक्षाया आरभ-
कमस्त्रारान्तरं तत्र शेषादिकं, यदुकं 'स्त्रिष्ठेनार्थं संस्थृष्टः

किञ्चित्प्रोपमयान्वितः । रूपकार्थेन वा युक्त उत्तेरेचावयवे यथा' इति । तत्र स्त्रियार्थसंसृष्टो यथा 'मुक्तोत्करः सङ्खटशुक्ति-
मयादिनिर्गतः सारसलोचनायाः । जानीमहेऽस्याः कमनीय-
कम्बुद्यीवाधिवासाङ्गुणवत्तमाप' । अत्र गुणवत्त्वे स्त्रेषुः' उपमया-
न्वितो यथा कुमारसभवे, 'अङ्गुखीभिरिव केशसञ्चयं सञ्चिन्द्रज्ञ
तिमिरं मरीचिभिः । 'कुद्दमुखीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनी-
मुखं शशी' । अचाङ्गुखीभिरिव मरीचिभिरित्वच दुद्दमुखीकृत-
सरोजलोचनमित्यत्र चोपमा चुम्बतीवेत्युत्प्रेक्षामारभते । एवं
रूपकार्थसंयुक्तोत्तेरेचापि । एवंविधेत्रेचावयवेऽपि खमते स्त्रेषा-
दिसङ्खीर्णात्मेच्छैवेति नाचापि व्यूनता । केचिच्चु यचावयव-
क्रियैवोत्तेष्यते नावयविक्रिया स उत्तेरेचावयवः यथा 'सीनेव
प्रतिविमितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च' इत्यादीत्याङ्गः । एवं
निपुणस्त्रोदान्ते दृष्टान्तस्योपमायाम् उत्तेष्वपरिणामयोरूपके
कारणमालाया हेतौ अपरेषाद्वापरैरङ्गीकृतानामलङ्घारा-
न्तराणां, यथायथं निरुक्तेष्वन्तर्भावोबोधः ॥

अथ सङ्खीर्णं लक्ष्यति । नानालङ्घारेति । नानालङ्घा-
राणां सजातीयानां विजातीयानाम्बा निरुक्तस्त्रणानामल-
ङ्घाराणां संस्थिरेकत्र संसर्गः सङ्खीर्णं सङ्खीर्णाख्यमलङ्घा-
रान्तरं निगद्यते पृथग्वैचित्रविशेषोपलब्ध्या प्राचीनैरुच्यते,
युक्तच्छैतत् यथा सौकिकहाराद्यलङ्घाराणां मिथःसंसर्गेण
पृथग्लक्ष्यतातिशयजनकतया गुच्छगुच्छाद्विगोस्त्रनादिसंज्ञया
पृथग्लङ्घारत्वेन व्यपदेशस्था सङ्खीर्णानां काव्यालङ्घारा-

शामपि पृथक् चाहताप्रत्यायकतया पृथगलङ्घारत्वेन सही-
र्वतिसंज्ञया अपदेश इति ॥ ३५८ ॥

अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।
इत्यलङ्घारसंघष्टेर्लक्षणीया द्वयो गतिः ॥ ३६० ॥

सहीर्षस्य भेदौ दर्शयति । अङ्गाङ्गीति । अङ्गाङ्गिभावेन
निर्वाज्ञगिर्वाहकत्वेनावस्थानमित्येका, तथा सर्वेषां समक-
क्षता अनुयाज्ञानयाहकत्वमन्तरेण निरपेचतयावस्थानमित्य-
परा, इत्यलङ्घारसंघष्टेः सहीर्षसहीर्षस्य द्वयो गति-
भेददद्यम् । तत्र समकक्षतयावस्थानस्य क्वचिदेकाश्रयगतं
क्वचिदिभिज्ञाश्रयगतमिति दिविधं, तत्र प्रथममेकाश्रयानु-
प्रवेशसंज्ञया कथितमन्यैः, तथा सन्देहसङ्घरस्यान्वैरुक्तस्य तु
सन्दिज्ञमानाखङ्घारयोः संसर्गाभ्युपगमे समकक्षतेऽथनेनैव सं-
यहः सन्दिज्ञमानयोरप्यनुयाज्ञानयाहकत्वाभावात्, तस्मादेत-
आतेऽपि सहीर्षस्य चतुर्विधत्वं सिद्धं, परन्वेकाश्रयानुप्रवेशे
सन्दिज्ञत्वेऽङ्गाङ्गित्वे च सहीर्षसंज्ञा, समकक्षतायान्तु संघष्टि-
संज्ञान्वेषामित्येव विशेषः ॥ ३६० ॥

आश्चिपन्त्यरविन्दानि मुख्ये तव मुखश्रियम् ।
कोषदण्डसमव्याणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥ ३६१ ॥

तत्राङ्गाङ्गिभावसहीर्षमुदाहरति । आचिपन्त्योति । आचि-
पन्ति जिगीषन्ति सहीर्षोऽनुर्वन्तोति तु प्रतीयमानोऽर्थः तेना-

नेत्रमालङ्कारः स चाच निर्बाच्चलादङ्गी, कोषो धनराद्रिः
कुञ्जसञ्च दण्ड उपायभेदः शास्त्रूत्तमित्यर्थः नालङ्ग ताभ्यां
समयाणां सम्मूर्खानामितिष्ठेषाविद्वाऽर्थान्तरन्यासोऽयमस्याङ्गं
निर्बाहकलादित्यन्ये तथाने एषामिति लोकानामित्यर्थः, तत
एवार्थान्तरस्योपन्याससम्भवः अरविन्दानामित्यर्थकले तु न तथा
एकस्य समर्थसमर्थकलाभावात्, अपरे तु कोषदण्डसमयाणा-
मिति हेतुतयोपन्यासाङ्गेवलङ्कारोऽचाङ्गमित्याङ्गः । वस्तुतस्य
न किञ्चिदिह दुष्करमिति चतुर्थपादः सम्यक् । एषामिति
समन्वयिवच्या षष्ठी ॥ ४६१ ॥

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाङ्गनं नभः ।
असत्युरुपसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ४६२ ॥
॥ सङ्गोर्णम् ॥

समकक्षतासङ्कीर्णमुदाहरति । लिम्पतीवेति । अत्र पूर्वाङ्गे
उत्पेक्षा उत्तराङ्गे चोपमा अनयोरच निरपेक्षतयावस्थानमिति
समकक्षता । सङ्कीर्णत्वमिदं विभिन्नाश्रयगतम्, एकाश्रयगतं
यथा ‘कुरवकारवकारणतां ययुरित्यत्र रवका रवका इति वकार
वकार इति च यमकयोः, संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिस्त्रदनः,
दृत्यत्र रूपकानुप्रापयोस्यैकच समकक्षतयावस्थानम्, अर्थालङ्कार-
रयोरेकाश्रयानुप्रवेशस्तु बङ्गभिन्नाद्विद्यते अङ्गाङ्गत्वेनैव दयो-
रेकत्र सङ्गावात् । अन्ये तु समकक्षतयापि दयोरेकत्र सङ्गावः
सम्भवत्येव यथा ‘अहिणश्चापच्चाश्रमिष्ठे पहिष्ठसामादृएसु दि-

अएसु । महद् पशारिश्चगीआणं षष्ठिं भोरविन्दाणं । अच
पथिकश्चामितेष्वित्युपमा पथिकसामाजिकेष्विति रूपकम्, इ-
च्चोरथनयोरच तात्पर्यं समकच्चतया चावस्थानमित्याङ्गः ।
मुखचन्द्रः शोभते इत्यच मुखमेव चन्द्र इति रूपकस्य मुखं
चन्द्र इवेत्युपमाच्च वाच बद्धाव इति साधकबाधकाभावात्
सन्दृश्यमानयोरनयोः समकच्चतयैवाचावस्थानमिति ॥ ३६२ ॥

स्नेषः सर्वासु पुष्टाति प्रायोवक्रोक्तिषु श्रियम् ।
भिन्नं द्विधा स्खभावोक्तिर्वक्रोक्तिष्वेति वाङ्मयम् ॥ ३६३ ॥

पूर्वं प्रदर्शितेषु तज्जदलङ्घारान्तरोदाहरणेषु बड्डषु स्नेष-
बद्धावो दृष्टस्तस्य स्नेषेण बद्धनां सद्वीर्णत्वमिति सूचयन्नाह ।
स्नेष इति । वक्रोक्तिषु भणितिभङ्गीरूपालङ्घारवत्काव्येषु । वक्रो-
क्तिष्वित्युक्ता तद्विवरणि काव्यमस्त्रीत्यायातं ततस्यालङ्घार-
कृतं काव्यस्य भेदद्वयमाह । भिन्नमिति । स्खभावोक्तिर्ज्ञाति-
गुणक्रियाद्व्याणां यथावत् स्खरूपवर्णनरूपा, वाङ्मयं काव्यं,
स्खभावालङ्घानादलङ्घारवत् भणितिभङ्गीरूपेषापमाद्यलङ्घारव-
चेति तत् द्विविधमित्यर्थः ॥ ३६४ ॥

तङ्गाविकमिति प्राङ्गः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वासिद्विं संस्थितः ॥ ३६४ ॥
परस्यरेष्वकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् ।
विशेषणानां वर्थनामक्रिया स्थानवर्णनां ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरुक्तिक्रमबलाङ्गभीरस्यापि वस्तुनः ।
भावायत्तमिदं सर्वमिति तद्भाविकं विदुः ॥ ३६६ ॥

इत्यं केषाच्चिह्नैचिचाणा स्वभावाख्यानाद्यलङ्घारत्मुक्तम्
अपराणि चानन्तानि वैचिचाणि सम्भवन्ति तानि च प्रत्येकं
तत्तत्त्वात्मा दुर्बचानीति सर्वेषामेव तेषां संयाहकमेकमेव भा-
विकाख्यमलङ्घारमाइ । तद्भाविकमिति । प्रबन्धा महाकाव्य-
नाटकाख्यायिकादयस्तदिष्यं तद्दत्तं प्रबन्धेषु चमत्कारजन-
कतया निवेशनीयमित्यर्थः गुणं शोभाजनकं धर्मं, तत् अलङ्घा-
रेषु प्रसिद्धं भाविकमिति भाविकाख्यमलङ्घारमाङ्गरित्यन्वयः ।
अख्यात्यर्थतां दर्शयति भाव इति कवेरभिप्रायोभावस्तमर्हतीति
व्युत्पत्त्या भाविकसंज्ञाप्रवृत्तिरित्यर्थः, स चाभिप्रायः काव्येष्वा-
भिद्धि आरभावधिसमाप्तिपर्यन्तं संस्थितः, एतेनायमलङ्घा-
रोऽलङ्घारान्तरवन्न पदवाक्यमात्रगतः किन्तु महावाक्यरूप-
प्रबन्धगतोऽपि भवतीति सूचितम् । भूतभाविनोः प्रत्यक्षाय-
माणत्वेन वर्णनं भाविकमिति प्रकाशकारः, अहृतपदार्थस्यापि
प्रत्यक्षायमाणत्वमिति दर्पणकारः, तत्र संज्ञायाः सन्ध्यगत्यर्थता
न सम्भवतीति विवेचनीयम् ॥ ३६४ ॥

कवेरभिप्रायविषयान् कतिचित् प्रबन्धधर्मान् दर्शयति ।
परस्परोपकारित्वमिति । वस्तुनि आधिकारिकेतिवृत्तानि
पर्वाणि तदुपकारकाणि प्राप्तिकेतिवृत्तानि, यदाइ नख-
कुडः ‘इहं पुरुषस्तु बुधैर्दिविधं परिकस्थते । आधिकारिकमेकं

स्वात् प्राप्नुकमथापरम् इति । सर्वेषां तेषां परस्परोपकारित्वं कवेरभिप्रेतं, यथा रामायणे रामचरितमाधिकारिकं सुयोगादिचरितं प्राप्नुकं तयोरङ्गाङ्गितया परस्परोपकारोविद्यत एव । महाकाव्यादौ करितुरगपुरगिरिप्रभृतिवर्णनमपि साच्चात् परम्परया वा प्रधानोपकारे पर्यवस्थतीति बोध्यम् । तथा वर्धानां प्रकृतस्यापरिपोषकाणां विशेषणानामक्रिया अनुपन्यासः अभिप्रेतार्थबोधकविशेषणोपन्यास इत्यर्थः, अद्यमेव परिकरासङ्घार इति प्रकाशकारादयः यथा ‘विशेषणैर्यस्याकृतैरक्षिः परिकरस्तु सः’ इति । अपरे तु अपुष्टलदोषाभाव एवायं नासङ्घार इत्याङ्गः । तथा स्वानानां प्रकृतरसोपयोगिविषयविशेषाणां वर्णना ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरिति । उक्तिक्रमः पदरचनापरिपाटो तद्वाच्चात्तदीय-प्रतिपादकतासामर्थ्यात् गम्भीरस्यापि गूढतरस्यापि वस्तुनोर्धर्षस्य व्यक्तिः प्रस्फुटलम्, तदिदं सर्वं भावायत्तं कवेरभिप्रायाधीनमिति भावायत्तसङ्घाविकमिदं विदुरिति ॥ ३६६ ॥

यच्च सन्ध्यङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।
व्यावस्थितमिदच्चेष्टमलङ्घारतयैव नः ॥ ३६७ ॥
॥ भाविकम् ॥

किञ्च यज्ञेति । सन्ध्योमुखप्रतिमुखगद्यविमर्शनिर्बहुणाख्याः पञ्च, तेषामङ्गानि उपज्ञेपपरिकरादीनि चतुःषष्ठिसङ्घकानि, द्वात्मयः कौशिकीसात्त्वारभटीभारत्यस्तसः,

तासामङ्गानि नव्यनर्थसुज्ञादीनि षोडश, लक्षणानि भूषणा-
चरसङ्गातादीनि षट्क्रिंशत्, आदिपदेन नाव्यालङ्घारवीथ-
ज्ञासास्याङ्गानां ग्रहणं, तत्र नाव्यालङ्घारा आशीराकन्द-
कपटादयस्त्वयस्त्रिंशत्, वीथङ्गानि उद्घात्यकावलगितादीनि
चयोदश, सास्याङ्गानि गेयपदस्त्रितिपाव्यादीनि दश । एतेषां
प्रपञ्चोदशरूपकादौ द्रष्टव्यः बाहुद्यमित्यात्र न दर्शितः । एतत्
सर्वमागमान्तरे भरतादिप्रणीतनाव्यशास्ते व्यावर्खितं नाव्य-
शोभाजनकतया निरूपितम्, इदम्भ सर्वमस्याकमलङ्घारतयै-
वेष्टमित्यव्ययः । तत्र केषाच्चित् स्वभावाख्यानादावन्तर्भावः
अपरेषां भाविकलमिति दशरूपकादियन्यदत्तोदाहरणदर्शनेन
खबुद्धा विवेचनीयम् ॥ ३६७ ॥

पन्थाः स एष विवृतः परिमाणवृत्त्या
संहृत्य विस्तरमनन्तमलङ्गिन्याणाम् ।
वाचामतीत्य विषयं परिवर्त्तमाना-
नभ्यास एव विवरीतुमलं विशेषान् ॥ ३६८ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शुर्थालङ्घारविभागो
नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

ते चाचापि विकल्पन्ते कस्तान् कार्त्तेन वक्ष्यतीत्याद्युक्तं
पुनरपि स्मारयन् परिच्छेदमिममुपमंहरति । पन्था इति ।
अस्तु द्वितीयां पूर्वनिरूपितस्वभावाख्यानाद्यलङ्घाराणामनन्त-

मसीमं विस्तरं सम्भवनं प्रभेदसमूहं संहृत्य कात्लेन वक्तुम्-
शक्तया शीर्षयच्छण्डायेन प्रकटतरं तं संशोष्य परिमाणवृत्त्या
परिमितत्वेन स एषः पन्था विवृतः मार्गमाचं प्रदर्शितम् । एष
इत्यच एवेति कृचित्पाठः पन्था एवेत्यर्थः । अनेन पथा सञ्चर-
माणेरपरेऽपि भेदाः स्थाय ज्ञातव्या इत्याह वाचामिति वाचां
विषयमतीत्य परिवर्त्तमानान्तिप्रभृतानित्यर्थः । विशेषान् प्रभे-
दान् विवरीतुं प्रकाशयितुम् अभ्यास एव अस्य विवृतमार्गस्य
पुनःपुनःपरिशीलनमेव अलं समर्थः संचिप्ताऽप्यस्मान्त्रिष्ठपण-
प्रकारः पुनःपुनरालोच्यतां तेनैवापरेऽपि प्रभेदा ज्ञातव्या
इत्यर्थः ॥ ३६८ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीश-भडाचार्य-विरचितायां मा-
लिन्यप्रोच्छनीयमाख्यायां काच्यादर्शटीकायां द्वितीयः परि-
च्छेदः ॥ २ ॥

काव्यादर्शः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

—०००—

अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्खसंहतेः ।

यमकं, तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ १ ॥

द्वितीयपरिच्छेदे 'काव्यशाभाकरान् धर्मानलङ्घारान्
प्रचक्षते इत्यनेन शब्दार्थसाधारणमलङ्घारसामान्यलक्षणमभि-
धाय शब्दस्य प्रथमबुद्धिविषयतया प्रथमं निरूपयितुमुचिता-
नपि तदीयालङ्घारानतिचमल्कारजनकत्वाभावादनिरूप्य च-
मल्कारविशेषभूमयोऽर्थालङ्घारा एव विनेयानां प्रवृत्तये पूर्वं
निरूपिताः, संप्रत्युपादेयधर्मेषु प्राप्नावसरान् पूर्वनिरूपि-
तानुप्राप्तभिन्नान् शब्दालङ्घारान्, तदनन्तरं हेयधर्मान् दो-
षांश्च निरूपयितुं तृतीयपरिच्छेदमारभमाणेन प्रथमं मार्ग-
विभागप्रसङ्गेनोक्तलक्षणमपि यमकमनूद्य तत्प्रभेदाः प्रदर्श्यन्ते।
अव्यपेतेति । अव्यपेतोऽव्यवहितः व्यपेतोव्यवहितश्च आत्मास्त-
रूपं अस्तास्तादृशी वर्खसंहतेः खरव्यञ्जनवर्खसङ्ख्यस्य व्यावृत्ति-
र्विशेषेणावृत्तिः पुनरुच्चारणं यमकमित्यन्वयः । अस्य विशेषाः
पूर्वमेवोक्ता इति नात्रोच्यन्ते । अव्यपेतव्यपेतात्मेति भेदकथ-
नाय, तथाहि क्वचित् पूर्वात्मरितवर्णसङ्ख्याव्यवधानेन पुन-

हचारणं कचिद्विवधानेनेति प्रथममिदं भेददयम् । अस्य स्वानं
नियमयति तच्चेति । पादानामादिमध्यान्तभागा अस्य स्वा-
नानीत्यर्थः । अचादिमध्यान्तेत्यनेन पादानां स्वप्नवयगतत्व-
मेव यमकस्येति नाश्वस्त्रनीयं मध्यपदेन सम्भवत् स्वप्नमाचला-
भान् चतुरादिखण्डेष्वप्त्यस्य स्थितिर्ज्ञातव्या यदाह प्रकाशक्षत् ।
त्रिखण्डे चिंश्टत् चतुःखण्डे चलारिंश्टदिति । एतदुपत्स्वणं पादा
अपि अस्य स्वानानीति ज्ञेयम् । यदुक्तं वामनेन ‘पादः पाद-
स्वादिमध्यान्तभागः स्वानानीति । अत्र पादपदेन च पाद-
दयात्मकस्य पद्याद्द्वयं पादचतुष्टयात्मकस्य समूर्खपद्यस्य च
प्रहणं तेन पादखण्डाः पादाः पद्याद्द्वयं समूर्खपद्यस्य यमकस्य
स्वानानीति निष्कर्षः ॥ १ ॥

एकदिविच्चतुष्यादयमकानां विकल्पनाः ।

आदिमध्यान्तं मध्यान्तं मध्याद्याद्यन्तं सर्वतः ॥ २ ॥

अत्यन्तबहुवस्तोषां भेदाः सम्भेदयोनयः ।

सुकरा दुष्कराश्वैव, दर्शन्ते तेऽन्त्र केचन ॥ ३ ॥

तत्राविभिन्नविभिन्नतया दिविधानामादिमध्यान्तयमकानां
भेदान् क्रमेण दर्शयन् प्रथमविभिन्नं विभजते । एकेति ।
एकदिविच्चतुष्यादयमकानामविभिन्नामित्यर्थः विकल्पना-
भेदाः, पद्यस्य चतुष्यादात्मकत्वात् प्रतिखण्डं चलारस्त्वारो-

भेदा ज्ञातव्या इत्यर्थः, यथा अविभिन्नितमादिभागयमकं प्रथ-
मपाद एव, द्वितीयपाद एव, तृतीयपाद एव, चतुर्थपाद एवेति
चतुर्विधम्, तथा मध्यादिभागयमकमपि प्रत्येकं चतुर्विधमिति
अयम्भाविभिन्नभेदप्रकारोऽव्ययेतव्यपेतसाधारणः । अय विभि-
न्नयमकं विभजते आदीति । सम्प्रदयोन्यः सजातीययम-
कान्तरसंभिन्नेणजन्माः आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्यान्तसर्व-
तोवर्त्तमानानां तेषां यमकानां भेदा अत्यन्तव्यवोऽतिवि-
क्षरा ज्ञातव्या इत्यन्यः । सर्वत इति । सप्तमीबुद्धवचनान्तं,
पदच्छेदस्य ‘आदिमध्यान्तेषु, मध्यान्तेषु, मध्याद्येषु आद्यन्तेषु,
सर्वेषु चेति । मध्यपदानि च सर्वाणि द्वितीयद्वितीयपादबोध-
कानि, चरममादिपदस्य प्रथमद्वितीयद्वितीयपादबोधकम्,
अन्तपादस्यादौ चयाणां पूर्वपादानां स्थितलात् । मध्याद्येति
आद्यस्य मध्यै चेति विद्यतः धर्मार्थादिपाठादाद्यस्य परभावः,
तत्र आदिमध्यान्तेत्यस्य प्रथमे द्वितीये, प्रथमे तृतीये, प्रथमे च-
तुर्थे, इति चयः प्रकाराः । मध्यान्तेत्यस्य द्वितीये तृतीये, द्वि-
तीये चतुर्थे, तृतीये चतुर्थे, इति चयः प्रकाराः । मध्याद्ये-
त्यस्य प्रथमे द्वितीये तृतीये चतुर्थे, प्रथमे तृतीये चतुर्थे, द्वितीये
चतुर्थे, प्रकाराः । सर्वेत्यस्य प्रथमे द्वितीये तृतीये चतुर्थे
चतुर्थे, प्रकाराः । मिलिला एकादश प्रकाराः । एते
चादिभागविषयाः मध्यादिभागविषयास्य बोधाः । सुकरा
दुष्कराचेति सुबोधा दुर्बोधाचेत्यपि बोधं तदेते कवीनां

बोद्धुणां छेषकरा इति केचन दर्शके नगु सम्बिगः शब्दे
अपीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

मानेन मानेन सखि प्रणयोभृत्प्रिये जने ।
खण्डिता कण्ठमास्त्रिय तमेव कुरु सचपम् ॥ ४ ॥

तत्र प्रथमपादगतमव्यपेतमविमिश्रमादिभागयमकमुदा-
हरति । मानेनेति । सामप्रयोगेषापत्यक्तमानां नाचिकां प्रति
नाचकभेदितानां सखीनामुक्तिरित्यं । हे सखि । प्रिये अबे प्रण-
यिजनं प्रति अनेनेहृत्वेवास्माकमपि छेषकरेण्ट्यर्थः मानेने-
र्थाकोयेन सह तत्र प्रणयः प्रेम माभृत् प्रियजनं प्रति ईदृशं मानं
माकार्षीरित्यर्थः । नगु मान एव छतापराधनाचकस्य शास्त्रं
तं परित्यज्य किं करोमीत्याह खण्डितेति खण्डिता ‘पार्श्व-
मेति प्रियो अस्या अन्यस्मोगचिक्षितः । या खण्डितेति कथि-
ता धीरैरीर्थाकषयिता’ इत्युक्तखण्डा, अचापिकारेवोथः
खण्डितापि लं कण्ठमास्त्रिय स्वयं तस्य कण्ठमास्त्रिय तमेव
सचपं सखां कुरु, छतापराधमपि मामिथमौदार्थात् स्वय-
मास्त्रिकृतीति मला खण्डितो भविष्यतीत्येतदेवास्य शास्त्रमि-
त्यर्थः । अच मानेवमानेवेत्यव्यपेतमादिपादगतमादिभागय-
मकम् ॥ ४ ॥

मेघनादेन हंसानां मदनेमदनोदिना ।
मुखमानं मनः स्त्रीणां सह रत्या विगाहते ॥ ५ ॥

तदेव द्वितीयपादगतमुदाहरति । मेघनादेनेति । हंसानां
मदनोदिना गर्वमपनयता वर्षासु हंसानां निर्मदलादिति
भावः । मेघस्य नादेन गच्छितेन गुञ्जः उद्दीपकत्वात् स्फुटि-
तोमानो यस्य तत्तथा तादृशं स्फीणां मनः कर्म मदनः
कामो रत्या अनुरक्तिरूपया स्फभार्यया सह विगाहते वि-
खोड्यति, वर्षासु कामिनीनां मनो मानं विहाय सकामं
सानुरागस्त्रं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

राजन्वत्यः प्रजा जाता भवन्तं प्राप्य सत्यतिम् ।
चतुरं चतुरम्भोधिरसनोव्विकरणच्चे ॥ ६ ॥

तदेव द्वितीयपादगतमुदाहरति । राजन्वत्य इति । भवन्तं
सत्यतिं सुपास्कं प्राप्य प्रजाः राजन्वत्यः सुराजयुक्ता जाताः ।
सुराज्ञ देशे राजन्वान् स्वाच्छतोऽन्यत्र राजवानित्यमरः, ‘राज्ञो
मतौ सौराज्ञे’ इति नस्तोपाभावः । किम्भूतं चत्वारोऽम्भोधव
एव रसना काच्छी यस्यास्तादृशी उर्वी तस्याः करयहे राज-
याच्छाभागयहणे अथस्य पाणियहणे चतुरं निपुणम् ॥ ६ ॥

अरण्यं कैश्चिदाक्रान्तं कैश्चित् सद्ग दिवौकसाम् ।
पदातिरथनागाश्वरहितैरहितैस्त्व ॥ ७ ॥

तदेव चतुर्थपादगतमुदाहरति । अरण्यमिति । कैश्चित्
पस्याथ जीवस्त्रिस्त्व अहितैः शत्रुभिररण्यमाक्रान्तं प्रविष्टं
तथा कैश्चित् समुखयुद्धेन मृतैरहितैर्दिवौकसां सद्ग खर्ग

आक्रान्तं, किञ्चूतैः पदातिरथनागाम्बरहितैः पदायादिसे-
नाङ्गपूर्वैः । एवमव्यपेताविमिश्रथमकस्यादिभागविषयाद्-
लारो भेदा दर्शिताः, द्वितीयभागादिविषया अथेवंप्रकारा
बोधाः ॥ ० ॥

मधुरं मधुरम्भोजवदने वद नेचयोः ।

विभ्रमं भमरभ्रान्त्या विडम्बयति किं नु ते ॥ ८ ॥

अथ समेदयोगीनव्यपेतथमकभेदान् दर्शयन् प्रथमं ताव-
दादिमथान्तेत्यनेन प्रतिपादितं भेदचयं क्रमेणोदाहरति ।
मधुरमिति । नु भोः प्रिये मधुर्वसन्तस्ते तव अभोजसदृशं यद्द-
दनं तत्र वर्त्तमानयोर्नेचयोः ‘सप्तम्यन्तमिदं’ भमरभ्रान्त्या भम-
रमिथुनमिदमितिभ्रमेण, अभोजे भमरमिथुनवर्त्तनस्य सम्भवा-
युज्यत एव भ्रान्तिः । किं मधुरं विभ्रमं विलासं विडम्बयति
विशेषेण प्रेरयति अर्पयतीत्यर्थः । उन्नव प्रेरणे इत्यस्य चौरा-
दिकस्य रूपं । वद कथय, तव नेचयोरचयं विभ्रमो भमरभ्रम-
वता वसन्तेनैव किं जनितः भमरमिथुनस्य वसन्तोदयेन समु-
त्पन्नेऽभोजे सविलासं वर्त्तत इति युज्यतेऽयं वितर्कः । अभो-
जवदने इति सम्बोधनपदमिति कस्त्रित् । नु इत्यत्र नेतिपाठे
किं न विडम्बयति अपि तु विडम्बयत्येवेत्यर्थः, अत्र मधुरं
मधुरमिति वदने वदने इति प्रथमद्वितीयपादविषयमादिभा-
गयमकम् ॥ ८ ॥

वारणो वा रणोद्धामो इयो वा स्मर दुर्द्वरः ।
न यतो नयतोऽनं नस्तद्वो विक्रमस्त्व ॥ ९ ॥

प्रथमवृत्तीयपादगतं तदेवोदाहरति । वारण इति । हे
 स्मर यतस्त्व रणोद्धामो युद्धदुर्द्वरो वारणो वा इस्तो च नास्ति
 तथा दुर्द्वरोरणदुर्द्वर्षो इयो वा घोटकस्य नास्ति ‘वादचमुभय-
 प्राधान्यद्योतकं’ तथापि वोऽस्मान् विरहिणोऽनं नाशं भृत-
 प्रायत्वं नयतः प्रापयतस्त्व विक्रमस्त्वस्माद्वो आश्वर्य इत्य-
 व्ययः । दुर्द्वर इति विक्रमस्य विशेषणमिति केचित् ॥ ९ ॥

राजितैराजितैक्षणेन जीयते त्वादशैर्न्पैः ।
नीयते च पुनस्तृप्तिं वसुधा वसुधारया ॥ १० ॥

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति । राजितैरिति । आ-
 जियुद्धं तत्र तैक्षणं तीक्ष्णता प्रचण्डलमित्यर्थः तेन राजितैः
 शाभितैस्त्वादृशैर्न्पैर्वसुधा पृथिवी नत्स्थालोक इत्यर्थः जीयते
 जयेन प्रथमं क्षीणोक्तियते, पुनर्जयानन्तरं वस्त्रनां धनानां धा-
 रया धारावृष्ट्या निरन्तरदानेनेत्यर्थः वृप्तिं नीयते च । इत्य-
 मादिमध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितास्त्वयोविभागा उदाच्छताः ॥
 ॥ १० ॥

करोति सद्वकारस्य कलिकोत्कलिकोत्तरम् ।
मन्मनोमन्मनोऽप्येष मत्तकोकिलनिस्त्वनः ॥ ११ ॥

अथ अध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं तस्य प्रकारचयं क्रमेष
 इर्षयन् प्रथमं द्वितीयवृत्तीयपादगतमुदाहरति । करोतीति ।

वहकारस्यास्य कलिका मन्मनः प्रियाविरहिणो मम मान-
सम् उत्कलिकोच्चरमुत्कण्ठाप्रधानं करोति वसन्तागमसूचक-
तयोहोपकलादिति भावः । अ केवलमेहैवेयं किञ्चु मन्मनः
कर्षमूले गुप्ताङ्काप इव, गौणप्रयोगोऽथम्, एष मन्मनां
वसन्तप्रारम्भेणामदानां कोकिलानां निखनोऽपि, सोऽपि
मम मानसमुत्कलिकोच्चरं करोति । मन्मनस्य ‘सुरते कर्ष-
मूले तु निजदेशीयभाषया । दम्यत्योः कथनं यन्तु मन्मनं
तं विदुर्बुधाः’ इत्युक्तव्यज्ञणः । मां मनुते उहिश्चति पचा-
दित्वादजिति केचित् । मनसि मनुते प्रबुद्ध्यतीति मन्मनः
कामः मन्त्रकोकिलनिखनस्तेत्यपरे । अच कलिकोत्कलि-
कोच्चरमित्यन्त तकारस्य खरशून्यत्वात् तद्ववधानेऽपि अम-
कस्य नायपेतत्वद्वानिः पद्मीयवर्षसञ्चापूरकतया खरयुक्त-
स्यैव वर्षस्य व्यवधायकलाभ्युपगमात् एवमन्यत्रापि वोधम् ॥

॥ ११ ॥

कथं त्वदुपलभाशाविच्छताविच्छ नाद्यग्नी ।

अवस्था नालमारोढुमङ्गनामङ्गनाशिनी ॥ १२ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । कथमिति । प्रे-
षितं नायकं प्रति दूतों प्रेरयन्त्या नायिकाया वाचिकमिदं । इह
वसन्ते त्वदुपलभाशायास्तव प्राप्तिप्रत्याशाया विच्छतौ विघाते
सति तादृग्नी अनुभूयमाना अङ्गनाशिनी अङ्गन्त्रयकरी क्षम-
स्त्रूपेत्यर्थः अवस्था कामदशाविशेषः अङ्गनां स्त्रियं मामा-

रोढुमाक्रमितुं कथं जालं न समर्था अपि तु समर्थेव,
पुहषा हि कथस्ति धैर्यमवस्थन्य कामदशया नाभिभूयके
अज्ञनासु स्वभावतोऽधीराः सुतरामभिभूयन्त एवेत्यज्ञना
पदस्य सार्थकं, तव विरहे अतिक्षणा मरणोन्मुखी जातास्तीति
ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

निगृह्ण नेत्रे कर्षन्ति बालपञ्चवशेभिना ।

तरुणा तरुणान् कृष्टानलिनो नलिनोन्मुखाः ॥ १३ ॥

तदेव वृत्तीयच्चतुर्धपादगतमुदाहरति । निगृह्णेति । नलि-
नोन्मुखाः पञ्चेषु पतनोद्युक्ता अलिनोभ्रमराः बालैः को-
मलैः पञ्चवैः श्रोभिना तरुणा दृच्छेण कर्त्रा कृष्टान् प्रथममाळ-
ष्टान् तरुणान् यूनो नेत्रे निगृह्ण तरुणोभादर्शनोत्पुके चक्षुषो
बलेन गृहीत्वा कर्षन्ति स्वशेभादर्शनपरान् कुर्वन्तीत्यर्थः । इत्यं
मध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं प्रकारचयमुदाहतम् ॥ १३ ॥

विशदा विशदामन्तसारसे सारसे जले ।

कुरुते कुरुतेनेयं हंसी मामन्तकामिषम् ॥ १४ ॥

अथ मध्याद्येत्यनेन प्रतिपादितमेकप्रकारं दर्शयति । वि-
शदेति । विशन्तः प्रविशन्त आमन्ताश्च सारसाः पञ्चविशेष
यत्र तादृशे सारसे सरःसमन्विति जले वर्तमाना विशदा शुभ्रा
दूयं हंसी राजहंसीत्यर्थः कुरुतेन कुस्तितकूजितेन कृत्वा उद्दी-
पकलेन विरहिणामसद्यताद्वृतस्य कुस्तितलं, माम् अन्तकसः

यमस्य आमिषं भोग्यं कुरुते, मां मारवितुं चेष्टत इत्यर्थः ।
आमिषं पुंनपुंसकम् । भोग्यवसुनि समोगेऽप्युत्कोचे पञ्चलेऽपि
चेति भेदिनो । अत्र मध्योर्द्धितोयद्वतीयपादयोराशपादे च
यमकमित्येक एव प्रकारः ॥ १४ ॥

विषमं विषमन्वेति मदनं मदनन्दनः ।

सहन्दुकलयापेठमलया मलयानिलः ॥ १५ ॥

अथाद्यन्तेत्यनेन प्रतिपादितं प्रकारचयं क्रमेण दर्शयन्
प्रथमं प्रथमद्वितीयस्तुर्थपादगतमुदाहरति । विषममिति ।
अपेठमलया परित्यक्तिमानीजनितमास्तिन्यया इन्दुकलया
सह वर्तमानः तथा मदनन्दनः मम विरहिषेऽनन्दनोऽस-
न्नोषकः मदं मदनस्य गर्वं नन्दयति वद्वयतीति च तथेति
वा, तादृशो मस्यानिलः विषमप्रतिविधेयं विषं गरुणं तथा-
विधगरुणरूपमित्यर्थः, मदनं काममन्वेति अनुगच्छति उद्दो-
पयतीत्यर्थः । इन्दुकला मस्यानिलस्य काममुद्दोपयतीत्यर्थः ।
विषमं विषमन्वेतीत्यत्र यस्यमानपदयोरेकस्य सानुखारलेना-
सन्नोषस्येत् विषमं विषमं क्षौटीति प्रथमपादः पठनीयः ।
द्वितीयविषममित्यस्य विषेण मा उपमा यस्येति ब्रुत्यत्या विष-
सहृशमित्यर्थः, क्षौटीति तोक्षणं करोति ॥ १५ ॥

मानिनो मानिनोषुस्ते निषङ्गत्वमनङ्ग ! मे ।

हारिणी हारिणी शर्म्म तनुता तनुता यतः ॥ १६ ॥

प्रथमवृतीयचतुर्थपादगतं तदेवोदाहरति । मानि-
नीति । हे अनङ्ग मा मां ते तव निषङ्गलं निरन्तरब्रह्मनिकर-
पतनेन दृणप्राचयलं निनोषुः प्रापयितुमिच्छुः तथा हारिणी
हारवती अतएव हारिणी मनोहारिणी हाराद्युखङ्कारेण
मनोहररूपवत्तात् द्विगुणतरं विरहदुःखं वर्द्धयन्तीत्यर्थः इयं
मानिनी तनुतां यतः दुखाजं मानं दृढा चिन्तया क्षीणतां
प्राप्नुवतो मे मम शर्म मङ्गलं तनुतां करोतु मानत्यागेन यथेयं
मे सुखजनिका स्थात् तथा भवदनुयहो भवतित्यर्थः । यत इति
दृणगतावित्यस्य शब्दन्तस्य षष्ठीरूपम् ॥ १६ ॥

जयता त्वनुखेनास्मानकथं न कथं जितम् ।
कमलं कमलंकुर्वदलिमहलि मतिप्रये ॥ १७ ॥

तदेव द्वितीयवृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । जयतेति ।
हे मयिये मम प्राणप्रतिमे अस्मान् जयता वशोकुर्वता त्वनु-
खेन अकथं कथारहितं निर्विवादमित्यर्थः यथा तथा कमलं
पद्मं कथं न जितम् अपि तु जितमेव, किञ्चूतं कं जलमलंकु-
र्वत्, तथा अलिमनि भ्रमरविशिष्टानि यानि दलानि तान्वस्तु
सन्तोति अलिमहलि । एवमाद्यन्तेयनेन प्रतिपादितास्यथः
प्रकाराः उदाहताः ॥ १७ ॥

रमणी रमणीया मे पाटलापाटलांशुका ।
वारुणोवारुणीभूतसौरभा सौरभास्यदम् ॥ १८ ॥

अथ सर्वत इत्यनेन प्रतिपादितं पादचतुष्टयगतमव्यपेत-
मादिभागयमकमुदा इरति । रमणोति । ईदृशी रमणो स्त्री मे
मम रमणोया रतिस्थानं, कीदृशी पाटसा पाटसाखद्वचकुसुमं
इरीतक्षादिषु पाठात् स्त्रीत्वं । तद्वत् पाटसं श्वेतरक्षवर्णं अङ्गुकं
वस्तं यस्याः सा, अतएव अरुणीभूता सौरी सूर्यसमन्वितो भा-
दीप्तिर्यज्ञ तादृशी वारुणीव पञ्चमदिग्विव, तथा सौरभस्य सौर-
ग्न्यस्यास्यदं स्थानम् । इत्यमादिमध्यान्तेत्यादिकारिकया प्रति-
पादिता अव्यपेतादिभागयमकस्यैकादश प्रकारा उदाहृताः ॥
॥ १८ ॥

इति पादादियमकमव्यपेतं विकल्पितम् ।

व्यपेतस्यापि वर्णन्ते विकल्पास्तस्य केचन ॥ १९ ॥

इतीति । पादादियमकं पादस्यादिभागगतयमकं । वि-
कल्पितं सप्रभेदं इर्मितं । विकल्पा भेदाः । तस्य यमकस्य ।
केचन न तु सर्वे ॥ २० ॥

मधुरेणदृशां मानं मधुरेण सुगम्भिना ।

सच्चकारोऽमेनैव शब्दशेषं करिष्यति ॥ २० ॥

तत्र व्यपेतमादिभागयमकमेकस्मिन् पादे न सम्बवतीति
प्रथमं प्रथमदितीयपादगतं तदुदाहृति । मधुरिति । मधु-
र्वसन्तः एषदृशां इरिणाच्छीणां मानं प्रणयेष्वाकोपं सह-
कारोऽमेनैव, छद्मिहितभावलादुङ्गतस्त्रिकारमुकुलेनैवेत्यर्थः

प्रद्वयेषं मानेतिनामभाचावज्ञिष्टं करिष्यति वलर्थ्यतोमानं
रचिष्यतीत्यर्थः, किम्भूतेन यतोमधुरेण मधुयुक्तेन मधुविन्दून्
चरतेत्यर्थः तथा सुगन्धिना, इत एवास्थाहोपकल्पम् । तत्
मधुरेण मधुरेणेतिवर्षसद्गावृत्तेद्वारा मानमितिवर्षचतुष्टय-
श्वहितलाङ्घपेतथमकल्पम् । एवमयेऽपि बोध्यम् ॥ २० ॥

करोऽनिताम्बो रामाणां तन्वीताडनविभ्रमम् ।
करोति सेष्यं कान्ते च श्रवणोत्पत्ताडनम् ॥ २१ ॥

तदेव प्रथमहृतीयपादगतमुदाहरति । कर इति । रा-
माण्डं रमणोवामतितास्त्रेऽतिष्ठाहितः करः पाणिः तस्मी-
ताडनविध्रुमं वीषागतमन्युरुक्तात्तदरूपं यविष्टासं कर्म-
करोति, तथा कान्ते च छतापराधे भायके च सर्वे यथा तथा
अवणोत्पलेन अन्ताडनं तदपि करोति ॥ ११ ॥

सकलापोऽसनया कलापिन्यानु नृत्यते ।
मेघाली नर्त्तिवातैः सकलापोविमुच्यति ॥ ११ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति । सकलापोऽस्तु बन-
येति । वातैर्नर्तिता सकला भेषाखी अपेक्षालानि विमुच्यते
वर्षति, अनु पश्चात्त कलापस्य पिञ्जस्य यदुऽस्तु मुञ्चमनं तेज
सह वर्तमानया कलापिन्या मर्यादा नृत्यते । वर्षास्त्रभावो-
ऽयम् ॥ ११ ॥

**स्वयमेव गत्तमानकलि कामिनि ! ते मनः ।
कलिकामित्र नीपस्य हृष्टा कां न स्पृशेहशाम् ॥ २३ ॥**

तदेव द्वितीयद्वतीयपादगतमुदाहरति । स्वयमेवेति । ऐ
कामिनि स्वयमेव बायककृतानुचयमन्तरेष्वैव गत्तम् मानरूपः
कलिः । कलहः मानवनकः कलिर्भा अस्मात् तादृशं ते तद
मनः कर्द्य अतिकोमलत्वाद्वैर्यशूल्यमित्यर्थः, इह प्रावृट्प्रा-
रम्भे उद्धतां नीपस्य कदमस्य कलिकां कोरकं हृष्टा कां दशां
न स्पृशेत् अपि तु सर्वा अपि कामहश्चाः प्राप्त्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

**आरुह्याक्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्यलीमिमाम् ।
द्वृत्यत्येष उसच्चारुचन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥**

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । आरुह्येति । आ-
क्रीड उद्यानं तत्र यः शैलः क्रीडापर्वतस्य इमां, चन्द्रकान्तो-
मणिविशेषस्य स्वस्त्रोमारुह्य एष शिखावलोमयूरः स्वस्त्र-
चन्द्रकाणां मेचकानामन्तः प्रान्तभागो यस्य तादृशः सन् न-
त्यति ॥ २४ ॥

**उद्धृत्य राजकादुव्वीं द्वियतेऽद्य भुजेन ते ।
वराहेणाद्वृता यासौ वराहेऽरुपरि स्थिता ॥ २५ ॥**

तदेव द्वतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । उद्धृत्येति । ऐ
राजन् यासौ वराहेण द्वूकरमूर्च्छिना भगवता विष्णुना उद्धृता

पातालादुच्चोलिता सती वराहेः श्रेष्ठनागसानन्तस्थोपरि
स्थिता सा उव्वर्णी अस्य तव भुजेन राजकाद्राजवृद्धादुद्धृत्य
ध्रियते ॥ २५ ॥

करेण ते रणेष्वन्तकरेण दिष्टतां इताः ।

करेणवः चरद्रक्ता भान्ति सन्धाघना इव ॥ २६ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयवृत्तीयपादगतमुदाहरति । करेणेति ।
हे राजन् रणेषु दिष्टतां रिपूणामन्तकरेण विनाशकारिणा
ते तव करेण हस्तेन इताः करेणवोगजाः चरद्रक्ता गच्छद्रुधि-
राः शब्दाः सन्धाघना इव सन्धाकालीना मेघा इव भान्ति ।
'करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे' इति मेदिनी ॥ २६ ॥

परागतराजीव वातैर्धस्ता भट्टैश्चमूः ।

परागतमिव क्वापि परागतमम्बरम् ॥ २७ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयवृत्तीयपादगतमुदाहरति । परेति । वा-
तैर्धस्ता धंसिता उत्पाटितेत्यर्थः अगस्य पर्वतस्य तदराजीव
वृक्षश्चेणीव भट्टैर्वर्ष्णनीयनृपमैन्यैः परा परकीया चमूः चेना
धस्ता विनाशिता, अन्तर्भृतस्यर्थस्तात् धंसतेः सकर्षकलम् ।
ततश्च परागेः धस्तावशिष्टपत्तायमानपरचमूत्यापितधूस्तिभि-
स्ततं व्याप्तं सदम्बरमाकाशं क्वापि दीपान्तरे परागतमिव
पत्ताचितमिव धूस्तिभिरम्बरमस्तितमभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

पातु वो भगवान् विष्णुः सदा नवघनयुतिः ।
स दानवकुलध्वंसी सदानवरदन्तिहा ॥ १८ ॥

तदेव द्वितीयद्वतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । पालिति ।
 नवघनस्येव श्रुतिर्यस्य सः, तथा दानवकुलध्वंसी, तथा सदानाः
 समदो वरः श्रेष्ठो यो दन्ती कुवलयापीडाख्योगजस्यस्य इन्ना
 स प्रसिद्धो भगवान् विष्णुर्वै युज्ञान् सदा पातु ॥ १८ ॥

कमलेः समकेशन्ते कमलेष्वाकरं मुखम् ।
कमलेष्वं करोषि त्वं कमलेष्वोमदिष्णुषु ॥ १९ ॥

सर्वपादगतं तदेवोदाहरति । कमिति । हे सुन्दरि ते
 तव कं शिरः अखेभ्रमरस्य समाः सदृशाः अतिश्चामला इत्यर्थः
 केशा यत्र तत्, तथा तव मुखं कमलेष्वाकरं पद्मानां देष्टात्
 कमलसदृशमित्यर्थः, अतएव त्वं कमलेव लक्ष्मीरिव कं जनं
 उमदिष्णुषु उमादवस्तु मध्ये अखेष्वमगणनीयं करोषि अपि हु
 सर्वानेव पुरुषानुमत्तान् करोषीत्यर्थः ॥ १९ ॥

मुदा रमणमन्तीतमुदारमणिभूषणाः ।
मदभ्रमदृशः कर्तुमदभ्रजघनाः शमाः ॥ २० ॥

सम्प्रति व्यपेतस्यैव सजातीयविजातीयघटितानि प्रकारान्त-
 राणि दर्शयन् प्रथमं प्रथमद्वितीययोरेकविधं द्वतीयचतुर्थयो-

खन्यविधमुदाहरति । मुदेति । उदाराणि महान्ति महाभूता-
गीत्यर्थः मणिभृषणानि मणिमयाक्षररणानि आसां ताः, तथा
मदेन मध्येपयोगेन सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजविकारविशेषेण
वा अमन्यो घूर्णन्यो हृशश्चकूपि आसां ताः, तथा अद्भवजघनाः
पृथुजघनाः स्त्रियः मुदा हर्षेण रमणं कान्तमन्वीतमनुगतं
कर्तुं मुदा अन्वीतं हर्षयुक्तं कर्तुमिति वा ज्ञमाः समर्थाः ।
अन्वीतमिति ईगतावित्यस्य रूपम् । अत्रादभवजघना इत्यच
अद्भवमदना इत्येवपाठः सम्यक् पूर्वपादचये वर्षचतुष्टयस्तैव
अन्यमानलादिति ष्ठेयम् ॥ ३० ॥

उदितैरन्यपुष्टानामारुतैर्मे हतं मनः ।

उदितैरपि ते दूति ! मारुतैरपि दक्षिणैः ॥ ३१ ॥

तदेव प्रथमहतीययोर्दितीयचतुर्थयोस्त्रोदाहरति । उदि-
तैरिति । आः इति खेदे, अन्यपुष्टानां कोकिलानामुदितै-
रहृष्टैः ‘उत्पूर्वादिष्ण गतावित्यस्मात् कर्त्तरि कः । हतैः शब्दैर्मे
मनो इतं हिंसितं व्यथितमित्यर्थः । न केवलं तैरेकैरेव किन्तु
हे दूति ते तव उदितैर्वचनैरपि । वदतेर्भावे कः । प्रियाक्लेशनि-
वेदकैर्वचनैरपि इतं तथा दक्षिणैर्दक्षिणैर्दिग्मवैर्मारुतैर्वाय-
भिरपि’ ॥ ३१ ॥

सुराजितश्रियेयूनां तनुमध्यासते स्त्रियः ।

तनुमध्याः ज्ञरत्खेदसुराजितमुखेन्दवः ॥ ३२ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थयोद्दितीयद्वतीययोस्यादाहरति । सुरेति । तनु चीणं मध्यं यासां ताः, तथा चरन् सत्त्वोदयाङ्गल्यः खेदो घर्षजलं तेज सुराजिताः सुष्ठोभिताः मुखानि इन्द्रवस्त्रा इव ते यासां ताः स्त्रियः सुरया मधेन जितापरासा श्रीर्णवा यासां ताहृशः सत्यः यूनां तनुं देहं जात्याश्रयणादेकवचनम्, अथासते अधिश्वेरते ‘यत्रार्थोऽधिष्ठादेरित्याधारस्य कर्मलवम् ॥ ३१ ॥

इति व्यपेतयमकप्रभेदोऽप्येष दर्शितः ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा विकल्पोऽप्यस्ति तद्यथा ॥ ३२ ॥

इत्यमव्यपेतं व्यपेतस्त्र यमकं दर्शितं सम्प्रति तयोरेकच संमिश्रणेन भेदान्तराणि दर्शयन्नाह । इतीति । अपिना पूर्वदर्शिताव्यपेतयमकसमुच्चयः । अव्यपेतव्यपेतात्मा अव्यपेतव्यपेतसंमिश्रणात्मकः, विकल्पो यमकस्य भेदः । तद्यथेति, अव्यपेतव्यपेतात्मकं यमकं यथेत्यर्थः, यदा तदित्यव्ययं स विकल्पो यथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सालं सालं बकलिकासालं सालं न वीक्षितुम् ।

नालीनालोनवकुलानालो नालोकिनोरपि ॥ ३४ ॥

तत्र प्रथमद्वितीययोस्यूतीयचतुर्थयोस्यादुदाहरति । सालमिति । प्रोषितं नायकं प्रति दूत्या नायिकावस्थावर्णनमिदं । या आख्यो मम सखी सालम्बाः सम्मानत्वेन सहवर्त्तमाना

याः कस्त्रिकाः कोरकास्त्राः सत्त्वति गच्छतीति सात्त्वमकस्त्रिका-
सात्त्राः । कर्मणो णडिति षट् । तं सात्त्वं दृच्छमाचं सर्ज्जवृत्तं वा,
‘सात्त्राः पादपमाचेऽपि प्राकारे सर्ज्जपादपे’ इति मेदिनी ।
वीचितुम् उद्दीपकलाद्वष्टुं नात्त्वं न समर्था । सात्त्वमकस्त्रिकाः
सात्त्राः आवरणकारिलात् प्राकारा इव अचेत्यन्ये । तथा
आत्मीयन्मेऽनेति आत्मीनाः ‘अधिकरणे कः’ तादृशा वकुस्त्रा
वकुस्त्रज्ञायैस्त्रादृशानस्त्रोन् भ्रमरामपि वीचितुं नात्त्वं । तथा
अत्मीकं मिथ्यावच्चनं तदिद्यते यासां तास्तथा तादृशीरली-
किनीः इटिति तव प्रिय आगमित्यतीतिमिथ्यावादिनीः सखी-
रपि वीचितुं नात्त्वं, यदा अत्मीकिनीः पद्मिनीः । ‘अत्मीकिनी
पुटकिनी विसिनी पद्मिनी तथेति व्याख्याः । अत्र प्रथमपादे
सात्त्वं सात्त्वमित्यव्यपेतं तस्यैव द्वितीयपादे व्यवधानेन पुनरा-
द्वृत्तिरिति व्यपेतस्त्र, एवमुच्चराद्द्वे नात्मीनात्मीत्यचापि अत्र
बर्षदद्यस्यापि संहितत्वमस्येवेति न यमकलाभावशङ्का ॥ ३४ ॥

कालं कालमनालक्ष्यतारतारकमोक्तितुम् ।
तारतारम्यरसितं कालं कालमहावनम् ॥ ३५ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थयोर्द्दितीयवतीययोस्त्रोदाहरति । का-
लमिति । का प्रियविरचिणी नारी ईदृशं कालं प्रावृद्धमय-
मोक्तितुमत्त्वं समर्था अपि तु न कापि, कालपदस्त्र तदुत्पत्तो-
द्दीपकवस्त्रपरम् । किञ्चूतम् अनात्मकाः सम्यगदृश्यास्त्रारा-
उज्जदसास्त्रारका नक्षत्राणि यत्र तं, तथा तारतया अत्युचलेन

अरन्यं अवण्डुःखदं रघितं मेघानां गर्जितं यत्र तं, तथा
कालाः कृष्णवर्णो महामो घना मेघा यत्र तम्, अतएव कालं
विरहिणां साधाद्यममिव । अत कालं कालेत्यच एकस्य सानु-
खारते अपरस्य तदभावे यद्यसन्तोषस्तदा कालं कालं दुरा-
खक्षेति प्रथमपादः, कालं कालंकृतं घनैरिति चतुर्थपादस्य
पठनीयः, घनैः कालंकृतं कुसितालङ्घारवन्मित्यर्थः ॥ ३५ ॥

याम यामत्रयाधीनायामया मरणं निशा ।
यामयाम धियाऽस्त्वर्त्याया मया मथितैव सा ॥ ३६ ॥

तदेव पादचतुष्टयगतमुदाहरति । यामेति । निशायामु-
हीप्तमदनस्य खावस्यायानुमितनायिकावस्यस्य कस्यचिद्विरहि-
णोविस्तापवर्णनमिदम् । यामत्रयस्य प्रहरचयस्याधीनः प्रहर-
त्रयकृत आयामोदैर्घ्यं यस्याः सा तथा तथा निशा रात्रा हेतुजा
वयं मरणं याम गच्छाम, निशायास्त्रियामात्मकलं यथा
'चियामां रजनों प्राङ्गस्यक्षाद्यन्तचतुष्टयम्' इति स्तुतिः । भव-
त्वस्माकं मरणं न तत्र विशेषेण इानिः किन्तु धिया मनसा वयं
यां काळामयाम अगच्छाम खस्त्रिन् यस्याः प्रणयमवर्द्धयामे-
त्यर्थः, लङ्घप्रस्तौपदोन्तमपुरुषबङ्गवचनं । सा अस्त्वर्त्याया मां
विना अस्त्रकृतिं प्राणपीडामायाति प्राप्नोतीति आयातेः किप्,
ईदृशी सा मया मथितैव मयैव विदेशागतेन सा विनाशिता
मयि प्रणयं कृता सा तपस्त्रिनो विषयते दूषमेव मे महती
शानिरिति भावः ॥ ३६ ॥

इतिपादादियमकविकल्पस्येदशी गतिः ।

एवमेव विकल्पानि यमकानोतराण्यपि ॥ ३७ ॥

आदिभागयमकमुपसंहरति । इतीति । गतिर्दिक् । इत-
राणि मध्यान्तभागगतानि अव्यपेतव्यपेततन्निश्रूपाणि एवमेव
पूर्वोक्तप्रकारे ऐव एकदिव्विचतुष्पादेत्यादिआदिमध्यान्तेत्यादि-
कारिकोक्तप्रकारे ऐवेत्यर्थः, विकल्पानि विकल्प ज्ञातव्यानि
कानिर्चिदेव मया दर्शयिष्यन्ते सकलानि तु पूर्वप्रदर्शितादि-
भागयमकरीत्या खयं ज्ञातव्यानीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

न प्रपञ्चभयाङ्गेदाः कार्त्त्वेनाख्यातुमीहिताः ।

दुष्कराभिमता येतु वर्णन्ते तेऽन्त्र केचन ॥ ३८ ॥

ननु भवतैव कथं साक्षेन न दर्शितास्तचाह । नेति ।
प्रपञ्चभयात् यन्यबाङ्गल्लक्षणतत्रोहवैमुख्यभयेन, ईहिताः इष्टाः ।
दुष्कराभिमताः दुष्करत्वेनान्येषां निश्चिताः, वर्णन्ते उदा-
द्ध्रियन्ते, वक्ष्यन्त इति क्वचित्प्राठः । तेऽन्तेत्यन्त तत्रेति क्वचित्प्राठः
तत्र तेषु मध्ये ॥ ३८ ॥

स्थिरायते यतेन्द्रियो न हीयते यतेर्भवान् ।

अमायतेयतेऽप्यभूत् सुखाय तेऽयते क्षयम् ॥ ३९ ॥

तत्राव्यपेतं सर्वपादगतं मध्यमकमुदाहरति । स्थिरायत
इति । स्थिरा अविनश्वरा आयतिरुचरकालो यस्म च तथा

तस्मेऽधनम् ‘उच्चरः कास आयतिरित्यमरः । ऐ स्थिराथते
भवान् यते: संयमात् समाधेरित्यर्थः, न हीयते न च्युतो भवति
कर्षकर्त्तरि रूपम्’ यतो यतेन्द्रियः इन्द्रियसंयमवान् इन्द्रिया-
णामसंयमे हि समाधेः स्थिरलं न भवति तदुक्तं ‘बलवानिन्द्रि-
ष्यामो विद्वासमपि कर्षति’ इति । तथा ते तव आमायतापि
मायारहितलमपि इयते एतत्परिमाणाय अतिप्रभृतायेत्यर्थः
तथा चयं नाशम् अयते न गच्छते नित्यायेत्यर्थः सुखाय परा-
नन्दायाभृत् । अत्र यतेयते इति पादमध्यस्तखावृत्तिः ॥

॥ ३८ ॥

सभात्तु राजन्नसुराहृतैर्मुखे-
मर्द्दीसुराणां वसुराजितैः सुताः ।
न भासुरा यान्ति सुरान्न ते गुणाः
प्रजात्तु रागात्मसु राशितां गताः ॥ ४० ॥

तदेव प्रतिपादं केवलव्यपेतमुदाहरति । सभास्ति । ऐ
राजन् ते तव गुणाः सुरान् देवान् न यान्ति सुराणां गुणे-
भ्योऽप्युत्कृष्टा इत्यर्थः, सुरान्न यान्ति अपि तु यान्त्येवेति केचित् ।
किञ्चूताः महीसुराणां ब्राह्मणानाम् असुराहृतैः सुरापानेन
हतप्रायभिन्नैः अतिपविचैरित्यर्थः तथा वसुना तेजसा राजितैः
शोभितैः धनदानेन प्रफुसैरिति वा ‘देवभेदेऽग्नेरम्भो वसुरब्ले-
ष्णे वस्तित्यमरः’ ईदृशैर्मुखैः सभासु सुताः प्रशंसिताः, तथा
भासुरा उज्ज्वलाः, तथा रागस्त्रां प्रत्यनुराग आत्मसु मनःसु

यामां तास्था तादृशोषु प्रजासु राशितां प्रभूततां गताः
प्रजाभिर्बङ्गतया गृहीता इत्यर्थः ॥ ४० ॥

तव प्रियाऽसच्चरित ! प्रमन्त या
विभूषणं धार्यमिहाशुमन्तया ।
रतोत्सवानन्दविशेषमन्तगा
प्रयोजनं नास्ति हि कान्तिमन्तया ॥ ४१ ॥

अथ व्यपेतं पादचतुष्टयगतमन्तयमकमुदाहरति । तवेति ।
किमिति विभूषणमियं न परिदधातीति पृच्छन्तं शठनायकं
प्रति सख्या उक्तिरियं । हे असच्चरित हे प्रमन्त या तव प्रिया
प्रेयसी लोकसन्निधाने लया प्रेमाख्यदत्तेनोच्यमानेत्यर्थः, सच्च-
रिताप्रमन्तेति पाठे सच्चरितेति अप्रमन्तेति च सासुण्डन-
समुद्दिपदददयं । तया इह प्रस्तावे रतरूपो य उत्सवस्तज्जन्यो य
आनन्दविशेषस्तेन मन्तया सत्या अंशुमदीप्तिमद्विभूषणं धार्यं,
सम्रति तु लयि नायिकान्तरासकेऽस्या रतोत्सवानन्दविशेषो ना-
स्येव तत्किमिति विभूषणं धार्यमित्युत्तरवचनमन्त प्रतीयमानं
बोध्यं, ननु शोभार्थमपि किमिति न धार्यते तचाह प्रयोज-
नमिति हि घतः कान्तिमन्तयानैसर्गिकविलक्षणसौन्दर्यवत्तेन
विभूषणैः प्रयोजनं कार्यं नास्ति, कान्तिरेवास्याः शोभासम्या-
दिका न पुनर्विभूषणमित्यर्थः । आनन्देत्यत्र आमोहेति क्वचि-
त्पाठः । प्रयोजनं नास्ति ईत्यत्र न मे फलं किञ्चनेति पाठस्तु
न मनोरमः ॥ ४१ ॥

भवादृशा नाथ ! न जानते नते
रसं विरुद्धे खलु सन्नतेनते ।
य एव दीनाः शिरसा नतेन ते
चरन्यस्त्रं दैन्यरसेन तेन ते ॥ ४३ ॥

अव्यपेतं तदेवोदाहरति । भवादृशा इति । हे नाथ
राजन् भवादृशा नृपजनाः नतेनमनस्य रसमास्त्रादं न जानते,
कुत इत्याह खलु यतः मक्षतं सम्यक् नमनम् इनता प्रभुता च
ते सन्नतेनते विरुद्धे सामानाधिकरण्यशूल्ये, तर्हि के जानत
इत्यचाह ये जना दीना एव केवलं दरिद्राः ते तेन प्रसिद्धेन
दैन्यरसेन दारिद्र्यरूपेण विषेण दैन्यस्य रसेनास्त्रादेन वा
हेतुना नतेन शिरसा ते तव अलमत्यर्थं चरन्ति लामुपचर-
न्तीत्यर्थः । ते तु भयं नतेन शिरसेति केचित् । ‘रसो गन्धरसे
जत्ते । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिकादौ इवरागयोः । देह-
धातुप्रभेदे च पारदास्त्रादयोः पुमान्’ इति मेदिनी ॥ ४३ ॥

सीलास्मिन्नेन शुचिना मृदुनोदितेन
व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन ।
व्याजूम्भिन्नेन जघनेन च दशितेन
सा हर्जन्त तेन गलितं मम जीवितेन ॥ ४४ ॥

एकच व्यपेतसर्वपादगतमध्यान्तयमकदयमुदाहरति । सी-
लेति । सा नायिका शुचिना शुद्धेन सीलास्मिन्नेन सविला-

सेषद्वुषनेन मां इन्ति व्यथयति, एवं स्फुरना मधुरेण उद्दि-
तेन वचसा, तथा स्थुना इष्टेन व्याखोकितेन वीक्षितेन,
'चिक्षिष्टेऽत्ये स्थुरित्यमरः ।' तथा गुरुणा स्तनजघनगौरवा-
मान्यरेण गतेन गमनेन, तथा व्याजृभितेन जृमया, जृमा
हि स्त्रीणामनुरागं व्यञ्जयति, यदुकं 'जृमते स्तोटयत्युप्तं
वास्तमास्त्रिय चुम्बति' इति । तथा दर्शितेन कथम्भित् प्रका-
शितेन जघनेन च । सर्वत्र करणे वृतीया । तेन तत्तत्करणक-
इननेन हेतुना मम जीवितेन गलितं गतमिव । भावे तः ।
अच पादानां मध्येष्वन्तेषु च तेनेत्यस्य पुनःपुनरावृत्तिः ॥४३॥

श्रीमानमानमरवर्त्मसमानमान-
मात्मानमानतजगत्प्रथमानमानम् ।
भूमानमानमत यः स्थितिमानमान
नामानमानमतमप्रतिमानमानम् ॥ ४४ ॥

तदेवाव्यपेतमुदाहरति । श्रीमानिति । हे जनोः यूमा-
त्मानं ब्रह्म आनमत नमस्कुरत, किञ्चूतम् अमरवर्त्म आकाशं
तेन समानं मानं परिमाणं यस्य स तथा तम् आकाशवदप-
रिच्छब्धमित्यर्थः, तथा आनते उपासनार्थं नमे जगति
प्रथमानो विक्षारं गतो मानः पूजा यस्य स तथा तं, तथा
भूमानं महानं, यदा भुवा भूरुपेण कार्येण मीयतेऽनुभीयते
यस्मात्, अथवा भूराश्रयोऽधिष्ठानमित्यर्थः, तत्त्वेन मीयते
ज्ञायत इति तम् भ्रमविषयस्य प्रपञ्चस्थाधिष्ठानमित्यर्थः ।

एव ज्ञामरवर्त्मसमानमानमित्यनैकार्थत्वाभावः । तथा अमानान्वपरिमितानि नामानि यस्य स तथा तं प्रकृतिसम्पर्केण बङ्गभिर्नामभिः स्थाति गतमित्यर्थः, तथा आईषत् अनन्ति श्वमन्तोत्यानाः प्राणसंयमवन्तो योगिनस्त्रैर्मतं योगधारणया ज्ञातम्, तथा प्रतिमीथते एभिरिति प्रतिमानानि प्रमाणानि तैर्मानं ज्ञानं यस्य स तथा तद्विक्षणं प्रमाणैरवेदमित्यर्थः, यदा अप्रतिमानमनुपमं मानं ज्ञानं यस्य स तथा तं प्रत्यचादिलैऽकिकप्रमाणताटस्थेन केवलं मनःसंयमेन ज्ञायमानमित्यर्थः । नन्वेवम्भूत आत्मा गगनकुसुमादिवदल्लीक एवास्तां चार्वाकादिभिरनङ्गीकृतलाभावाह य आत्मा स्थितिमान् स्थिरतरः जगदुत्पत्तिविनाशकारितयावश्शाभ्युपेष्टलाभ्नित्यः स्थिरतरत्वेन योगिनामनुभवविषयतयानपञ्चपनीय इति वा, तथा श्रीमान् स्वयं प्रकाशमानः, तथा अमान् विभुलात् क्वचिदपि न माति । यमकानुरोधाद्वितयोजना सोढव्या । अचार्द्वदयान्ते हस्तन्मकारयोः पद्मपूरकलाभावेनागण्डलान्मानमानेत्यत्र नान्तयमकलहानिः । पादानां मध्येष्वन्तेषु च मानयुग्मानामव्यवधानेनावर्त्तनात् पादचतुष्टयगतमयपेतमधान्तयमकमिदं । ननु मध्यपदं यमनयोगयप्रथमखण्डतादृशान्तखण्डयोरन्तरालवाचि, यमनयोग्यता चैकवर्णस्य न सम्भवति वर्णसंहतेरित्युक्तेः तत् कथमेकवर्णात् परं मध्यमकप्रदर्शनमिति चेन्नैवम् आद्यन्तवर्णयोरन्तरालस्यैव मध्यपदेनोक्तलात्, अपरितोषस्येदिदमपि नमाननमानेति व्यपेतमध्यान्तयमकोदाहरणं बोध्यं पूर्वपदे

वर्णद्वयस्य अमनमत्र तु वर्णत्रयस्येत्युदाहरणान्तरदर्शनायाः फलम्, अव्यपेतमध्यान्तयमकोदाहरणन्तु स्वयमूहनीयम् ॥ ४४ ॥

सारयन्तमुरसा रमयन्ती
सारभृतमुरुसारधरा तम् ।
सारसानुकृतसारसकाच्ची
सारसायनमसारमवैति ॥ ४५ ॥

पादचतुष्टयगतं व्यपेतमादिमध्ययमकमुदाहरति । सार-
 अन्तमिति । सा काचित् स्वी रसायनमस्तुतमपि असारं तुच्छ-
 मदैति अवगच्छति प्रियालिङ्गनसुखादस्तुतपानसुखमपकृष्ट-
 मिति जानातीत्यर्थः, किञ्चूता सारयनं स्वकुञ्जमभिसारयनं
 तथा सारभृतम् अयमेव जगत्येकः सार इत्यभिमन्यमानं तं
 कान्तम् उरसा वचसा रमयन्ती वचसा आलिङ्ग रमयन्ती-
 त्यर्थः, उरसा सारयन्तमाश्चित्यन्तं तं रमयन्ती प्रत्यालिङ्ग-
 नेन सुखयन्ती ‘स्तु आस्तुरणे’ इत्यस्य चौरादिकस्य रूपमिति
 वा । तथा उरुसाराणि सुवर्णालङ्घारान् धरतीत्युरुसार-
 धरा । उरुसारं सुवर्णं स्वादिति आडिः । तथा सारसैः
 पक्षिविशेषैरनुकृता सारसा सशब्दा काञ्ची यस्याः सा ॥ ४५ ॥

नयानयालोचनयाऽनयाऽनया
नयानयान्वान् विनयानयायते ।
न यानयासीर्जिनयानयानया
नयानयास्तान् जनयानयाश्रितान् ॥ ४६ ॥

इदानीमेकच प्रथमवृत्तीयपादयोरव्यपेतमाद्यन्तमकं द्वितीयचतुर्थयोस्तु तादृशमादिमध्ययमकम्बोदाहरति । नयेति । अत्र पदच्छेदः । नयानयालोचनया, अनया, अनयान्, अयानयान्वान्, विनय, अनयायते, न, यान्, अयासीः, जिनयानयान्, अयानयान्, अयान्, तान्, जनय, अनयाश्रितान्, इति । न अयति गच्छतीति अनया अनपाया आयतिरुत्तरकालो यस्य स तथा तत्प्रभोधनं । हे अनयायते स्थिरायते राजन् अनया ईदृशा प्रत्यक्षदृश्यमानयेत्यर्थः, नयानीतिः अनयो-उनीतिः तयोरालोचनया अयं नयः श्रेयस्करः अयमनयो हानिकर इति विवेचनया अनयान् नीतिरहितान् अतएव अयस्य शुभावहविधेरानये आनयने अन्वान् आत्ममः शुभ-मपश्चत दत्यर्थः, ईदृशान् जनान् विनय शिक्षय यथा ते नोति-मार्गानुसारिणो भवेयुक्तया तानुपदिशेत्यर्थः । इति प्रथमाद्व-ल्लार्थः । किञ्च त्वं यान् जनान् न अयासीः गतवानसि यैः सह सङ्घं न कृतवानसीत्यर्थः, किञ्चूतान् यतो जिनयानयान् यात्यनेनेति यानं मार्गः जिनस्य बौद्धस्य यानं जिनयानं दिग्म्बरप्रस्थानमित्यर्थः, तद्यान्ति गच्छन्तीति ते तथा तान् दिग्म्बरमतप्रविष्टानित्यर्थः, अतएव अयानयान् अयानमपश्यान्तीति ते तथा तान्, अतएव अनयाश्रितान् अशुभमव-सम्बान् तान् जनान् अयान् अं विशुणुं यान्तीति अया-खादृशान् जनय कुरु जैनान् जनान् वैष्णवान् कुर्वित्यर्थः । सर्वच आदन्तादमादेरप्रादेरित्यज्, इत्युत्तराद्वार्थः ॥ ४६ ॥

रवेण भौमो ध्वजवर्त्तिवीरवे-
रवेजि संयत्यतुलास्तुगौरवे ।
रवेरिवोद्यस्य पुरोहत्तरवे
रवेत तुल्यं रिपुमस्य भैरवे ॥ ४९ ॥

अथ अपेतं पादचतुष्टयगतमाद्यन्तमकमुदाहरति । रवेणेति । श्रीकृष्णस्य नरकासुरेण सह युद्धवर्षनमिदं । भूमेरपत्थं भौमो नरकासुरः, ध्वजवर्त्तिः श्रीकृष्णस्य रथध्वजे वर्तमानस्य वीरस्य वीर्यवतो वैः पच्छिंणो गरुडस्य रवेण शब्देन कर्त्ता संयति युद्धे अवेजि उद्देजितः, किमूते संयति अतुलमनुपमम् अस्त्वाणां गौरवं गुह्यं बाहुल्यं वा यत्र तस्मिन्, स्त्रियां संयदित्यमरे संयच्छब्दस्य स्त्रीलोकावपि बज्जषु पुंखमपि दृश्यत इत्यत्र पुंखं । तथा भैरवे भयङ्करे । यदाहनस्येदृशी योग्यता तस्यायमकिञ्चित्कर इत्याह । रवे: सूर्यस्येव उग्रस्य तेजस्मिनोऽस्य हरेः श्रीकृष्णस्य अथच मिंहस्य पुरोऽये रिपुं नरकम् अवेर्मेषस्य तुल्यमवेत यूयं जानोत, यथा मिंहस्याये मेषः तथा श्रीकृष्णस्याये नरक इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मयामयालम्ब्यकलामयामया-
मयामयातव्यविरामयामया ।
मयामयार्त्तिं निश्चयामयामया-
मयामयामूँ करुणामयामया ॥ ४८ ॥

तदेवाव्यपेतमुदाहरति । मयेति । सखायं प्रति कस्यचिदिरचिणो वचनमिदम् । अत्र पदच्छेदः । तत्र प्रथमपादे

मयामयास्त्रस्यकलामयामयाम्, इत्येकमेव पदम् । अयाम्, अयातव्यविरामयामया, इति द्वितीयपादे । मया, अमयार्जिं, निश्चया, अमया, अमया, इति द्वितीयपादे । अमय, आमय, अमूं, करुणामय, आमया, इति चतुर्थपादे । तद्यमन्त्यः । हे अमय ! मिनोति चिपतोति मयः ‘डुमित्र् च्चेपणे इत्यस्य कर्त्तरि उः, तद्विक्लोऽमयः तत्सम्बोधनं सर्वाख्यप्यवस्थासु मामनुवर्त्तमानेत्यर्थः, तथा हे करुणामय ! दयामय ! बखे ! मया सह अमूं नायिकाम् आमय संगमय ‘अमृगतावित्यस्य षिठ्ण्णस्य रूपम् । मया किञ्चूतेन आमोरोगः ‘अमूरोगे इत्यस्य चैरादिकस्य रूपम्, आमं कामपीडां थाति प्राप्नोतीति आमयाः तेन आमया ‘धातोराङ्गुक् असाद्यचीत्याकारस्तोपः । मया सह तस्याः सङ्गमस्य न दुर्घट इति स्तुचयन् नायिकां विशिनष्टि मयो गमनं कलाचय इत्यर्थः । मयृगतावित्यस्य रूपं, तद्विपरीतोऽमयः कलोपचयस्य इत्यर्थः, ताभ्यामालस्य आश्रयणीयः कलापचयोपचयवानित्यर्थः, तादृशो यः कलामयः कलावास्त्रस्त्रसादामयो रोगः कामपीडा यस्याः सा तथा तां, सापि मामप्राप्य उद्दीपकेन चक्रेण पीडिता अतस्व खघुनैव यत्नेन तस्याः सङ्गमो भविष्यतोति भावः । तस्याः प्राप्नौ कथमेवं व्याकुलीभवसीत्यचाह, यतोऽहं निश्चया राच्या हेतुना मयो गमनं प्राप्निरित्यर्थः तस्याभावोऽमयं तस्या अप्राप्निरित्यर्थः तज्ज्यामर्जिं पीडां अयाम् अगच्छं, निश्चया किञ्चूतया अयातव्योऽप्राप्नयो विरामोऽवसानं येषां

तादृशा यामाः प्रहरा यस्ताः सा तथा तथा दीर्घयामयेत्यर्थः,
अतएव अमया नास्ति मा परिमाणं यस्ताः सा तथा तथा
अतिदीर्घयेत्यर्थः, अतएव अमया नास्ति मा शोभा यस्ताः सा
तथा तथा कुत्सितयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

मतान्धुनानारमतामकामता
मतापलव्यायिमतानुलोमता ।
मतावयत्युत्तमता विलोमता-
मताग्न्यतस्ते समता न वामता ॥ ४९ ॥

अथ व्यपेतमादिमध्यान्तयमकं पादचतुष्टयगतमुदाहरति ।
मतामिति । कस्त्रिकाहाशयं प्रति कस्त्रिचित् स्तुत्युक्तिरियम् ।
पदच्छेदो यथा । मतां, धुनाना, आरमताम्, अकामता, इति
ग्रथमे । अतापलभा, अयिमतानुलोमता, इति द्वितीये । मतौ,
अयती, उत्तमताविलोमताम्, इति द्वितीये । अताग्न्यतः, ते,
समता, न, वामता, इति चतुर्थे । अताग्न्यतः कथमपि खेदम-
गच्छतस्ते तव मतौ बुद्धौ समता मित्रामित्रादिषु तुत्त्वदृच्छ-
तैव विद्यते, न वामता प्रतिकूलता तु न विद्यते, किञ्चूता समता
आरमतामात्मारामाणं योगिनां मतां समताम् अकामतां
निरभिलाषतामपि धुनाना आच्चिपलो ततोऽप्युत्कृष्टेत्यर्थः,
तथा अतापेनाक्षेपेन लभा, तथा अयिमतायाः अष्टताया
अनुलोमता आनुकूल्यं यथा सा अष्टलसम्यादिकेत्यर्थः, तथा
उत्तमताया गुणिताया विलोमतां प्रातिकूल्यम् अयती

अगच्छन्ति । अत्र पादानामादौ मध्येऽन्ते च व्यवधानेन मतेति
वर्षद्वयस्थावृत्तिः ॥ ४६ ॥

कालकालगलकालकालमुखकालकाल
कालकालघनकालकालपनकाल काल ! ।
कालकालसितकालकाललनिकालकाल
कालकालगतु कालकाल कलिकालकाल ॥ ५० ॥

तदेवाव्यपेतमुदाहरति । कालेति । श्रीकृष्णं प्रति श्रीरा-
धायाः सहचर्या उक्तिरियं । हे काल द्वाष्टा ‘अयं द्वितीयपा-
दान्तकालपदस्थार्थः, ललनिका अनुकम्भनीया ललना ‘अनु-
कम्भायां कप्रत्ययः, श्रीराधेत्यर्थः, आलगतु लयि संसक्ता
भवत्तिव्यव्ययः । तत्र द्वाष्टास्य विशेषणानि समुद्दिविभक्त्वन्त-
पदानि । हे कालकालगलकालकालमुखकालकाल ! कालः
सर्वेषां लयकारकः ‘कलनात् सर्वभूतानां स कालः परि-
कोर्त्तिं इति स्मरते । तादृशो यः कालगलो नीलकण्ठः श्रिवः,
काल्या अयं पतिः कालो यः कालगलः श्रिव इति केचित्;
तथा कालो यमः, तथा कालमुखो वानरविशेषश्च तेषां दन्तः;
एषां कालकं द्वाष्टावमालाति गद्धातीति स तथा तस्मोधनम् ।
ला आदाने इत्यस्थादनादमादेरप्रादेरित्यङ् । श्रिवकण्ठ-
यमदेहवानरविशेषमुखवत्कृष्णवर्णत्वर्थः । तथा हे कालकाल-
घनकालपनकाल ! कं जलमालाति धारयतीति कालः
अतएव कालः द्वाष्टावर्णो घो घनो मेघः तस्य काले समये वर्षा-

काले इत्यर्थः, कायन्ति शब्दं कुर्वन्तीति कालकालघनकालका मयूराः ‘कैशब्दे इत्यस्यादिः रूपं’ तेषामालपनं मुखं तदन् कलते शब्दं करोतीति स तथा तत्सम्बोधनं ‘कलशब्दे इत्यस्य घणि रूपं, मयूरवत् षड्जखरेण भाषमाणेत्यर्थः। कालकालपन-कालकालघनकालकालेतिपाठे तु काले वर्षाकाले कायन्तीति कालका मयूराल्लेषामालपनं रुतं कालयति प्रेरयति प्रवर्त्त-यतोत्यर्थ इति कालकालपनकालः ‘कलप्रेरणे इत्यस्य चौराधिकस्य रूपं । तथा कालः पूर्वोक्तव्युत्पत्त्या सजलो यो घनस्तदन् काल श्वामलेत्यर्थः । तथा हे कालकाल ! कालेन समयस्वरू-पेणात्मना कालयति सोकान् प्रेरयतीति स तथा तत्सम्बोधनं, कृष्णस्य कालस्वरूपलं यथा ‘कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णोर्मित्रेय वर्त्तत इति स्फृतिः । तथा हे कलिकालकाल ! कलिकालस्या-न्तयुगस्य कालो मृत्युर्यतः स तथा तत्सम्बोधनं कलिकालस्ये कलियुगनिवर्त्तकेत्यर्थः भक्तानां कलिकालभयनिवारकेति वा, स्वगतित्यनन्तरं चतुर्थपादभागस्यायमर्थः । ‘कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णचोरिति मेदिनो । ललनिका किञ्चूता कालकालमितकालका कालकेन कृष्णलेन आलसितं ज्ञाभितं कं मस्तकं यैस्तादृशा अलकाशुर्षकुञ्जस्त्रा यस्ताः सा । कं जलमालातीति कालं सरस्त्रच कायन्तीति कालका इंशा-स्येषामिवालसितं स्त्रीसागमनं यद्योस्तादृशौ कालकौ पादौ यस्याः सा इति केचित् । तथा अलकालकालका अलकांशुर्ष-कुञ्जस्त्रां अलते मुकादिना भृषयतीति अलकाली ‘अलज्-

भूषायामित्यस्य षटि रुपं, तथा कालं कलं ‘खार्चे टण्’ मधुर-
मित्यर्थः, यथा तथा कायति वक्तीनि कालका, अलकाली चासौ
कालका चेति विशेषज्ञोः कर्त्तव्यारथः । अलकायाः कुवेर-
पुर्या आलको भूषकः कुवेरस्त्राप्यालको भूषकस्तसम्बो-
धनमित्यन्ये । अच समस्तावयवानां केषाच्छिदेकार्थलेऽपि समु-
दायस्य तथात्माभावात् यमकलहानिः । षोडशाच्चरमिदं
द्वृत्तम् ॥ ५० ॥

सन्दृष्ट्यमकस्यानमन्तादी पादयोर्द्धयोः ।
उत्तान्तर्गतमप्येतत् स्वातन्त्र्येणात्र कोर्त्यते ॥ ५१ ॥

अथ खोक्तान्तर्गतस्यात्यन्वैरकस्य सन्दृष्ट्यमकस्य स्वानं निय-
नयति । सन्दृष्टेति । सन्दृष्ट्यमकं सन्दृशाकारं यमकं सन्दृशो
यथा उभयभागक्रमणकारी तथेऽमपि पादयोरन्तादि-
भागक्रमणकारीत्यर्थः । तस्य दयोः पादयोः सञ्जिहृष्टयोः
पूर्वापरचरणयोः, अन्तादी प्रथमपादस्यान्तभागे द्वितीय-
पादस्यादिभागस्य, एवं द्वितीयपादस्यान्तभागस्तुर्यपादस्यादिभाग-
स्येत्यर्थः एतौ भागौ स्वानं विषयः । एतमन्दृष्टाखं यमकम्
उत्तान्तर्गतमपि ‘रवेष भौम इत्यादावव्यपेतान्तादियमकमध्य-
पतितमपि, अच समक्षेषु मध्ये, स्वातन्त्र्ये प्रथम्लेन कोर्त्यते
काञ्चोनमप्रवर्त्तन्तुर्यानेतोन्तर्ते ॥ ५१ ॥

उपोढरागाप्यबला मदेन सा
मदेनसा मनुरसेन योजिता ।
न योजितात्मानमनङ्गतापिता-
ङ्गतापि तापाय ममास नेयते ॥ ५२ ॥

सन्दृष्टमुदाहरति । उपोढेति । कस्यचिदिरहिणो मिवं
 प्रति मानिनीक्षतस्यावस्थावर्णनमिदं । सा अवला मदेन यौ-
 वनविकारेण मध्योपयोगेन वा हेतुना उपोढरागापि मां
 प्रति प्राप्तानुरागापि, अतएव योजित आत्मा मनो यत्र ता-
 दृशीमनङ्गतापिताम् अनङ्गमकृतार्थं कामं तापयतीत्यनङ्ग-
 तापिनी तस्या भावोऽनङ्गतापिता तां गतापि, समुद्रिको हि
 कामस्त्कार्यमनाचरन्तीभिः स्त्रीभिस्त्राप्यते । तदाह कालि-
 दासः ‘आबाध्यन्ते न खलु मदनेनैव लभ्यान्तरत्वादावधने
 मनसिजमपि चित्प्रकालाः कुमार्य’ इति । सानुरागा सकामा
 च मत्यपीत्यर्थः, मदेनसा मम पापेनापराधेन वा कर्त्ता मनु-
 रसेन क्रोधरसेन सह योजिता सतो मम दृयते एतावते
 तापाय एतावन्तं तापं जनयन्तीत्यर्थः न न आस रराज अपि
 लासैव अस्त्वादानदीप्तिवित्यस्य लिटा रूपम् ॥ ५३ ॥

अर्द्धाभ्यासः समुद्गः स्यादस्य भेदास्तयो मताः ।
 पादभ्यासोऽप्यनेकात्मा व्यज्यते स निर्दर्शनैः ॥ ५३ ॥
 इत्यं पादभागयमकभेदान् प्रदर्श्य सम्प्रति समस्तपादयमक-
 भेदान् दर्शयितुमारभते । अर्द्धाभ्यास इति । अर्द्धस्य पाददयस्य

न तु पश्यो यपूर्वा द्वामाचस्य अभ्यासः पुनरावृत्तिः समुद्ग-
संज्ञः स्यात् समुद्गः संपुटकः स च यथा भागदयात्मकस्थायं
पाददयात्मक इति समुद्गसंज्ञा, अस्य भेदास्त्वयो मता इति
तथाहि प्रथमवृत्तीयौ द्वितीयचतुर्थैँ च पादौ तु त्वावित्येकः
प्रकारः, प्रथमद्वितीयौ वृत्तीयचतुर्थैँ च पादौ तु त्वावित्यपरः,
प्रथमचतुर्थैँ द्वितीयवृत्तीयौ च पादौ तु त्वावित्यन्य इति चयो
भेदाः, एतत्क्रमेणैवादाहरणानि दर्शयिष्यन्ते । एवम्भ समुद्गऽभ्या-
सदयात् यमकदयं, वक्ष्यमाणसङ्कृत्यादाभ्यासे तु एक एवाभ्यास
दृत्येकमेव यमकमिति बोध्यं । पादाभ्यास इति एकैकपादस्या-
भ्यास दृत्यर्थः, अनेकात्मेति पादस्य सङ्कहित्तिरावृत्तिलेनैका-
दशविध दृत्यर्थः, तथाहि प्रथमो द्वितीये, प्रथमसृतोये, प्रथम-
स्वतुर्थे, इति चयः । द्वितीयसृतोये, द्वितीयस्वतुर्थे, इति हौ,
वृत्तीयस्वतुर्थे इत्येकः । प्रथमो द्वितीये वृत्तीये च, प्रथमो द्वि-
तीये चतुर्थे च, प्रथमसृतोये चतुर्थे च, द्वितीयसृतोये चतुर्थे
चेति चलारः । प्रथमो द्वितीये वृत्तीये चतुर्थे चेत्येकः, इति
मित्तिला एकादशविधः, सोऽयं पादाभ्यासः निर्दर्शनैर्ब्रूच्यते
समुद्गादाहरणचयानक्तरमेव दर्शयिष्यमाणैर्दाहरणैः स्तु यते,
वर्तमानसामोषे लट् ॥ ५३ ॥

नास्थेयः सत्या वक्त्यः परमायतमानया ।

नास्थेयः स त्या वक्त्यः परमायतमानया ॥ ५३ ॥

समुद्गस्य भेदचयं क्रमेणोदाहरति । नास्थेयः सत्येति । मा-

जिवीं प्रति उख्या उपदेशोक्तिरिच्छं । परमाद्यतेऽतिदीर्घीं मात्रः
कोपे उख्याः सा तथा तादृश्यापि अस्थेयोऽस्मिन्निरतरं स्वलं स्व-
भावो व्यवसायो वा उख्याः सा तथा तादृश्या लया स ना पुरुषः
प्रेयान् न वर्ज्यः न त्याज्यः, परम्भु आयतमानया सम्बन्धं व्यव-
कुर्बत्या सत्या आस्थेयः आदरण्योयः, तथा आवर्ज्यः प्रष्टव-
प्रकाष्ठनेन स्वप्रवणोकर्त्तव्यस्तेत्यन्वयः । अस्थेयः सत्येति तव
स्वभावो व्यवसायो वा न निरतरः अतः प्रेयांसं परित्यज्य
पश्चात्तापं प्राप्स्यसि तद्यमपरित्यज्यानुकम्प्ततामिति भावः ॥

॥ ५४ ॥

नरा जिता माननया समेत्य
न राजिता माननयासमेत्य।
विनाशिता वै भवताऽयनेन
विनाऽशिता वै भवतायनेन ॥ ५५ ॥

नरा इति । कस्त्रि समरविजयिनं राजानं स्तौति । मानन-
या साधुवादादिहृतपूजया समेत्य सङ्कृतेन सता भवता अयनेन
गमनेन युद्धयाचयेत्यर्थः, जिताः पराभूता नरा रिपवः मानः
सम्भानः नयोनीतिश्च तयोरासं चेपं परित्यागमित्यर्थः ‘असु
चेपे इत्यस्य भावघणि रूपम्’ एत्य प्राप्य न राजिताः न शो-
भिताः, भवता विजितानां कथच्चिन्तृणकवक्षनादिना रचित-
जीवितानां रिपूणां माननयशून्यतया दुरवस्था जातेत्यर्थः,
ये तु वाहसिकाः न च न स्वास्थेषामवस्थामाह । विनाशिता वै इति

भवता विनाशिता वै इतासु ‘वै इति लर्ये’ विना योग्यादि-
पक्षिणा अश्रिता भक्षिताः । किञ्चूतेन भवता वैभवतायनेन
रिपुजयादिभिर्विभुत्विक्षारकेष ‘तायृ पास्तनविक्षारयोरि-
त्यस्य नन्दादिलाङ्घनः ॥ ५५ ॥

कलापिनां चारुतयोपयान्ति

बृन्दानि लापोढघनागमानाम् ।

बृन्दानिलापोढघनागमानां

कलापिनां चारुतयोुपयान्ति ॥ ५६ ॥

कलापिनामिति । वर्षावर्षनमिदं । कलापिनां मधुराणीं
बृन्दानि समूहाः चारुतया वर्षाकालजनितज्ञोभया सह उप-
यान्ति सङ्कर्षिते, किञ्चूतानां खापः केकाध्वनिः स ऊळः
प्राप्तो अस्मात् तादृशो घनानां मेघानामागमो येषां ते तथा
तेषाम् ‘अन्यादिलाङ्घापस्य प्राप्तावः । खापेनोळः सूचितो
घनागमो चैरिति केचित् । तथा कलं मधुरास्फुटध्वनिमासु-
वन्ति के जले खपनीति वा कलापिनो इंसाः तेषाम् आर-
तयः उत्तमरुतानि अपयान्ति अपगच्छन्ति वर्षासु इंसानां
निर्वदलादिति भावः । किञ्चूतानां घनं नृत्यविशेषः ‘घनं स्थात्
कांखतालादिवाद्यमध्यमनृत्योरिति मेदिनी । तद्युक्त आगम
आगमनं घनागमः सविलासागमनमित्यर्थः, बृन्दानिलेन
वार्षिकसंघातवातेनापोडोऽपास्तो घनागमो येषां ते तथा
तेषाम् । एवं समुद्भवमकस्य चयो भेदा उदाहृताः ॥ ५६ ॥

न मन्दयावर्जितमानसात्मया
नमन्दयावर्जितमानसात्मया ।
उरस्युपास्तीर्षपयोधरदद्यं
मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वरः ॥ ५७ ॥

आथानेकविधं पादाभ्यासं क्रमेणादाहरन् प्रथमं प्रथम-
 द्वितीयपादगतमुदाहरति । नेति । नायकोपेच्चया गलित-
 मानाया मानिन्याः पश्चात्तापवर्षनमिदं । मन्दया मूढया
 मया नमन् प्रणामं कुर्वन्नपि जीवितेश्वरः प्राणनाथः उरसि
 तदीयवचसि उपास्तीर्षमासच्छितं पयोधरदद्यं स्तनदद्यं च
 तद्यथा तथा न समालिङ्ग्यत नाश्चिष्टः, किञ्चूतया यतोऽव-
 र्जितेऽपरित्यके माने सात्मया स्यत्नया यत्नेन मानं रक्ष-
 क्षेत्र्यर्थः, यदा आवर्जिते अनुकूलतया गृहीते माने सात्मया
 स्यत्नया । तथा दयावर्जितौ प्रियस्य कातरतां दृष्ट्वापि कह-
 णाशून्यौ मानसम् आत्मा च तौ यस्याः सा तथा तथा
 ‘उभयत्र युग्ममानश्च बङ्गब्रीहेरित्यनेन’ डाप्रत्ययः । सात्मये-
 त्यत्र सार्थयेति क्वचित्याठः तत्रैकत्र अत्यक्तमानसमूहया,
 अपरत्र दयाशून्यमानसप्रयोजनयेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

सभा सुराणामबला विभूषिता
गुणैस्तवारोऽहं मृणालनिर्मलैः ।
स भासुराणामबला विभूषिता
विहारयन्निविश सम्पदः पुराम् ॥ ५८ ॥

प्रथमवृत्तीयपादगतमुदाहरति । समेति । राजानं प्रति
कस्यचिच्छाटुकारस्योक्तिरियं । हे राजन् मृणालनिर्भलैः मृणाल-
वदतिपरिशुद्धैस्व गुणधैर्यगामीर्यादिभिः सुराणां देवानां
सभा आरोहि आरुडा, देवसभा तत्र गुणान् गायतीत्यर्थः,
किञ्चूता सभा यतोऽवस्था बंखनामकदैत्यरहिता इन्द्रेण बसदै-
त्यस्य विनाशितलादधुना निर्भया सतो लक्ष्मान् गायतीत्यर्थः,
तथा विभोर्ब्रह्मणे विष्णोः अरुरस्य वा उषितं वासेयन् सा,
विभोरिन्द्रस्येति केचित् । स ताङ्गस्यं विभूषिता असृता
अवस्था नारोर्विहारयन् रमयन् सन् भासुराणां देहीष्मानानां
पुरां नगरीणां सम्पदः सम्भौर्निर्दिश उपभुज्ञ ॥ ५८ ॥

कलङ्कमृतं तनुमङ्ग्नामिका
स्तनदयो च त्वद्यते न इन्द्यतः ।
न याति भूतं गणने भवन्मुखे
कलङ्कमृतं तनुमङ्ग्नामिका ॥ ५९ ॥

प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति । कलमिति । कस्यचित्
संघमिनः स्तुतिरियं । कलं मधुरास्फुटम् उक्तं रमणीर्यावचनं,
तथा तनोः अरीरस्य मङ्ग्नं मङ्ग्नभागं नमयतीतितनुमङ्ग्नामिका
पृथुतरेत्यर्थः स्तनदयो च त्वद्यते लां विना कं पुरुषं न इन्ति न
व्यथयति अपि तु लां विहाय सर्वमेव व्यथयतीत्यर्थः रमण्ण-
स्खां मधुरासापादिभिर्भोवितुं अकुवन्नीत्यतिजिनेन्द्रियो-

इति भावः । अत महोति 'अजादिहस्तोऽदीर्घादिति पाच्चिको धकारणा दिर्भादः' अतएवोत्तरेण सह साम्यम् । अतः कारणात् 'होति प्रसिद्धौ' भवन्नुखे लतप्रसूतौ विषये गणने जितेन्द्रियगणनायाम् अनामिका गणयितुरङ्गुष्टाच्छतुर्थी अङ्गुलो कलाङ्गुलुकं निर्दीषं तनुमत् देहभूतं भूतं कमपि जन्मं न याति न प्राप्नोति न गण्यं करोतीत्यर्थः 'भूतं क्षादौ पिशाचादौ जन्मौ ज्ञीवम्' इति भेदिनी । अङ्गुलीभिर्गणना हि कनिष्ठादिक्रमेण क्रियते अत च जितेन्द्रियगणनायां प्रस्तुतायां कनिष्ठचाङ्गुल्या भवन्तं प्रथमं गणयित्वा अनामिकया भवादृशोऽपरोगणयित्वः स च नास्येवेत्यनामिका न कमपि विषयीकरोतीति लत् सदृशः कोऽपि संयमी नास्येवेति भावः ॥ ५८ ॥

यशस्य ते दिक्षु रजस्य सैनिका
वितन्ते जोपम ! दंशिता युधा ।

वितन्ते जोपमदं शितायुधा

द्विषाच्च कुर्वन्ति कुलं तरस्विनः ॥ ६० ॥

द्वितीयहतीयपादगतमुदाहरति । यश्चेति । विजिगीषु वृपस्य प्रश्नं सन्मिदं । हे अजोपम ! अजोरघुराजपुत्रः तत्सदृश । ते तव सैनिकाः युधा युद्धेन लक्ष्या दिक्षु यशस्य तथा रजस्य धूलिच्छ वितन्ते विश्वारथन्ति, तथा द्विषां ननु रुक्षां रुक्षां वितनु विगतदेहं तथा अतेजोविश्वासं तथा चपमदं निर-

इहारस्य कुर्वन्ति, किमूताः इंश्रिताः कृतसन्नाहाः, तथा
श्रितायुधाः श्रितानि तोक्षणानि आयुधानि येषां ते, तथा
तरस्सिणो वेगवन्तः ॥ ६० ॥

बिभर्ति भूमेर्वलयं भुजेन ते
भुजङ्गमोऽमा स्मरते मदच्छितम् ।
शृणूक्तमेकं स्वमवेत्य भूधरं ।
भुजङ्गमो मा स्म रतो मदच्छितम् ॥ ६१ ॥

द्वितीयचतुर्थपादविषयमुदाहरति । बिभर्तीति । राज्ञः
स्मृतिरियं । हे राजन् ते तव भुजेन अमा सह भुजङ्गमोऽनन्तो
भूमेर्वलयं मण्डसं बिभर्ति धारयति, अनन्तदेववन्नव भुजोऽपि
भूभारं वहति अनेन च गर्वेण न कर्त्तव्य इत्याह स्मरतो विशेषं
जानतो मत् मन्तः मत्सकाशात् अस्त्रितं सर्वजनपूजितमेकमुक्तं
वचनं शृणु, किं तदित्याह स्तं खोयं भुजं भूधरं भूमिधारकम्
अवेत्य ज्ञात्वा रतः प्रीतः सन् चितमुपचितमत्यधिकमित्यर्थः
मदं गर्वं मास्म गमः न प्राप्नुहीति ॥ ६१ ॥

स्मरानखामानविवर्द्धितो यः
स निर्वृतिन्ते किमपाकरोति ।
समन्नतस्तामरसेक्षणे ! न
समन्नतस्तामरसे ! लग्नेन ॥ ६२ ॥

द्वतीयचतुर्थपादविषयमुदाहरति । स्मरानख इति । मा-
निनों प्रति सख्या उक्तिरियम् । हे तामरसेक्षणे पश्चनयने तथा

असे अविदग्धे ते तव यः स्मरानस्तः कामरूपाग्निः मानेन
विवर्द्धितो वृद्धिं गमितः सः ततो विस्तृतः सन् चणेनोत्पवेन
समं सह समन्ततः सर्वतोभावेन तां मानप्राग्नुभूयमानां
निर्वृतिं सुखं किं न अपाकरोति निराकरोति अपिलपाकरो-
त्येव, माने जाते तवेष्टभी कामानलज्जाला यथा सुखोत्पवादिकं
सर्वं निवारितं तथापि तं दुर्मानं न मुञ्चति अहो धन्या ते
याहिज्ञतेति भावः ॥ ६२ ॥

प्रभावतो नामन ! वासवस्थ

प्रभावतो नाम नवासवस्थ ।

प्रभावतोऽनाम ! न वा सवस्थ

विच्छिन्निरासीत्त्वयि विष्टपस्थ ॥ ६३ ॥

अथ पादच्याभासे उदाहर्त्तव्ये प्रथमं प्रथमद्वितीयह-
सीयपादविषयमुदाहरति । प्रभावत इति । अत्र पदच्छेदः,
प्रभावतः, नामन, वासवस्थ, इति प्रथमे । प्रभावतः, नाम,
नवासवस्थ, इति द्वितीये । प्रभौ, अतः, अनाम, न, वा, स-
वस्थ, इति द्वतीये । श्रीकृष्णस्य स्तुतिरियं । हे प्रभावतः स्तु-
भावात् प्रभावतः श्रीमतोवासवस्थेन्द्रस्यापि नामन ! नामयति
नमोकरोतीति नामनः तत्स्मोधनं, मखभङ्गपारिजातहर-
णादिना इन्द्रस्यापि गर्वनिवारकेत्यर्थः, नामेति प्राकाश्ये,
तथा हे अनाम ! नास्ति आमोरोगो यस्य यस्मादा स तथा
तत्स्मोधनं, लयि विष्टपस्थ भुवनस्थ प्रभौ खामिनि सति

दुर्दान्तदमनादिना भुवनं पास्यति सतीत्यर्थः अतोऽस्मात्
कर्मणः कं समरकशास्त्रादिदमनादित्यर्थः गवास्वस्य नवीनायाः
सुरायाः स्वस्य वा च च विच्छिन्निर्विच्छेदो जाप्तोत्
भोगिनां सुरापानादिविषयभोगे धार्मिकाणां यज्ञादि धर्म-
कर्मानुष्ठानस्य निष्क्रान्तं प्रवद्यते इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

परम्पराया बलवा रणानी

परम्पराया बलवारणानाम् ।

धूलीः स्थलीर्व्याम विधाय दृग्भन्

परम्परायाऽबलवारणानाम् ॥ ६४ ॥

प्रथमद्वितीयचतुर्थपादविषयमुदाहरति । परमिति । राज्ञः
स्तुतिरियम् । पदच्छेदो यथा । परं, परायाः, बलवाः, रणानाम्,
इति प्रथमे । परम्परायाः, बलवारणानाम्, इति द्वितीये ।
परं, पराय, अबलवारणानाम्, इति चतुर्थे । हे पराय ! पर
उत्कृष्टोऽयः इत्यविधिर्यस्य स तथा तसम्बोधनं, लं रणानां संया-
माणां परम्परायाः समूहस्य स्थलीः धूलीर्विधाय रेणुमयीः छाला
योम आकाशं दृग्भन् धूलिभिरेवाच्छादयन् सन्, एतेन रथा-
श्वादिसेनाङ्गानां बाज्जल्यं ध्वनितं । परं श्रेष्ठं प्रबलमित्यर्थः,
परं शत्रुं परायाः गतवानसि ‘परापूर्व्याधातोर्लङ्घसुडिरूपं । लं किञ्चूतः बलवाः बलेन सामर्थ्येन परबलानि वा
वारयतीति सः ‘वारयते किषि रूपं । रणानां किञ्चूतानां

बखा बखवन्तो वारणा हस्तिनो च ते तथा तेषां, तथा अबल-
वारणानाम् अबलान् दुर्बलान् वारयन्तीति ते तथा तेषाम्॥
अनन्तरं प्रथमवृत्तीयचतुर्थपादाभ्यासोदाहरणं भवितुमर्हति
तत्तु कस्मिन्नपि पुस्तके न दृश्यते पादचर्चाभ्यासस्यैकपाद-
त्वागेन चातुर्विध्याचित्यात्, तस्मादिति पूर्वमेव लिपिकरप्रमा-
दाद्विनष्टमिति सम्भाव्यते, पुस्तकान्तरे तु एतत्पद्यस्य धूलीः
स्थलीर्थाम विधाय हन्त्रिति द्वितीयपादो दृश्यते तदा प्रथम-
द्वितीयचतुर्थपादाभ्यासोदाहरणं विलुप्तमिति यथा तथा भवतु
पतितमेकमुदाहरणं स्त्रयं ज्ञातव्यम्॥ ६४ ॥

न अहं वाचमलज्जा ! मिथ्या
भवद्विधानामसमाहितानाम् ।
भवद्विधानामसमाहितानां
भवद्विधानामसमाहितानाम् ॥ ६५ ॥

द्वितीयादिपादचर्चाभ्यासमुदाहरति । नेति । शठनायकं
प्रति नायिकाया उक्तिरिच्य । हे अलज्जा भवद्विधानां लादृ-
शानां प्रतारकाणाम् ‘अयं चतुर्थपादादिगतभवद्विधानामित्य-
स्वार्थः । वाचं न अहं वाचं किञ्चूतां यतो मि-
थ्याभवत् असत्यं भवत् विधीयते यदिति विधानं प्रतिपाद्यं
यस्याः सा तथा तां, तथा असमोऽशरणः कुण्डलीभूत इत्यर्थः
योऽहिः सर्पस्त्रयेव तानो विल्लारो यस्याः सा तथा ताम्
अतिवक्तामित्यर्थः, तथा भवे उत्पत्तौ अवणसमकाल एवेत्यर्थः,

दे धाने अर्थपोषणे यस्याः सा तथा तां अवणमाचेणैवार्थद्वय-
बोधिकामित्यर्थः । भवद्विधानां किञ्चूतानाम् असमाहिता-
नामनवहितानां, तथा असमा अनुपमा अधिका इत्यर्थः,
अहिताः ज्ञच्चवो येषां ते तथा तेषाम् ॥ ६५ ॥

सन्नाहितोमानमराजसेन !

सन्नाहितोऽमानम् ! राजसे न ।

सन्नाहितो मानम् ! राजसेन

सन्ना हितोऽमानमराजसेन ! ॥ ६६ ॥

इत्यं पादच्चयविषयं द्विरभ्यासमुदाहृत्य चम्पति पादच्चतु-
ष्टयविषयं चिरभ्यासमुदाहरति । सन्निति । कस्त्रित् शैवं रा-
जानं प्रति कस्यचित् सुतिरियम् । अत्र पदच्छेदः । सन्,
आहितोमानमराजसेन, इति प्रथमे । सन्नाहितः, अमानम,
राजसे, न, इति द्वितीये । सन्नाहितः, मानम, राजसेन, इति
हतोये । सन्ना, हितः, अमानमराजसेन, इति चतुर्थे । तद-
यमन्वयः, हे सन् ! सधो !, तथा हे आहितोमानमराजसेन !
न नमन्ति परं न म्यन्त इत्यनमा ब्राह्मणाः तेषां राजा चन्द्रः
अनमराजः, उमा पार्वतो च अनमराजस उमानमराजौ
आहितौ खाङ्गे खापितौ उमानमराजौ येन स आहितो-
मानमराजः शिवः तेज सेनः इनेन ईश्वरेण सह वर्त्तमानः
तस्मेऽधनं शिवपरायणेत्यर्थः, तथा हे अमानम ! अमाना
अपरिमिता मा सम्पत्तिर्यस्य स तथा तस्मेऽधनं, लं सन्नाहितः

कृतसन्नाहः सन् युद्धयाचां कुर्वन्नित्यर्थः, न राजसे ज्ञाभसे,
कथमित्याह हे राजसेन रजोगुणजेन लोभादिना मानम् !
मा नम्नते नायन्त्रीक्रियत इति स तथा तत्स्मोधनं लोभाद्य-
वशोक्तेत्यर्थः, यतस्यं सन्नाहितः सन्नाः पूर्वमेवावसादं गता
अहिताः अच्चवो यस्य सः, तथा हे अमानमराजसेन ! मानः
पूजा मा लक्ष्मीश्च मानमे न विद्येते मानमे यस्ताः सा अमा-
नमा ताहूशी राजसेना प्रतिपञ्चनृपसैवं यस्य स तथा तत्स्मोधनं,
लं सन्ना सत्पुरुषः अतएव हितः सर्वेषां हितकारी
तत्र शैवलादिना परपोडाकरो युद्धोद्यमो न युक्त इति भावः॥

॥ ६६ ॥

स्नाद्विस्तिश्च योऽभ्यासः पादस्यैवं प्रदर्शितः ।

स्नोकदयन्तु युक्तार्थं स्नोकाभ्यासः स्मृतो यथा ॥ ६७ ॥

अथ पादाभ्यासमुपसंहरन् स्नोकाभ्यासमाह । स्नादिति ।
पादस्य यः स्नादेकवारः, दिर्दिवारः, चिस्तिवारोऽभ्यासः पुन-
रावृत्तिः स एवं पूर्वोपन्यस्त्वेहराहरणैः प्रदर्शित इत्यन्वयः,
अच्च स इत्यथाहार्थं, तत्र स्नादभ्यासः पादद्वयविषयः, दि-
रभ्यासः पादचयविषयः, चिरभ्यासः पादचतुष्टयविषयः ।
स्नोकदयन्त्विति युक्तार्थं सम्बद्धार्थम् एकवाक्यतया एकविशेष-
कान्वयोधकमित्यर्थः, स्नोकदयं समानानुपूर्विकसमानवर्ष-
घटितपद्यदयं स्नोकाभ्यासः स्नोकाभ्यासाख्ययमकवदित्यन्वयः ।
अच्च स्नोकदयं स्नोकदयमेवेत्यर्थः, तेन दिस्तिरभ्यासात्मकमिदं
न भवति केनाप्यनुकलादिति बोधम् ॥ ६७ ॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाङ्गना ।

खमिचोद्भारिणाऽभीता पृथ्वीयमतुलाश्रिता ॥ ६८ ॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाङ्गना ।

खमिचोद्भारिणाऽभीता पृथ्वी यमतुलाश्रिता ॥ ६९ ॥

विनायकेनेति । राज्ञः स्मृतिरियं । हे राजन् भवता
हेतुना इयं पृथ्वी पृथ्वीय अभीता दुर्जनेभ्यो भयशून्या जाता,
भवता किञ्चूतेन यतो विनायकेन दुर्जनानां विनेचा दुर्ज-
नान् दण्डयतेत्यर्थः, तथा वृत्तौ वर्तुलौ उपचितौ स्फूलौ च
बाह्य यस्य स तथा तेज, तथा खमिचान् सुष्टुरिपूर्ण् प्रब-
लान् रिपूनित्यर्थः, उद्भुत्तुं विनाशयितुं शीखं यस्य स तथा
तेज, तथा अतुलाश्रिता केनापि साहृष्टं न भजता ‘श्रिज्
सेवायामित्यस्य क्षिप् ततस्कृतीयैकवचनम् । इति प्रथमस्तोक-
स्थार्थः ॥ ६८ ॥

द्वितीयस्य यथा । अभीता युद्धार्थं तामभागच्छता ‘अभि-
पूर्वादिणगताविद्यस्मात् क्षिप् ततस्कृतीयैकवचनम् । अरिणा तव
श्रुत्तुणा विनायकेन नायकरहितेन भवता सता पृथ्वी महती
यमस्य कृतान्तस्य तुला मानयन्ते ‘गौणप्रयोगोऽयं’ विचार-
स्फूलोत्यर्थः, मानयन्ते यथा न्यूनाधिकत्वनिश्चयस्थाया यमस्य
विचारस्थार्थां पापपुण्यनिश्चय इति गौणता, आश्रिता प्राप्ता
स्मृतमित्यर्थः, किञ्चूतेन वृत्तौ जातौ उपचितौ चितां अस्तान-
मुपगतौ बाह्य यस्य स तथा तेज ‘उपचितेति चितामुपगता-

विति 'द्वितीयथात्यादेः क्रान्तादाविति तत्पुरुषः, तथा स्वानि धनानि मित्राणि बन्धुं च उज्जहाति परित्यजतोति स्वमिनोद्भाः तेन स्वमिनोद्भा 'उत्पूर्वात् ओहाकत्यागे इत्यस्मात् किंवन्नात् द्वतीयैकवचनं धातोराङ्गुक् शशाद्यचोत्याकारसोपः ॥ ६८ ॥

एकाकारचतुष्पादं तन्महायमकाङ्क्षयम् ।

तत्रापि हृष्टतेऽभ्यासः सा परा यमकक्रिया ॥ ७० ॥

अथ पादचतुष्टयगोचरस्य चिरभ्यासस्य प्रतिपादमवान्नराभ्यासे विच्छिन्ननरसम्भवान्महायमकसंज्ञामाह । एकाकारेति । महायमकसंज्ञाकरणे हेतुमाह । तत्रापीति । तत्रापि पादमध्येऽपि अभ्यासः पादखण्डस्य पुनरावृत्तिर्दृश्यते तस्माद्यत इयं परा उल्लङ्घा यमकक्रिया यमनविधिस्तत इदं महायमकाङ्क्षयमित्यन्वयः, तत्रापीत्यत्र तस्थापीति पाठो न सम्यक् । पादचतुष्टयाभ्यासे यत्र पादखण्डस्यायभ्यासस्तुव्याहायमकमित्यर्थः, इदम्भ सकृदावृत्तौ द्विरावृत्तौ च सम्भवति किन्तु न केनापि गणितमित्युपेच्छितं यन्यक्षता ॥ ७० ॥

समानयास! मानया समानयासमानया ।

समानया समानया समान! या समानया ॥ ७१ ॥

महायमकमुदाहरति । समानयासेति । सखायं प्रति विरहिण उक्तिरियं, पदच्छेदो यथा, समानयास, मा, अनया,

इति प्रथमे । समानय, असमानया, इति द्वितीये । समानया, समानया, इति हतीये । समान, या, समानया, इति चतुर्थे । हे समानयास ! समानो यासो यद्वा यस्य स तथा तत्सम्बोधनं सर्वकार्येषु तु स्यप्रयत्नेत्यर्थः, मा माम् अनया नायिकया शह समानय सङ्गमय, किञ्चूतया यतोऽसमानया अनुपमया, तथा समानया मानः कोपस्तुहितया मानिन्येत्यर्थः, तथापि समानया मानः पूजा तस्मिहितया माननीयेत्यर्थः, एतदपि कथमित्याह हे समान ! सम आनः प्राणो यस्य स तथा तत्सम्बोधनम् एकप्राणेत्यर्थः, या नायिका समानया मा लक्ष्मीर्णयो नीतिश्च ताभ्यां शह वर्त्तमाना यतः सा लक्ष्मीमती नीतिमती च अतस्यां मानेन बलवद्धयितोऽस्मि तत्त्वरितं मानमपसारयन्ननया शह मां सङ्गमयेत्यर्थः । अत्र पादानां खण्डदयेऽवान्नरथमनम्, एवं त्रिखण्डादौ चेदं भवितुमर्हतोति बोध्य । प्रमाणिकादृत्तम् ॥ ७१ ॥

धराधराकारधरा धराभुजां
भुजा मच्चों पातुमद्वौनविक्रमाः ।
क्रमात् सहन्ते सहसा हतारयो
रयोद्धुरा मानधुरावलस्मिनः ॥ ७२ ॥

अत्यन्तबहवस्त्रेषां भेदाः समेदयोनय इत्यनेन प्रतिपादिताः सजातोयसंमिश्रणजनितभेदा उदाहृताः संप्रति विजातीयसंमिश्रणजनितान्यपि भेदान्तराणि समवितुमर्हन्ति

प्रतिपादयन् दिज्ञाचमुदाहरति । धरेति । धराभुजां राज्ञां
भुजा बाह्वः क्रमात् महों पृथिवीं पातुं रचितुं सहने
समर्था भवन्ति, किम्भूताः धरां पृथिवीं धरतीति धराधरो-
इनन्तनागस्तस्याकारं धरनीति धराधराकारधराः दीर्घा
इत्यर्थः, तथा अहीनोऽपरिच्छुते विक्रमो येषां ते, चदा
अहीनां नागानामिनस्य प्रभोरनन्तस्येव विक्रमो येषां ते आ-
कारतो विक्रमतश्चानन्तस्याशा इति विशेषणद्वयेन ज्ञापितं,
तथा सहसा बलेनैव हता अरयो यैस्ते, तथा रथेण वेगेनोद्धुरा
उङ्घटाः, तथा मानधुरां मानस्य भारमवलम्बन इति मान-
धुरावलम्बिनः सम्मानरक्षका इत्यर्थः । अत्र प्रथमपादे अव्यपेत-
मादिमध्यमकं पादचतुष्टयसम्भित्ये चाव्यपेतमन्तादियमकं
सन्दंश्यमकञ्च, द्वितीयपादे च वर्षद्वयव्यवहितं महीमहीति
मध्यमकं, तृतीयपादे च सहस्रेत्येकवर्षद्वयवहितं तदेव ।
चतुर्थपादे च पुनर्वर्षद्वयव्यवहितं तदेवेति बङ्गनां विजातीय-
यमकानामत्र संभेदः । अयम्ब्र स्त्रोकोऽसङ्गत इति कृत्वा कवि-
राजादिभिरुपेत्तिः, अस्माभिस्तु बङ्गषु प्रामाणिकपुस्तकेषु दृश्यत
इत्यनुपेत्य यथाकथच्चित् समर्थितो व्याख्यातस्य ॥ ७१ ॥

आवृत्तिः प्रतिलोम्येन पादार्ड्धस्त्रोकगोचरा ।

यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति सृतम् ॥ ७२ ॥

इत्यमनुसोमाभ्यासे यमकभेदा दर्शिताः, संप्रति प्रति-
लोमाभ्यासे तप्रकारान् दर्शयति । आवृत्तिरिति । पादः,

अर्द्धे स्नोकस्य, एते गोचरा विषया यस्यास्तादृज्ञो 'अचार्द्धपदं
स्नोकार्द्धपरं' प्रातिस्नोम्बेन विस्तोमेनावृत्तिः प्रतिस्नोमलात्
विस्तोमावृत्तिरूपलात् प्रतिस्नोम्बं प्रतिस्नोमनामकं यमकं
स्मृतमित्यन्वयः, पादगतं स्नोकार्द्धगतं स्नोकगतस्तेत्यस्य चयो
भेदा इत्यर्थः, अयमर्थः यत्र पूर्वपादस्य प्रतिस्नोमेनावृत्त्या
उत्तरपादः उत्तरपादस्यापि तथैवावृत्त्या पूर्वपादः तत्पाद-
गोचरं, यत्र च पूर्वार्द्धस्य प्रतिस्नोमेनावृत्त्या उत्तरार्द्धं उत्तर-
रार्द्धस्य च तथा वृत्त्या पूर्वार्द्धं तदर्द्धगोचरं, यत्र च संपूर्ण-
पूर्वस्नोकस्य प्रतिस्नोमेनावृत्त्या स्नोकान्तरं तस्य च तथा वृत्त्या
पूर्वस्नोकः तत् स्नोकगोचरमिति ॥ ७३ ॥

या मताश्च ! कृतायासा सायाता कृशता मया ।

रमणारकता तेजस्तु स्तुतेताकरणामर ! ॥ ७४ ॥

तान् क्रमेणोदाहरति । येति । मानिन्या नायकं प्रत्युक्ति-
रियं । हे मताश्च ! मता ज्ञाता आशा परकान्ताविषयिणी
इच्छा यस्य स तथा तत्सम्बोधनं, या कृशता ज्ञीणत्वं कृता-
यासा कृतो जनितः आयासः क्लेशो यथा सा, मया सा कृशता
आयाता प्राप्ना, तव दुर्बेष्टितचिन्तनया पूर्वमेव से कृशता-
जाता संप्रति लां परित्यजन्याः काधिका सा भविष्यतीत्यर्थः ।
हे स्तुतेत ! स्तुतं स्तुवमिति ! प्राप्न ! स्तुतं प्रशस्तमितं गमनं यस्य
स तथा तत्सम्बोधनमिति वा, तथा हे अकरणामर ! अकरणे
निन्दितक्रियायां देवतुल्य ! देववच्चिषिद्धकार्यमनाचरणित्यर्थः ।

हे रमण ! अस्माकं प्रोतिकर ! । ‘सर्वाणेतानि समोधनपदानि
सोऽसुष्टुप्नानि प्रकृतानुपयोगादिति बोध्यं । ते तव आरकता
इत्यर्ज्जित्यगच्छतीति आरको गन्ता तस्य भावोऽसु भवतु इतस्व
गमनं भवतु लभितः परकामिनीसविधमेव गच्छेत्यर्थः । अत्र
प्रथमपादस्य प्रतिस्तोमेनावृत्या द्वितीयपादः, द्वितीयपादस्य
च तथावृत्या प्रथमपादः, एवं तृतीयचतुर्थयोरपि, तेनाच
पादविषयं प्रतिस्तोमलब्धम् ॥ ७४ ॥

नादिनो मदनाधी स्वा न मे काचन कामिता ।

तामिका न च कामेन स्वाधीनादमनोदिना ॥ ७५ ॥

स्त्रोकाञ्च्छविषयं प्रतिस्तोममुदाहरति । नादिन इति । कस्य-
चिद्योगिन उक्तिरित्यं । नादिनो नादविशिष्टस्य नादब्रह्मानु-
भवत इत्यर्थः मे मम मदनाधी मदनः कामस्य आधिक्षम्भ-
नितमानसव्यथा च तौ, तथा स्वा स्वकीया काचन कापि
कामिता विषयाभिलाषश्च न, नादसुखवृप्तस्य मम कामः
कामजनितमानसपोडा स्वार्थं विषयाभिलाषश्चैते न सन्ती-
त्यर्थः, स्वेत्यनेन परार्थं कामिता तु विद्यत एवेति सूचितम् ।
अतएव इमनोदिना इमो वह्विरिन्द्रियसंयमः तं नोदितुं नि-
रसितुं श्रीलमस्य स तथा तेन कामेन हेतुना स्वमात्रा
अधीनमायत्तं यस्यास्तादृशी अजितेन्द्रियाणामात्रानं व्या-
कुलयन्तीत्यर्थः, तामिका च ग्लानिरपि न, मम नास्तीत्यर्थः।
योगिनां नादोत्पत्तिश्च प्राणायामकृता । तदुकं सुरेश्वराचा-

र्थण् ‘सरेचपूरैरनिजस्य कुम्भैः सर्वासु नाडोषु विशेषाधितःसु ।
अनाहतादभुवहादुदेति स्वात्मावगम्यः स्वयमेव नादः’ इति ।
केचिच्चनु धीरिति सविसर्गपाठं धूला मम धीरमदनेति व्याच-
क्ते तत्र रुचिरं प्रतिलोमाभ्यासे विसर्गस्य समन्वासभवादिति
ध्येयम् ॥ ७५ ॥

यानमानय माराविकशोनानजनासना ।

यामुदारश्ताधीनामायामायमनादि सा ॥ ७६ ॥

सा दिनामयमायामा नाधीता शरदाऽमुया ।

नासनाजनना शोकविरामायनमानया ॥ ७७ ॥

॥ यमकचक्रम् ॥

समस्तस्तोकगोचरं प्रतिलोममुदाहरति । यानमिति ।
वेश्यायकस्य सखायं प्रत्युक्तिरियं । हे सखे त्वं यानमश्वाद्यन्यतमं
वाहनमानय, किमर्थमित्याह अहं याम् उदारश्ताधीनाम्
उदाराणां दाढ्यणां शतमधीनं यस्ताः सा उदारश्तस्याधीनेति
वा ताँ वेश्यामित्यर्थः, आर्यां पूर्वं गतवान् सा आयमागमनम्
अनादि मथा उक्ता अद्य तव समीपमागमित्यामीति कथितेत्यर्थः।
नद् अव्यक्तशब्दे इत्यस्य कर्मणि खुड़ि रूपं कथनार्थकलविवक्ष-
याच सकर्मकता ततएव द्विकर्मकत्वात् सेत्यस्य गौणकर्मणे
उक्तत्वं । तस्माद्गमनस्यावश्यकतया यानस्य प्रयोजनमिति
तदानयेति हेतुहेतुमझावेनान्वयः । सा किञ्चूता मारः काम-
एव अविर्मेषस्य कशा ताडनी कामिनां कामज्वालानिवा-

रिकेत्यर्थः, तथा ऊना धनहीनाः सन्तोऽनन्ति जीवन्तीति
जनानास्त्रूपा ये जनास्त्रान् अस्ति चिपतीति ऊनजना-
सना निर्दूनजनान्वाङ्गीकृत्वीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्वेषास्य प्रतिलोमेनावृत्तौ श्वेषाकान्तरं, तदर्शस्ति । सेति ।
वेश्वापीयं मयि दृढानुरागा संप्रति मामप्राप्य नितरां व्या-
कुला भवति तत्त्वरितमेव तच गन्तव्यमित्याह । सा वेश्वा
अमुया शरदा अत्युदीपकेनानेन शरत्कालेन आधीता आधिं
मानसव्यथामिता प्राप्ता सती श्वेषविरामा न श्वेष विरह-
दुःखस्य विरामो यस्ताः सा न भवति निरन्तरं विरहदुःख-
मनुभवतीत्यर्थः, श्वेषविरामेत्यस्य द्वितीयपादादिस्थितेन ने-
त्यनेनात्ययः । सा कीदृशी दिनामयमायामा दिने दिवसे
आमयस्य रोगस्य मायां व्याजममति गच्छतीति सा दिवसे
सखोसमक्षं रोगमपदिश्य विरहदुःखं गोपयन्तीत्यर्थः, तथा
नासनाजनना नास्ति आसनाया उपवेशनस्य स्थिरत्वस्येत्यर्थः
जननमनुष्टानं यस्ताः सा सततमस्थिरेत्यर्थः, अत्र नैकयस्ता
इत्यादिवच्चिपदबङ्गब्रीहावुत्तरपदपरत्वाभावान्वज्ञोऽत्त्वाभावः ।
तथा अयनं मद्गमनवर्त्म तस्य मानं ज्ञानं दर्शनमित्यर्थः,
याति प्राप्नोतीत्ययनमानया केवलं मद्गमनमार्गं निरोच-
माणेत्यर्थः । इत्यं विशेषणैरस्या अनुरागः सूचितः । अर्थ-
लिप्सुरपि वेश्वा काष्ठनुरक्ता भवति यथा मृच्छकटिकादौ
वसन्तसेनादिः । अतएवोक्तम् ‘एषापि मदनायन्ता काष्ठि
स्यानुरागिणीति ॥ ३७ ॥

वर्णनामेकरूपत्वं यत्त्वेकान्तरमर्द्धयोः ।

गोमूचिकेति तत् प्राञ्जर्दुष्करं तद्विदो यथा ॥ ७८ ॥

दुष्करथमकनिरूपणप्रसङ्गेन दुष्करांचित्रालङ्घारागपि कां-
चिन्निरूपयन् प्रथमं गोमूचिकां खलयति । वर्णनामिति । तु
इत्यलङ्घारान्तरलङ्घापनाय । अर्द्धयोः ऊर्ध्वाधःक्रमेण पञ्च-
द्वयेन लिखितयोः स्तोकस्य पूर्वार्द्धोन्नतरार्द्धयोर्वर्णनामेका-
न्तरमेकवर्षयवहितं यदेकरूपत्वमभिन्नत्वम् अर्द्धद्वयघटकवर्ष-
संघयोरेकेकाचरव्यवधानेन यदेकविधवर्णनामुपन्यास इत्यर्थः,
तद्विदचित्रालङ्घारज्ञास्तथाविधवर्षविन्यसनं दुष्करं सहसा
कर्त्तुमशक्यं गोमूचिकेति प्राञ्जः, चलतो गोमूचिधाराकार-
त्वेन स्तोकबन्धस्य लिखितस्वाद्गोमूचिकासंज्ञं चित्रालङ्घारं
वदन्तीत्यन्वयः । दुष्करमिति निरूपणोयत्वे हेतुः एतेन ये
सुकरा बन्धास्ते सर्वेऽत्र जोन्यन्ते यन्यान्तरतो ज्ञातव्या इति
सूचितम् । यत्त्वित्यत्र यदीति क्वचित्पाठः तत्र तदेत्यधारूप्या-
न्वयः, तदित्यत्र च क्वचित् तमितिपाठः तमस्त्रारमित्यर्थः ।
इयस्तोन्नतरार्द्धस्यैकान्तरितवर्णनां तादृशपूर्वार्द्धवर्षैरेकरूप्या-
दर्द्धगोमूचिका, यत्र च प्रथमद्वितीयपादयोस्त्रा तेषामपरविधत्वं तत्र पाद-
गोमूचिका यथा ‘काङ्क्षन् पुखोमतनयास्तनताडितानि वच-
स्त्रस्तोतितरयास्त्रस्तपीडितानि । पायादपायभयतो नमुचि-
प्रहारी मायामपास्त्र भवतोऽमुमुचां प्रसारी’ इति । अत्र च

पञ्चतुष्टयेन स्रोकलिखनम् । एवं प्रकारान्तरेणापरेऽपि
गोमूचिकाभेदाः सभवन्ति ते वाङ्गम्यभिथाच न लिखिताः
गन्धान्तरतोऽनुसर्त्याः ॥ ७८ ॥

म द नो म दि रा चो णा म पा झा खो ज ये द यम् ।
 ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇
म दे नो य दि तत् चो णा म न झा याज् ज किं द दे ।
॥ ७९ ॥

॥ गोमूचिका ॥

मदन इति । अयं मदनः कामः मदिरे मन्त्रताजनिके
मन्त्रखञ्चनसदृशे इति केचित् अचिणी यासां तास्था तासा-
मपाङ्गरूपमस्तं यस्य तादृशः सन् यदि जयेत् मां पीडयेत्
तत्तदा मदेनो मम पापं चीणं स्यात् अतोऽस्मै अनङ्गाद्य
अञ्जलिं ददे नमस्कुर्यां कामपरतन्ततया रमणीभिः सक-
टाचमीचितस्त्वेत् कृतार्था भवेयमित्यर्थः । अत्र विषमवर्णाना-
मेकरूपलम् ईदृशस्थले च वन्धुलिखितस्त्रोकोच्चराद्द्वस्य प्रथमा-
क्षरमारभ्य पूर्वाद्द्वै पठनोयम्, एवं पूर्वाद्द्वप्रथमाक्षरमारभ्यै-
च्चराद्द्वै पठनीयं । यत्र च समवर्णानामेकरूपलं तत्र पूर्वाद्द्व-
प्रथमाक्षरमारभ्यैव पूर्वाद्द्वम् उच्चराद्द्वप्रथमाक्षरमारभ्यैव
चोच्चराद्द्वै पठनीयं यथा ‘अजरामशुभाचारबलिशीलविनो-
चिता । भुजङ्गमनिभासारकलिकालजनोचिता’ इति । अत्र
द्वितीयादिसमवर्णनामेकरूपलम् ॥ ७८ ॥

प्राञ्जरहृभमं नाम स्नोकार्हभमणं यदि ।
तदिष्टं सर्वतोभद्रं भमणं यदि सर्वतः ॥ ८० ॥

अथ दुष्करमेवार्हभमं सर्वतोभद्रस्त्र चित्रदयं लक्ष्यति ।
प्राञ्जरिति । स्नोकार्हभमणं स्नोकस्य बन्धस्त्रिखितस्नोकीयपाद-
चतुष्टयस्य अर्द्धेनार्हमार्गेण अनुलोमप्रतिलोमरूपयोरवारण-
मार्गयोर्मध्ये केवलमनुलोममार्गेणेत्यर्थः, यदि भमणं भम-
णेन पादोत्तितिसदा अर्हभमं नाम चित्रं प्राञ्जः, यदि च
सर्वतोऽनुलोमप्रतिलोमाभ्यां भमणं तदा तत् सर्वतोभद्रमिष्ट-
मित्यन्वयः, अथमर्थः, बन्धदयमिदं प्रायेणाष्टाचरवृक्षविशेष-
विषयं, तत्र सन्निवेशप्रकारः, चतुःषष्ठिकोष्ठात्मकेऽस्मिन् बन्धे
क्रमेणाद्यपङ्कित्वतुष्टये पादचतुष्टयं लेख्यम्, अग्नतरस्त्राधःस्थ-
पङ्कित्वतुष्टये चतुर्थद्वतीयद्वितीयप्रथमपादा लेख्याः, तत्रार्ह-
भमे अधःस्थपङ्कित्वतुष्टये परावृत्त्या सर्वतोभद्रे तु परावृत्त्या
समावृत्त्या वा चतुर्थादिपादलिखनमितिविशेषः । तत्रोद्भार-
क्रमसु अर्हभमे ऊर्ढपङ्की वामाइच्छिणतः अधःपङ्की दच्छिणा-
दामतः, एवं वामस्थोर्ढकोष्ठादधःक्रमेण दच्छिणस्थाधःकोष्ठा-
दूर्धक्रमेण चानुलोमाचारणेन प्रथमादिपादोत्त्यानं । सर्वतो-
भद्रे तु वामाइच्छिणतो दच्छिणादामतः ऊर्ढादधस्तः अध-
स्थादूर्धतस्त्रानुलोमविलोमाभ्यां सर्वत आवर्त्तनेन पादानामु-
त्यानमिति ॥ ८० ॥

॥ अर्द्धभ्रमः ॥

तच्चाद्वभममुदाहरति । मनोभवेति । हे मनोभव ! काम !
 तव अनीकं सेनारूपा मानिनी इयं मानवतो तव न न उद-
 याय जयाय अपि तु उदयाचैव, तवेत्युभयचान्वयि । ननु वि-
 जिगीषोरनीकमप्राधिनं दण्डयति तव कात्र चिन्तेत्यचाह,
 हे नत ! नमस्कृत ! वयमेनोमयाः अपराधिनो मा वा न वा
 कृतापराधा वा न भवामः किन्तु भयात् अमेयोऽपरिमित
 आमः पीडा येषां ते, यद्यपि वयं नापराधिनः तथापि भयेन
 व्याकुला जाताः स इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा

॥ सर्वतोभद्रम् ॥

सर्वतोभद्रमुदाहरति । चेति । अच पदच्छेदः । सा, अमायामामाया, मासा, इति प्रथमे । मारानायायानारामेत्येकमेव पदं द्वितीये । यानावारारावा, अनाया, इति द्वितीये । माया, रामा, माराय, अमा, इति चतुर्थे । प्रोषितस्य विरहिणो विलपनमिदं । सा स्मर्यमाणा रामा रमणी मासा चन्द्रेण अमा सह ‘क्षायामृगधरो राजा माः, इति चन्द्रपर्याये चिकाण्डशेषः । माराय विनाशाय, स्मर्यमाणा नायिका दृश्यमानस्त्रियालम्बनोदीपनविभावावुभौ संप्रति मम विनाशाय भवत इत्यर्थः, सा कीदृशी यतोऽमायस्या व्याजस्य अमस्यापरिमितस्य आमस्य पीडाया आय आगमनं

यथा सा, तथा मारः काम एव आनायो जास्तं बन्धनकारिलात् तस्यायानेनागमनेनारामः कीडा यस्याः, मारानायस्यायानं यतस्यादृशं आरामो यस्या इति वा सा, तथा यानं गमनमावारथति निवारथतोति यानावारः तादृशं आरावो वचनं यस्याः सा मधुरवचनभज्ञा विदेशगमनं निवारथन्तीत्यर्थः, अतएव आनाया नायो नयस्याद्विता अकार्यज्ञेत्यर्थः नास्ति आयो गमनं यस्याः सेति केचित्, तथा मां लक्ष्मीं यातीति माया अतिसुन्दरीत्यर्थः । इत्यं बन्धेषु दुष्करा एव लक्षिताः खड्डादिबन्धास्त्रितः सुकरा इत्युपेचिताः यन्यान्नरतोऽनुसन्त्वयाः ॥ ८२ ॥

यः स्वरस्यानवर्णानां नियमो दुष्करेष्वसौ ।
इष्टश्वतुःप्रमृत्येष दर्शने, सुकरः परः ॥ ८३ ॥

अथ काव्यज्ञेभाजनकलेनालङ्घारतया प्राचीनैरभ्युपगतस्य स्वरादिनियमस्य बङ्गभेदस्यापि दुष्करं भेदचतुष्टयं दर्शयति । य इति । स्वरा अकारादयः, स्यानानि कण्ठादीनि एषां काव्ये निवेशासम्भवान्तङ्गवा वर्णा इत्यर्थः, तथा वर्णास्य कण्ठ दन्त्यलाद्यविशेषितवर्णमात्राणि, तेषां नियम इतरव्यवच्छेदेनोपादानं चतुर्भिरेव स्वरैः स्यानैवर्ण्यैर्वा निबन्धनमित्याद्यवधारणमित्यर्थः तद्वूपो योऽलङ्घारः प्राचीनैरक्त इति शेषः, असौ चतुःप्रमृति चतुरादि यथा स्यान्तया दुष्करेषु मध्ये इष्टोऽभिमतः यन्यबाङ्गस्यभिया दुष्कराणामेव दर्शनाया

आवश्यकत्वात् चतुरादिस्वरस्यानवर्षनियम एव दुष्करतया
दर्शयितुमुच्चित इत्यर्थः, चतुःप्रभृतीति दर्शते इति क्रियाचा
विशेषणं वा, तस्मादेष चतुरादिनियम एव दर्शते, परः पञ्च-
षडादिनियमस्तु सुकरः सुकरत्वात् स न दर्शते इत्यर्थः ।
चतुःप्रभृतीति प्रभृतिपदेन चयाणां द्वयोरेकस्य च यहणं तेन
स्वरस्यानवर्षानां प्रत्येकं चतुर्लिङ्गोक्तनियमरूपाभ्यारो भेदा
दर्शन्त इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

आचार्यायानामाहान्त्या वाग्मीतीरीतीः, प्रीतीर्भीतीः ।
भेगो रोगो, मोदो मोहो, ध्येये धेच्छे देशे चेमे ॥ ८४ ॥

तत्र प्रथमं चतुःस्वरनियममुदाहरति । आचार्यायानामिति ।
आचार्यायानां वेदानामन्त्या वाक् उपनिषत् गीतीर्गनानि ईतीः
अतिवृष्ट्याद्युपद्रवरूपा आह चित्तमोहकत्वादिति भावः,
तथा प्रीतीः कल्पनुपत्रादिषु खेदान् भीतीर्भयजनिका आह
विद्येगादिना दुःखदाहत्वादिति भावः, तस्माद्वागो गानादि-
विषयानुभवो रोगो व्याधिरेव, तथा मोदो विषयानन्दो
मोहोऽज्ञानमेव, तर्हि विषयसङ्गं परिहत्य किं कर्त्तव्यमि-
त्याह चेमे पुण्ये अनुपद्रवे वा देशे, ध्येये धातव्ये ब्रह्मणि, धेच्छे
धानं मनःसमाधानं धाः इच्छा तदेकलिप्ता च ते कर्त्तव्ये
इति शेषः। धेच्छे इति संयकारपाठे तु धा धानमिच्छा चेत्य-
र्थः । अत्र आ हौ ए इति चतुर्भिरेव स्त्रैः पद्यनिबन्धनम् ।
विद्युन्मालावृत्तम् ॥ ८४ ॥

लितिविजितिस्थितिविहितिन्रतरतयः परगतयः ।

उह रुधुर्गुरु दुधुवर्युधि कुरवः स्वमरिकुलम् ॥ ८५ ॥

चिखरनिधममुदाहरति । चितीति । चितेर्विजितिविंजयः
स्थितेर्मर्यादाया विहितिर्विधानस्त्र ते एव ब्रतं तत्र रतिर्येषां
ते ततस्य स्वजात्युचितकर्मकरणात् परा उत्तमा गतिर्दशा
ज्ञानं वा येषां ते । ‘गतिः स्त्री मार्गदशयोर्ज्ञाने याचाभ्युपाय-
योरिति मेदिनी । ईदृशाः कुरवः कुरुवंशीयाः कुरुदेवजा
वा भूपाः युधि युद्धे स्त्रीयमरिकुलम् उह अधिकं यथा
तथा रुधुरावृतवन्नः, गुरु सातिशयं यथा तथा दुधुवः कम्य-
यामासुः । अत्र ह अ उ इति चय एव स्वराः । लरितगतिर्वृ-
त्तम् ॥ ८५ ॥

श्रीदीप्ती ज्ञोकीर्ती धीनोती गोःप्रीती ।

एधेते द्वे द्वे ते ये नेमे देवेशे ॥ ८६ ॥

दिखरमुदाहरति । श्रीदीप्ती इति श्रीर्लङ्गोर्दीप्तिः शोभा
च ते, ज्ञोर्लङ्गा कीर्तिस्त्र ते, धीर्बुद्धिर्नीतिस्त्र ते, गोर्वाणी
प्रीतिः सन्तोषस्त्र ते, एते द्वे द्वे ते तव एधेते वर्द्धेते, ये द्वे द्वे इमे
देवेशे इच्छेऽपि न विद्येते । अत्र ई ए इति द्वावेव स्वरौ । वाणी-
वृत्तं ‘सर्वे चेद्वीर्धार्णा वाणीति प्रेक्षा सेति स्वचणात् ॥ ८६ ॥

सामायामामाया मासा मारानायायानारामा ।

यानावारारावानाया माया रामा मारायामा ॥ ८७ ॥

॥ स्वरनियमः ॥

एकखरमुदाहरति । सेति । स्नोकोऽयं सर्वतोभद्रोदाहरणत्वेण पूर्वमुक्तस्त्रैव व्याख्यातः । अत्र आकार एवैकः खरः ॥ ८७ ॥

नयनानन्दजनने नक्षत्रगणशालिनि ।

अघने गगने दृष्टिरङ्गने ! दीयता सदात् ॥ ८८ ॥

अथ स्थाननियमं दर्शयन् प्रथमं चतुःस्थानमुदाहरति ।
नयनेति । मानिनों प्रति नायकस्थाक्रियं । हे अङ्गने ! प्रश्न-
स्थाङ्गवति । अघने मेघरहिते अतएव नक्षत्रगणशालिनि तत
एव नयनानन्दजनने गगने सङ्कटेकवारमपि दृष्टिर्दीर्घितामि-
त्यन्ययः । ईदृशगगनस्योदीपकलात् दर्शने जाते मानो न
स्थास्थतीत्यभिप्रेत्य दर्शनार्थं नायकस्थानुरोध इति भावः ।
अत्र दन्धतालयकण्ठमूर्ढन्यैरेव वर्णेन्निबध्यमानलाच्छ्वार्येव
स्थानानि ॥ ८८ ॥

अलिनीलालकलतं कं न हन्ति घनस्तनि ! ।

आननं नलिनच्छायनयनं शशिकान्ति ते ॥ ८९ ॥

त्रिस्थानमुदाहरति । अस्तीति । हे घनस्तनि ! कठिनकुचे
अस्तिनो भ्रमरास्त्रद्रोला अलकस्तता यत्र तत्, तथा नलिन-
च्छाये पद्मसदृशे नयने यत्र तत्, तथा शशिन इव कान्तिर्यस्य
तत् ईदृशं ते तव आननं कं पुरुषं न हन्ति न व्याकुलयति ।
अत्र कण्ठदन्धतालयवर्णैरेव निबन्धनमिति त्रीष्वेव स्था-
नानि ॥ ८९ ॥

अनङ्गलङ्घनालग्ननानातङ्का सदङ्गना ।

सदानघ ! सदानन्दनताङ्गासङ्गसङ्गतः ॥ ९० ॥

दिख्यानमुदाहरति । अनङ्गेति । भार्यामनादृत्य गीत-
वाद्यादिप्रमोदेन कालं गमयन्तं सखायं प्रति कस्यचिदुपा-
लभन्मिदं । हे सदानघ ! सर्वस्मिन्नपि समये व्यथारहित !
निश्चिन्तेत्यर्थः, तथा हे सदानन्दनताङ्ग ! सदा आनन्द आ-
नन्दकरं कर्म गीतवादनादिः तत्र नतं प्रवणं आप्तमित्यर्थः
अङ्गं गाचं यस्य स तथा तत्प्रमोधनं, नास्ति सङ्गो येषां तेऽसङ्गा
दुर्जनास्तेषां सङ्गतः सम्पर्कात् सती चासावङ्गना चेति सदङ्गना
शाध्यपि त्वयि अनङ्गस्य कामस्य लङ्घनया आक्रमणेन खग्ना:
सम्बवन्तो नाना बङ्गविधा आतङ्का यस्यास्तादृशी भवति
भर्वविरहिता हि त्वयि साध्यपि दुर्जनसङ्गात् सदोषा भवि-
तु मर्हति तस्माद्यथाप्रमोदं परिदृत्य भार्यानुको भवेति
भावः । अत्र पाठान्तराण्यनुपादेयानोत्युपेच्छितानि । अत्र
कण्ठदन्त्येरेव वर्षेन्निबन्धनमिति दिख्यानता ॥ ९० ॥

अगा गाङ्गाङ्गकाकाकगाहकाघककाकहा ।

अह्वाङ्ग खगाङ्गागकङ्गागखगकाकक ॥ ९१ ॥

॥ स्थाननियमः ॥

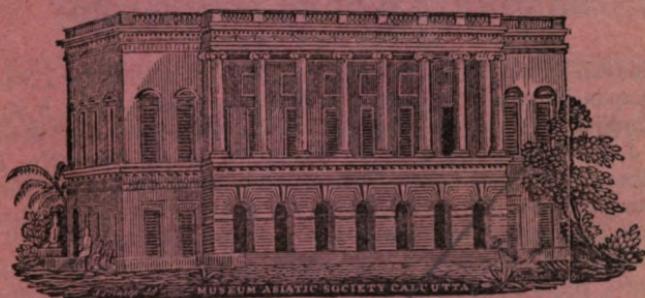
एकस्थानमुदाहरति । अगा हृति । कस्यचिद्विहितबङ्ग-
तीर्थधमणस्य स्तुतिरियं । पदच्छेदो यथा । अगाः, गां, गाङ्ग-

U. U. T. 20 (38)

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 41.



काव्यादर्शः श्रीदण्डाचार्यविरचितः
श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीश्वरात्मालिन्यप्रोञ्ज्वनोनामक-
टीकासहितः ।

THE KÁVYADARŚA OF ŚRÍ DANDIN,

EDITED, WITH A COMMENTARY, BY
PĀNDITA PREMACHANDRA TARKABĀGI'SĀ.

Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutta.

FASCICULUS V.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1863.

BIBLIOTHEQUE INDIGENAE
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
ADDED TO THE LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF CALCUTTA

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,
IN THE NEW SERIES.

- The Vais'eshika Sútras, with Commentaries, by Pandita Jaya Nárayana Tarkapanchánana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.
The Sándilya Sútras with Swapnes'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.
The Kaushítaki-Bráhmaṇa Upanishad with Sankaránanda's Commentary, edited, with a translation, by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fasciculi, Nos. 19 and 20.
A translation of the Súrya Siddhánta and Siddhánta Síromaní, by Pandita Bápu Deva Sástri, under the superintendence of Archdeacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.
The Kávyádars'a of S'rí Danqin, edited, with a commentary, by Pandita Premachandra Tarkabágís'a. Complete in five Fasciculi. Nos. 30, 33, 38, 39 and 41.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'a Rúpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. I., II. Nos. 12, and 24.
The Náraṇa Pancharátra. Edited by Rev. K. M. Banerjea. Fasc. I. II. III., Nos. 17, 25 and 34.
The Maitri Upanishad, with the commentary of Rámátiṛtha, edited, with an English Translation, by E. B. Cowell, M. A. Fasc. I. and II. Nos. 35 and 40.
A translation of the Sánkhyá Aphorisms of Kapila, by J. R. Ballantyne, LL. D. Fasciculus I. No. 32.

काकाकगाहक, अघककाकहा, इति प्रथमाहृष्टे । अहाहाङ्ग, खगाङ्गागकङ्ग, अग्खगकाकक, इत्युत्तराहृष्टे । तद्यमन्यथः । हे गाङ्गकाकाकगाहक ! गङ्गाया इदं गाङ्गं अत् कं जलं तस्य आकाकः सञ्चित्कुटिलगमनं ‘कै शब्दे इत्यसादाडपूर्वाङ्गावे क्षिप्, आकाः तस्मिहितोऽकः ‘अक् कुटिलायां गतावित्यस्माङ्गावे डः’ आकाकसारङ्ग इत्यर्थः तं गाहत इति गाङ्गकाकाकगाहकस्तस्मोधनं, निन्दितान्यघानि पापान्यघकानि ‘कुत्सायां कः’ तान्येवोपद्रवहेतुलात् काका वायसाः तान् इत्तीति अघककाकहा तादृशखं गां पृथिवीम् अगा गतवान् प्रदक्षिणीकृतवानित्यर्थः । अतस्य पापकृतविषादाभावात् हे अहाहाङ्ग ! हाइतिदीनधनिमङ्गति गच्छतीति हाहाङ्गः ‘अगिगत्यामित्यस्य णटि रूपं’ तद्विद्वाहाहाङ्गस्तस्मोधनं । तथा हे खगाङ्गागकङ्ग ! खे आकाशे गच्छन्तीति खगाः सूर्यादयः ते अहासिङ्गानि यस्य तादृशो योऽगः पर्वतः सुमेहरित्यर्थः तं कङ्गते गच्छतीति खगाङ्गागकङ्गः ‘ककि गत्यामित्यस्य णटि-रूपं’ तस्मोधनं, पुण्यप्रभावेन सुमेहपर्वतगामिन् स्वर्गसुखाभिलाषित्विति वार्थः । तथा हे अग्खगकाकक ! अगन्ति कुटिलं गच्छन्तीत्यगानि यानि खानोक्त्रियाणि तानि गच्छति कारणतया प्राप्नोतीति अग्खगं तादृशं यत् कं सुखं तस्मै न ककते चपलोभवतीति अग्खगकाककः ‘अक् गर्वेष्वासौख्ये-वित्यस्य रूपं’ तस्मोधनम्, इन्द्रियजन्यसुखायासोसुपेत्यर्थः । अत्र कण्ठेरेव वैर्णिंवन्धनमित्येकस्यानता ॥ ८१ ॥

रे रे रोहुरुरोहुगागेगोऽगाङ्गोऽगगुः ।

किं केकाकाकुकः काको मामा मामम मामम ! ॥ ३२ ॥

अथ वर्षनियमान् दर्शयन् प्रथमं चतुर्वर्षमुदाहरति । रे रे इति । बङ्गपण्डायाः कस्याच्चिदाराङ्गणायाः स्वमभिलब्धनं केचित् पुखिन्द्रं प्रति द्वेषोक्तिरियं । रे रे इति नीचसम्बोधने । रे रे मामम ! मा लक्ष्मीलक्ष्मां मम ममता यस्य सः तत्सम्बोधनं, ममेत्यव्ययं धर्मपरोऽयं निर्देशः, दरिद्रलात् धनव्यये कातरेत्यर्थः । मायाम् अममलं यस्तेति विगृह्य लक्ष्मीशूल्येत्यर्थः इति केचित् । मामेति निषेधे सञ्चमे द्विवेचनं, लं मां मामा अम गच्छ उपसर्पेत्यर्थः । इति चतुर्थपादस्यार्थः । यतः काको वायसः किं केकाकाकुको भवति अपि तु नैव, केका मयूरध्वनिः तस्याः काकुर्मदक्षतो विकारः तां कायति शब्दयति शब्देन प्रकाशयतीत्यर्थः इति केकाकाकुकः ‘आदकलादड’ काको यथा केकाकाकुर्मधिगन्तुं नाईति तथा लं मामित्यर्थः । इति हतीयपादार्थः । निकृष्टकार्यकारिलादपि लं न मे योग्य इत्याह लं रोहुरुरोहुगागेगः ‘रोहयते भयेन स्वर्णं पुनः पुनर्बा रौतीति रोहः ‘रौतेर्यनन्नात् क्षिप् कौय इति यस्तोपः’ तादृशो यो इर्द्दर्शगविशेषः तस्यारसो वचसो या रुक् शरवेधकृतपीडा तद्रूपमायः पापं तद्वच्छति प्राप्नोतीति रोहुरुरोहुगागेगः निरपराधजीवहिंसकलात् पापात्मेत्यर्थः । चिछृष्टदेशवासिताच लं न मे योग्य इत्याह अगाङ्गः अगस्त्य पर्वतस्याङ्गमेकदेशं वच्छतीति सः पर्वतीयलादविदग्ध इत्यर्थः ।

अथमद्वप्रस्तापिताच लं न मे योग्य इत्याच आगुः न गच्छति
समद्विषयं न प्राप्नोतीत्यगा तादृशो गौर्वाणी यस्य सः,
अगतीत्यगा कुटिसा गौर्बस्थेति केचित् । अत्र र ग क म इति
चतुर्भिरेव वर्णेन्निवन्धनमिति चतुर्वर्षता, वर्णपदस्य दृक्षपूरक-
वर्षपरं तेजाङ्गेत्यच उकारसङ्कावेऽपि न चतुर्वर्षगियमव्या-
घातः तस्य दृक्षपूरकलाभावादिति वेष्टम् । उदाहरणे चा-
सिक्षयवहितवर्षचतुष्टयेन पादचतुष्टयनिवन्धनादयमेव नि-
यम इति न मनव्यं सव्यवधाननिवेशेऽपि चतुर्वर्षगियमानपा-
यात् यन्वक्षता तु केवलं इक्षिप्रदर्शनार्थमेवं निवद्वमिति श्लो-
कम् ॥ ८२ ॥

देवानां नन्दनो देवो नोदनो वेदनिन्दिनः ।
हिं दुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥ ८३ ॥

चिवर्णमुदाहरति । देवानामिति । देवानामिक्षादीनां
नन्दनो दैत्यमण्डमनात् सन्तोषणः तथा वेदनिन्दिनो वेदान्
निन्दयते नास्तिकजनस्य नोदनो निराकर्त्ता, देवो नरसिंह-
रूपी भगवान् विष्णुः, दानवान् इन्द्रादिजयादिना नन्दयतोति
स तथा तस्य दानवनन्दिनो हिरण्यकशिष्योर्दाने खण्डनसमये
'दोऽवखण्डने इत्यस्य रूपं' नादेन तारतरसिंहनादेन छत्रा
दिवमाकाशं दुदाव उपतापितवान् अन्तरिक्षचरान् सच-
कितांश्चकारेत्यर्थः । अत्र द व न इति चिभिरेव वर्णेन्निवन्धन-
मिति चिवर्णता ॥ ८३ ॥

स्वरिः सुरात्परासरिसारः सारससारसाः ।

ससार सरसीः सीरी सद्गृहः स सुरारसी ॥ ८४ ॥

द्विवर्णमुदाहरति । स्वरिरिति । बलदेवस्य जलक्रीडाप्रक-
रणीयस्थोकोऽयं । स्वरिः पण्डितः, तथा सुरासुरान् देवदैत्या-
नपि आसन्तुमाक्रमितुं शीलं यस्य तादृशः सारो बलं यस्य सः,
सुरासुरासारिसारः, तथा शोभनावूरु द्वरु ताभ्यां सह
वर्त्तमानः सद्गृहः, तथा सुराया मद्यस्य रस आखादोऽस्याल्लीति
सुरारसी, स प्राकरणिकः प्रसिद्धो वा सीरी बलदेवः आर-
मन्ति मधुरशब्दं कुर्वन्तीत्यारसा ये सारसाः पञ्चविशेषाः तैः
सह वर्त्तमानाः सारससारसाल्लादृशीः सरसीः सरांसि ससार
विहक्तुं जगाम । अत्र स र इति दाभ्यामेव वर्षाभ्यां निबन्धन-
मिति द्विवर्णता ॥ ८४ ॥

नूनं नुज्ञानि नानेन नानेनाननानि नः ।

नाऽनेना ननु नाऽनूनेनैनेनानानिनो निनीः ॥ ८५ ॥

॥ वर्णनियमः ॥

एकवर्णमुदाहरति । नूनमिति । प्रबलरिपुपराजितस्य क-
खच्चिन्नपतेः सैन्यानां दैत्योक्तिरियम् । अत्र पदच्छेदः, नूनं
नुज्ञानि, न, अनेन, न, आननेन, अननानि, नः, इति पूर्वार्द्धे ।
न, अनेनाः, ननु, ना, अनूनेन, एनेन, अनान्, इनः, निनीः,
इत्युच्चरार्द्धे । अनेन विजयिना रिपुणा कर्त्ता आननेन भुकुटि-

मता मुख्यैव ज्ञात्वा नोऽस्माकम् अननानि प्राणाः नूनं निश्चितं
न न नुक्तानि अपनीतानि अपि तु नुक्तान्येव अस्य मुखमेव
दृष्ट्वा वयं मृतप्राणाः का कथा युद्धप्रहारादिनेत्यर्थः, इति
पूर्वार्द्धार्थः । अनु भाः ‘शैव्यानां बन्धून् प्रति समोधनमिदम्’
अनूनेन प्रवलेन एनेन एतेन रिपुणा हेतुना अस्मादित्यर्थः
‘इदमस्य कथितानुकथने द्वितीयाटौःस्वेनः’ इत्यनेन इदम
एनः । इनो ना अस्माकं प्रभुः पुरुषः अनान् प्राणान् निनोः
नेतुमिच्छुः हणकवलनादिना रचितुमिच्छुः सन्नित्यर्थः, ‘नि-
नीरिति नीजः सनन्तस्य किपि रूपं’ न अनेनाः अपापो न भवति
शत्रुविजितस्य अथाशक्ति युद्धेनैव भरणं श्रेयो न पुनरुक्षानु-
दृत्या प्राणरक्षणमिति भावः । अत्र केवलं नकारेणैव निबन्धन-
मित्येकवर्णनियमः ॥ ८५ ॥

इति दुष्करमार्गेऽपि कश्चिदादर्शितः क्रमः ।
प्रहेलिकाप्रकाराणां पुनरुद्धिश्यते गतिः ॥ ८६ ॥

अथ दुष्करचित्तमुपसंहरन् प्रहेलिकामवतारयति । इतीति ।
कश्चिदिति खल्पतर इत्यर्थः, अन्येऽपि दुष्कराच्चित्रालङ्काराः
पद्मादिवन्धक्रियाकारकगुद्यादयः प्राचीनैरक्ताः सन्ति दन्त-
बाङ्गल्यभिया ते नोक्ताः यन्यान्तरतो ज्ञातव्या इत्यर्थः ।
प्रहेलिकेति प्रहेलिकाचाः प्रकाराणां विशेषाणां गतिरूपणम्
उद्दिश्यते उद्देश्यपूर्वकमुच्यते विशेषा उद्दिश्यन्ते तेषां लक्षण-
स्माच्यत इत्यर्थः, सामान्यस्त्रियान्तु प्रसिद्धलाक्षोक्तं यन्यान्तरतो

ज्ञातव्यं यथा ‘प्रहेलिका तु सा ज्ञेया वचः संदृतिकारि
यदिति’ अभिप्रेतार्थसंवरणकारिवचनविन्यासः प्रहेलिकेति सा-
मान्यस्तत्त्वम् ॥ ८६ ॥

क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्जैराकीर्णमन्तर्णे ।
परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ ८७ ॥

ननु प्रहेलिकाया यमकादिवत् सम्यक् शब्दोपस्थारकता
नास्ति प्रत्युत प्रक्षतार्थसंवरणात्मकत्वाच्च रसप्रातिकूल्यमतएवास्या
अलङ्घारत्वमपि नाङ्गीकृतमन्यैः यदुकं ‘रसस्य परिपन्थिला-
न्नालङ्घारः प्रहेलिकेति’ तत् कुञ्चास्या उपयोग इत्यचाह ।
क्रीडेति । क्रीडार्था या गोष्ठी सभा तत्र विनोदाः संलाप-
भज्ञा ग्रमोदास्तेषु, यदा मिथोवाक्चातुरीकौतुकं क्रीडा,
विद्यधानामासनवन्यो गोष्ठी, काव्यालापेन कालहरणं विनोदः
अतएव कादम्बर्थां ‘कदाचिदस्तरच्युतकमाच्युतकविन्दुमतो
गूढचतुर्थपादप्रहेलिकाप्रदानादिभिरित्युकं’ तेषां इन्द्रः तेषु,
तथा तज्जैः प्रहेलिकाभिज्ञैः सह आकीर्णं जनसङ्कुले देशे य-
न्मन्तरं गुप्तभाषणं तस्मिन्, तथा परस्य बोद्धव्यभिन्नस्य वा-
मोहने अपरिज्ञात्वप्रतिपादने च प्रहेलिकाः सोपयोगाः
सप्रयोजनाः, तस्मात् क्रीडाद्युपयोगिलादस्या अलङ्घारत्वम्,
अन्यत्र तु दोष एवेति बोधम् ॥ ८७ ॥

आङ्गः समागतां नाम गूढार्थां पदसन्धिना ।
वच्चितान्यत्र छटेन यत्र शब्देन वच्चना ॥ ८८ ॥

प्रेषिकाप्रकाराचादुष्टा दुष्टाच्च, तचादुष्टानामेव षोड-
शानां पश्चादुदाहरणैः परीचां दर्शयिष्यन् प्रथमं सोहेशं
ख्चणमाह। आङ्गरिति। पदयोः सन्धिना सान्धिष्यजनित-
सन्धिकार्यदीर्घादिना गूढो दुर्बोधाऽर्थो यत्र तां समागतां
नाम प्रेषिकामाङ्गरित्यन्ययः। अत्र पश्चादक्ष्यमाणानां सर्वेषां
प्रथमान्तत्वात् समागतामित्यत्र द्वितीयान्तता प्रक्रमभङ्गमा-
वहति तचादाज्जः समागतां नामेत्यादिपाठो लिपिकरप्र-
मादलतः सेयं समागता नामेत्यादि पठनीयं। तथा अन्यत्र
विवक्षितभिन्ने रुद्धेन प्रसिद्धेन इष्वेन यत्र वस्तुना प्रतारणा सा
वस्त्रिताख्या ॥ ८८ ॥

व्युत्क्रान्तातिव्यवहितप्रयोगान्मोहकारिणी ।
सा स्यात् प्रमुषिता यस्यां दुर्बोधार्थी पदावली ॥ ८९ ॥

व्युत्क्रान्तेति। अतिव्यवहितानामत्यनासन्नपदानां प्रयोगात्
मोहकारिणी बोद्धुरर्थयहवैधुर्यसम्यादिका संदृतिकारिवाक्
व्युत्क्रान्ता व्युत्क्रान्ताख्येत्यन्ययः, अत्र किञ्चिद्वधानेन प्रयोगे
न तथा मोहयतीत्यतिष्वद्प्रयोगः, आसन्तिश्चात्यबोध-
हेतुः तद्रूपक्रमसुहनाद्युक्तान्तेतिसंज्ञा । सा स्यादिति। दु-
र्बोधाः तत्तदर्थेषु तत्त्पदानां प्रयोगप्रसिद्धिरहितत्वात्
दुःखेन बोधा अर्थां वस्त्रासादृशी पदावली पदसमूहः न लेकं
पदं सा प्रकर्षेण बोद्धुर्मुषितत्वसम्यादनात् प्रमुषिता, निरुक्त-
वस्त्रितायान्तु एकं पदं दुर्बोधार्थमित्यतोऽनयोर्भेदः, किञ्च

वस्त्रितार्थं नानार्थस्य पदस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः अत्र तु पदा-
न्वेकार्थानीत्यतोऽपि भेदः ॥ ८८ ॥

समानरूपा गौणार्थरोपितैर्ग्रथिता पदैः ।

परुषा लक्षणस्तिलमात्रव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

समानरूपेति । गौणार्थेषु साध्यवसानगौणलक्षणया वेधा-
र्थेषु आरोपितैर्लक्षणाप्रयोजनीभूताहार्थाभेदप्रतीतिजनकतया
प्रयुक्तैः पदैर्ग्रथिता निबद्धा संदृतिकारिवाक् सदृशयोः शक्य-
लक्ष्ययोर्दयोः समानरूपतानिबन्धनत्वात् समानरूपा स्थात् ।
परुषेति लक्षणस्यानुशासनस्यास्तिलमात्रेण तदर्थेऽस्य शक्तिरस्ति-
न वेत्यविविच्य केवलमनुशासनमस्तीति क्लाव्युत्पादिता श्रुतिः
शब्दो यत्र तादृशी वाक् पारुष्येण प्रयुक्तत्वात् परुषा स्थात् ॥
॥ १०० ॥

सङ्घाता नाम सङ्घानं यत्र व्यामोहकारणम् ।

अन्यथा भासते यत्र वाक्यार्थः सा प्रकल्पिता ॥ १०१ ॥

सङ्घातेति । यत्र सङ्घानं वर्णानां गणना यदा प्रयुज्यमानः
सङ्घावाचकशब्दो व्यामोहकारणं श्रोतुर्द्वितिनिश्चयाभावेन
विशेषेण मोहं जनयति सा सङ्घानघटितत्वात् सङ्घाता । अन्य-
थेति यत्र वाक्यार्थोऽन्यथा भासते आपाततः प्रतीयमानाद-
र्थादन्यप्रकारेण पर्यवसानं प्राप्य शोभां गच्छति सा अन्यार्थस्य
प्रकल्पनात् प्रकल्पिता स्थात् ॥ १०१ ॥

सा नामान्तरिता यस्यां नान्नि नानाथकल्पना ।
निभृता निभृतान्यार्था तु ल्यधर्मस्युम्भा गिरा ॥ १०२ ॥

सेति । नान्नि संज्ञाविशेषे ज्ञातव्ये यस्यां नानार्थानां कल्पना शब्दस्य नानार्थसंज्ञेतितलात् बह्नगामर्थानां । विकल्पनं घटते सा नामान्तरेणान्तरितार्थविषयलाङ्गामान्तरिताख्या । निभृतेति । तु ल्यधर्मस्युम्भा प्रकृताप्रकृतयोः साधारणधर्मं प्रतिपादयक्ष्या गिरा वाक्येन निभृतो गोपितोऽन्यार्थः प्रकृतार्थो यत्र सा निभृताख्या, अस्यास्मानुपातस्य प्रकृतस्य साधारणविशेषमहिक्षा सूच्यमानलात् समासोक्तिमूलकत्वं बोध्यम् ॥ १०२ ॥

समानशब्दोपन्यस्तशब्दपर्यायसाधिता ।
संमूढा नाम, या साक्षान्निर्दिष्टार्थापि मूढये ॥ १०३ ॥

समानशब्देति । उपन्यस्तेन शब्दस्य प्रकृतार्थवोधकपदस्य पर्यायेण स्वार्थवोधकनामान्तरेण साधिता निबद्धा वाक् समानशब्दाख्या स्थात् । अत्र पर्यायता च सच्चित्तस्तत्त्वादिनैकार्थवोधकता न त्वमर्निर्जरादिवदेकार्थशक्तता तथाले अर्थस्य संवरणीयत्वाभावेन प्रहेत्तिकालानुपपत्तेरिति बोध्यम् । संमूढेति । साक्षात् वाचकशब्देन निर्दिष्टार्थापि कथितार्थापि या वाक् मूढये आपाततो मोहाय भवति सा संमूढा नाम ॥ १०३ ॥

योगमालात्मिका नाम या स्थान् सा परिहारिका ।
एकच्छन्नाश्रितं व्यक्तं यस्यामाश्रयगोपनम् ॥ १०४ ॥

योगेति । या वाक् 'नामेति प्राकाशे, योगानां यौगिक-
शब्दानां मासा परम्परा सैवात्मा स्वरूपं यस्याः सा यौगिक-
शब्दपरम्परया एकैकरूढपदप्रतिपाद्यार्थानां बोधिकेत्यर्थः,
सा परिहारिका स्थान् हारो मुकामाला तां परिगतेति व्यु-
त्पत्त्या मुकामालासहृष्टयौगिकशब्दमालारूपलादन्वर्धता, यदा
परिहरति इटिति प्रकृतार्थबोधं निवारयतीति परिहारिका,
अत्र योगमालात्मकं नाम यस्याः सेति पाठस्तु न मनोरमः ।
एकेति । यस्यामाश्रितमाधियमेव व्यक्तम् आश्रयस्थाधारस्य गोपनं
सा एक आश्रयश्चनो निगूहितो यत्रेति व्युत्पत्त्या एकच्छन्ना-
स्था ॥ १०४ ॥

सा भवेदुभयच्छन्ना यस्यामुभयगोपनम् ।
सङ्कोर्षा नाम सा यस्यां नानालक्षणसङ्करः ॥ १०५ ॥

सेति । यस्यामुभयोराश्रिताश्रययोर्गोपनं सा उभयम् आ-
श्रिताश्रययोर्द्वयं क्वनं यत्रेति व्युत्पत्त्या उभयच्छन्नास्था भवेत्।
सङ्कोर्षेति । यस्यां नानालक्षणानां समागतादिपञ्चदशप्रभेदा-
नां सधे दिविचतुरादीनां सङ्करः साहित्येनावस्थानं सा
सङ्कोर्षा नाम भवेत् । एवं षोडश प्रभेदाः प्रहेत्तिकाया उहि-
ष्टासूक्ष्मलक्षणेण सचितास्य ॥ १०५ ॥

एताः षोडश निर्दिष्टाः पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः ।
दुष्टप्रहेलिकास्त्रात्मास्तैरधीताश्तुर्दश ॥ १०६ ॥

एता इति । एताः समागतादयोऽदृष्टाः, षोडशेति इद्दृ-
सङ्कोर्णभेदेनेत्यर्थः, अदुष्टलाभ्यायापि दर्शिता इति भावः । तैः
पूर्वाचार्यैरेव, अन्याः च्युताचरादन्नाचराच्युतदन्नाचराविन्दु-
मतीप्रस्तृतयः इति केचित्, गुप्तादीनामप्यचैवान्मर्भाव इत्यन्ये,
अधीताः पठिताः ॥ १०६ ॥

दोषानपरिसङ्घेयान् मन्यमाना वयं पुनः ।
साध्वीरेवाभिधास्यामस्ता दुष्टा यास्त्वलक्षणाः ॥ १०७ ॥

ननु दुष्टप्रहेलिकाः पूर्वाचार्यैस्त्रास्त्रेत्याप्यनन्तरमुच्चेर-
न्नित्यत्राह । दोषानिति । अपरिसङ्घेयानत्यधिकान् तासां
दोषान् अत्यन्तशाब्दबोधप्रतिबन्धकत्वपान् मन्यमानाः दोष-
बाज्ञ्यादलङ्कारत्वाभावं जानन्त इत्यर्थः साध्वीरेव दोषबा-
ज्ञ्याभावेनालङ्कारत्वमापन्नाः समागताद्याः षोडशैवाभिधा-
स्याम उदाहरिष्यामः, अत्राभिधाममुदाहरणेन परीक्षा न
द्वृदेशो लक्षणं वा तयोरुक्तवेन अभिधास्याम इतिभविष्यत्प्र-
योगानुपपत्तेः । ननु तर्हि शिवाणां कथं दुष्टप्रहेलिका-
परिज्ञानं स्वादित्यत्राह, ता इति । यास्तु प्रहेलिकाः अस्त-
क्षणाः निरक्षमागतादिलक्षणपूर्वाः ता दुष्टाः निरक्षलक्षण-
शून्यसंवृतिकारिवचनं दुष्टप्रहेलिकेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

न मयागोरसाभिज्ञं चेतः, कस्मात् प्रकुप्यसि ।
अस्थानस्तदितैरेभिरस्तमालोहितेक्षणे ॥ १०८ ॥

तत्रादुष्टाः षाडश क्रमेणोदाहरन् प्रथमं समागतामुदाहरति । नेति । जनसमाजे मानिनों गोपीं सान्त्वयतः श्रीकृष्ण-स्थान्त्रियं । हे आलोहितेक्षणे ! कस्मात् प्रकुप्यसि, तव एभिरोदृशैरस्तानस्तदितैरलं, यतो मया गोरसो दुग्धादिस्तस्याभिज्ञं चेतो न, अत्र धार्यत इत्यधाहृतेन सङ्गतेन क्रियापदेनान्वयः, तव दुग्धाद्यपचयो मया न कृतः कथं त्वं कुप्यसि रोदिषि चेत्युदासीनबोधः संवरणकारो प्रथमोऽर्थः, अत्र सम्मुमात् क्रियापदं नोक्तमिति अध्याहृतेन धार्यत इति क्रियापदेनान्वय-बोधं कुर्वन्त उदासीनाः अनेनास्या दुग्धाद्यपचयः कृतस्तदर्थ-मियं कुपिता रोदितीति जानन्त्विति वाक्यस्य संवरणकारिता, प्रकृतार्थस्तु मे मम चेतः आगेऽपराधः नायिकान्तरसङ्गादि तस्य रसे आखादे अभिज्ञं न लदितरां चेतसापि नाकाञ्जे तत् कथं कुप्यसि मानिनी भवसीति । अत्र मे आगोरसाभिज्ञमित्यत्र सञ्चिकार्येण एकारस्यादादेशेन मया गोरसेत्यादि जातं तेनैव प्रकृतार्थी गूढः ॥ १०८ ॥

कुञ्जामासेवमानस्य यथा ते वर्ष्णते रतिः ।
नैवं निर्विश्वतो नारोरमरस्त्वोविडम्बिनीः ॥ १०९ ॥

वर्ष्णतामुदाहरति । कुञ्जमिति । कान्वकुञ्जनगर्वां तत्त्वं नार्यां दानुरक्तं प्रति कस्यचिदुक्तिरियं । कुञ्जां भुग्नष्टां काञ्जि-

आरीमासेवमानस्य उपभुज्ञागस्य ते तव यथा रतिरनुरागो
वर्द्धते एवं तथा अमरक्षीविडम्बिनीर्देवाङ्गनासद्बीर्णारीर्णि-
विश्वित उपभुज्ञागस्य ते रतिर्न वर्द्धते इति प्रथमोऽर्थः । संव-
रणीयार्थस्तु कुञ्जां कान्यकुञ्जास्थनगरीं तत्रत्यरमणीमेत्यादिः,
अत्र कुञ्जाशब्दो भुग्नपृष्ठनार्थामेव प्रसिद्धः विवचितायां कान्य-
कुञ्जनगर्यां तदुत्पन्ननार्थां वा न तथेत्यप्रसिद्धार्थस्तु निपुणमति-
बोध्यतया संवरणम् ॥ १०८ ॥

दण्डे चुम्बति पश्चिन्या हंसः कर्कशकण्ठके ।

मुखं वल्लुरवं कुर्व्वस्तुण्डेनाङ्गानि घट्यन् ॥ ११० ॥

व्युक्तान्तामुदाहरति । दण्डेविति । कर्कशकण्ठके पश्चिन्या
दण्डे नासे अङ्गानि घट्यन् घर्षयन् तथा वल्लुरवं कुर्वन् हंसः
तुण्डेन मुखेन पश्चिन्या मुखं चुम्बतीति योजना, तदियमन्य-
बोधहेतोरासत्तेविशेषेणातिक्रमाङ्गुत्कान्ता ॥ ११० ॥

खातयः कनि ! काले ते स्फातयः स्फार्हवल्लावः ।

चन्द्रे साशङ्खवन्यत्र वायवो मम धारिणः ॥ १११ ॥

प्रमुषितामुदाहरति । खातय इति । हे कनि ! कन्ये !
'कन्या कनी कुमारी चेति हेमचन्द्रः' ते तव काल्यते प्रचिप्यते
यः स कालः पादः 'कल्प प्रेरणे इत्यस्य चौरादिकस्य कर्मणि
घणि रूपं' तस्मिन् खातयः खमाकाशं खस्त्रायं गुणः खः शब्द
इत्यर्थः, अतनम् अतिः 'अत् सातत्यगमने इत्यस्य भावे इड्'
खस्य शब्दस्य अतिर्गमनं येषु ते तथा शब्दकारिनूपराघसङ्कारा

इत्यर्थः ‘चुद्रघण्ठिका इत्यन्मे’ ते स्फातयः स्फायनं स्फाः वृद्धि-
रित्यर्थः, तस्या अतिर्गमनं यत्र ते स्फीता इत्यर्थः प्रभूता इति
यावत्, तथा स्फां स्फीततामर्हतीति स्फार्हः वल्लानाञ्जातो ध्वनि-
वल्लुः स्फार्हो वल्लुर्येषां ते गमनवशात् तव पादे नूपुराद्यल-
क्षाराः अधिकं शिङ्गितं कुर्वन्तीत्यर्थः, चन्द्रिति आङ्गादयतोति
चन्द्रस्सिन् अत्र ईदृशे भग्निं त्रिवल्लुपुराद्यलक्षारवतीत्यर्थः तव
पादे सान्नात् प्रत्यक्षीकृते सति मम वायवः प्राणाः धारिणो-
उवस्थिता भवन्ति ‘धड़ अवस्थाने इत्यस्य रूपम् । अत्राप्रसिद्धा-
र्थैर्बङ्गभिः पदैः श्रोदृष्टां प्रमोषणात् प्रमुषितेयं ॥ १११ ॥

अत्रोद्याने मया दृष्टा वज्जरी पञ्चपञ्चवा ।

पञ्चवे पञ्चवे ताम्रा यस्यां कुसुममञ्जरी ॥ ११२ ॥

समानरूपामुदाहरति । अत्रोद्यान इति । वज्जरी खता ।
अन्वयः सुगमः, अत्रोद्यानत्वेन नायिकाया देहः, वज्जरीत्वेन
बाङ्गः पञ्चवत्तेनाङ्गुलयः, कुसुममञ्जरीत्वेन नखा अथाचिताः,
नखानां ताघता च ताम्राङ्गुलिसंसर्गात् ॥ ११२ ॥

सुराः सुरालये स्वैर्भमन्ति दशनार्चिषा ।

मञ्जन्त इव मत्तास्ते सौरे सरसि संप्रति ॥ ११३ ॥

पर्वषामुदाहरति । सुरा इति । सुरा मध्यं तां कुर्वन्तीति
सुराः शैलिङ्गिकाः ‘नामणिडङ्गात् सुराशब्दात् पचादिलान्
डः’ यद्वा सुरा एषामस्तीति सुरापायिनः, दशनार्चिषा हा-
खेन विवृतमुखतया निःस्फृतेन दन्तकिरणेनोपञ्चिताः, सुराया

इदं सौरं तस्मिन् सरसि मञ्जन्त इव मन्त्राः सन्तः सुरा-
स्ये मद्यग्रहे स्वैरं भ्रमन्ति इत्यर्थं संवरणीयोऽर्थः, अत्र सुरा
इति पदं देवसमूह एव ग्रन्थम् अनुशासनस्यास्तिव्याचमवलम्ब्य
सुराकारकेषु तत्पर्यिषु चाशक्तमपि प्रयुक्तं तदियं प्रयोक्तुः
पादव्यप्रकाशनात् परुषा ॥ ११३ ॥

नासिक्यमध्या परितश्तुर्वर्षविभूषिता ।

अस्ति काचित् पुरी, यस्यामष्टवस्त्राङ्क्या नृपाः ॥ ११४ ॥

सङ्ख्यातामुदाहरति । नासिक्यमध्येति । काचित् पुरी नगरी
अस्ति कीदृशी नासिक्येत्यादिः, अत्र कास्त्री इति संवरणीयो-
ऽर्थः तथाहि नासिकायां भवो नासिक्यः प्रकृते जकारः स
मध्ये यस्याः सा, तथा परितः सर्वतः समुदायत इत्यर्थः चतु-
र्भिर्वर्णैः क आ च ई इति चतुर्भिरक्तरैः नासिक्यज्ञकारसहितैः
पञ्चभिरत्यर्थः, विभूषिता यथिता, ईदृशी कास्त्रीत्येव, संज्ञा-
संज्ञिनोरभेदोपचारात् पुर्या विशेषणदयं । यस्यां पुर्याम् अष्टौ
वर्षा अच्चराणि यत्र तादृश आङ्कयो नाम येषां तादृशा नृपा
आसन्, एतेन पुण्ड्रकनामानो नृपा इत्यायातं पुण्ड्रकशब्दस्य
प उ ण ड र अ क अ इत्यष्टभिर्वर्षवर्णनिर्बद्धः पुण्ड्रकवंशा नृपास्य
कास्त्रां पूर्वमासन्निति प्रविद्धिः, अत्र चतुरष्टेति वर्षसङ्ख्यानेन
श्रोतृणां मोहनादियं सङ्ख्याता ॥ ११४ ॥

गिरा स्वलुन्त्या नम्रेण शिरसा दीनया दृशा ।

तिष्ठन्तमपि सोत्कम्पं वृद्धे ! मा नानुकम्पसे ॥ ११५ ॥

प्रकल्पितामुदाहरति । गिरेति । हे वृद्धे ! स्वविरे ! वा वृद्ध-
क्येन स्वलक्ष्या गिरा नम्रेण शिरसा दीनया दूशा चचुषा
चोपलक्षिता लं सोत्कर्मं तिष्ठन्तमपि मां नानुकर्मसे इति
प्रथमोऽर्थः । संवरणीयार्थसु हे वृद्धे ! चह्वे ! स्वमीत्यर्थः
'वृद्धिशब्दस्य समुद्धिप्रथमया रूपं, 'चह्वः सिद्धिस्वत्त्वयौ वृद्धे-
रप्याङ्गया इमे इत्यमरः' दारिद्र्यात् स्वलङ्घीः प्रभृतिभिरुप-
लक्षितं तथा सोत्कर्मं मां नानुकर्मसे इति, अत्र प्रथमं प्रती-
यमानादर्थात्मकत्वेनार्थान्तरप्रकल्पनादियं प्रकल्पिता ॥ ११५ ॥

आदौ राजेत्यधीराक्षिपार्थिवः कोऽपि गीयते ।
सनातनश्च, नैवासौ राजा नापि सनातनः ॥ ११६ ॥

नामान्तरितामुदाहरति । आदाविति । हे अधीराक्षि
चञ्चलनयने कोऽपि पार्थिवः पार्थिवशब्दवाच्यः आदौ प्रथमं
राजा इत्यनेन नामा गीयते कथते तथा स सनातनो नित्यश्च
इत्ययमप्रकृतोऽर्थः, प्रकृतार्थमुद्भावयन्नाह असौ पार्थिवो वस्तुतो
नैव राजा भूपतिः तथा नापि सनातनो नित्यः, तस्मात्
कोऽसावुच्यतामिति प्रश्नोऽत्र गम्यः, उत्तरभूतः संवरणीया-
र्थसु कोऽपि पार्थिवः पृथिवीविकारो वृक्षविशेष इत्यर्थः स
आदौ प्रथमभागे राजेति गीयते तदाचकनामः प्रथमभागे
राजा इति शब्दो वर्तते इत्यर्थः, तथा सः नातनः तनेतिशब्द-
शृण्यो न, तनामोऽन्ते तनशब्दोऽपि वर्तत इत्यर्थः तस्मात्
राजातनवृत्त इत्यायातं स च पियालवृत्तः 'राजातनं पियासः'

आदित्यमरः’ राजातनं राजादग्निति च रूपदद्यम् । अच
राजातनेति नामि वक्षये नामार्थकस्यमादित्यं नामान्तरिता ।
वक्षये नामपदस्त्र वक्षुपरं न तु संशामाचपरं वोध्यं, तेन
'तद्यास्त्रिक्तिः कण्ठे नितमस्त्रामाचितः । गुड्णां सज्जि-
धानेऽपि कः कूचति मुङ्गमुङ्गः' अच सज्जकस्त्रस्त्रूपवक्षुनि-
वक्षये प्रथमं नामार्थकस्यमाचामान्तरिता । एवं च एवादौ
स एवान्मे मध्ये भवतिमध्यमः । अस्यार्थं यो न जानाति तक्षुये
तं ददाम्बैमित्यादावपि, अच अवसः प्रतिपाद्यः ॥ ११६ ॥

इतद्रव्यं नरं त्यक्ता धनवन्तं ब्रजन्ति काः ।
नानाभङ्गसमाकृष्टेषोका वेश्या न दुर्दराः ॥ ११७ ॥

निष्ठतामुदाहरति । इतद्रव्यमिति । नानाभङ्गभिर्वर्ज-
विधविद्यम्बेष्टाभिः समाकृष्टा वशीकृता षोका याभिस्तामुद्धाः
काः इतमपहतं इवं धनं चक्ष तामुङ्गं नरं पुरुषं त्यक्ता
धनवन्तं ब्रजन्ति भजन्ते, इतिप्रश्नस्त्र तत्त्वदिग्देष्यमहिक्षा
वेश्या एव विषया भवितुमर्हन्ति तच्चिषेधेन संवरणीयार्थमुद्धा-
वयति दुर्दरा दुःखेन भ्रियमाणाः कथमपि वश्तामनापा-
यमाना इत्यर्थः, ईदृशो वेश्या न वेश्या भव प्रश्नविषया नेत्य-
र्थः, अतस्माः का उच्चनामिति प्रश्नः, अतोऽस्त्रभूतसंवर-
णीयार्थस्तु पर्वतभवा नय इति, तथा हि नाना भङ्गाद्यरङ्गा
विषयमेऽस्येति नानाभङ्ग जसं तेन समाकृष्टा षोका अवतर-
ण्यना याभिस्ताः नानाभङ्गताकृष्टेति पाठे तु भङ्गभङ्गो-

भङ्गपरः, तथा दुर्द्वराः धरः पर्वतस्त्राहुर्गताः दुर्दुष्टोऽनम्
इत्यर्थः धरोवाभिष्ठा इति वा, इर्वच्छत्स्मन्विष्टाखा-
पत्तवादीनि इवाचि इतानि स्रोताना नीतानि इवाचि
चक्र स तथा तं नरं नरयदृशम् ‘आश्रयसीधत्वाद्गौव-
प्रथोगोऽवं’ पर्वतमित्यर्थः, त्वक्का धनवक्तं रक्षाकरं ब्रह-
मीति च विश्वेषणामुभवयाधारणादेकतरनिषेधेऽन्वतर-
अतीतिर्वच्छत इति नहीप्रतीतिः, तदर्थस्य च तु स्वविश्वेष-
प्रतीतमे शत्यपि वाचकभव्यानुपात्तलाभिष्ठत्वमित्यसाम्निस्त-
तेयम् ॥ ११७ ॥

जितप्रदृष्टकेशाख्यो यस्तवाभूमिसाङ्कशः ।

स मामद्य प्रभूतोत्कं करोति कलभाषिणि ॥ ११८ ॥

यमाग्रहव्यामुदाहरति । जितेति । प्रदृष्ट उल्लटो च
केशकेशाखा तदाचकं नाम प्रवाच इत्यर्थः जिता प्रदृष्टकेशा-
खा चेन चः, भूमिर्धरा नाति भूमिर्ध चः चक्षर इत्यर्थः
तेज साङ्कशः बणामा, तव ईदृशो यः शोऽस्य मां प्रभूतो-
त्कमसुक्षितं करोति प्रवाचष्टव्यस्तवाधरो मां व्याकुच-
षतीर्थर्थः । च च प्रदृष्टकेशाख्याभूमिश्वौ च चित्सववया
प्रवाचाधरयोः पर्यायो, तजा चि प्रदृष्टकेशस्य प्रवाचष्टव्ये
चभूमिश्वस्य चाधरप्रव्ये च चणा च चित्योऽस्य तवोः व्यव्योः
ज्ञक्षियहेच प्रवाचाधररूपार्थोऽपलितिरिति तदिच्चं प्रदृष्ट-
प्रथोऽव्यव्यस्य यमाग्रहव्येनार्थोपस्त्रापनात् यमाग्रहव्यर ॥ ११८ ॥

श्यनोये परावृत्थ श्यितौ कामिनौ क्रुधा ।
तथैव श्यितौ रागात् स्वैरं मुखमच्छताम् ॥ ११८ ॥

संमूढामुदाहरति । श्यनोय इति । श्यनोये श्यायां,
परावृत्थ पराक्षुखीभूय, तथैव श्यितौ परावृत्थ श्यितावपि,
स्वैरं स्वच्छन्दम्, अच क्रुधा परावृत्थ श्यितयोः स्वैरं मुखचुम्बनं
दुर्घटनित्यापाततोमोहः । अथ च प्रथमं क्रुधा पराक्षुखीभूय
श्यितौ पश्चात् रागात् तथैव पुनः परावृत्थ श्यिताविति
पराक्षुखीभूय पार्श्वाकरेण श्यितयोः पुनः परावर्तनेन श्यने
संमुखीनलाक्षुम्बनं सुधटमेवेत्यापातत एव श्रोदृणां मोहवन-
गादियं समूढा ॥ ११९ ॥

विजितात्मभवदेषिगुरुपादहतो जनः ।
हिमापह्नमित्रधरैर्याप्नं व्योमाभिनन्दति ॥ १२० ॥

परिहारिकामुदाहरति । विजितात्मेति । विजा पक्षिणा
गहृणेन जित इद्गत्सात्मभवः पुच्छेऽर्जुनः तस्य देषी कर्त्तस्य
गुहः पिता सूर्यः तस्य पादाः किरणाः तैर्हतस्यापितो जनः
हिमं जायमपहन्नोति हिमापहो वङ्गिः तस्यामिचो जसं तद्द-
रैर्मैघैर्याप्नं व्योमाकाशमभिनन्दति प्रब्रंसति, अच यौगिक-
शब्दमास्था प्रकृतार्थवोधनादियं परिहारिका ॥ १२० ॥

न स्युश्यत्यायुधं जातु न स्लीणां स्तनमण्डलम् ।
अमनुष्यस्य कस्यापि चक्षोऽयं न किलाफलः ॥ १२१ ॥

एकच्छक्षामुदाहरति । नेति । अमनुव्यस्य मनुष्येवं गच्छस्य
कस्त्रापि इहः जातु कदाचिदपि चायुधमस्त्रं न स्थृश्वति न वा
जातु स्त्रीणां स्त्रेमण्डस्त्रं स्थृश्वति, तथायतं इहः किञ्च नाफसः
अव्यर्थान परम् सफल एवेत्यापाततोऽर्थः, अचायुधस्त्रीस्त्रेम-
त्यर्थाभावेन नायं वीरो न वा शृङ्खारीति कथमस्य हस्तस्य
सफलतेति विरोधेन बाधावतारादमनुव्यपदेन गन्धर्वां स-
च्छ्वते तस्य इहो गन्धर्वहस्त इति समुदायेन एरण्डवृच्चः प्रति-
पाद्यते तथाच इत्यावस्थी ‘अमण्डपस्त्राङ्गुलवर्द्धमाना गन्ध-
र्वहस्तस्त्रिपुटीफलस्त्रेति । तस्य फलं विद्यत एवेत्याश्रितं फल-
मेव व्यक्तं न लाश्रयोदृक्षस्त्रदिव्यमेकच्छक्षा ॥ १२१ ॥

केन कः सह सम्भूय सर्वकार्येषु सञ्चिधिम् ।
लब्ध्वा भोजनकाले तु यदि इष्टो निरस्यते ॥ १२२ ॥

उभयच्छक्षामुदाहरति । केनेति । कः पदार्थः केन पदा-
र्थेन सह सम्भूय मिलिला सर्वकार्येषु सञ्चिधिं सञ्चिकर्षं सन्व्या-
च भोजनकाले तु यदि इष्टः स्त्रान्तदा निरस्यते निःसार्थते
इत्यर्थं प्रश्नः, उत्तरम् केन मस्तकेन सम्भूय कस्य मस्तकस्थायं
कः केन्नः इत्यर्थः इदमर्थं टण् । स च सर्वकार्येषु सञ्चिधिं सन्व्या-
भोजनकाले इष्टो निरस्यत एवेति, अचायुधाश्रितयोर्मस्तक-
केन्नयोद्योरेव च्छक्षत्वमितीयमुभयच्छक्षा ॥ १२३ ॥

सहया सगजा सेना सभटेयं न चेज्जिता ।
अमार्चिकोऽयं मूढः स्याद्वरज्जस्य नः सुतः ॥ १२४ ॥

सङ्कीर्णामुदाहरति । सहयेति । सहया इच्छैरभैः सहिता,
तथा सगता गतैर्विभिः सहिता तथा सभटा भट्टयोध्यैः
सहिता इयं ब्रह्ममन्विती सेना चमूः चेद्यदि न जिता परा-
भूता स्थात् तदा नोऽस्ताकमयं सुतः अचरण्यस्तु अक्षरं ब्रह्म
तज्ज्ञोऽपि मूढो मूर्खं एव स्थात्, तच हेतुः चतोऽयममाचिकः
मीषम् इति माचाविषयाः ता अर्हतोति माचिकसाहित्यः
ब्रह्मोऽपि वैष्णिकब्रह्मभावेन मूर्खलेनैव गल्लः स्थादित्यापा-
तिकोऽर्थः, संवरणीयार्थस्तु इकारेण यकारेण च गकारेण
जकारेण च भकारेण टकारेण च सहिता इयं सेना वर्ष-
मासा इनः स्थावरजडमार्गं प्रभुर्ब्रह्मा तेन सहिता ब्रह्मणैव
सुष्टेत्यर्थः, ‘धाचाच्चराणि दृष्टानि पचारुडान्वतः पुरेति आर-
स्थात्’ न चेत्प्रिता अभ्यस्ता तदा अमाचिको माचा अचस्तु-
ज्ञानरहितोऽयं नः सुतः न चरतीत्यचरो वेदस्तज्ज्ञोऽपि मूढ़
एव स्थात् अभ्यस्तवेदोऽपि वर्षपरिज्ञानशून्यस्यैर्मूर्खं एवेत्यर्थः ।
यदा जिता सेषितुं शक्ता, अचरण्यो वर्षजः वर्षपरिज्ञानवा-
नपि यदि इकारयकारादिवर्जस्तिखनानभिज्ञकदामूर्खं इवे-
त्यर्थः ॥ १२३ ॥

सा नामान्तरितामिश्रा वच्चितारूपयोगिनो ।
एवमेवेतरासामप्युन्नेयः सङ्करक्रमः ॥ १२४ ॥

॥ प्रदेलिकाचक्रम् ॥

॥ इति शब्दालङ्काराः ॥

अत्र साक्षर्यमुपपादयति । सेति । सा पूर्वोक्ते नामान्नरितामित्रा इयादिशब्दार्थां नामार्थकल्पनामान्नरितार्थप्रहेत्तिकास्त्रचण्डुका । तथा ऐनाङ्गव्याख्यामूरुपेऽविवितेऽर्थे प्रसिद्धत्वेन प्रथमं तदर्थप्रतिपत्त्या वच्चनाम् वच्चितास्त्रप्रहेत्तिकाथाः स्त्ररूपसम्भवती च । एवमेव अग्रवा दिशा, दूतरासां समागतादीनाम्, उच्चेष्ठः स्थानं ज्ञातयः । अत्र च दद्योः साक्षर्ये इर्गितं चित्तुःप्रभूतोनामयेवं साक्षर्ये स्त्रं विद्यम् ॥ १२४ ॥

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं सुसंशयमपक्रमम् ।

शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं विसन्धिकम् ॥ १२५ ॥

देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च ।

इति दोषा दशैवेते वज्ज्याः काव्येषु सूरिभिः ॥ १२६ ॥

एवं काष्ठसोपादेष्वधर्षा गुणा असङ्घारात् सपरिकर्त्तिरूपिताः, अथ ‘कुप्रयुक्ता पुरुर्गीवं प्रयोक्तुः वैव शंखतीत्वादिशब्दर्थेण तदीवहेयधर्षतया प्रतिपादितेषु दोषेषु अग्निपुराणादिप्राचीननिबन्धरीत्या गुणासङ्घाररूपेषादेष्वधर्षनिरूपयान्नरमेव निरूपयितव्येषु श्रुतिकटुलाद्यतिप्रभूतानामेषां कात्तर्देन निरूपणं गृन्यवाङ्मापादयेत् येनाच्च शिव्याणामप्रवृत्तिः स्त्रादित्याशङ्कमानोऽलङ्कारपरिच्छेद एवास्मिन् प्रयोक्तुरत्यनामभिज्ञतास्त्रकतया नितान्तपरित्याज्यानेव दशविधांसान् निरूपयितुमुद्दिशति । अपार्थमिति । यद्यपि

वामान्यसच्चानन्दमेव विशेषार्थं निष्ठपदमुचितं तथापि
दोषपदस्य सुटार्थमेन योगवस्तादेव वामान्यसच्चपरिज्ञा-
नान्तरप्रतिपादैव विशेषा इर्हिताः । तथाहि काव्यं दुष्कृति
विहृतं अवतोत्त्वगेनेति स्वत्यस्या दुष् वैकल्ये इत्यस्य करणघ-
षा दोषपदं सिद्धं, प्रकाशकहिंसु मुख्यार्थैर्तिर्देव इत्यगेनास्य
भावघणनाता सुचिता, वैकल्यज्ञापणात्मं तत्स्य काव्यसापक-
र्षकोऽप्यकर्णोदा दोष इति वामान्यसच्चान्म् । अपकर्षस्य कर्चि-
क्षदस्य कर्चिदर्थस्य कर्चित्य तद्वज्ञानरवादेरिति चित्तवहु-
प्रितया नेहां चिविधलं बोध्यम् । अचापार्थमित्यादिद्वानां
नयुषकलादाक्षमेव विशेषं तथापार्थलादिसमन्वस्य कर्चित्
वाचात् कर्चित् परम्परवाच बोध्यः । इतीति इत्येते द्वये
नहु अतिकटुलादृशः वज्र्यां अत्यन्तं त्याज्याः भाष्ट्वोधविष-
टकलादिग्ना प्रयोक्तुरत्यनभिज्ञताप्रकाशकलात्, अतिकटुला-
दृशस्तु किञ्चिदैरसामाचरणका चतुर्थवोधप्रतिकूला इति
वात्यन्तं त्याज्याः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तसानिर्देषो न वेत्यसौ ।

विचारः कर्कशः ग्रायदेनालीढेन किं फलम् ॥ १२७ ॥

ननु द्वये वेति कथमवधारणं न्यायावयवानां प्रतिज्ञादीनां
१२८ अनिरपि विवक्षितार्थाप्रतिपत्त्वा वस्तुतो दोष एव, अतएव
भगवता गोतमेन ‘प्रतिज्ञाहानि: प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोध’
इत्यादि सूचेण प्रतिज्ञाहान्यादीनां नियहस्तानवमुक्तं, भामह-
प्रस्तुतयस्तु तस्य दोषतां नेच्छान्त च चा ‘प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्त-

हीनं दुष्टस्त नेष्ठत इति, तत् किमच तत्त्वमिति पर्यन्तुयुक्त
इव प्रकृते निष्ठयोजनत्वात्तदिवेकमुपेक्षमाण आह । प्रतिज्ञेति ।
साधगिर्देशः प्रतिज्ञा, साधसाधनं हेतुः, प्रसिद्धोदाहरणो-
पन्यासो दृष्टान्तः, एषां हानिर्देशः काव्यापकर्षको न वा
इत्यस्मिन् संशये च्छौ पर्यन्तुयुक्तमानो विचारो विवेकः एक-
तरावधारणमित्यर्थः प्रायः कर्कशो न्यायविषयकत्वात् कठि-
नः, यदा कर्कशो नीरसः निष्ठयोजन इत्यर्थः, अतस्य आ-
लीडेनाखादितेन परिज्ञातेनेत्यर्थः तेन विचारेण किं फलं
सम्बन्धक् फलं नास्तीत्यर्थः, अथमाशयः वैरस्तजनकत्वेन दोषादाँ
परिज्ञानं यत एव बोद्धुनां सम्भवति तदर्थस्त यन्वप्रसवम-
नुचितं केवलं काव्येष्वत्यन्तपरिहार्या एव ते कतिपये दर्शने
न च प्रतिज्ञादिहानेरत्यन्तपरिहार्यत्वम् अप्रतिज्ञानानां प्रा-
यस्त्रिकादिसाधानामपि कविवर्णितलदर्शनात् । निर्देतुताच
प्रसिद्धसाधे वैरसं नावहति चथा 'सम्भवति सम्भायमयस्त्रक-
दन्दानि विघटयतीत्यादौ, दृष्टान्तोपन्यासस्तस्तारकृप एवेति
तद्वानिरपि नात्यन्तवैरस्तजनिका अतएव 'दृष्टान्तस्त साम-
यिकत्वेनासार्थचिकित्सेऽपि न चतिरिति न्यायस्तच्छृण्णतोक्तं
तस्माद्यत्वं वैरस्तजनकत्वं तत्र दोषत्वं यत्र न तथा तत्र न तथा
न युनः शास्त्रबोधविघटकलास्यभावादेकालपरिहार्यता एवं
प्रतिज्ञाविरोधादयोऽपि ज्ञेयाः, तत्र प्रतिज्ञाविरोधो चथा
कष्टाभरणे 'वावस्यीवमहं मौनो भृष्णचारी पिता मम ।
माता च मम वन्ध्यासीदपुत्रस्त पितामहः' इति ॥ १२७ ॥

समुदायार्थपून्यं यत्तदपार्थमितीव्यते ।

उन्मत्तमत्तवासानामुक्तेरन्यत्र दुष्टति ॥ १४८ ॥

संप्रत्युहिष्टान् दोषप्रभेदान् क्रमेण खचयति । समुदायार्थ-
पून्यमिति । समुदायो वाक्यघटकपदसमूहः, महावाक्यघटक-
वाक्यसमूहस्य तस्यार्थो विशेषणविशेषभावेनाच्चिततया एक-
त्वेन प्रतीयमानः प्रतिपाद्यः, तस्यून्यं यदाक्यं महावाक्यं वा
तदपार्थम् अपार्थत्वात्तदोषवदित्यत इत्यन्यथः, यत्र पदा-
र्थानां वाक्यार्थानां वा योग्यताकाङ्क्षासत्त्वभावेन विशेषणवि-
शेषलेनान्वयो वाधितो भवति तदपार्थत्ववदित्यर्थः । अस्य
क्वचिददोषत्वमपि दर्शयति, उन्मत्तेति । उन्मत्ता उन्मादरो-
गवन्तः, मत्ता मण्डपानादिना प्राप्तविकाराः, वास्त्राः चित्रवः,
प्रमत्तोन्मत्तवासानामिति पाठे प्रमत्ता मण्डपयोगादिनानव-
धाना इत्यर्थः, एषामुक्तेरन्यत्र अनुन्मत्तादीनामुक्तौ दुष्टति
वाक्यं महावाक्यं वा दुष्टं भवति उन्मत्तामुक्तौ लक्ष्य न दोष-
त्वमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

समुद्रः पीयते देवैरहमस्मि जरातुरः ।

अमी गर्जन्ति जीमूता चरैरैरावणः प्रियः ॥ १४९ ॥

तत्र बङ्गवाक्यगतमपार्थत्वमुदाहरति । समुद्र इति । देवै-
र्मधैः सुरैर्बा, देवैरित्यत्र सोऽथमिति क्वचित् पाठः' । अत्र
आर्थबोधपरिसमाप्तस्यापि वाक्यतुष्टयस्याकाङ्क्षाभावेनाङ्का-
ङ्कितविरहादेकवाक्यत्वाभावस्तु एव समुदायार्थो नाहिः,

यदुकं ‘स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गिलव्यपेक्षया । वाक्यानामे-
कवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत इति । एवं योग्यताद्यभावेऽपि
समुदायार्थशून्यत्वं ज्ञेयं, तथा बङ्गपदगतमपि अथा ‘वङ्गिना
सिञ्चति, गौरशः पुरुषो हस्तीत्यादि ॥ १२९ ॥

इदमस्त्वचित्तानामभिधानमनिन्दितम् ।

इतरच कविः को वा प्रयुज्जीतैवमादिकम् ॥ १३० ॥

उम्भन्तेत्याद्युक्तमनुवदन् दोषस्यातिगुह्यत्वं प्रतिपादयति ।
इदमिति । अस्त्वचित्तानामुम्भादादिभिर्निर्विवेकमनसाम्,
इदमेवं समुदायार्थशून्यमभिधानं वचनम् अनिन्दितं शिष्टै-
र्निन्दितलेन परिगृहीतं न भवति प्रयोक्तुरनवहितलात्,
इतरच अस्त्वचित्तप्रयुक्तभिज्ञे, एवमनाकाङ्गलादिकं, यदा
इतरच उम्भन्तादिभिन्नेषु मध्ये कोवा कविः पण्डितः सचेता
इत्यर्थः, वस्तुतस्य इतरस्तिपाठः सम्यक् । को वा प्रयुज्जी-
तेति एतेन समुदायार्थशून्यवाक्यस्य सचेतःप्रयुक्तलासम्भविल-
प्रतिपादनेन कथञ्चित् प्रयोगे वैरस्यातिशय इति स्फृचितम्,
अतएव दोषस्यात्य प्रथमोपन्यास इति बोधम् ॥ १३० ॥

एकवाक्ये प्रबन्धे वा पूर्वापरपराह्नतम् ।

विरुद्धार्थतया व्यर्थमिति दोषेषु पद्यते ॥ १३१ ॥

व्यर्थं सज्जयति । एकवाक्य इति । एकस्मिन् वाक्ये तथा
प्रबन्धे वाक्यसमूच्चे वा अत्यदं वाक्यम्बा पूर्वापरपराह्नतं पूर्वापर-

सङ्गतिशून्यं तद्यथै व्यर्थलदोषवदिति क्षत्रा दोषेषु दोषवस्तु
मध्ये पव्यते इत्यन्वयः, यदा पूर्वापरपराहतं पूर्वापरसङ्गति
शून्यलभिति व्यर्थै व्यर्थलभिति च धर्मपरोऽयं निर्देशः सप्तमी-
दद्यक्ष व्यष्ट्यर्थै तच हेतुरदन्ततेत्यादिवत्, ननु वर्णकद-
म्बात्मकयोर्वाक्यप्रबन्धयोः कथं परस्यरमसङ्गतलवसम्भव इत्य-
ज्ञाह विरुद्धार्थतयेति वाक्यप्रबन्धयोः पूर्वापरविरुद्धार्थप्रत्या-
यकलं व्यर्थलाख्योदोष इत्यर्थः एतेनाच विपदं विरुद्धार्थकं
ननु विगतार्थर्थकभिति सूचितम् । अर्थविरोधप्रतीतिसाच
शाब्दबोधानन्तरं पर्यालोचनया, अपार्थेतु आकाङ्क्षाद्यभावा-
च्छाब्दबोध एव न सम्भवतीत्यनयोर्भेदः, एकवाक्ये प्रबन्धे-
वेत्यनेन च वाक्यप्रबन्धार्थपर्यालोचनयैव विरोधप्रतिभासोऽस्य
विषयः प्रकरणादिपर्यालोचनया विरोधप्रतिभाससु वक्ष्यमाण-
देशकालादिविरोधविषय इति सूचितं । अस्यात्यन्तवर्ज्यता च
प्रयोक्तुरत्यनभिज्ञताप्रकाशकलात्, अत्रैवान्यैरक्ता विरुद्धमति-
कारित्वप्रकाशितविरुद्धत्वामतपरार्थलपरिपन्थिरसाङ्गपरियहा-
दयो दोषा अन्तर्भवन्ति ॥ १११ ॥

जह्व शत्रुबलं क्षतस्त्रं जय विश्वभरामिमाम् ।
तव नैकोऽपि विद्वेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥ ११२ ॥

तच प्रबन्धगतव्यर्थलमुदाहरति । जह्वेति । अत्र शत्रु-
माचशून्यस्य क्षत्तज्जश्चुबलहनमं सर्वभूतानुकम्पिनः सर्वलोक-
व्यष्ट्यस्य पूर्वापरपर्यालोचनया विरुद्धत्वेन प्रतीयते । एवं वा-

क्षयगतं वेधम् । तव नैकोऽपीत्यच न च ते कोऽपीति क्षचित्
पाठः ॥ १३२ ॥

अस्ति काचिद्वस्था सा साभिषङ्गस्य चेतसः ।
यस्यां भवेदभिमता विरुद्धार्थापि भारती ॥ १३३ ॥

वक्त्रविशेषस्योक्ता विरुद्धार्थलक्ष्य गुणतं दर्शयति । अस्तीति ।
साभिषङ्गस्य विद्योगाद्यभिभूतस्य, साभिसाधस्येति पाठस्य न
शम्यक्, काचिद्विलक्षणा इष्टानिष्टेयोपादेयवक्तव्यावक्तव्यादि-
विवेकपूर्वन्येत्यर्थः, अवस्था अस्ति भवति, यस्यामवस्थायां वर्त्त-
मानस्य प्रयोक्तुर्विरुद्धार्थाऽपि पूर्वापरपराहतापि भारती
अभिमता ओह्णामादृता भवेत्, अभिमतेत्यनेन न केवल-
मस्थादोषतं किञ्चु गुणतमपीति स्फुचितम् ॥ १३४ ॥

परदाराभिलाषां मे कथमार्यस्य युज्यते ।
पिवामि तरलं तस्याः कदा नु दशनच्छदम् ॥ १३४ ॥

उदाहरति । परदारेति । तरसं सज्जावस्त्रात् स्वेद-
यादा सकर्म, तस्याः परकान्तायाः, दशनच्छदमधरम् ।
अत्र स्वस्यार्थाभिमानितया परदाराभिलाषस्यायुक्तलं प्रति-
पादयत एव प्रयोक्तुः परदाराधरपानाशंशनमिति पूर्वार्द्ध-
व्यञ्जनस्य आनन्दभिचारिणोमत्याख्यभावस्य उच्चरार्द्धव्यञ्जने
शङ्कारव्यभिचारिणौत्सुक्येन सह सज्जपि विरोधः प्रयोक्तु-
विद्योगाभिभूतलव्यञ्जकतया शङ्कारपोषकलात् कमपि अम-

त्कारमावहतीति गुण एव, अत्र द्योर्विरोधः, एवमेकत्र बद्धगां
विरोधे चमत्कारातिशयः यथा ‘काकायं ग्रन्थसञ्चापः कच-
कुखं भूयोऽपि दृश्येत सा, दोषाणां प्रश्नमात्र ने अतमस्ते
कोपेऽपि कान्तं मुखम् । किं वस्त्यन्यपकल्पयाः हृतधियः
खन्नेऽपि सा दुर्लभा, चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्यो-
ऽधरं धाश्यति’ । इत्यत्र शान्ताङ्गानां वितर्कमतिव्याप्ताधतीनां
विप्रस्त्रभाङ्गैरौत्पुक्षस्तिदैन्यचिन्माभिः सह उभयि विरोधः
प्रयोक्तुर्विरक्ताभिभृतत्वव्यञ्जनात् इत्यारप्रकर्षमादिर्भावयति ।
नवाख्येवंविधस्यासे विहङ्गानां वाध्यतेनोक्तताद्युणत्वमित्याङ्गः
यथा ‘वस्त्रार्थादेविरहङ्गस्य वाध्यतेन वचोगुण’ इति ॥ १३४ ॥

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्यते ।

अर्थतः शब्दतोवापि तदेकायां मतं यथा ॥ १३५ ॥

एकार्थं सच्यति । अविशेषेणेति । पूर्वोक्तमिति सामान्य-
त्वान्पुंसकम् । अर्थतः शब्दत इति प्रथमान्तम्, अत्र यत्ते-
त्यथाहायां, तद्यमन्ययः, पूर्वोक्तोऽर्थः शब्दो वा यत्र वाक्ये
यद्यविशेषेण भूयोऽपि कीर्त्यते तदा तदाक्यम् एकार्थम् एका-
र्थत्वाख्यदोषवन्मतं, यदा अर्थतः शब्दत इति च सप्तम्यन्तम्
एकार्थमित्यनेनाच्चितम् अर्थनिष्ठं शब्दगिष्ठस्त्रैकार्थमित्यर्थः ।
अविशेषेणेति एकरूपेणेत्यर्थः, यदा विशेषविवक्षाया अभावेन
यत्र विशेषविवक्षार्थमुक्तस्य पुनःकीर्त्यनं तत्त्वात् न दोषत्वं
विशेषस्य प्रस्तुतस्यानुक्यनीयत्वादि एतचानन्तरमेव व्यक्तो-

भविष्यति, अर्थतः शब्दतेवित्यने नान्यैरुक्तस्य पौनरुक्ताख्यार्थ-
दोषस्य कथितप्रदत्ताख्यशब्ददोषस्य च इयोरेवैकार्थसंज्ञया
संग्रहः सुचितः, न च शब्दपौनरुक्ते कथमेकार्थेति चैगिकसंज्ञा-
प्रवेशः गुणदोषालक्षारसंज्ञानां प्राद्येण योगबलादेव प्रवृत्ते-
रिति वाच्यं शब्दप्रदस्य तदर्थकशब्दपरत्वात् अतएव भिन्ना-
र्थकशब्दपौनरुक्तस्य वैरस्यानावह्यत्वाद्बोषलं यथा ‘सुरा विप्रैः
सुरा नीचैः सेव्यन्ते भक्तिभावतः । विग्राणान्तु फलं दूरे नीचा-
नान्तु तदैव हि’ इत्यादै सुरा इति पदं पुनरुक्तमपि सुरा
देवाः सुरा मध्यानीति विभिन्नार्थकलेन न दूषणमावहति
तस्मादर्थस्य एकार्थकशब्दस्य वा पुनरुक्तलमेकार्थलं, यत्र शब्द-
भेदस्तत्रार्थमात्रस्य पौनरुक्तं यत्र तु तदभेदस्तत्र इयोरपीति
निष्कर्षः ॥ १३५ ॥

उत्कामुन्मनयन्त्येते बालां तदलक्षिषः ।

अम्भोधरास्तडित्वन्तो गम्भीराः स्तनयित्रिवः ॥ १३६ ॥

तत्रार्थगतमेकार्थलमुदाहरति । उत्कामिति । उत्कामु-
त्कण्ठिताम्, उन्मनयन्ति उहीपकलादुत्कण्ठयन्ति, अत्रोत्को-
न्मनःशब्दयोः, अम्भोधरतडित्वत्स्तनयित्रितुशब्दानाऽन्त स्वरूप-
भेदेऽप्येकपर्यायत्वेनैकार्थशक्तादर्थस्य पौनरुक्तम्, एवं पर्या-
यान्तरामुपादानेऽपि प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तार्थस्य पुनःप्रतीता-
वप्यस्य सङ्घावो ज्ञेयः, यथा ‘सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः
परमापदां पदम् । वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणखुभ्याः स्त-

यमेव सम्यद इति, अत्र द्वितीयाङ्गे व्यतिरेकेण द्वितीयपाद-
स्थैवार्थ इति पुनरुक्तलमेव, यदि तु उल्कामुम्भनयन्नोत्थस्य
विरहेणोल्कप्तिमपि अभोधराः पुनरुद्दीपकतया अत्युल्क-
प्तितां कुर्वन्नोत्थत्र तात्पर्यम् एवमभोधरादीनामेकस्यैव
समुदायार्थशक्तस्य विशेषतायामन्ययोस्यावयवार्थशक्तयोर्विशेष-
णतायां तात्पर्यं तदार्थभेदान्नास्य सङ्घाव इति बोधम्, यथा
'सा चियामा तदार्थस्य चक्रमण्डलमप्तिः । राज्ञो विशेष-
मानस्य न व्यभासत ग्रन्थरी' । अत्र चियामाग्रन्थरीग्रन्थयो-
रेकपर्यायलेषवयवार्थशक्तलमङ्गीहत्य चियामाग्रन्थः ग्रन्थरी-
विशेषणलेनोपन्यस्तः । अत्र ग्रन्थभेदादर्थत एव पुनरुक्तत्वं ।
ग्रन्थतो यथा 'अधिकरतत्त्वतत्त्वं कस्यितस्यापल्लीखा परिमत्तन-
निमीखत्याप्तिः मा गण्डपाली । सुतनु ! कथय कस्य व्यञ्जय-
त्यञ्जस्यैव स्मरनरपतिखीखायौवराज्याभिषेकम्' अत्र खीखा-
ग्रन्थः पुनरुक्तः ॥ १३६ ॥

अनुकम्याद्यतिशयो यदि कश्चिद्विवक्ष्यते ।

न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्कृया ॥ १३७ ॥

अविशेषेणेत्युक्तस्य प्रयोजनं दर्शयन् दोषमिमं प्रतिप्रसूते ।
अनुकम्येति । अनुकम्याद्यतिशयः प्रसूतस्यानुकम्यनोयत्वादि-
विशेषः, आदिना विधेयानुवादादिपरियहः, तदुक्तं गुण इत्यनु-
द्गच्छ इर्पणकृता 'कथितम् पदं पुनः । विहितस्यानुवाद्यत्वे
विषादे विस्तये क्रुधि । दैन्येऽथ स्तानुप्राप्तेनुकम्यायां प्रसा-

दने । अर्धान्तरसंक्रमितवाचे हर्षेऽवधारणे' इति । एवमुक्त-
न्नाद्युक्तावपि पैनदकस्य गुणलं ज्ञेयं, यथा मृच्छकटिंके
शकारोक्तौ 'मम मन्त्रमष्टङ्गं ममाहं वहुअन्तीत्यादि, एवं
धनुर्ज्ञाकर्णावतं सादयोऽप्यारुढलादिविशेषविवक्षया न दुष्टाः ।
न दोषो न दूषणावहः, पुनरुक्तः अब्देऽर्थो वा, इयं पुनरुक्तिः,
अलज्जिद्या गुण एव काव्यशोभाजनकत्वात्, अनुप्रासाद्यक्षार
इति केचित् ॥ १३७ ॥

हन्यते सा वरारोहा स्मरेणकाण्डवैरिणा ।
हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥ १३८ ॥

तचानुकम्याथामुदाहरति । हन्यत इति । अत्र हन्यत इति
यदं पुनःपुनरुक्तं सत् प्रसुतस्यानुकम्यनीयलखापनया कमपि
चमत्कारमावहन् काव्यशोभां जनयति । एवं विधेयानुवादादै
ज्ञेयं, यथा 'उदेति सविता तामसाम् एवास्तमेति चेत्यादि ॥
॥ १३८ ॥

निर्षयार्थं प्रयुक्तानि संशयं जनयन्ति चेत् ।
वचांसि, देष एवासौ संशय इति स्मृतः ॥ १३९ ॥

संशयं स्वच्छयति । निर्षयार्थमिति । निर्षयार्थं बोद्धव्यच
प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्तरनिश्चयाय, संशयार्थं प्रयुक्तस्य संशब्दजनकत्वे
तु न दूषणमित्येव वक्ष्यते । संशयमुभयकोटिकशामं, वचां-
सोति बङ्गवचनमविवक्षितम् एकपदस्य पदद्वयस्य वा संशय-

जनकते दूषणसम्भवात् चेदित्यत्र अदिति पाठः सम्यक्, ससंशयः ससंशयत्वात्यः, अयमपि दोषः शब्दगतोऽर्थगतस्य, यत्र संशयोत्पत्त्यात्ययबोधे विहन्ते तत्र शब्दगतः यथोदाहरित्यते, यत्र तर्थप्रतीत्यनन्तरं वक्त्राद्यनिश्चयस्तत्रार्थगतः यथा ‘मात्सर्य-मुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु । सेव्या नित-म्नाः किमु भूधराणामुत स्मरम्भेरविश्वासिनीनाम्’ । अत्रप्रकरणात्प्रभावात् शान्तशृङ्खारिणोः को वक्तेति संशयः ॥ १३८ ॥

मनोरथप्रियालोकरसलोकेष्वाणे सखि ! ।

आराद्वृत्तिरसौ माता न ज्ञमा द्रष्टुमोदशम् ॥ १४० ॥

शब्दगतं ससंशयमुदाहरति । मनोरथेति । जारं बानुरागं पश्चन्तीं मातुः परिज्ञानशङ्कया च चकितां प्रति सख्या उक्तिरियं । मनोरथप्रियोऽभिख्वितप्रेयान् जार इत्यर्थः, तस्माल्लोके दर्शने रसेनानुरागेण लोके व्याप्तते ईच्छणे यस्याः या तथा तस्मेवाधनम्, आरादिति अत्र किम् ‘आराहूरसमीप-योरित्यभिधानादाराहृत्तिर्दूरवर्जिनी ते माता विषयविप्र-कर्षादीदृशं तदीयजारदर्शनरूपकर्म द्रष्टुं न ज्ञमा ब्रह्मा तत् प्रवर्त्तस्तेत्यर्थः, किमा समीपवर्जिनी ईदृशमसमज्ञानं कर्म द्रष्टुं न चमा तन्निवर्त्तस्तेत्यर्थः ! इत्येकतरनिश्चयाभावात् संशयः, अयस्म नानार्थशब्दप्रयोगनिबन्धन इति शब्दगतः, अर्थगतस्य पूर्वं दर्शितः ॥ १४० ॥

ईदृशं संशयायैव यदि वातु प्रयुज्यते ।

स्यादलङ्कार एवासौ न दोषस्तत्र तद्यथा ॥ १४१ ॥

अस्य क्वचिहुणतमपि इर्ष्यति । ईहूमनिति । यदि वा हु
ईहूमं संशयजनकमपि वाक्यं संशयायैव संशयप्रतिपादनमु-
हित्यैव प्रधुञ्जते तदा तचासौ संशयोऽस्त्वार एव चेभाजनक
एव गुण एवेत्यर्थः संशय एव यदि प्रतिपाद्यमानतचा विव-
क्षितः तदासौ गुण एवेत्यर्थः, एवम्भाविवक्षितः संशयो दोषो
विवक्षितस्तु गुण इत्यर्थः । तत् तस्योदाहरणं । वालित्यच
जातिति क्वचित्पाठः ॥ १४१ ॥

पश्याम्यनङ्गजातङ्कलङ्घितां तामनिन्दिताम् ।
कालेनैव कठोरेण अस्तां किं नखदाशया ॥ १४२ ॥

पश्यामीति । जायकं प्रति दूत्या उक्तिरित्यं । अनङ्गः कामः
तच्च आतङ्गः पीडा तेज लङ्घितामाक्रान्तां तां कठोरेण
निर्देशेन कालेन मृत्युनैव अस्तां पश्यामि लदाशया तव प्रत्या-
शया नोऽसाकं किं, वा कामपीडया चियते किं तव प्रत्या-
शयेत्यर्थः किं स्नेहसमयेव अस्तां पीडितां पश्यामि लदाशया नः किं, तस्माः
शारीरिको कापि पीडा जाक्षि किञ्चु केवलं त्वामनामादचन्ती
चिन्ताजागरणपरा यीम्बेष पीड्यते इत्यर्थं प्रतिपाद्यः, इत्येव
संशयः स च दूत्या विवक्षित इति गुण एव । किं नखदाशयेत्यच
किञ्चु लदाशयेति, किं नखदाशयेति च पुक्षकामरेषु पाठः ॥
॥ १४२ ॥

कामार्त्ता वर्गतमावेत्यनिश्चयकर्त् वचः ।

युवानमाकुलीकर्त्तुमिति दूत्याह नर्मणा ॥ १४३ ॥

अत्र संशयस्य विवक्षितत्वं प्रतिपादयति । कामार्त्तेति ।
संशयस्य विवक्षितत्वे हेतुर्युवानमाकुलीकर्त्तुमिति, कामपीडां
योग्यपीडां वा बुद्धा नायकोऽथं व्याकुलोभूय तत्समीपं गमि-
यतीति विविच्छ दूत्या तादृशं संशयजनकवाक्यं प्रयुक्तमिति
भावः, एतदुपस्थित्यं व्याजस्तुतिपर्यवसानादावपि संशयस्य गु-
णत्वं बथा ‘पृथुकार्त्तखरपात्रं भूषितनिःश्चेषपरिजनं देव । ।
विलक्षत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम्’ । अत्राङ्गो वा
दरिद्रो वा वक्तेति संशयः वाक्यस्य च व्याजस्तुतौ पर्यवसानम् ॥
॥ १४३ ॥

उहेशानुगुणोऽर्थानामनूहेशो न चेत् कृतः ।

अपक्रमाभिधानं तं दोषमाचक्षते बुधाः ॥ १४४ ॥

अपक्रमं लक्षयति । उहेशानुगुण इति । अर्थानां प्रथम-
मुपन्यास उहेशः तस्मानुगुणोऽनुरूपः समन्वयोग्य इत्यर्थः
अमूहेशः पञ्चादुहेशः क्रमः स चालहारतया पूर्वमुक्तः, स चेत्र
कृतस्तदा तं क्रमसङ्घनरूपत्वादपक्रमाभिधानं दोषं बुधाः
कथयन्ति, क्रमिकाणां क्रमिकैरेवान्वय इति नियमः तस्मै-
नादन्वयबोधमान्वर्यमन्त्र दूषकतावीजं बोधम्, अतएवास्या-
त्यन्तपरिहार्यमर्थे गणम्, नवैरङ्गीकृतयोः गम्भार्थदोषयोर-
क्रमत्वदुक्रमत्वयोर्मुख न शास्त्रबोधविषठकलमिति नात्यन्तपरि-

हार्थता यथा 'समय एव करोति बस्तावलं प्रणिगदन्त इतीव
ग्रीरिणाम् । ग्रदि हंसरवाः पर्वषीष्टतखरमयूरमयूरमलो-
यताम्' इति । अत्र परामृशमानवाक्यानन्तरं हि इतिग्रन्थः
प्रयुज्यत इति क्रमः, अत्र तस्मैनादक्रमता सा च व्यवहित-
योजनयाच्युतसम्भवेन नात्यन्तपरिहार्या । एवं 'देहि मे वा-
जिनं राजन् गजेन्द्रं वा मदालसमिति । उत्कृष्टं हि वस्तु प्रथमं
याचनीयं तदाने दातुरभक्तौ ततो व्यूनं याचनीयमिति क्रमः
स चाच गजेन्द्राश्चूनस्य वाजिनः प्रथमयाचनास्त्रित इति दु-
ष्क्रमता सा चाच्युतस्य निर्बाधप्रवृत्त्या नात्यन्तपरिहार्या ॥

॥ १४४ ॥

स्थितिनिर्माणसंचारहेतवो जगताममी ।

शम्भुनारायणम्भोजयोनयः पालयन्तु वः ॥ १४५ ॥

अपक्रममुदाहरति । स्थितीति । अत्र प्रथममुहिष्टानां
स्थितिनिर्माणसंचाराणां हेतुतेनाच्युतयोग्या नारायणम्भो-
जयोनिशम्भव एव क्रमेणानूदेष्टुमुचिता इति ताद्वभोपन्यास-
क्रमातिक्रमादपक्रमता । न चोत्तरोत्तरस्य बङ्गच्छ्वात् परभावो
युक्त इति वाच्यं क्रमाच्यानुरोधेनाच्युतयोग्यस्त्वयस्त्वरविष्णवा-
दिपदोपन्यासस्यैव कवेरौचित्यात् तादृशपदानाम्भ सौख्यात्
॥ १४५ ॥

यद्यः सम्बन्धविज्ञानहेतुकोऽपि क्वतो यदि ।

क्रमलङ्घनमप्याङ्गः द्वरयो नैव दूषणम् ॥ १४६ ॥

अखादोषत्वमपि दर्शयति । यत्र इति । सम्बन्धः कस्मिं-
श्चिदेकस्मिन् पदार्थे अक्रमिकचोरणुभयोः सम्बन्धितं तथा
विज्ञानं विशेषेण ज्ञानं तद्वेतुर्यस्य तादृशो यत्रः प्रयासो
यद्यपि कविना ज्ञातः स्वाच्छदा क्रमसङ्गतमपि दूषणं नैव भव-
तीति स्मृत्य आङ्गरात्मयः, एकतरात्मयिनि पदार्थे अक्र-
मिकस्यापरस्यात्मयित्वप्रतिपादनाय यतमानेन कविना यदि-
क्रमातिक्रमेणोपन्वस्तते तदा स न दोष इत्यर्थः, न पुनरस्य
गुणत्वं सविशेषश्चेभाजनकलाभावादिति वेदाध्यम् ॥ १४६ ॥

बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।

आद्यन्तावायतक्षेष्ठौ मध्यमः क्षणिकञ्चरः ॥ १४७ ॥

उदाहरति । बन्धुत्याग इति । आश्लौ बन्धुत्यागदेश-
त्यागो, आयतक्षेष्ठौ दीर्घकालं क्षेष्ठोनुभावकौ, मध्यमस्तनुत्यागः,
क्षणिकञ्चरः अस्यक्षणमेव सम्भापजनकः, वरं तनुत्यागः श्रे-
ष्टान् न पुनर्बन्धुत्यागोदेशत्यागो वेत्यर्थः । अचादिपदोपाच्छ
बन्धुत्यागात्मयित्वायतक्षेष्ठले तदुक्तरोद्दिष्टस्य तनुत्यागस्यात्मया-
योगात् तं विहाय योग्यताच्छदनस्य देशत्यागस्यात्मयित्वं
प्रतिपादितमिति क्रमसङ्गतं युज्यते ॥ १४७ ॥

शब्दहीनमनालक्ष्यत्व्यलक्षणपद्धतिः ।

पदप्रयोगोऽशिष्टेष्टः शिष्टेष्टसु न दुष्यति ॥ १४८ ॥

शब्दहीनं लक्ष्यति । शब्दहीनमिति । लक्ष्यं सजातीय-
मुदाहरणात्मरं तथा लक्षणमनुशासनं सूचनं कोषो धातुपा-

ठस्य, तद्रूपा पद्धतिर्वर्त्म प्रयोगजियामवा इत्यर्थः, अनास्त्रास्या
अपरिहृत्या लक्ष्यस्तत्पद्धतिर्वर्त्म ताहृशः पदप्रयोगः छद-
भिहितभावसात् प्रयुक्तमानं पदभित्यर्थः शब्दहीनं शब्द-
हीनत्वाख्यदोषवान्, यस्य सज्ञातीयप्रयोगान्तरं केनापि प्रयुक्तं न
हृस्तते नापि निष्यादकमनुशासनं, तथाविधपदप्रयोगः शब्द-
हीन इत्यर्थः, सत्यप्यनुशासनाभावे बज्जभिः प्रयुक्तमानस्य प्रयोगे
ज्ञ दूषणमावहति यथा ‘सेतः परं वस्तुति ग्रैस्तवनस्त्रियोवित्यादि’
अत्र वस्तुतीति सद्बुद्धनार्थवस्तुधातोः परस्यैपदित्यमनुशासना-
सिद्धमपि बज्जभिः प्रयुक्तमिति तत्प्रयुक्तानः कविर्वापराण्डति
इत्यतो लक्ष्यस्थायनालक्ष्यत्वं दूषणवोजलेनोक्तं । तथा अग्नि-
ष्टेष्टः यस्य पदप्रयोगः शिष्टानामिष्टो न भवति सत्यप्यनुशासने
तत्पदं यदि तत्तस्त्रिङ्गादिमत्तेन तत्तदर्थकलेन वा कदापि
शिष्टैर्न प्रयुक्तन्नदा तत्प्रयोगाऽपि दोषाचेत्यर्थः यथा ‘दैवतानि
पुंसि वेति कोषे सत्यपि पुंसिङ्गोदैवतशब्दः, इन् हिंसागत्योरिति
गणेकावपि गमनार्थीहन्धातुस्य न केनापि शिष्टेन प्रयुक्तः,
इत्यस्य विशेषणदयेनान्यैरकानामसाधुलाप्रयुक्तलासमर्थत्वाख्य-
दोषाणां स्वमते शब्दहीनपदेन संयहः, ततस्य शब्दोही-
नोऽपश्चष्टो यचेति व्युत्पन्निसिद्धूँ शब्दहीनमितिपदं, अपश्चष्ट-
त्वस्त्रासाधुलादिकं । किञ्चानुशासनविरह्वाऽपि शिष्टेष्टो न
दोषाचेत्याह शिष्टेष्टस्तु न दुष्यतीति, अथस्मावः शिष्टप्रयुक्ताना-
मेव पदावां व्युत्पन्नर्थमनुशासनं पापित्वादिभिः छतं ग्रपुन-
रनुशासनं दृढ़ा शिष्टस्त्रानि प्रयुक्तानि तेषां नित्यसात्, यदुक्तं

गोयोचक्रेष्व 'नित्यानां पदानां प्रतिपत्त्यर्थं प्रकृतिप्रत्ययविभागपरिकल्पनं इत्येण क्रियत इति । तस्माद्गुणासनसिद्धुस्तदिरुक्त्वा वा शिष्टेष्टुख्यं प्रयोगो न दोषाद्य तदिपरीतस्तु दोषाद्येति । चदा अगात्मज्ञा सत्त्वसत्त्वणहृतिर्सत्त्वसत्त्वनियमो यत्र सः, अनेन सत्त्वणेदमेव सत्त्वं सत्त्वाद्यते अस्तु सत्त्वसत्त्वेदमेव सत्त्वणमित्येवं रूपेण नियमो यत्र न सत्त्वाद्यते तादृशपदप्रयोगः इव्वद्वीन इत्यर्थः एतेनासाधुत्वा दोषलमुक्तं यदुक्तमाग्रेये 'इव्वद्वात्मविहृद्वलमसाधुत्वं विदुर्बुधाः' इति, तथा अशिष्टेष्टः अशिष्टैः शिष्टभिज्ञैर्यामिकजनैरिष्टोऽपि इव्वद्वीन इत्यर्थः अनेन याम्यताद्या दोषलमुक्तं, शिष्टेष्टस्तु न दुष्यतोति तु प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १४८ ॥

अवते भवते बाञ्चर्महीमर्षवशकरोम् ।

महाराजन्नजिज्ञासा, नास्तीत्यासां गिरां रसः ॥ १४९ ॥

उदाहरति । अवते इति । हे महाराजन् भवते भवते भवते सत्त्व वाङ्गः, अर्जवः इक्करी मेखला यस्तात्त्वां रार्षवामित्यर्थः 'इक्करी अन्दसो भेदे नदीमेखलयोरपि' इति मेदिनी । इक्करीति उरेफः पाठः प्राचीनमेदिनीपुस्तके दृश्यते । मर्ही-मवते रक्षति, अस्मिन् विषये संब्रयाभावाज्जिज्ञासा नास्ति सत्यमेवैतदित्यर्थः, इत्यासामोदृशीर्णा गिरां रसः प्रकृते इद्वारागुप्राणितो राजविषयरतिभावो नास्ति सज्जपि नास्ताद्यते पदानामसाधुत्वप्रतिपत्त्या तत्पूर्वभाविनोऽन्यज्ञवोधस्याभावात्,

तथा हि अवते इत्यचात्मनेपदं, भवते इत्यत्र षष्ठीविषये च-
तुर्थी, अर्णवशक्तरीत्यत्र कप्रत्ययाभावः, महाराजनित्यत्रापि
टप्रत्ययाभावः, सर्वमेतदनुशासनविरुद्धं, किञ्च शक्तरीशब्दे
मेखलायां न केनापि प्रयुक्त इत्यप्रयुक्तः, तदिदं सर्वं प्रयुज्यमानं
बोद्धुबुद्धिमान्यर्थं जनयदन्वयबोधं विघटयति ॥ १४८ ॥

दक्षिणाद्रेहपसरन् मारुतशूतपादपान् ।

कुरुते लस्तिताधूतप्रबालाङ्गुरशोभिनः ॥ १५० ॥

इत्यादिशास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम् ।

अपभाषणवद्वाति न च सौभाग्यमुज्ज्ञाति ॥ १५१ ॥

शिष्टेष्टस्तु न दुष्टतीत्यस्य विषयं दर्शयति । दक्षिणाद्रेरिति ।
मल्लयपर्वतस्य वायुकम्पितचूतवनं कस्त्रिदर्शयति । दक्षि-
णाद्रेहपसरन् मल्लयाचलमिममुपगच्छन्, लस्तितं मन्दं चथा-
तथा आधूतैः प्रबालाङ्गुरैः शोभिनः । इत्यादीति । इत्यादि-
दक्षिणाद्रेरित्यादिपदं, शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम्, आ-
खस्तेनानुशासनशास्त्ररहस्यमनालोचयताम्, अपभाषणवदप-
शब्दवत्, न च सौभाग्यमुज्ज्ञाति वस्तुतः शिष्टेष्टलात् शैष्टवं न
त्यजति, अयमर्थः कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनादुपसरणक्रिया
कर्मतया दक्षिणाद्रिशब्दस्य द्वितीयान्तता युज्यते किन्तु तद-
भावेऽपि नेदं दुष्टं शिष्टानां सर्वत्र सम्बन्धषष्ठ्यन्तताया शदुष्ट-
त्वाभ्युपगमात्, तथा चोक्तं, कर्मादिविषयेऽप्यविवक्षिते कर्मादौ
सम्बन्धविवक्षायां षष्ठीति ॥ १५० ॥ १५१ ॥

स्त्रोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः ।
तदपेतं यतिभ्रष्टं अवणोद्देजनं, यथा ॥ १५२ ॥

अथ यतिनिरूपणपूर्वकं यतिभ्रष्टं स्त्रायति । स्त्रोकेष्विति ।
स्त्रोकेषु नियतं छन्दःशास्त्रैर्नियमितं स्थानं वस्त्रं तादृशं पदस्थ
सुवल्लस्य तिड्डनस्य वा क्षेदं विरामं यतिं विदुः जिङ्गेष्टवि-
आमस्थानवेन यत्र छन्दःशास्त्रैः पदस्थमान्त्रिरूपदिष्टा तां यतिं
जानन्ति पदान्ते जिङ्गाया विश्रामो यतिरिति निष्कृष्टार्थः ।
उक्तञ्च ‘यतिर्जिङ्गेष्टविआमस्थानं कविभिरच्यत इति । तद-
पेतं तादृशयतिपूरुन्यं वचनं यतिभ्रष्टं, यत्र पदस्थे जिङ्गा
विश्राम्यति तद्यतिभ्रष्टवाख्यदोषवदित्यर्थः, दोषले हेतुः यतः
अवणस्त्रोद्देजनं दुःखदं अवणोद्देजकलादस्थात्यन्तपरिहार्यल-
मित्यर्थः । स्त्रोकेष्वित्यनेन गच्छेषु यतिर्गादरणीयेति सूचितम् ॥
॥ १५२ ॥

स्त्रीणां सङ्गीतविधिमयमादित्यवंश्योनरेच्चः
पश्यत्यक्षिण्टरसमिद्द शिष्टैरमेत्यादि दुष्टम् ।
कार्याकार्याण्ययमविकलान्यागमेनैव पश्यन्
वश्यामुर्वीं वहति नृप इत्यक्षिति चैवं प्रयोगः ॥ १५३ ॥

स्त्रीणामिति । आदित्यवंशोऽयं कस्त्रिवरेच्चः शिष्टैः सामा-
जिकैरमा सह अक्षिण्टाः पुष्करा रसा यत्र तादृशं स्त्रीणां
सङ्गीतविधिं सङ्गीतस्त्रितं विधानं जाग्रमित्यर्थः, सह पश्यतो-
त्यन्तयः । इत्यादि दुष्टमिति सप्तदशाच्चरं मन्दाक्रान्तादृश-

मिदम् अच प्रथमं चतुर्थं ततः षष्ठे ततश्च सप्तमे अतिर्निवेशा
यद्गुणं ‘मन्दाक्रान्तामुधिरसनगेर्भा भनौ तौ गच्छमिति,
प्रकृते हु चतुर्थादिवर्णानां पदमध्यपातिलाद्यतिभृत्यम् । अस्य
क्वचिददोषलमण्याह कार्याकार्याणीति अविकल्पानि सकला-
नि, आगमेन नीतिशास्त्रादिना, वस्त्रामायनां, वंशामिति
पाठे कुलपरम्परागताम् । इत्यस्ति चैवं प्रथोग इति एवं प्रथो-
गो न यतिभ्रष्ट इत्यर्थः ॥ १५३ ॥

लुप्ते पदान्ते शिष्टस्य पदत्वं निश्चितं यथा ।
तथा सन्धिविकारान्तं पदमेवेति वर्णते ॥ १५४ ॥

ननु स्त्रीणां सङ्गीतविधीत्यादौ यतिभ्रंशः कार्याकार्या-
ण्यमित्यादौ तदभावः कथमेतत् उभयचापि पदमध्य एव
विश्रामादित्याशङ्का सहृष्टान्तमुपपादयति । लुप्ते इति । पदस्य
सुवन्तस्य तिङ्गनस्य वा अन्ते अन्तवर्णे लुप्ते सति यथा शिष्ट-
स्यावशिष्टभागस्य पदत्वं निश्चितं वारि पच इत्यादौ विभक्ति-
स्योपे जातेऽवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथा पदत्वं निर्विवादं सर्वै-
रप्यङ्गीकृतमित्यर्थः । अच पदान्ते इत्येकत्वमविवक्षितं राजे-
त्यादौ इयोरपि स्योपेऽवशिष्टस्य राजेत्यादिभागस्य पदत्वान-
पायात् । तथा सन्धिविकारान्तं सन्धिः स्वरद्यसन्धानं तत्त्वातो
विकारो दीर्घयलाद्यादेशः तादृशविकारयुक्तव्यङ्गनमित्यर्थः सो-
इन्ते यस्य तत् पदमेव पदमध्यमपि पदान्तं एवेति वर्णते छन्दो-
ज्ञैरङ्गोक्रियत इत्यन्ययः पदमध्येऽपि तस्मिन् निवेशिता यति-

न दोषायेत्यर्थः, एतदेवोक्तं कृन्दोगोविन्दे गङ्गादामेन ‘कचि-
कृन्दस्यासे अतिरभिहिता पूर्वहतिभिः पदान्ते सा शोभां
अयति पदमध्ये त्यजति च । पुनस्त्रैवासौ खरविहितसन्धिः
अयति तां यथा ‘कृष्णः पुण्यात्प्रतुखमहिमा मां करण्या’ इति ।
प्रकृते च कार्याकार्याल्लभमित्यादै ष्टेत्यादिखरसन्धिकृत-
यकारादिविकारवद्दर्शान्ते या इत्यादै पदमध्येऽपि अतिर्न
दोषाय, एतदिपरीते क्लोणां उड्डीतेत्यादै तु दोषाचैवेति
दोषादोषयोर्विषयविभागः ॥ १५४ ॥

तथापि कटु कर्षानां कवयो न प्रयुज्जते ।
ध्वजिनी तस्य राज्ञः केदृदस्तजलदेत्यदः ॥ १५५ ॥

खरसन्धिकृतप्रतिप्रसवस्यायसार्वचिकलं दर्शयति । तथा-
पीति । तथापि खरसन्धिना पदमध्यस्य पदान्तताभ्युपगमेऽपि ।
ध्वजिनी सेना, केतवोध्वजवंशासेहसा अत्युच्यतादुत्सिप्ता
जलदा मेघा यथा सा । इत्यादौ ध्वजिनीत्यादिकं यतः कर्षा-
नां कटु दुःखदम् अतः कवयः प्रतिप्रसूतमपि न प्रयुज्जते
कटुकर्षं तदिति पाठे कटवः सपीडाः कर्षा यत्र तदिति
बङ्गब्रोहिः, अत्र केदृदस्तेत्यच त्रू इति खरसन्धिकार्यदीर्घ-
युक्तं तदन्तमपि के इत्येतत्यतिस्थानतया श्रोतृणां कर्षा-
हन्तदं भवति, इत्यन्ते सत्यपि खरसन्धी पादान्ते पदमध्य-
यतिर्दोषाय पादमध्येतु न तथा प्रकृते के इत्यस्य पादान्तल-
मिति बोधम् ॥ १५५ ॥

वर्षानां न्यूनताधिके गुरुलघ्वयथास्थितिः ।
तत्र तद्विवृत्तं स्थादेष दोषः सुनिन्दितः ॥ १५६ ॥

भिन्नवृत्तं लक्षयति । वर्षानामिति । अत्र यचेत्यथाहार्थम्
उत्तरवाक्ये तचेत्युक्तेः, वर्षानामिति बङ्गवचनमविचितं, यत्र पद्ये
एकस्य हयोस्त्रिप्रभृतीनाम्बा वर्षानां न्यूनता आधिक्यम्बा,
यदा वर्षानामिति निर्झारणे षष्ठी वृत्तघटकवर्षानां मध्ये कस्य-
चिच्छूनत्वमधिकलम्बा, तथा यत्र गुरुलघ्वयथास्थितिः गुरो-
र्खघोर्वा वर्षस्यायथास्यानं सन्निवेशः तत्र पद्ये तद्विवृत्तं भग्नं
वृत्तं क्वन्द इति वृत्तभङ्गाख्यदोषः यदा तदाकां भिन्नं वृत्तं
यचैति वृत्तभङ्गाख्यदोषवत् स्थादित्यन्ययः, एष भिन्नवृत्त-
त्वाख्यः, सुनिन्दित इति काव्यकर्तुंश्वन्देऽनभिज्ञलेनोपहसनो-
यत्वापनादिति भावः । इतवृत्तत्वसंज्ञयान्यैहको लक्षणा-
नुसरणेऽप्यश्चात्यरूपः प्रकृतरसानुगुणत्वरूपस्य दोषेना-
त्यन्तनिन्दित इत्युपेक्षितः । यथा ‘इन्नसततमेतत्त्वा इदं
भिन्ने मनोभवः कुपितः, अत्र भगणसगणौ क्वन्दोलक्षणाण्डाङ्गि-
रनिषिद्धनैरन्तर्यन्विशेषावपि तथा निवेशमानौ किञ्चि-
क्कुतिदुःखमावहतः, एवं ‘सकृदपि पुनर्मध्यस्यः सन् रसा-
न्नरविज्ञनो वदतु यदिहान्यत् खादु स्थात् प्रियारदनक्ष-
दात् । अत्रान्यत् खादु स्थादिति श्रुतिकटु । अयि मयि मा-
निनि माकुरु मानं, वृत्तमिदं हास्यरसस्यैवानुकूलमिति प्रकृता
ननुगुणम् ॥ १५६ ॥

इन्दुपादाः शिशिराः स्फुशन्तीत्यूनवर्णता ।

सच्चकारस्य किसलयान्याद्वाणोत्थिकाल्हरम् ॥ १५७ ॥

क्रमेणोदाहरति । इन्दुपादा इति । अत्र प्रथमपादे पा-
दारभास्य प्राक् इन्दुपादा इत्यनन्तरमा वर्ण एकोन्यूनः, वतो-
यपादे च नवाच्चरत्वादेकोवर्णोऽधिकः ॥ १५७ ॥

कामेन वाणा निश्चिता विमुक्ता
मृगेच्छणास्त्रित्ययथागुरुत्वम् ।
स्मरस्य वाणा निश्चिताः पतन्ति
वामेष्णास्त्रित्ययथालघुत्वम् ॥ १५८ ॥

कामेनेति । अत्र पूर्वार्द्धे वृगेच्छणास्त्रित्यादिश्रवणादुपेक्ष-
वज्ञाख्येऽस्मिन् वृत्ते ‘उपेक्षवज्ञा ततजास्तोगावितिसच्छणा-
स्त्रित्ययथा गणस्य प्रथमं निवेशनोयतया कामेनेत्यादि प्रथमपादे का-
इति गुरुवर्णोऽयथास्थानं निवेशितः । एवमुक्तरार्द्धे वामेच्छणा-
स्त्रित्यादिश्रवणादिक्षवज्ञाख्येऽस्मिन् वृत्ते ‘स्त्रादिक्षवज्ञा ततजा-
स्तोगाविति सच्छणात्तगणस्य प्रथमं निवेशनोयतया स्मरस्ये-
त्यादिपादे स्त्रेतिस्त्रघुवर्णोऽयथानिवेशितः । अत्र इतीयादि-
पादचयस्य स्त्रघ्नादिलेन गुरुवादिलेन वा साम्यमभिप्रेत्य दू-
षणदद्यप्रदर्शनमिदम् अन्यथा यथाश्रुते अयथागुरुत्वोदाह-
रणेऽयथास्त्रघुत्वमयथास्त्रघुत्वोदाहरणे । चायथागुरुत्वमपि वक्तुं
शक्येत पाददद्यादौ इयोरपि गुरुत्वघ्नोः सत्त्वादिति ष्ठेयम्,

स्मरस्येत्यत्र स्मरेणेति पाठे निश्चिता इति क्रियापेक्षया कर्त्तव्यम् ।
 दूषणदयच्छेदम् इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः संभिश्चेनोपजात्याख्यं
 क्वन्दोऽन्तरं ये न मन्यन्ते तेषां मत एव ज्ञेयम्, उपजात्यभ्युपगमे
 हु नैतत्, वस्तुतस्तु युज्यत एव तदभ्युपगमः ‘अस्युत्तरस्यां
 दिशि देवतात्मा हिमालयोनाम नगाधिराज इत्यादिमहाकवि-
 प्रयोगाणामुपजातिवृत्तवतां भूरिश्चेदर्पणात्, तस्मात् कामे-
 नेत्यत्र खभुवा इति स्मरस्येत्यत्र च मद्देनेति पाठोऽन्नातव्यः तत्र
 पूर्वच द्वितीयस्य गुरुलमुत्तरत्र द्वितीयस्य लघुलमयथाप्रयुक्त-
 मिति दूषणसम्भवः, किञ्चाप्राप्तगुरुभावान्तलघुलमयथालघुलं
 बोध्यं चथा ‘विकसितसहकारभारहारिपरिमल एष समाग-
 नो वसन्त’ इत्यादौ भारहारीत्यत्र रि इत्यस्य लघोः प्रथमपा-
 दान्तलाहुरुलाभाव इति वृत्तभेदः, यत्तु पादान्तलघोर्गुरुभाव
 उक्तस्तत् सर्वच द्वितीयस्यतुर्थपादविषयं प्रथमद्वितीयपाद-
 विषयन्तु इन्द्रवज्रावसन्ततिस्तकादावेवेति ज्ञेयम् ॥ १५८ ॥

न संहितां विवक्षामीत्यसन्धानं पदेषु यत् ।
 तद्विसन्धीति निर्दिष्टं न प्रगृह्णादिहेतुकम् ॥ १५९ ॥

विसन्धिकं लक्षयति । नेति । संहितां वर्णयोः सन्धिं न
 विवक्षामि सत्यप्यनुशासने न प्रयोक्तुमिच्छामि इतीच्छया पदेषु
 पदघटकवर्णेषु यदसन्धानं नास्ति सन्धानं न्तत्तस्त्रोक्तकार्येष
 परस्यरसंयोजनं यत्र वाक्ये तद्वाक्यं विसन्धीति निर्दिष्टं विस-
 न्धिलाख्यदोषवत् कथितमित्यन्यः, एवच विगतः सन्धिर्यच्चेति

बङ्गव्रीहिणा विसन्धीति पदं वाक्यविशेषणमन्यथा क्लीवत्वा-
नुपपन्तेरिति ज्ञेयम्, न विवक्षामीति एतेन सन्धिस्तु पुरुषे-
च्छयेति सेवान्यत्र विभाषित इत्यादिकमन्यैरुक्तं प्रत्युक्तम् ।
इच्छाकृतस्यैव सन्धिविशेषस्य दोषत्वं स्पष्टयति न प्रगटस्थादि-
हेतुकमिति अनुशासनवल्लेनैव यत्र सन्धिर्निषिद्धिते तत्प्रगटस्थम्
आदिना अनुकरणादिपरियहः, प्रगटस्थादिजन्यः सन्धिविशे-
षस्तु न दोष इत्यर्थः, अयस्त्र दोषाभावः सकृत्यादेगे, असकृत्य-
यादेगे तु अवणाहेजकत्वाद्वाष एव यथा ‘दखिते उत्पत्ते एते
अच्छिणी अच्छनाहिते इत्यादि । विसन्धिपदेन चान्यैरुक्तं सन्ध्या
कष्टलमस्तोत्रलभ्य नात्यन्तदूषकमित्युपेचितं यथा ‘उर्ब्धसावत्र
तर्ब्धाख्यो मर्ब्धन्ते चार्ब्धवस्थितिः। नात्र र्जु युज्यते गन्तुं शिरोनमय
तन्मानाक्’। अत्र सन्ध्या कष्टत्वं । ‘वेगादुड्डीय गगने चक्रण्डामर-
चेष्टितः । अयमुत्पत्ते पची तदन्त्रैव हच्छकुरु’ अत्र खण्डेति
जुगप्ताव्यञ्जकमस्तोत्रं, चिङ्ग दृति ब्रीडाव्यञ्जकम् ॥ १५६ ॥

मन्दानिलेन चलता अङ्गनागण्डमण्डले ।

लुप्तमुद्देदि घर्मान्मो नभस्यस्तद्वपुष्ट्यपि ॥ १५० ॥

विवक्षाकृतं सन्धिविशेषमुदाहरति । मन्दानिलेनेति । न-
भस्याकाशे चलता मन्दानिलेन अङ्गनाया गण्डमण्डले उद्देदि
उद्दिन्नं घर्मान्मोलुप्तं तथा अस्मदपुष्ट्ययुद्देदि घर्मान्मो लुप्तमि-
त्यन्यथः । अस्मादपुष्ट्यपोत्यत्र अस्मन्मनस्पीति पाठो न सम्यक् ।
अत्र वृत्तभङ्गभयमात्रेण प्रथमपादान्तस्थाकारस्य द्वितीयपा-
दादिस्थेनाकारेण सह सन्धिकार्यदीर्घीभावो न कृतः ॥ १५० ॥

मानेष्ये इह शोर्येते स्त्रीणां हिमच्छतौ प्रिये ।
आसु राचिष्विति प्राञ्जैराम्बातं व्यस्तमीदृशम् ॥ १६१ ॥

प्रगटज्ञादिहेतुकलेन प्रतिप्रस्तुतं सन्धिविशेषं दर्शयति ।
मानेष्ये इति । मानः प्रणयकोपः ईर्ष्णा नायकापराधकृतकोपः
तयोर्द्वःः श्रीर्थेते श्रीर्थे भवतः हिमच्छतोरत्यन्तोदीपकला-
दिति भावः, प्रिये प्रियं प्रिति, आसु उपस्थितासु । इतीदृशं
व्यस्तं सन्धिविशेषः प्राञ्जैरनुशासनक्षम्भिराम्बातमुक्तं, तथाहि
मानेष्ये इहेत्यत्र एकारस्त्र हिवचनसिद्धलाभं ‘हिवचनसिद्धा-
नामीदूदेतामिति’ सूचेण सन्धिकार्यायादेशः प्रतिषिद्धः, तथा
हिमच्छतावित्यत्र च क्षदृश्तोरको इखस्येत्यनेन क्षकारस्त्र
मुण्डानिषिद्धः । मानेष्ये ईदृशी स्त्रीणां नाम्भामिति क्षचित्पाठः
क्षचित्प्रभासु राचिष्वित्यत्र अमू आदिष्विति पाठः तत्र अमू
आदिष्वित्यत्र हिवचनसिद्धानामित्यादिना ‘अदसोमादिन’
इत्यनेन च सन्धिर्निषिद्धः ॥ १६१ ॥

देशोऽद्विनराम्भादिः कालोराचिन्दिवर्त्तवः ।
नृत्यगीतप्रमृतयः कला कामार्थसंश्रयाः ॥ १६२ ॥
चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिलोकसंज्ञिता ।
हेतुविद्यात्मकोन्यायः समृतिः शुनिरागमः ॥ १६३ ॥
तेषु तेष्वयथारुदं यदि किञ्चित् प्रवर्तते ।
कवेः प्रमादादेशादिविरोधीत्येनदुच्छते ॥ १६४ ॥

अथ देशादिनिष्ठपश्चापूर्वकं तदिरोधं सञ्चयति । देश
इति । अद्विवगराहादिर्देशः अदिगा समुद्रादिपरियहः ।
राचिन्दिवर्त्तवः कालः वज्रवचनामासादिपरियहः, कामार्थ-
संत्रयाः कामेनार्थसिध्यथा वा क्रियमाणाः कामार्थस्तुपुरु-
षार्थद्वयजग्नका इत्यर्थः नृत्यगौतप्रभृतयस्तुःपश्चिमस्त्रकाः
कला, ते च वैवत्स्त्रोक्ताः यथा 'नृत्य, गीत, वाच्य, नाट्यम्,
आख्येयैः, विशेषकस्त्रेण, तण्डुखकुसुमवलिविकाराः, पुष्पास्त्र-
रण, हशनवसनाङ्गरागाः, मणिभूमिकाकर्म, ग्रथमरचनम्,
उद्दकवास्त्रम्, उद्दकघातः, चिचायोगाः, माल्यग्रथनविकस्याः,
शेखरापीडयोजनं, जेपथयोगाः, कर्षपचभङ्गाः, गन्धयुक्तिः,
भूषणयोजनम्, ऐश्वर्यास्त्रं, कौचुमारयोगाः, हस्तालाघवे,
चिचश्चाकपूषभृत्यविकारक्रिया, पानकरसरागासवयोजनं,
सूचीवापकर्माणि, सूचक्रीडा, प्रहेत्तिका, प्रतिमाला, दुर्बच-
कयोगाः, पुस्तकवास्त्रं, नाटिकाल्यायिकादर्शनं, काव्यसमस्ता-
पूरणं, पट्टिकावेचवाणविकस्याः, तर्कुकर्माणि, तज्जणम्, वास्तु-
विद्या, इत्यरब्लपरीडा, धातुवादः, मणिरागज्ञानम्, आक-
रज्ञानं, दृष्टायुर्वेदयोगाः, मेषकुक्कुटसावकयुद्धविधिः, झुक-
सारिकाप्रज्ञापनम्, उत्सादनम्, केशमार्जनकौशलम्, अच्चर-
मुष्टिकाकर्थनं, चैच्छितकविकस्याः, देशभाषाज्ञानं, पुष्पशक-
टिकानिमित्तज्ञानं, अस्त्रमाटका, धारणमाटका, सम्याच्यं,
मानसी काव्यक्रिया, क्रियाविकस्याः, इत्तिकयोगाः, अभिधा-
नकोषच्छन्दोज्ञानं, वस्त्रगोपनानि, द्यूतविशेषः, आकर्षक्रीडा,

बाल्कक्रीडनकानि, वैगचिकीनां विद्यानां ज्ञानं, वैजयिकी-
वां विद्यानां ज्ञानं, वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम्भेति ॥
॥ १६२ ॥

चराचराणां जड्मस्त्ववराणां भूतानां प्रदत्तिर्वृत्तान्ते
खोकसंज्ञिता खोकपदवाच्या । हेतुविद्या हेतुर्युक्तिः विदन्त्य-
नया विद्या युक्तिमूलकशास्त्रमित्यर्थः दर्शनशास्त्रमिति यावत्
तत्र प्रायशोयुक्तुपन्नासेनैव बिद्वान्तस्त्रिरीकरणात्, दर्शनानि च
तर्कादीनि सौगतादीनि च तदात्मकस्तद्वृपोन्यायः । स्मृतयोम-
च्चादिप्रणीतधर्मसंहितास्तस्त्रिता अतिर्बेद आगमः ॥ १६३ ॥

तेषु तेषु देशादिषु अथथारुद्गमप्रसिद्धं कीकटेषु कुङ्कुमे-
त्यत्तिः कम्भीरेषु गुवाकनारिलकेवनमित्येवंरूपं किञ्चित् किमपि
अदि कर्वर्षयितुः प्रमादादनवधानात् प्रवर्त्तते वर्षितं भवति
तदा एतत् एतदर्थप्रतिपादकं वाक्यं देशादिविरोधोयुच्यते
इत्यन्ययः, अनेन चान्यैहक्योः स्यात्विरुद्धताविद्याविरुद्धतयो-
र्दयोरपि संयहः, तत्र देशकालस्त्रोकविरोधः स्यात्विरुद्धता,
कस्त्रान्यायागमविरोधस्तु विद्याविरुद्धता, सस्मृतिश्रुतिरागम
इत्यत्र च अतिपदं कामशास्त्रक्षणिशास्त्रगजतुरग्यज्ञादिलक्षण-
शास्त्रादीनामुपक्षत्तकं तेन ‘अधरे करजन्त मृगाच्या’ इत्यादौ
अधरे करजन्तवर्षनं कामशास्त्रविरुद्धमित्यागमविरोध एव
एवं शास्त्रान्तरविरोधोऽप्युच्येयः ॥ १६४ ॥

कर्पूरपादपामर्शसुरभिर्मलयानिलः ।
कलिङ्गवनसमूता मृगप्राया मतङ्गजाः ॥ १६५ ॥

देशादिविरोधानुदेशकमेषोदाहरति । कर्पूरेति । मस्या-
निसो मस्यपर्वतस्थो वातः, कर्पूरपादपामर्बसुरभिरिति
कर्पूरपादपा हि चोनादिदेश एव जायन्ते न तु मस्याद्राविति
तत्र तद्वर्णं विद्धुमित्यत्राद्रिरूपदेशविरोधः । कस्तिङ्गेति
मृगप्रायाः अतिशुद्धाः, मतङ्गजा हि कस्तिङ्गवनेषु न सम्भव-
न्तीति वनरूपदेशविरोधः ॥ १६५ ॥

चोलाः कालागुरुश्यामकावेरीतीरभूमयः ।

इति देशविरोधिन्या वाचः प्रस्थानमीदशम् ॥ १६६ ॥

राङ्गपदेशविरोधमुदाहरति । चोला इति । चोलाः
कर्णाटान्तर्गतदेशविशेषाः संप्रति ताङ्गोरेतिनीचा व्यपदि-
श्यन्ते तत्र चैका केवेरीनस्थाः शाखा वर्त्तते तत्तीरभूमिषु
कालागुरुद्धुमा न जायन्ते इति राङ्गपदेशविरोधः । अत्र पुस्त-
कान्तरे ‘चोलाः कालागुरुश्यामाः केरलाः कुडुमादणाः । न
मेहवनसंचक्षाः कावेरीतीरभूमयः’ इति पाठान्तरं दृश्यते, तत्र
कावेरीतीरभूमिपदेन कर्णाटराङ्गमुपलक्ष्यते तत्रैव कावेर्णः
प्रादुर्भावात् ॥ १६६ ॥

पद्मिनी नक्तमुच्चिद्रा स्फुटत्यङ्गि कुमुदतो ।

मधुरुत्पुङ्गनिचुलो निदाषो मेघदुर्दिनः ॥ १६७ ॥

अव्यहंसगिरो वर्षाः शरदो मत्तवर्चिणः ।

हेमन्तो निर्मलादित्यः शिशिरः स्नात्यचन्दनः ॥ १६८ ॥

काल्पिकिरोधसुदाहरति । पश्चिमोति । दिवस एव पश्चिमो
समिद्धा भवति नहु नक्षमिति रात्रिरूपकाल्पिकिरोधः, कुमु-
क्तता रात्रावेव सुट्टति नहु दिवेति दिवारूपकाल्पिकिरोधः ।
समुद्धरत्मुक्तिस्तुल्यादिवाक्षानि चतुरूपकाल्पिकिरोधस्योदा-
दरकानि । मधुर्वस्तः, निचुमा इस्तात्तत्राः तेषामुत्मु-
खता प्रावृत्येव भवति, तिदाघो मेघदुर्दिन, इत्यनेन कदा-
चिन्निदाघादै मेघदुर्दिनत्वसम्बवेऽपि चतुविशेषप्रतिनियत-
वस्तुन कृत्वन्तरे वर्णनं दीष एवेति सूचितं, वस्तुतस्तु मृच्छक-
टिकादावाकालिकदुर्दिनस्यापि वर्णनात् 'निदाघो हिमजात्य-
हाद्वित्तेवाच पठो ज्ञेयः निदाघे हिमजात्यस्यात्तमासम्भवात्,
अत्येति चंपनिरां अब्दलं च ग्रहत्तेव नहु वर्णाख्यति वि-
रोधः, ग्रह इति वर्द्धिणां भक्तता च वर्णाख्येव नहु ग्रहसु,
देवता इति निर्द्वजो हिमात्वरणापगमेन सुप्रकाश आदित्यो
भन्त सः देवतो आदित्यमण्डलस्य हिमात्वरञ्जुत्वता विद्धा,
शिशिर इति आच्यमन्धर्यनीयं चक्षदत्तं चक्षनदूत्रो भन्त सः
किंदान्न एव वैत्यार्थं चक्षनदूतवाक्यादर इति शिशिरे तदर्थं
विद्धम्, इत्यंस्तुष्टकविरोधा दर्शिताः ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

इति काल्पिकिरोधस्य दर्शिता गतिरीदशी ।

मार्गः काल्पिकिरोधस्य मनागुहिश्चते यथा ॥ १६९ ॥

काल्पिकिरोधसुपसंहरन् काल्पिकिरोधसुदाहर्त्तुमाइ । इती-
ति । उतिः प्रकारः, ईदूषीति एवंरूपा अत्येऽपि काल्पिकिरोधा

ज्ञातव्या इत्यर्थः । कस्त्राविरोधस्य मार्गः प्रकारो मनागु-
हिष्ठते चतुःषष्ठिविधायाः कस्त्राया विरोधस्य कात्मेन प्रद-
र्शनं यन्त्रवाङ्गम्बकरमिति दिग्दर्शनार्थं किञ्चिद्देव दर्शनं
इत्यर्थः ॥ १६८ ॥

वीरशृङ्गारयोर्भवौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयौ ।

पूर्णसप्तस्वरः सोऽयं भिन्नमार्गः प्रवर्तते ॥ १७० ॥

कस्त्रासु नाव्यस्त्रैव सन्तोषातिशयजगलेनाभ्यर्हिततात्तदि-
रोधसेव प्रभममुदाहरति । वीरेति । वीरशृङ्गारयोर्भवौररस-
शृङ्गाररसयोः, स्थायिनौ रसस्त्रारस्त्रावधिपर्यवसानान्तमुद्रित-
तस्त्रास्त्रादमूललेन स्थिरतया वर्जमानत्वात् स्थायिपदबाच्चौ तदुक्तं
‘अविद्वा विद्वा वा’ च तिरोधातुमचमाः । आस्त्रादाकुर-
कन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्भवत् इति रसावस्थः परं भावः
स्थायितां प्रतिपद्यत इति च । क्रोधः ‘प्रतिकूलेषु तैक्षण्यस्त्राव-
वीधः क्रोध इव्यत इत्युक्तस्त्रयः, विस्मयः ‘विविधेषु पदार्थेषु
सोक्तसीमातिवर्जिषु । विस्कारस्त्रेतसो यस्तु सविकाश उदाहृत
इत्युक्तस्त्रयः, एतौ च भावौ रौद्राहृतयोरेव रसयोः स्था-
यितया नाव्यस्त्रास्त्रकारैर्भरतादिभिर्दत्तौ ननु वीरशृङ्गारयोः
तयोरुक्त उत्पादो रतिस्त्र स्थायिलेनोक्तौ तदत्र वीरशृङ्गारयो
र्वभिचारिष्ठपयोरेव क्रोधविस्मययोः स्थायिलेन व्यपदेष्टोविद्वः,
रसविवेकस्त्र भरतादिभिर्नाव्यस्त्र एव छत इति नाव्यरूप-
कस्त्राविरोधोऽस्त्रं, प्रकाशकृतायुक्तम् ‘अष्टौ नाव्ये रसाः स्त्रता

इति । गीतरूपकलाया अपि तथावात् तद्विरोधमणुदाहरति । पूर्णेति । पूर्णाः साक्षेन प्रयुक्ताः सप्त खरा निषादर्घभगा-
न्धारषड्जमध्यमधीवतपञ्चमाल्या यत्र सः भिन्नमार्गः भिन्नः
तत्तत्कालनिषिद्धखरान्तरामङ्गीर्णे मार्गखत्तत्कालविद्वित-
खरविशेषप्रयोगः सोऽयं प्रवर्त्तत इत्यन्वयः, भिन्नपदस्थास-
ङ्गीर्णार्थस्य 'भिन्नकीष्टात्य षड्जमिति माघस्त्राकटीकायां भिन्न-
कीष्टात्य तत्कालनिषिद्धखरामङ्गीर्णे छलेति व्याचक्षाणेन भस्त्र-
नाथेनापि सुटीष्टतः, कालविशेषे खरविशेषप्रयोगनिषेधो
यथा भरते 'प्रभाते सुरतोनिन्द्य ऋषभः पञ्चमोऽपि च ।
जनयेत् प्रधनं छुचा पञ्चतं पञ्चमोऽपि च । पञ्चमस्य विष्ण-
वोऽयं कथितः पूर्वस्त्रिरभिः । प्रगे प्रगीतोजनयेहश्चनन्य विप-
र्ययम्' इत्यादि । प्रकृते चामङ्गीर्णखरप्रयोगस्य पूर्णसप्तस्त्रहनं
विहङ्गम् ॥ १७० ॥

इत्यं कलाचतुःषष्ठिविरोधः साधु नीयताम् ।
तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यति ॥ १७१ ॥

कलाविरोधमुपसंहरति । इत्यमिति । इत्यमनया दिशा,
साधु नीयतां सम्यगुच्छीयताम्, नाव्यगीतरूपयोः कलयोर्विरो-
धो यथा दर्शितः तथापरामपि कलानां विरोधोऽन्नात्य
इत्यर्थः, ननु कलास्तावचतुःषष्ठिप्रकारास्तासामां परिज्ञानं विजा-
तद्विरोधः कथं सुज्ञेय इत्याशङ्काह तस्या इति । तस्यास्तुः-
षष्ठिविधायाः कलायाः, कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यतीति

अनन्तरं कसापरिच्छेदगामकं प्रवन्धं करिष्यामि तचैव कसा-
विवेकोऽशात्य इत्यर्थः, एतेन कसापरिच्छेदोऽपि गन्धहता
कृत इति प्रतिपद्यते ॥ १७१ ॥

आधूतकेशरोऽस्ती, तीक्ष्णभट्टङ्गसुरङ्गमः ।
गुरुसारोऽयमेरण्डो, निःसारः खदिरद्रुमः ॥ १७२ ॥

स्तोकविरोधमुदाहरति । आधूतेति । हस्तिनः केशराः, तु-
रङ्गमस्य च इटङ्गम्, एरण्डवृक्षस्य गुरुसारलं, खदिरद्रुमस्य च
निःसारलमसम्भवीति स्तोकविरोधः, सच पूर्वार्द्धे चरभृतवृक्ष-
विषयः उच्चरार्द्धे लचरभृतवृक्षविषयः ॥ १७२ ॥

इति लौकिक एवायं विरोधः सर्वगर्हितः ।
विरोधो हेतुविद्यासु न्यायाख्यासु निर्दर्श्यते ॥ १७३ ॥

इतीति । लौकिक एवेति न तु दैश्चिकः कालिकादिको वेत्यर्थः,
सर्वगर्हित इति देशादिविरोधापेचया स्तोकविरुद्धवर्णनं वर्ण-
यितुर्नितान्तमनभिज्ञत्वं ख्यापयतीति तत्र सर्वथा कविना सा-
वधानेन भवितव्यमिति भावः । न्यायविरोधमुदाहरन् प्रति-
जानीते । विरोध इति । यद्यपि हेतुविद्यात्मकोन्याय इत्य-
नेन न्यायस्य हेतुविद्यात्मकत्वं पूर्वमेव परिभाषितं तथापि
हेतुविद्यासु न्यायाख्याख्यिति पुनर्वर्तनं न्यायस्य प्रतिज्ञा दि-
पञ्चावयवात्मकत्वप्रसिद्धा बोद्धुषां तङ्गमनिरासार्थम् ॥ १७३ ॥

सत्यमेवाच सुगतः संखारानविनश्वरान् ।
तथाच्चि सा चकोराज्ञी स्थितैवाद्यापि मे हृदि ॥१७४॥

तत्र सौगतदर्शनरूपन्यायविरोधमुदाहरति । सत्यमेवेति ।
कस्य चिच्छिरविरहिण उक्तिरिच्य । सुगतो बुद्धः, संखारान्
भावनाख्यान् तेषामेव प्रकृतोपयोगात्, अविनश्वरान् नाम
प्रतियोगिताशून्यान्, सा सुचिरमनुभृता, स्थितैवाद्यापि मे
हृदीति अद्यापि सा स्मरणधारया विषयीभवतीत्यर्थः स्मृतिं
प्रति संखारस्य अनकलात् तस्य चाविनश्वरलेन सर्वकालीन-
त्वाद्युज्यत एव स्मृतिधारारूपकार्यसम्भवः, अत्र चण्डमङ्ग-
वादिनां सौकृतानां मते भावमात्रस्यैव चण्डिकलात् संखार-
स्यापि चण्डिकलमेव प्रकृते तस्याविनश्वरलवर्णनं सौगतन्याय-
विरुद्धम् ॥ १७४ ॥

कापिलैरसदुद्भूतिः स्थान एवोपवर्णते ।
असतामेव हृष्ट्यन्ते यसादसाभिरुद्भवाः ॥ १७५ ॥

साक्षादर्शनरूपन्यायविरोधमुदाहरति । कापिलैरिति । कापि-
लैः साक्षादविद्धिः, असदुद्भूतिरसतामनित्यानामयच दुर्वृत्ताना-
मुद्भूतिरूपत्पत्तिः स्थान एव युक्ततरमेव उपवर्णते, कुत इत्याह
यसादसाभिः संप्रति असतामेव सद्भिन्नानामेव स्थानामेवेत्यर्थः
उद्भवा दृश्यन्ते, अत्रावच्छब्दस्य स्त्रियनवा वाक्यार्थोर्हेतुहेतु-
मङ्गवाः । सतः बदेव जायते न त्वमदिति कापिला मन्यन्ते तदु-
त्तम् ‘असदकरणादुपादानयहणात् सर्वसम्भवाभावात् । शक्ता

झक्षकरणात् कारणभावाच सत्कार्यमिति । तेनाचाषदुद्धूति-
वर्णनं साङ्गन्यायविरुद्धम् ॥ १७५ ॥

गतिर्नीयविरोधस्य सैषा सर्वच दृश्यते ।
अथागमविरोधस्य प्रस्थानमुपदिश्यते ॥ १७६ ॥

न्यायविरोधमुपसंहरति । गतिरिति । सैषा वैगत-
कापिलोकप्रकारा, सर्वच वैशेषिकादिभिः, दृश्यते इत्यच दर्जि-
तेति क्वचित्याठः, सैषायन्यत्र दृश्यतामिति पाठस्तु सम्यक् ।
आगमविरोधं दर्शयन्नाह अथेति ॥ १७६ ॥

अनाहिताग्न्योऽप्येते जातपुत्रा वित्त्वते ।
विप्रा वैश्वानरीमिष्टिमङ्गिष्ठाचारभूषणाः ॥ १७७ ॥

तत्र श्रुतिविरोधमुदाहरति । अनाहिताग्न्य इति ।
अनाहिताग्न्योऽक्षताम्याधानाः, वैश्वानरीमिति विश्वानरो
भूतसमज्ञात्मको विराट् पुरुषः ‘विश्वानरमुपास्ते विद्युदा-
दित्यवायाकाशोदकपृथिव्यात्मकैः षड्ड्वृष्टेतमिति श्रुतेः’ तस्म-
मन्विनीमिष्टिं यागम्, अत्र जाताम्याधानादेवेव श्रुतौ वैश्वा-
नरयागाधिकारविधानादनाहिताम्यादीनां तदर्थनं श्रुति-
विरुद्धम् ॥ १७७ ॥

असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरोः ।
स्वभावपूर्वः स्फटिको न संस्कारमपेष्यते ॥ १७८ ॥

स्फुतिविरोधमुदाहरति । असाविति । अनुपनीतोऽपि

अजातोपन्थनाख्यसंख्कारोऽपि, अधिजगे अधीतवान्, इष्टा-
न्मेनेदं इद्यति स्त्रभावेति, अचानुपनीतस्य वेदाध्ययनं
स्मृतिविरह्म, तथाच मनुः ‘नाभिवाहारबेदूह्न स्त्रधामिनयना-
द्वते । शूद्रेण हि समस्तावद्यावदेदे न जायत’ इति ॥ १७८ ॥

विरोधः सकलोऽप्येष कदाचित् कविकौशलान् ।

उक्तम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहने ॥ १७९ ॥

इदानीं निरुक्तविरोधाख्यदोषस्य क्वचिद्बुण्डलमपि भवतीति
दर्शयन्नाह । विरोध इति । सकलोऽपि देशाद्यागमान्तवि-
षयोऽपि, कवेर्वर्षयितुः कौशलं प्रोढोऽन्ता विरह्मार्थस्यापि वर्ष-
नेन वैचित्र्यप्रतिपादनं वैचित्रेष्व क्वचिदलङ्घारविशेषरूपं
क्वचिद्बुण्डविशेषरूपस्य तस्मात् दोषगणनां दोषेषु गण्डलमु-
क्तम्य परित्यज्य, गुणस्य वीथीं मार्गं गुणलमित्यर्थः ॥ १८० ॥

तस्य राज्ञः प्रभावेन तदुद्यानानि जग्निरे ।

आद्र्वांशुकप्रबालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥ १८० ॥

तत्र देशविरोधस्य गुणतं दर्शयति । तस्येति । तस्य कस्य-
चिद्बौद्धादिदेशविशेषस्य, तदुद्यानानीति काकाञ्चिन्यायेना-
नुषङ्गेण वान्यथो न हचिर इत्यभिप्रेत्य तत्पदेन राजा परा-
मृष्टः, तानि प्रसिद्धान्युद्यानानि तदुद्यानानीति वा, आ-
द्र्वाण्यभिनवान्यंशुकानि वस्त्राण्येव प्रबालानि पञ्चवा येषां
ते तत्त्वा तेषां सुरशाखिनां कस्यवृच्छाणाम्, जग्निरे इति

उहेमापेक्षया बहुवचनम्, अच मर्त्यलोकोद्यानेषु सर्वीय-
सुरशास्त्रिसम्भवो वर्णित इति देशविरोधः स वर्णनीयस्य
राज्ञो विभूतिमहत्त्वपूर्णोदात्तासङ्कारमाविक्षरोतीति चम-
त्कारजननाहुण एव, कविकौशलस्थाच उदात्तासङ्कृतिप्रति-
पादनम् ॥ १८० ॥

राज्ञां विनाशपिण्डुनस्थाचार खरमारुतः ।

धुम्बन् कदम्बरजसा सह सप्तश्छदोङ्गमान् ॥ १८१ ॥

कालविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । राज्ञां मिति । राज्ञां
वर्णनीयनृपस्य यातव्यभूपानां, सप्तश्छदोङ्गमान् सप्तपर्वटस्या-
षामुद्भृतपुष्ट्याणि, अच विजिगीषोर्युद्धस्याचा सप्तश्छदोङ्गमास्य
ग्रन्थकासे भवन्ति तत्र च कदम्बपुष्ट्याणि न यायन्ते तेषां
वर्षाभवत्वादिति कालविरोधः, स च ‘अकासे फलपुष्ट्याणि
देशविद्वकारणमिति विष्णुधर्मीत्तरात् खरमारुतवदाका-
लिकपुष्ट्यफलोङ्गमस्यापि लोकविनाशस्थृतकत्वात् प्रतिपञ्चभूपा-
नामवश्यमाविमरणद्योतनेन विजिगीषोरुत्कर्षातिद्वयवज्ञगाद्-
गुण एव, तादृशव्यज्ञप्रतिपादनस्थाच कविकौशलम् ॥ १८१ ॥

दोलाभिप्रेरणवस्तवधूजनमुखोङ्गतम् ।

कामिनां लयवैषम्यं गेयं रागमवर्द्धयत् ॥ १८२ ॥

कालाविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । दोलेति । दोलाया अभि-
प्रेरणं सवेगचालनं तेव चक्षा ये वधूजनास्तेषां मुखेभ्य उद्भृतम्

अतएव स्थस्य गीतादिसाम्बद्धस्य वैषम्यं वैपरीत्यं यत्र ताहृष्मयि
गेयं गानं कामिनां रागमवर्द्धयदित्यम्बयः, स्थस्युद्धमेव
गानं श्रोहणां रागवर्द्धकमिति संगीतशास्त्रस्थितिः प्रलते
च तदैपरोत्यमिति गीतरूपकलाविरोधः सच बधूजनेषु का-
मिनामत्यनुरागितव्यञ्जनाहुण एव ॥ १८२ ॥

ऐन्द्रवादर्चिषः कामो शिशिरं हव्यवाहनम् ।
अबलाविरहक्षेष्विक्षलो गणयत्ययम् ॥ १८३ ॥

सोकविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । ऐन्द्रवादिति । ऐन्द्रवा-
दिन्दुसम्बन्धिनोऽर्चिषः किरणात्, अर्चिःशब्दस्य किरणवा-
चिलं क्षीवस्त्रं बड्डपु दृश्यते, अपेक्षेति यजन्तगर्भलात्
पञ्चमी, हव्यवाहनं वक्षिमपि शिशिरं शीतत्वं गणयति यतो-
ऽबलाविरहक्षेष्विक्षलः, अत्र हव्यवाहनोऽपि शिशिर इति
सोकविरोधः सच विरहिषु चन्द्रकिरणसात्युदीपकलव्यञ्ज-
नाहुण एव ॥ १८३ ॥

प्रमेयोऽप्यप्रमेयोऽसि सफलोप्यसि निष्कलः ।
एकस्वमप्यनेकोऽसि नमस्ते विश्वमूर्त्ये ॥ १८४ ॥

न्यायविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । प्रमेय इति । प्रमेयः
प्रमाणजन्यप्रमितिविषयः अप्रमेयसक्षिनः, सफलः फलं कार्यं
तस्मितः जगत्कारणमित्यर्थः, निष्कलस्तक्षिनः, एकस्वच-
तोऽद्वितीयः, अनेकः ‘द्वयेमायाभिः पुद्धरूप ईयते इत्यादि-

श्रुतेः प्रपञ्चात्मकत्वेन बज्जल्लपतया प्रतीयमानः, अत्र प्रमेयत्वा
प्रमेयत्वादीनां सामानाधिकरणं केनापि दर्शनकृता नोक्त-
मिति न्यायविरोधः सच प्रकृतेऽसङ्घाररूपः परमात्मनोऽचि-
त्यमहिमत्वं व्यञ्जयन् गुण एव ॥ १८४ ॥

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां पत्नी पाञ्चालपुत्रिका ।
सतीनामग्रणीश्वासोदैवो हि विधिरोद्दशः ॥ १८५ ॥

आगमविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । पञ्चानामिति । पाञ्चाल-
पुत्रिका द्रौपदी, अग्णीः श्रेष्ठा, दैवो देवसमन्व्ये विधिर्विधा-
नम् ईदृशः आगमापरतत्त्वः युधिष्ठिरादीनां धर्माद्यंशतया
द्रौपद्यास्य पृथिव्यधिष्ठात्ररूपतया देवतादिति भावः, अत्रै-
कस्थाः पञ्चपतिलं सत्यपि तस्मिन् साध्वीश्रेष्ठतम्भ श्रुत्या मन्त्रा-
दिभिर्वा नोक्तमित्यागमविरोधः सच दैवविधानस्य शास्त्रान-
पेचितया वैलचण्डं व्यञ्जयन् गुण एव ॥ १८५ ॥

शब्दार्थालङ्घिण्यश्चित्तमार्गः सुकरदुष्कराः ।
गुणा दोषास्य काव्यानामिह संक्षिप्य दर्शिताः ॥ १८६ ॥

इत्यं प्रतिज्ञातान् गुणादीन् निरूप्य यन्यमिममुपसंहरति ।
शब्दार्थेति । शब्दार्थालङ्घिण्याः शब्दार्थाभयात्मककाव्यशोभा-
जनकाः स्वभावास्यानाद्यसङ्घाराः तेषां इयोरपि शब्दार्थयोः
क्वचित् साक्षात् क्वचित् परम्परया वा शोभाजनकलात् पूर्वोक्त-
युक्त्या शब्दार्थास्तादात्मयाभ्युपगमात् । तथा सुकरदुष्कराः

केचित् सुकराः केचिद्हृष्टराष्ट्रं चित्रमार्गाः शब्दमाचाल-
ज्ञारा धमकादयः, एषां शब्दमाचस्यैव शोभाजनकलात् ।
गुणाः स्त्रेषादयः, दोषा अपार्थलादयः, चकारात् काव्य-
लक्षणतद्देहतमार्गास्त्रं, संचिष्य दर्शिता इति सर्वेषां कात्मेण
भेदस्यादर्शितलादिति भावः । अत्र य एव निरूपितास्त्र-
एवोपसंहारवाक्ये दर्शितत्वेनोक्ताः न तु निरूपणक्रमेण तथा-
ते गुणानां पञ्चादुपादानं न स्यादिति वेधम् ॥ २८ ॥

व्युत्पन्नबुद्धिरमुना विधिदर्शितेन
मार्गेण दोषगुणयोर्वशवर्त्तिनीभिः ।
वागिभः कृताभिसरणो मदिरेषणाभि
र्धन्यो युवेव रमते लभते च कीर्तिम् ॥ १८७ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे शब्दालङ्कारदेष-
विभागोनाम लृतीयः परिच्छेदः ।
॥ समाप्तस्यायं अन्यः ॥

ननु संचिष्य दर्शिता इत्युक्तं तत्र संचेपेण दर्शनायां कथं
यन्यप्रयोजनसिद्धिरित्याशङ्कोपपादयन् यन्यं समापयति ।
व्युत्पन्नेति । अमुना निरूपेन विधीषके निरूपस्ते एभिरिति
विधयोस्तत्त्वादयः तैर्दर्शितेन दोषगुणयोर्वशोपादेवधर्मयो-
मार्गेणावस्थितिप्रकारेण परिज्ञातेति शेषः व्युत्पन्ना यन्यप्रयो-
जनभूतव्युत्पन्निभूती बुद्धिर्यस्य सः, तथा अमुनैव मार्गेण कृता-
भिसरणः काव्यं कर्तुमवगम्नुं वा कृतोऽस्मः कविर्बोद्धा वा

वश्वर्त्तनीभिः पुनःपुनरनुग्रीह्यनेनायन्त्राभिर्वाग्मिभः काव्य-
रूपाभीरमते निर्वृतिमान् भवति तथा कीर्त्तिस्त्र सभते इत्य-
न्वयः एतेन निर्वृतिः कीर्त्तिश्चापि काव्यस्य प्रयोजनमिति
पर्यावसाने प्रतिपादितम्, अत्र काकाञ्चिन्यायात् मार्गेणेत्यस्य
प्रथमान्तकर्विशेषणद्येनायन्वयः, गुणपदस्त्रासङ्कारोपसंचकं
तेषामपि काव्यग्रोभाजनकलेनोपादेयधर्मत्वात् । यदा व्युत्प-
न्वबुद्धिर्देशकासादिविषयपरिशीलनेन निपुणमतिः वाग्मिभः
ख्यमेवामुना मार्गेण हृतमभिसरणं यस्य तादृशः सन् हृता-
स्यदः सञ्चित्यर्थः रमते कीर्त्तिस्त्र सभते इत्यन्वयः, अत्रोपमि-
नोति मदिरेक्षणाभिर्धन्यः पुण्यवान् युवेवेति यथा वश्वर्त्त-
नीभिः प्रेमवशीकृताभिर्मदिरेक्षणाभिर्वराङ्गणाभिः विधिदर्शि-
तेन विधिर्दैवं तेन दर्शितेन विद्युत्काञ्चादिना प्रकाशितेन
दोषो जनपरिज्ञानादिरूपः गुणस्त्रदभावः तथोर्मार्गेण अनेन
मार्गेणाभिसरणेऽयं दोषः अनेन तु गुण इति दोषगुणौ विविच्य
खानुकूलतया परिगृहीतेन वर्तमनेत्यर्थः हृतमभिसरणमभि-
सारो यस्य तादृशो धन्यो युवा रमते वराङ्गणाप्रेमास्त्रदलको-
र्त्तिस्त्र सभते तथेत्यर्थः ॥ १८७ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचिताचार्यां मालिन्य-
प्रेष्ठनीयमाख्यायां काव्यादर्शटोकाचार्यां शब्दासङ्कारदोष-
विभागोनाम द्वतीयः परिच्छेदः ॥ ३ ॥

उद्गौलण्डपृथ्वीपतिविजितमिदं भारतं वर्षमस्मिन्
 कल्याता राजधानो धनिंगुणिवणिजां वासभूर्भविभूषा ।
 अस्त्रामस्त्रातिकाल्या समितिरमितधीवैभवैः कालजीर्णत्-
 प्राच्यास्थर्यप्रमेयोहूतिपरमतिभिः सज्जनैः सञ्जिताभूत् ॥ १ ॥
 आदेश एव तस्माः क्षमतिवच्चोऽपि मेऽजनयत् ।
 व्याख्यानेऽस्मिन् शक्तिं, गरयति हि लघुं परियहो महताम् ॥ २ ॥
 क्व वयं मन्दमतयः क्व च प्राचां वचोऽम्बुधिः ।
 मन्ये विस्तोडनादस्य विषमेव समुत्तितम् ॥ ३ ॥
 याचे नतः कविवरानवरापि याचाद्
 युश्चाकमोक्षणपद्यं विवृतिर्ममेयं ।
 नाङ्गीक्षतं ल्लपयदङ्गमनङ्गजेचा
 संप्रार्थितेन गरलं सरसात्मना किम् ॥ ४ ॥
 उल्कर्षी कश्चपर्षेवलब्धिजयिनोऽर्जन्मनोऽजृम्भितश्री
 वंशो विश्वावतंसोऽवस्थिकुलमितश्चामसं प्रादुरासीत् ।
 एतस्मान्मध्यराढाविततगुणगणो यामणोः सज्जनानां
 सम्भूतोरामनारायणधरणिसुरः शाकराढानिवासी ॥ ५ ॥
 तस्मात्मजेन जनदुर्गमकाव्यमार्गसातत्यसम्भरणलभसमादरेण ।
 रोपदिपाश्वशशभृदिमिते शकाव्दे श्रीप्रेमचन्द्रकविना विवृतिः
 क्षतेयम् ॥ ६ ॥
 काठिन्यमाल्लिन्यनिवारणेन सुदर्शमादर्शमसौ चकार ।
 पुरस्त्रतेऽस्मिन् प्रतिविम्बमास्त्रान् पश्चन्तु भावान् सुधियः सुखेन

॥ ७ ॥

शकाव्दाः १७८५ । इ १८८६ ।

THE EAST ASIAN LIBRARY

BIBLIOTHECA INDICA:

A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS,*

IN THE OLD SERIES.

The LALITA VISTARA, or Memoirs of the Life and Doctrines of SÁKYA SINHA. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA. Already published, Fasciculi I. II. III. IV. and V. Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.

The Prákrita Grammar of Kramadís'vara. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA.

The VEDÁNTA SU'TRAS. Commenced by DR. RÖER, and continued by Pandita Rámanáráyana Vidyáratna, Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. and XI., Nos. 64, 89, 172, 174, 178, 184, 186, 194, 195, 198 and 199.

The TAITTIRÍYA SANHITÁ of the Black Yajur Veda. Edited by DR. E. RÖER, and E. B. COWELL, M. A. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. and XVII. Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133, 134, 137, 149, 157, 160, 161, 166, 171, 180, 185 and 193.

The TAITTIRÍYA BRÁHMANA of the Black Yajur Veda. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII. and XVIII., Nos. 125, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 175, 176, 188, 189, 190, 191, 192, 196 and 197.

An English Translation of the SÁHITYA DARPAÑA by DR. BALLANTYNE.

* For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the Bibliotheca Indica.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE OLD SERIES.

	<i>Former Price.</i>	<i>Reduced Price.</i>
The first two Lectures of the Sanhitá of the Rig Véda, with the Commentary of Mádhava Achárya. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4,	4 0 0	2 8 0
The Bríhad Aranyaka Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18,	11 0 0	6 14 0
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Nos. 27, 38 and 135,.....	3 0 0	1 14 0
The Chhándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25,	6 0 0	3 12 0
An English translation of the Chhándogya Upanishad of the Sáma Veda, by Bábu Réjendralála Mitra. Fasciculi I. and II. Nos. 78 and 181,	0 0 0	1 4 0
The Taittiriya, Aitaréya and S'vetás'watara Upanishads with Commentary, &c. Nos. 22, 33, and 34,	3 0 0	1 14 0
The I's'a, Kéna, Katha, Pras'na, Mundaka, and Mándukyá Upanishads, with Commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31,.....	6 0 0	3 12 0
The Taittiríya, Aitaréya, S'vetás'watara, Kena, I's'a, Katha, Pras'na, Mundaka and Mándukyá Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Nos. 41 and 50,	2 0 0	1 4 0
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a Commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer, Nos. 32 and 35,.....	2 0 0	1 4 0
The Sáhitya-Darpana, by Viswanátha Kavirája, edited by Dr. E. Röer, Nos. 36, 37, 53, 54 and 55,	5 0 0	4 0 0
The Chaitanya Chandrodaya Náṭaka of Kavikarnapura, Edited by Bábu Réjendralál Mitra, Nos. 47, 48 and 80,	3 0 0	1 14 0
The Uttara Naishadha Charita, by S'rí Harsha, with Náráyana's Commentary. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124,	12 0 0	7 8 0
The Sánkhya-Pravachana-Bháshya. Edited by Fitz-Edward Hall, A. M. Nos. 94, 97 and 141,	0 0 0	1 14 0
The Sarvadars'ana Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy. By Mádhváchárya. Edited by Pandita I's'warachandra Vidyáságara. Nos. 63 and 142,	0 0 0	1 4 0
The Súrya-siddhánta, with its Commentary the Gúdhártha-prakás'aka. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 79, 105, 115 and 146,	0 0 0	2 8 0
The Tale of Vásavadattá, by Subandhu, with its Commentary. Edited by F. E. Hall, A. M. Nos. 116, 130, 148,	0 0 0	1 14 0
The Elements of Polity, by Kámandalákí. Edited by Bábu Réjendralála Mitra. Nos. 19 and 179,.....	0 0 0	1 4 0
The Márkandeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Bannerjea. Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. and VII. Nos. 114, 127, 140, 163, 169, 177 and 183,	4 6 0	0 0 0